Л 902
3264

ПРЕСЛАВ

4

СБОРНИК

ПРЕСЛАВ

Сборник

ARCHÄOLOGISCHE GESELLSCHAFT
„TITSCHA“ PRESLAV
FILIALE DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS
DER BULGARISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
SCHUMEN

PRESLAV

4
SAMMELBAND

1993
SHUMEN
SOFIA

АРХЕОЛОГИЧЕСКО
ДРУЖЕСТВО „ТИЧА“
ФИЛИАЛ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ
ИНСТИТУТ ПРИ БАН – ШУМЕН

ПРЕСЛАВ

опис

4
СБОРНИК

Отговорен редактор
Проф. д-р Иван Божилов

Висш педагогически институт
ШУМЕН
БИБЛИОТЕКА
"КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ"
ШУМЕН

ВОЕННОИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС
* Св. ГЕОРГИ ПОБЕДОНОСЕЦ *
СОФИЯ • 1993

3264
902(497.2)+949.72.03

Г 902(497.2)
П86

Редакционна колегия: проф. д-р *Иван Божилов*, отговорен редактор, н.с. *Стойчо Бонев*, ст.н.с. *Павел Георгиев*

Herausgegeben von: prof. dr. *Ivan Boshilov*,
redaktionell bearbeitet von: prof. dr. *Ivan Boshilov*,
dr. *Pavel Georgiev*, dr. *Stoitscho Bonev*

1558/93г.

© Археологическо дружество "Тича" – филиал на Археологическия институт при БАН–Шумен, 1993

ISBN 954–509–130–4

ПРЕДГОВОР

Том 4 от сборник „Преслав“, макар и с немалко закъснение, е в ръцете на читателя. Този факт навява малко тъга и в същото време поражда силно радостно чувство. Тъга, защото едно десетилетие разделя от третия том; радост, защото в трудното време, в което живеем, все пак се появява една книга, която идва да подскаже, че поредицата е жива. Няма да характеризирам тази книга. Тя говори сама за себе си, а на специалистите се пада правото да отсъдят. Разбира се, издателите се ласкаят от мисълта, че първите три тома са вече достатъчно познати и отдавна заемат достойно място в специализираните библиотеки; в същото време те искрено се надяват, че том четвърти ще затвърди тази позиция.

И все пак какво трябва да знае читателят, преди да разлисти „Преслав 4“? Хубава традиция е всеки том от поредицата да бъде посветен на научното дело на български археолог, свързал името си, своята научна работа и дори живота си с изследването на Симеоновата столнина. Първият том бе посветен на човека и учения Й. Господинов, който положи началото на системното археологическо проучване на Велики Преслав посвети няколко десетилетия на разкопаването на средновековния град и имà щастието да види с очите си някои от най-изисканите паметници на българската християнска цивилизация. В. Иванова-Мавродинова и Кр. Миятев — и двамата свързани твърде много с Преслав и неговото минало — също получиха този скромен дар: имената им да стоят на титулните страници на две книги, подготвени с много внимание и дълбоко уважение от техните по-млади колеги и следовници.

Ред е на Тотю Тотев. Читателите ще намерят кратки биографични бележки за него в началните страници на тази книга. Тук бих искал да напомня само, че никой друг от следващото поколение, поколението на 60-годишните, не е толкова съпричастен към далечното минало и съвремието на Преслав и на никой друг не би прилягало така подобно посвещение. Редакторите на „Преслав 4“ и авторите на публикуваните в него статии засвидетелстват своето уважение към приятеля, колегата, а за някои от тях и учителя д-р Тотю Тотев.

Иван Божилов

Април 1992

Д-Р ТОТЮ ТОТЕВ – ЗАСЛУЖИЛ ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА ПРЕСЛАВ

Павел Георгиев

Адресирането на том 4 от сборник „Преслав“ към доктора на историческите науки Тотю Тотев е продължение на утвърдилата се практика изданията в тази поредица да се посвещават на заслужили изследователи на втората българска столица.

След пионера на археологическите проучвания Йордан Господинов и видните учени-преславоведи Вера Иванова-Мавродинова и Кр. Миятев Тотю Тотев е един от преките приемници на тяхното паметно дело, живата връзка между генерацията на откривателите на Преслав за науката и съвременните негови проучватели. Конкретен повод за посвещаването на тази книга са преминалата наскоро без много шум 60-годишнина на Т. Тотев и тридесетгодишната му научна дейност, свързана изцяло с проблематиката на втората българска столица. С този акт ученици, последователи и приятели на Тотю Тотев изразяват своето уважение и признателност към юбиляра.

Тотю Тотев е роден през 1930 г. в с. Кръшно, Поповска околия. Завършва Богословския факултет при СУ „Климент Охридски“ през 1954 г., а през 1957 г. започва работа като уредник в Археологическия музей в Плиска. От 1961 г. в продължение на повече от десет години завежда базата-музей на АИМ в Преслав като научен сътрудник. След създаването на филиала на АИМ в Шумен, в което той взема активно участие, става негов пръв ръководител до началото на 1991 г.

Отличителна черта в кариерата на Т. Тотев като археолог е, че навсякъде и винаги е в непосредствен досег с паметниците, фондовете и експозициите в Плиска и Преслав – отначало сам, а по-късно начело на колектив от по-млади сътрудници. Годините, прекарани в Плиска, той посвещава на обработката на фонда с археологически материали и участие в скромните по мащабите си тогава разкопки. Преминаването му на работа в Преслав го приобщава към колектива от археолози начело с В. Иванова-Мавродинова и Ст. Станчев-Ваклинов, с които проучва Дворците и някои други паметници във Външния град на втората столица. По неговите думи, работата и общуването с този колектив, в който влизат още и Ив. Акрабова-Жандова и Й. Чангова, а също и контактите му с Кр. Миятев оказват решително влияние при формирането на неговите възгледи и методология като археолог-медиевист.

От средата на 60-те години датират първите му самостоятелни разкопки върху територията на укрепения град или неговата по-близка и далечна околност. Отначало те имат спасителен характер, а по-късно прерастват и в планомерни проучвания на манастири, граждански постройки, крепостни съоръжения, църкви, некрополи, занаятчийски, водоснабдителни и пътни съоръжения в градската и извънградската част на Преслав.

При теренните си изследвания Т. Тотев е съпровождан от необичаен дотогава шанс, който му осигури възможността да открие забележителни, а може да се каже и уникални паметници. Благодарение на неговата дейност българската ранносредновековна култура беше обогатена с редица блестящи открития: на мастирите в Тузлалъка, „Под Зъбуите“ и при Кръглата църква; различни паметници на църковната архитектура, между които базиликите в Стамбол Йолу и Сакалова могила; изключителни творби на преславската рисувана керамика, сред които множество иконни образи; нови произведения на каменната пластика и металопластиката, като сребърната чаша на Сивин жупан и разнообразни ювелирни изделия; важни старобългарски надписи, като например двуезичния надпис на Ана и много други. Всички те, за едно или две десетилетия, промениха коренно представата за материалната и особено за художествената култура на българската столица Велики Преслав през нейния Златен X век. Няма, струва ми се, да е пресилено, ако кажа, че в резултат на теренната работа на Тотев Преславската култура беше преоткрита, и то не там, където десетилетия наред я диреха наши видни учени, а в периферията и околностите на града, така както беше започнал Й. Господинов в Патлейна и В. Иванова-Мавродинова по десния бряг на Тича.

Научноизследователската работа на Т. Тотев започва с публикации на дребни, но много значими находки: знаци, амулети, печати и други, постъпили отдавна във фонда на Преславския музей. Вкусът към малки, детайлни изследвания той е запазил и до днес и в научното му творчество те съставляват една обемиста рубрика с надслов: Varia. В тези, а и в по-обемистите си творби Т. Тотев се изявява преди всичко като майстор на точното описание, на публикацията и в по-малка степен — на обобщението. Синтезът не му е напълно чужд, но предпочита да представи археологическите паметници без отвлечени разсъждения, т.е. такива, каквито ги е открил.

Гръбнакът на научното творчество на Т. Тотев са изследванията му върху Преславските манастири и по-специално на тяхната роля като средища на многолика художествена дейност: производство на рисувана керамика и други приложни занаяти. Тук попадат няколко студии и статии върху резултатите от разкопките на манастирите при Кръглата църква и т.нар. Дворцов манастир („Под Зъбуите“), монографията върху манастира от Тузлалъка, непубликуваното му изследване върху целия материал от манастира „Под Зъбуите“ и други по-малки работи.

Многогодишните занимания на Тотев с отделни прояви на преславската художествена култура бяха увенчани с две неголеми монографични изследвания: „Преславското златно съкровище“ и „Преславската керамична икона“. Последното, обогатено с допълнителен материал и наблюдения и разширено с паметници от Второто българско царство, беше защитено като докторска дисертация. В списъка с научни трудове на Тотев са още кандидатската му дисертация, обобщаваща проучванията на средновековните паметници в чашата на язовир Виница, десетки статии върху отделни, открити от него архитектурни паметници от Преслав или отделни групи находки. Днес научната продукция на Т. Тотев включва над 130 публикации. Сред тях са няколко обобщителни очерци върху паметниците на столицата Преслав, албумни издания и други.

Д-р Тотю Тотев

Значително място в научната дейност на Т. Тотев заема събирателската и редакторска работа по издаването на сборниците „Плиска — Преслав“, „Преслав“, материалите от международните научни срещи по проблемите на прабългарите и други. Автор е на множество рецензии върху отделни трудове, дисертации, сборници със статии. Участник е в работата на различни научни срещи, конференции и конгреси, главно в нашата страна и по-рядко в чужбина. Независимо от това името му е широко познато извън страната. Това той дължи не само на значимостта на археологическите му открития, но и на личните връзки, които поддържа с учени от Източна и Западна Европа и САЩ. Трудовете му са ценени и приемани с охота от авторитетни издания, като Byzantinoslavica, Cahiers archeologiques и др. Изследванията му на български език са също добре известни и се цитират, рецензират в чуждестранни издания и несъмнено издигат престижа на българската археология.

Тотю Тотев е може би най-изявеният сред археолозите-медиевисти у нас популяризатор на научните си открития. В тази насока той е автор на над 300 научно-популярни материали за вестници, списания, сценарии за телевизионни и документални филми, радиопредавания и др. Извънредно често е търсен лектор пред разнообразна аудитория. Поради това името му на учен-археолог е добре известно не само в Шуменския край, но и в столицата и страната.

Като административен и научен ръководител на филиала на АИМ в Шумен Т. Тотев има изключителни заслуги при формирането на колектива от археолози и технически сътрудници, за научното му израстване и утвърждаване като солидно научно звено в системата на Археологическия институт. В продължение на повече от 15 години той беше в основата на организирането и изпълнението на напрегната програма от археологически проучвания в старобългарските столици Плиска, Преслав и култовия център Мадара. Успоредно с административната си работа и собствена научна кариера Тотев постепенно, в течение на повече от двадесет години наложи авторитета си на съветник и учител на едно по-младо от него поколение археолози. Благодарение на своята обаятелност, богата обща култура и професионални знания той привлече и спомогна в решителна степен за израстването като специалисти на десетина утвърдени днес в българската средновековна археология имена, които работят във филиала — Шумен, секцията по средновековна археология в София и в различни музеи на страната. Многолика е дейността на Тотев в тази посока, включвайки консултации, справки в богатата му научна библиотека, редактиране на научни трудове и др. Тази дейност може не без основание да се сравни с работата на университетски преподавател, какъвто той впрочем е отскоро в новосъздадената катедра по богословие и история в Шуменския университет „Константин Преславски“.

БИБЛИОГРАФИЯ
на трудовете на Д-Р ТОТЮ К. ТОТЕВ

Библиографията обхваща трудовете на ст.н.с. д-р Тотю Косев Тотев, обнародвани от 1962 до ноември 1991 г., редактираните от него издания и литература за живота и научната му дейност, групирани в три дяла. Във всеки дял изследванията са подредени хронологично по годината на издаването им. Във всяка година те са разделени на научни и научно-популярни публикации със звездичка (*). Отразени са многобройните статии във вестници, централни и местни, които имат важно значение за популяризирането на откритията в древните столици Плиска и Преслав в продължение на близо 30 години.

Приложен е списък на източниците (периодични издания и сборници) и съкращенията им.

1962

*

1. Заслужил учител и археолог [Йордан Господинов]. — *Преславска трибуна*, № 19, 1 юни 1962.

2. Преслав през вековете. Проучвания на двореца. — *Преславска трибуна*, № 24, 23 окт. 1962.

3. Симеоновата столица Велики Преслав в писмените извори. — *Преславска трибуна*, № 19, 1 юни 1962.

1963

4. За обработка на кост в средновековна България. — *А*, 1963, № 3, 83-92 с ил. Библиогр. накрая.

1964

5. Една творба на старобългарската художествена промишленост [сребърна чаша на Сивин жупан]. — *Из*, 1964, № 4-5, 56-57 с ил.

6. Към въпроса за водоснабдяването на средновековен Преслав. — *ИНМ-Ш*, 3, 1964, 37-41 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

7. Сребърна чаша с надпис от Преслав [на Сивин жупан]. — *ИАИ*, 27, 1964, 5-15 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

*

8. Възкресва историята на Велики Преслав. — *Коларовгр. борба*, № 88, 28 юли 1964.

9. Двама шуменци зографи от преди Освобождението. [Васил Хр. Беделев и Никола Василев]. — *Коларовгр. борба*, № 133, 1 дек. 1964.

10. Откритата чаша с надпис от Преслав [на Сивин жупан]. — *Коларовгр. борба*, № 24, 25 февр. 1964; същото съкр. под загл.: Чашата на Сивин жупан от Преслав. — *Преславска трибуна*, № 7, 27 апр. 1964; и под загл.: Нова интересна находка в Преслав. Чашата на Сивин жупан. — *Кооп. село*, № 114, 15 май 1962; и под загл.: Чашата на Сивин жупан от Преслав. — *Нар. култура*, № 46, 14 ноем. 1964, с. 6.

11. Разкопки на двореца в Преслав през последните две години. — *Коларовгр. борба*, № 49, 24 апр. 1964.

12. Разкопки в Преслав през 1964 г. — *Коларовгр. борба*, № 131, 13 носм. 1964.

1965

13. Каменна тракийска гробница при с. Кьолмен. — *А*, 1965, № 4, 9-11 с ил. Библиогр. накрая.

*

14. Забележителна творба на старобългарското изкуство [керамичната икона на св. Теодор]. — *Коларовгр. борба*, № 101, 31 авг. 1965; същото под загл.: Българската „Джоконда". — *Ехо*, № 22, 29 май 1970; съкр. в: *Преславска трибуна*, № 13, 22 авг. 1968; и под загл.: Рядка творба. — *Зем. знаме*, № 195, 20 авг. 1968.

15. И след Цимисхи — оживен център. Интересна находка в Преслав [оловен печат на Леонтий, XI в.]. — *Коларовгр. борба*, № 79, 10 юли 1965.

16. Нов старобългарски паметник [части от каменен кръст с надпис и рисунка]. — *Нар. култура*, № 20, 15 май 1965; същото под загл.: Нов старобългарски писмен паметник. — *Коларовгр. борба*, № 59, 22 май 1965.

17. От Преслав до Готланд. Един паралел на чашата на жупан Сивин. — *Коларовгр. борба*, № 57, 19 май 1965.

18. Откривателят на Велики Преслав [Йордан Господинов]. — *Коларовгр. борба*, № 64, 5 юни 1965.

19. Рисунка на камък от Преслав. — *Коларовгр. борба*, № 109, 23 септ. 1965.

20. Средновековни оръдия на труда. — *Коларовгр. борба*, № 143, 11 дек. 1965.

21. Сувенири от Преслав. — *Коларовгр. борба*, № 39, 9 апр. 1965.

22. Büyük Preslaf. — Kolarovgrat Savaşi, 1965. Подп. Т. Kosef.

23. Madara. — Kolarovgrat Savaşi, 1965. Подп. Т. Kosef.

24. Pliska. — Kolarovgrat Savaşi, 1965. Подп. Т. Kosef.

25. Şumnu Hisari. — Kolarovgrat Savaşi, 1965. Подп. Т. Kosef.

26. Tumbul cami. — Kolarovgrat Savaşi, 1965. Подп. Т. Kosef.

1966

27. Два нови старобългарски надписа от Преслав. — *БЕ*, 1966, № 1, 39-45 с ил. Библиогр. под линия.

28. За един паралел на чашата на Сивин жупан от Преслав. — *А*, 1966, № 1, 31-37 с ил. Библиогр. накрая.

29. Каменен гроб в „Селище" на Преслав. — *МПК*, 1966, № 2, 14-16. Библиогр. накрая. Рез. англ., фр., нем. ез.

30 Колективна находка от средновековни оръдия на труда от с. Златар. — *А*, 1966, № 4, 33-35 с ил. Библиогр. накрая.

31. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав [части от каменен кръст с надпис и рисунка]. — *ИАИ*, 29, 1966, 61-67 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

32. Рисунка на камък от Плиска и Преслав. — *Из*, 1966, № 6, 23-26 с ил.

*

33. Велики Преслав и старобългарската култура. — *Шуменска заря*, № 71, 23 юни 1966.

34. Задачи и очаквания [по изследванията във Велики Преслав]. — *Шуменска заря*, № 67, 11 юни 1966.

35. Златни страници [филм за Велики Преслав]. — *Шуменска заря*, № 16, 8 февр. 1966.

36. Най-старият надпис от България [в гробницата до с. Кьолмен, Шуменско, VI в.пр.Хр.]. — *Шуменска заря*, № 29, 10 март 1966.

37. Новооткрит устой от каменен мост на Тича. — *Шуменска заря*, № 77, 5 юли 1966.

38. Разкопки в чашата на язовир „Тича". — *Шуменска заря*, № 4, 11 ян. 1966.

39. Разкопките в Преслав. — *Шуменска заря*, № 144, 13 дек. 1966.

40. Ценно историческо градиво [за новооткритата рубрика против иманярството]. — *Шуменска заря*, № 143, 10 дек. 1966.

1967

41. Един бронзов медалион със знаци от Преслав — *А*, 1967, № 2, 36-39 с ил.

42. Един недовършен бронзов модел - матрица от Преслав. — *МПК*, 1967, № 1, 1-3. Библиогр. накрая. Рез. англ., фр., нем. ез.

43. Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница". — *ИНМ-Ш*, 4, 1967, 35-55 с ил. Библиогр. под линия. Рез. нем. ез.

*

44. Богато находище на паметници [чашата на язовир „Тича"]. — *Шуменска заря*, № 149, 23 дек. 1967.

45. Новооткрита базилика край Преслав [при Сакалова могила]. — *Шуменска заря*, № 1, 3 ян. 1967; същото разш. под загл.: Базиликата Сакалова могила. — *Шуменска заря*, № 8, 20 ян. 1968; съкр. в: *Преславска трибуна*, № 6-7, 30 апр. 1968; и съкр. под загл.: Край Преслав новоразкрита базилика. — *Поглед*, № 3, 16 ян. 1967, с. 11.

46. Патлейна преди десет века. — *Шуменска заря*, № 106, 12 септ. 1967.

47. Пещи за строителна керамика в чашата на язовир „Тича". — *Шуменска заря*, № 101, 29 авг. 1967.

1968

48. Метални печатчета с изображения на животни от Преслав. — В: *Преслав*. Т. 1. С., 1968, 173-183 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр., нем. ез.

49. Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол. — *А*, 1968, № 4, 49-51 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

*

50. Един новооткрит византийски печат [на Леон Саракинопул] разказва за Преслав. — *Шуменска заря*, № 32, 16 март 1968; същото съкр. под загл.: Новооткрит византийски печат разказва за Преслав. — *Преславска трибуна*, № 9, 12 юни 1968.

51. Заздравителни и консервационни работи на археологическите паметници в Преслав. — *Шуменска заря*, № 12, 30 ян. 1968.

52. Интересен бронзов модел [матрица] от Преслав. — *Шуменска заря*, № 48, 23 апр. 1968.

53. Оживен строителен център [керамичните комплекси в чашата на язовир „Тича"]. — *Шуменска заря*, № 66, 8 юни 1968; същото съкр. в: *Преславска трибуна*, № 12, 5 авг. 1968.

54. Преслав в писмените извори. — *Шуменска заря*, № 53, 7 май 1968.

55. Разкопки и проучвания в Преслав. — *Шуменска заря*, № 93, 10 авг. 1968.

56. Симеоновият дворец в Преслав. — *Кооп. село*, № 5, 7 ян. 1968; същото под загл.: Симеоновият дворец в светлината на последните проучвания. — *Шуменска заря*, № 5, 13 ян. 1968; и под загл.: Симеоновият дворец през последните години. — *Преславска трибуна*, № 5, 3 март 1968.

1969

57. Археологически музей Преслав. Написа... С., Бълг. художник, 1969. 175 с. с ил. Библиогр. с. 181-183. [Библ. Нашите музеи]; същото на фр. ез.: Musée archéologique Preslav. S., 1969, 175 p.

58. Каменна колона със знаци от Преслав. — *МПК*, 1969, № 3, 20-22 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр., нем. ез.

59. Новооткрит мост на Тича във Върбишкия проход. — *А*, 1969, № 4, 24-28 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

60. Sur une groupe d'objets dècouverts à Preslav à reprèsantations et marques. — *BBg*, 3, 1969, 133-153 ill. Bibliogr.

*

61. Бригадирите и разкопките в Преслав. — *Шуменска заря*, № 95, 16 авг. 1969.

62. Новооткрит манастир в Преслав [на „Тузлалъка"]. — *Шуменска заря*, № 2, 7 ян. 1969; същото под загл.: Преслав разкрива нови тайни. — *Нар. дело*, № 119, 22 май 1969; съкр. в: *Преславска трибуна*, № 6, 22 март 1969.

63. Преслав и старобългарската култура. — *Шуменска заря*, № 30, 13 март 1969.

64. Преславски печати с изображения и знаци. — *Шуменска заря*, № 87, 29 юли 1969.

65. Първопросветителите [св.св. Кирил и Методий] и тяхното дело. — *Шуменска заря*, № 59, 24 май 1969.

66. Резултати от археологическите разкопки в Преслав. — *Шуменска заря*, № 6, 16 ян. 1969.

67. Резултати и очаквания. [Археологическите разкопки в Преслав, 1969]. — *Шуменска заря*, № 78, 8 юли 1969.

68. Старобългарски знаци [от Плиска, Преслав, Мадара и др.]. — *Шуменска заря*, № 85, 24 юли 1969.

1970

69. За образите върху три медни печата от Преслав. — *ИНМ-В*, 6, 1970, 200-203 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

*

70. Археологически разкопки и проучвания в Герлово. — *Шуменска заря*, № 67, 11 юни 1970.

71. България след победата при Клокотница. — *Шуменска заря*, № 28, 7 март 1970.

72. Велики Преслав и старобългарската култура. — *Велико Търново*, ноем. 1970.

73. Два печата с изображение на конник от Преслав. — *Шуменска заря*, № 72, 23 юни 1970.

74. Най-видният продължител на делото на Кирил и Методий [Черноризец Храбър]. — *Шуменска заря*, № 136, 24 окт. 1970.

75. Най-старият епиграфски паметник на български език [оловен печат на Георги монах и синкел български]. — *Шуменска заря*, № 100, 27 авг. 1970.

76. Нов манастир в Преслав. — *Шуменска заря*, № 8, 20 ян. 1970.

77. Новооткрит феодален комплекс на левия бряг на Тича в Преслав. — *Преславска трибуна*, № 24, 12 юни 1970.

78. Новото в стария Преслав. — *Нар. дело*, № 267, 13 ноем. 1970.

79. Омуртаговите мостове по Тича. — *Нар. дело*, № 50, 28 февр. 1970; същото в: *Шуменска заря*, № 31, 14 март 1970; и в *Преславска трибуна*, № 42, 14 дек. 1971.

80. Печат с кръст и надпис от Преслав. — *Шуменска заря*, № 119, 13 окт. 1970.

81. Последните резултати от проучванията в Преслав. — *Шуменска заря*, № 114, 1 окт. 1970.

82. Продължител на великото дело на славянските първоучители. [1130 г. от рождението на св. Климент Охридски]. — *Шуменска заря*, № 84, 21 юли 1970.

83. Северната порта на градската крепостна стена в Преслав. — *Шуменска заря*, № 17, 10 февр. 1970.

84 Старинният комплекс Велики Преслав. — *Раб. дело*, № 78, 19 март 1970.

85. Три печата от Преслав с интересни изображения. — *Шуменска заря*, № 87, 28 юли 1970.

1971

86. Двама шуменци зографи от преди Освобождението. Васил Хр. Беделев и Никола Василев. — В: — *Шумен и Шуменско*. 3. С., 1971, 89-96. Библиогр. под линия.

87. За един бронзов печат с кръст и неясен надпис от Преслав. — *ИНМ-В*, 7, 1971, 201-203 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

88. Новооткрит печат на цар Петър. — *МПК*, 1971, № 1, 7-8 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

*

89. Велики Преслав — голям производствен център на художествена керамика. — *Шуменска заря*, № 114, 23 окт. 1971; същото под загл.: Велики Преслав — голям производствен център на художествена керамика през IX-X в. — *Преславска трибуна*, № 40-41, 2 дек. 1971.

90. Един рядък амулет с „двуглаво конче" от Преслав. — *Шуменска заря*, № 142, 23 дек. 1971.

91. Интересен византийски печат [на севастофор Йоан]. — *Знаме на комунизма*, № 147-148, 28 дек. 1971.

92. Новооткрит манастирски комплекс във Велики Преслав от девети век [в м. „Под манастира"]. — *Нар. дело*, № 279, 27 ноем. 1971; същото съкр. под загл.: Новооткрит манастир във „В. Преслав". — *Преславска трибуна*, № 4, 2 март 1972; разш. под загл.: Новооткрит манастир в Преслав. — *Велико Търново*, юни 1974, с. 10.

93. Новооткрит царски печат в Преслав [на цар Петър]. — *Шуменска заря*, № 16, 24 февр. 1971.

1972

94. Византийски оловен печат от с. Драгановец, Търговищко. — *МПК*, 1972, № 2, 6-8 с ил. Библиогр. накрая. Рез. нем. ез.

95. Граждански постройки на левия бряг на Тича в Преслав. — *ИНМ-Ш*, 5, 1972, 57-76 с ил. Рез. фр. ез. Каталогът на находките (с. 66-76) е от Ст. Станилов.

96. За една игра в средновековна България. — *А*, 1972, № 3, 33-41 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

97. Новооткрити византийски оловни печати от Преслав. — *ИНМ-В*, 8, 1972, 287-291 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

98. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. — *ИНМ-Ш*, 5, 1972, 41-56 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

*

99. Велики Преслав — средище на стара българска култура и изкуство. — *Шуменска заря*, № 145, 14 дек. 1972.

100. Две интересни писма за Преслав в архивите на СССР. — *Шуменска заря*, № 89, 1 авг. 1972.

101. За шаха и таблата в средновековна България. — *Нар. дело*, № 93, 19 апр. 1972.

102. Играта на шах в средновековна България. — *Шуменска заря*, № 84, 20 юли 1972.

103. Игри и забави в средновековна България. — *Шуменска заря*, № 74, 27 юни 1972.

104. Интересен средновековен печат от Преслав [на Константин Багренородни]. — *Шуменска заря*, № 118, 10 окт. 1972.

105. Кораб върху крепостната стена на Велики Преслав. — *Нар. дело*, № 105, 5 май 1972.

106. Манастирски комплекс — център на художествена керамика. — *Велико Търново*, февр. 1972.

107. Новите резултати от разкопките на осмия манастирски комплекс в Преслав. — *Нар. армия*, № 7234, 4 март 1972; същото в: *Шуменска заря*, № 27, 4 март 1972.

108. Първият сфрагистичен паметник от Герлово. — *Шуменска заря*, № 66, 8 юни 1972.

109. Резултати от археологическите проучвания в резервата „Велики Преслав“ през 1971 г. — *Преславска трибуна*, № 2, 3 февр.; № 3, 17 февр. 1972.

110. Рисунка на кораб върху стените на Преслав. — *Шуменска заря*, № 60, 23 май 1972.

1973

111. Бронзова лъжичка от Върбица, Шуменско. — *МПК*, 1973, № 2, 9-10. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

112. Керамични пещи в чашата на язовир „Виница“ край Преслав. — *А*, 1973, № 4, 58-68 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

113. Северната порта на Външния град в Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (р. Камчия). — *ИНМ-В*, 9, 1973, 304-312 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

114. Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир „Виница“ — *ИНМ-Ш*, 6, 1973, 159-187 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

*

115. Византийска стъклена егзагия от Преслав. — *Шуменска заря*, № 148, дек. 1973.

116. Една интересна находка от с. Върбица [лъжичка от бронз]. — *Шуменска заря*, № 16, 9 февр. 1973.

117. Интересна ловна сцена от Преслав. — *Шуменска заря*, № 84, 21 юли 1973.

118. Манастирският комплекс „Патлейна“ — в светлината на новите проучвания в Преслав. — *Нар. дело*, № 251, 26 окт. 1973; същото под загл.: Патлейна в светлината на новите археологически проучвания. — *Преславска трибуна*, № 3, [февр.] 1974.

119. Под базиликата — нова базилика. — *Нар. дело*, № 147, 26 юни 1973.

120. Презвитер Йоан — един неизвестен старобългарски писател. — *Шуменска заря*, № 91, 7 авг. 1973.

121. Първи резултати и очаквания от разкопките в Плиска. — *Шуменска заря*, № 70, 19 юни 1973.

122. Три от преславските манастири в светлината на новите проучвания. — *Шуменска заря*, № 125, 27 окт. 1973.

1974

123. Кой е презвитер Йоан от един старобългарски надпис? — *ИНМ-В*, 10, 1974, 317-321 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

124. Ловна сцена върху три метални печатчета от Преслав. — *ИНМ-В*, 10, 1974, 321-326 с ил. Библиогр. под линия. Рез. фр. ез.

125. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — *А*, 1974, № 3, 48-61 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

*

126. Велики Преслав в светлината на последните проучвания. — *Шуменска заря*, № 101, 31 авг. 1974; същото в: *Нар. дело*, 1 ноем. 1974.

127. Интересен бронзов свещник с „двуглаво конче“. — *Шуменска заря*, № 25, 1 март 1974; същото съкр. в: *Преславска трибуна*, № 10, 2 юни 1974.

128. Плиска и Преслав в светлината на последните археологически проучвания. — *Шуменска заря*, № 141, 10 дек. 1974.

129. Преславските писмени паметници. — *Шуменска заря*, № 60, 24 май 1974.

130. Първата наша столица Плиска. — *Висини*, 1974, № 2, 100-109.

131. Средище на интензивен книжовен и художествен живот [„Манастира“ — Преслав]. — *Шуменска заря*, № 75, 2 юли 1974.

1975

132. Археологически проучвания около църквата до с. Виница. — В: *Архитектурата на Първата и Втората бълг. държава*. С., 1975, 201-211. Рез. фр. ез.

133. Византийска стъклена екзагия от Преслав. — *МПК*, 1975, № 1-2, 10-11 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

134. За една каменна иконка от Преслав. — *ГМСБ*, 1, 1975, 136-141. Библиогр. под линия. Рез. нем. ез.

135. Части от бронзови свещници от Преслав и Силистра. — *А*, 1975, № 1, 50-56 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

*

136. Археологическите проучвания в Плиска и Преслав. — *Велико Търново*, май 1975, с. 13.

137. Богата археологическа година във Велики Преслав. — *Преславска трибуна*, № 18, 27 окт. 1975.

138. Велики Преслав. — *Пламъче*, 1975, № 6, 18-23.

139. За новооткритите керамични икони в Преслав. — *Нар. дело*, № 144, 26 юли 1975; същото съкр. в: *Преславска трибуна*, № 13, 1975.

140. Интересна творба на дребната каменна пластика от Преслав [каменна иконка]. — *Преславска трибуна*, № 9, 16 май 1975; същото разш. в: *Шуменска заря*, № 20, 17 февр. 1976.

141. Ловна сцена върху три печатчета от Преслав. — *Преславска трибуна*, № 16, 26 септ. 1975.

142. Нов паметник на старобългарската архитектура [„църквата на каменаря“]. — *Шуменска заря*, № 14, 4 февр. 1975; същото в: *Преславска трибуна*, № 2, 6 февр. 1975.

143. Новооткрит печат на цар Петър от Преслав. — *Преславска трибуна*, № 19, 13 ноем. 1975.

144. Още една богата археологическа година във Велики Преслав. — *Шуменска заря*, № 129, 11 ноем. 1975.

145. Там, дето се раждаше България. Плиска, Мадара и Преслав в светлината на последните археологически проучвания. — Раб. дело, № 337, 8 дек. 1975.

146. Художествената култура на нашите прадеди. Новооткрити керамични икони във Велики Преслав. — *Шуменска заря*, № 90, 7 авг. 1975.

1976

147. Базилика при Сакалова могила в Преслав. — В: *Преслав*. Т. 2. С., 1976, 38-61 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр., нем. ез.

148. За новооткритите рисувани керамични икони от Преслав. — *Из*, 1976, № 2, 25-28 с ил. Библиогр. накрая.

149. Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. — *А*, 1976, № 1, 8-15 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

150. Отново за Готландския паралел на Сивиновата чаша от Преслав. — *ГМСБ*, 2 1976, 220-222. Библиогр. накрая. Рез. нем. ез.

151. Icônes de céramique peintes et en relief nouvellement découvertes à Preslav. — In: *XIV Congr. int. étud. byz. Bucarest, 1971. Act.* 3. Bucarest, 1976, 465-468.

*

152. Готландският паралел на Сивиновата чаша. — *Шуменска заря*, № 77, 3 юли 1976.

153. За облика и характера на Преславските манастири. — *Велико Търново*, март 1976; същото в: *Преславска трибуна*, № 11, 18 юни 1976; № 12, 2 юли 1976.

154. Метални амулети от Преслав. — *Шуменска заря*, № 139, 25 ноем. 1976.

155. Плодоносна година. [Интервю за археол. проучвания в Плиска, Преслав и Мадара]. — *Шуменска заря*, №141, 30 ноем. 1976. Интервюирал Г. Узунски.

156. Славата на преславските керамични икони. — *Шуменска заря*, № 92, 7 авг. 1976.

157. Старобългарските центрове Плиска, Преслав и Мадара. — *Защита на мира*, 1976, № 3, 27-32.

1977

158. Българо-съветска среща в Шумен [15-20 окт. 1976] по археология на прабългарите. — *А*, 1977, № 1, 66-67 (съавт. Р. Рашев).

*

159. Богати находки [в Преслав]. — *Шуменска заря*, № 44, 14 апр. 1977.

160. Керамични образи от Преслав. — *Плиска - Мадара - Преслав*, № 1, 16 май 1977, с. 5.

161. Комплексна програма. Археологически задачи и очаквания в Плиска и Преслав. — *Шуменска заря*, № 59, 21 май 1977; същото под загл.: Археологически задачи и очаквания в Плиска и Преслав. — *Раб. дело*, № 145, 25 май 1977.

162. Нови археологически резултати. — *Шуменска заря*, № 126, 27 окт. 1977; същото под загл.: Нови археологически резултати от Плиска и Преслав. — *Нар. дело*, № 269, 29 дек. 1977.

163. Нови данни за българското изкуство през IX-X в. — *Нар. дело*, № 5, 7 ян. 1977.

164. По следите на древното минало. Богата археологическа година в старобългарските столици. — *Раб. дело*, № 32, 1 февр. 1977.

165. Преслав в развитието на старобългарското изкуство през IX-X в. — *Шуменска заря*, № 10, 25 ян. 1977; същото в: *Велико Търново*, ян. 1977, с. 12.

166. Преславската художествена култура. — *Шуменска заря*, № 132, 12 ноем. 1977.

167. Притегателната сила на миналото [разкопките в Преслав, 1977 г.]. — *Раб. дело*, № 363, 29 дек. 1977.

1978

168. Виница — производствен керамичен център на Преслав през IX-X в. Автореф. канд. дис. С., 1978. 20 с.

169. Sur une ammulette en bronze de Preslav à „Petit cheval bicephale". — In: Studia in honorem V. Beševliev. S., 1978, 387-394 ill. Bibliogr.

*

170. Археологическата 1978 година в Плиска и Преслав. — *Шуменска заря*, № 116, 5 окт. 1978.

171. Два новооткрити печата на български архиепископ [Георги]. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 3, 25 дек. 1978, с. 3.

172. Не зная как да разкажа това... [за преславското съкровище]. — *Нар. дело* (седм. изд.), № 42, 28 окт. 1978.

173. Новото в стария Преслав. — *Шуменска заря*, № 4, 10 ян. 1978.

174. Плодоносна археологическа година. Нови данни за облика на първите български столици Плиска и Преслав. — Раб. *дело*, № 355, 25 дек. 1978.

175. Преславский клад. — *Болгария*, 1978, № 12, 28-29; и в: *Бугарска*, 1978, № 6, 16-17.

176. Преславското съкровище. — *Раб. дело*, № 135, 19 май 1978.

177. Преславското съкровище. — *Шуменска заря*, № 59, 23 май 1978.

178. Преславското съкровище. — *Отеч. фронт*, № 10345, 23 юни 1978.

179. Преславското съкровище. — *Лит. фронт*, № 37, 14 септ. 1978.

180. Преславското съкровище. — *Сл*, 1978, № 8, 16-17.

181. Преславското съкровище в светлината на археологическите проучвания. — *Шуменска заря*, № 132, 11 ноем. 1978.

182. Средновековното изкуство на Преслав. — *Турист*, 1978, № 1, 26-29.

183. Шест археологически години. Резултатите от разкопките в Плиска, Мадара и Преслав. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 2, 7 септ. 1978.

184. Le trèsor de Preslav. — In: *Bulgarie d'aujourd'hui*, No 12, 1978, 28-30.

1979

185. Два новооткрити оловни печата на български архиепископ [Георги] — В: *Плиска-Преслав*. Т. 1. С., 1979, 198-199 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

186. Две църкви в Преслав. — В: *Плиска-Преслав*. Т. 1. С., 1979, 18-31 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез. (съавт. П. Георгиев).

187. Icônes peintes en céramique de „Tuzlalăka" à Preslav. — In: *Culture et arts en Bulgarie médiévale VIIIe-XIVe s.* (= *ИАИ, 35*). S., 1979, 65-73 ill. Bibliogr.

*

188. Владетелски печати на цар Симеон (893-927) и цар Петър (927-969). — *Преславска трибуна*, № 11, 23 юни 1979; същото в *Шуменска заря*, № 87, 26 юли 1979.

189. Ехото на вековете [от Плиска, Преслав и Мадара]. — *Лит. фронт*, № 27, 5 юли 1979, с. 6.

190. Манастирът около преславската Кръгла (Златна) църква. — *Шуменска заря*, № 60, 24 май 1979; същото в: *Полет*, № 22, 9 юни 1979, с. 8.

191. Нови археологически проучвания на първопрестолна Плиска. — *Шуменска заря*, № 61, 26 май 1979.

192. Нови археологически резултати в Преслав. — *Шуменска заря*, № 133, 15 ноем. 1979.

193. Новоразкрит паметник на старобългарската архитектура в Преслав [гробнична църква]. — *Шуменска заря*, № 65, 5 юни 1979.

194. Патлейна. — *Преславска трибуна*, № 16, 27 септ. 1979.

195. Преславската златна диадема. — *Шуменска заря*, № 142, 6 дек. 1979; същото под загл.: Как е изглеждала Преславската златна диадема. — *Преславска трибуна*, № 21, 15 дек. 1979; и под загл.: Диадемата. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 39; и под загл.: Преславската диадема. — *Ново Лудогорие*, № 27, 11 юли 1980; съкр. под загл.: Преславската златна диадема. — *Полет*, 3 авг. 1980.

196. Преславский клад. — *Обзор*, № 47, 1979, 101-103.

197. Шахматни фигурки от Плиска и Преслав. — *Шуменска заря*, № 94, 11 авг. 1979.

1980

198. Как е изглеждала преславската диадема. — *НТМ*, 1980, № 4, 45-48.

199 Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. — В: *Бълг. средновековие. Бълг.-съв. сб. в чест на 70-год. на Ив. Дуйчев.* С., 1980, 130-136. Библиогр. накрая (съавт. П. Георгиев).

200 Преславските манастири, средища на художествен живот през IX-X в. — *В*, 1980, № 5, 46-53 с ил. Библиогр. под линия.

201. Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., Септември, 1980. 196 с. с ил. Библиогр. сл. отд. гл. (съавт. Д. Овчаров, А. Попов).

202. Художествената култура във Велики Преслав. — *НТМ*, 1980, № 11, 34-39.

*

203. Вековно присъствие. Княз Борисовата кръстовидна църква. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 6, 14 май 1980, с. 9; същото под загл.: Княз Борисовата кръстовидна църква в Плиска. — *Шуменска заря*, № 61, 24 май 1980.

204. Високите върхове на нашата ранна култура [Плиска, Преслав]. — *Отеч. фронт*, № 10 471, 4 ян. 1980.

205. За какво разказват старините. (Нови археологически проучвания във Велики Преслав). — *Раб. дело*, № 42, 11 февр. 1980.

206 Легендарни истини от камък. — *Нар. младеж*, № 171, 24 авг. 1980.

207. Нови данни за старобългарската култура и изкуство. — *Ново Лудогорие*, № 135, 15 ноем. 1980.

208. Новото в Преслав. — *Отеч. фронт*, № 10 929, 26 септ. 1980.

209. От Преслав до остров Готланд. Отново за Готландския паралел на Сивиновата чаша. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 8, 2 дек. 1980, с. 12; същото съкр. в: *Преславска трибуна*, № 21, 26 ноем. 1980.

210. Преславската керамична икона. — *Отечество*, 1980, № 22, 23-25.

211. Преславската художествена култура. — *Преславска трибуна*, № 15, 29 юли; № 16, 13 авг. 1980.

212. Преславская художественная культура. — *Обзор*, № 52, 1980, 78-81; същото и в англ. и фр. версия на източника.

213. Преславските манастири през IX-X в. — *Преславска трибуна*, № 18, 3 окт.; № 19, 17 окт. 1980; същото под загл.: Средища на книжовен труд и разностранен художествен живот през IX-X век. — *Шуменска заря*, № 119, 9 окт.; № 120, 11 окт. 1980; и под загл.: Преславските манастири — средища на книжовен труд и разностранен художествен живот през IX-X в. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 9, май 1981.

214. Преславското златно съкровище. — *Социално дело*, 1980, № 6, 30-31.

215. Първопрестолна Плиска. — *Турист*, 1980, № 10, 8-9.

216. Следи от Златния век [Преславските манастири]. — *Антени*, № 35, 24 септ. 1980, с. 13.

217. Три перли от древната огърлица. Плиска, Мадара и Преслав в светлината на последните археологически проучвания. — *Отеч. зов*, № 52, 4 юли 1980.

218. Четвърти международен конгрес по славянска археология. — *Шуменска заря*, № 115, 30 септ. 1980. Подп. Т. Косев.

219. Шахмат в средновековна България. — *Шахматна мисъл*, 1980, № 1, 23-25.

220. La culture artistique de Preslav. — *Obzor*, No 50, 1980, 28-30.

221. Le trésor en or de Preslav. — *La Bulgarie*, 1980, 24-25.

1981

222. Велики Преслав. — В: *Ехо от конника.* С., 1981, 156-181.

223. Нови данни за средновековна Виница през IX-X в. — *ГМСБ*, 6, 1981, 37-43. Библиогр. под линия. Рез. нем. ез.

224. Опит за реконструкция на диадемата от Преславското съкровище. — *МПК*, 1981, № 3, 33-36 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

225. Прабългарски метални амулети от Преслав. — В: *Плиска-Преслав.* 2. С., 1981, 182-186 с ил. Библиогр. накрая.

226. Преславските манастири в светлината на най-новите археологически проучвания. — В: *Българистика и българисти.* С., 1981, 81-84.

*

227. В светлината на последните археологически проучвания в Плиска и Преслав. — *Шуменска заря*, № 68, 11 юни 1981.

228. Велики Преслав. — *Шуменска заря*, № 6, 15 ян. 1981.

229. Велики Преслав. [Интервю]. — *Ехо*, 20 февр. 1981. Интервюирал Г. Иванов.

230. Велики Преслав — център на богата материална и духовна култура. — *Пиринско дело*, № 126, 25 юни 1981.

231. Водещо начало. Преславската художествена керамика — неизчерпаем извор на орнаментални мотиви и образи от старобългарската епоха (IX-X в.). — *Шуменска заря*, № 141, 1 дек. 1981; същото под загл.: Неизчерпаем извор на орнаментални мотиви. — *Преславска трибуна*, № 11, 2 юли 1982.

232. Древният Преслав разкрива тайни. — *България 1300*, 3 окт. 1981.

233. Забележителен паметник [керамичната икона на св. Теодор]. — *Шуменска заря*, № 60, 23 май 1981; същото под загл.: Забележителен паметник на изкуството от Преслав. — *Преславска трибуна*, № 15, 14 авг. 1981; и под загл.: Неповторима творба на старобългарското изкуство. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 11, май 1982; и под загл.: Неповторим паметник на старобългарското изкуство. — *Нар. дело*, № 38, 9 окт. 1983.

234. Златната огърлица от Преславското съкровище. — *НР*, 1981, № 10, 6-8.

235. ... И като дойде някой чуждоземец, диви се! Археологическите разкопки в Плиска и Велики Преслав под знака на 1300-годишния юбилей. [Среща-интервю на представители на ред. на в. Зем. знаме с... Ж. Аладжов, Ст. Витлянов, Ст. Бонев, Т. Михайлова]. — *Зем. знаме*, № 242, 13 окт. 1981. Интервюирали М. Пенева, Т. Минев, Р. Гълъбаров.

236. Кирилски шрифтови образци от Велики Преслав. — *Шуменска заря*, № 138, 24 ноем. 1981; същото разш. под загл.: Кирилски шрифтови образци от X век във Велики Преслав. — *Преславска трибуна*, № 1, 11 ян. 1982; и в: *Белослав*, № 9, 1983.

237. Нови археологически данни за Велики Преслав. — *Нар. армия*, 3 февр. 1981.

238. Нови археологически резултати от Плиска и Преслав. — *Велико Търново*, март 1981, с. 3.

239. Новото в стария Преслав. - *Преславска трибуна*, № 19, 23 окт. 1981.

240. Огърлицата от Преславското съкровище. — *Полет*, 8 септ. 1981; същото в: *Шуменска заря*, № 114, 29 септ. 1981; и в *Преславска трибуна*, № 21, 5 дек. 1981.

241. Преслав, IX-X век — начало. — *Светлик*, 31 окт. 1981.

242. Преславската керамична икона. — *Преславска трибуна*, № 4, 20 февр. 1981.

243. Преславските писмени паметници. — *Шуменска заря*, № 86, 23 юли 1981.

244. Преславското златно съкровище. — *Отечество*, 1981, № 7, 14-15.

245. Първопрестолна Плиска. — *Шуменска заря*, № 29, 10 март 1981.

246. Първопрестолна Плиска. Най-новото за стария Преслав. — *Отеч. фронт*, № 11 235, 26 ноем. 1981.

247. Старите български столици. — *Пиринско дело*, № 126, 25 юни 1981.

248. Център на богата култура [Преслав]. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 8, 23 март 1981, с. 9.

249. Човекът и миналото. [Интервю]. — *Зем. знаме*, № 278, 26 ноем. 1981.

1982

250. Базилика в „Стамбол Йолу“ — Преслав. — В: *Археол. открития и разкопки през 1982 г.* Плевен, 1983, с. 108.

251. Велики Преслав в светлината на нови данни. — В: *125 г. музейно дело в Шуменски окръг.* Шумен, 1982, 58-65.

252. Вносна керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. — В: *Средновековна България и Черноморието.* Варна, 1982, 79-87. Библиогр. под линия. Рез. нем. ез.

253. За икономическия облик на средновековна Виница. — *ГМСБ*, 7, 1982, 77-85. Библиогр. под линия. Рез нем. ез.

254. Манастирът в „Тузлалъка“ — център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. С., 1982, 80 с. с ил. Рез. фр. ез. (РП. 8).

255. Плиска и Преслав в светлината на последните археологически резултати. — В: *I Междунар. конгр. по българистика. София, 1981. Докл. Симп. I. Славяни и прабългари.* С., 1982, 122-133. Библиогр. накрая.

*

256. Едно мнение за музея на лозата. — *Преславска трибуна*, № 17, 22 септ. 1982.

257. Изображения на сенмурви (кучета птици) в старобългарското изкуство. — *Шуменска заря*, № 66, 8 юни 1982; същото в: *Преславска трибуна*, № 14, 14 авг. 1982.

258. Керамични съдове от Преслав. — *Шуменска заря*, № 98, 21 авг. 1982.

259. Патлейна. — *Преславска трибуна*, № 21, 23 ноем.; № 22, 7 дек. 1982.

260. Плиска и Преслав в светлината на последните разкопки. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 11, май 1982.

261. Преславската художествена резба по кост. — *Преславска трибуна*, № 13, 30 юли 1982; същото в: *Шуменска заря*, № 135, 18 ноем. 1982.

262. Преславските майстори. — *Отеч. фронт*, № 11 365, 28 май 1982.

263. Стъклопроизводството в Преслав през IX-X век. — *Преславска трибуна*, № 3-4, 2 март 1982; същото в: *Шуменска заря*, № 55, 11 май 1982.

264. Рец.: Ценен научен труд. — *Шуменска заря*, № 23, 25 февр. 1982; и в: *Плиска-Мадара-Преслав*, № 12, юли 1982, и в: *В*, 1982, № 5, 100-102.

 За: Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., Наука и изкуство, 1981. 165 с.

265. Ярка проява на преславското приложно изкуство [костена пластика]. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 13, дек. 1982, с. 7.

1983

266. Керамична икона с Христос на трон от Преслав. — В: *Преслав.* 3. Варна, 1983, 72-80 с ил. Библиогр. накрая. Рез. англ. ез.

267. Преслав в светлината на последните археологически разкопки. — *С*, 1983, № 12, 155-167.

268. Преславското златно съкровище. Изследване. С., Септември, 1982. [кор. 1983]. 102 с. с цв ил.; същото на англ. ез: The Preslav Gold Treasure. S., 1983. 103 p. ill.

*

269. Върху бяла глина. Преславската художествена керамика. — *За буквите*, № 7, ян. 1983, с. 14.

270. Древна икона. [Интервю за новооткритата керамична икона на седнал Христос на трон]. — *Зем. знаме*, 3 юни 1983. Интервюирал Р. Гълъбаров.

271. Земя на градители. [Интервю „Пътешествие“ през вековете]. — *Зем знаме*, № 123, 23 май 1983. Интервюирал Р. Гълъбаров.

272. Игра на табла в средновековна България. — *Орбита*, № 27, 2 юли 1983, с. 10.

273. Как са играели шах и табла в средновековна България. — *Посоки*, 1983, № 2, 47-49.

274. Монументална базилика. Новоразкрит паметник на княз Борисовото църковно строителство във Велики Преслав. — *Шуменска заря*, № 49, 26 апр. 1983; същото под загл.: Новоразкрит паметник на княз Борисовото църковно строителство в Преслав. — *Преславска трибуна*, № 9, 27 май 1983.

275. Новооткрит паметник на керамичната иконопис [керамична икона на Христос, седнал на трон]. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 14, май 1983, с. 7; същото съкр. под загл.: Творба на древен живописец. — *Шуменска заря*, № 59, 21 май 1983; и под загл.: Новооткрита творба на преславската керамична иконопис. — *Преславска трибуна*, № 12, 14 юли 1983.

276. Новооткрито прабългарско капище. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 15, 1983 (съавт. Ст. Бонев).

1984

277. Кръстовидна църква под основите на Голямата базилика в Плиска (865-866). — В: *Сб. в памет на Ст. Ваклинов.* С., 1984, 160-169 с ил. Библиогр. под линия.

278. Център за археологическо изучаване на Плиска, Преслав и Мадара. — В: *10 г. Филиал на АИМ БАН — Шумен.* Шумен, 1984, 3-9.

*

279. Авторитетно научноизследователско средище. (10 г. Филиал на археологическия институт при БАН в Шумен). — *Шуменска заря*, №133, 13 ноем. 1984.

280. Даровит шуменски зограф [Никола Василев]. — *Шуменска заря*, № 83, 14 юли 1984.

281. Дворцовият манастир в Преслав. — *Преславска трибуна*, № 19-20, 30 окт. 1984.

282. За пръстените в съкровището [преславското]. — *Преславска трибуна*, № 8-9, 22 май 1984.

283. Забележителна находка. [Интервю за новооткритата керамична икона на Христос, седнал на трон]. — *Нар. младеж*, № 19, 22 ян. 1984. Интервюирал П. Нанев.

284. Неповторима творба. — *Картинна галерия*, 1984, № 3, 53-55.

285. Непознати образи. Нови данни за преславската керамика. — *За буквите*, № 9, септ. 1984, с. 5.

286. Обиците с емайлова украса от Преславското съкровище. — *Шуменска заря*, № 116, 2 окт. 1984.

287. Отново за съкровището от Преслав. — *Преславска трибуна*, № 16, 26 септ. 1984.

288. Паралели на Мадарския конник от Средна Азия. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 16, май 1984; същото под загл.: Не спират опитите на учените за доближаване до най-истинския смисъл на Мадарския конник. — *Тича*, № 2, 1984.

289. Патлейна. — *Плиска-Мадара-Преслав*, № 17, дек. 1984.

290. Плиска разкрива величието си. — *Раб. дело*, № 148, 27 май 1984.

291. Потомци сме на народ с висок естетически вкус. [Интервю]. — *Шуменска заря*, № 98, 18 авг. 1984.

292. Прабългарски храм в Преслав. — *Преславска трибуна*, № 4, 16 март 1984.

293. Преславската керамична иконопис. — *Тича*, № 6, 1984.

1985

294. Дворцовият манастир в Преслав. — *СБЛ*, 17, 1985, 70-84. Библиогр. под линия.

295. За кумани в един надпис от Преслав. — В: *Културата на средновековния Търнов.* С., 1985, 158-169. Библиогр. под линия.

296. Център за археологическо разкриване и изучаване на Плиска, Мадара и Преслав. (10 г. Археологически филиал на Археологическия институт и музей в Шумен). — *А*, 1985, № 3, 1-8.

*

297. Дворцовият манастир във Велики Преслав. — *Шуменска заря*, № 17, 9 февр. 1985.

298. За куманите в българската войска според един надпис от Преслав. — *Преславска трибуна*, № 13, 11 окт. 1985; същото под загл.: Старобългарски надпис от Преслав. — *Шуменска заря*, № 68, 22 март 1986.

299. Обици към накитната гарнитура на Преславското златно съкровище. — *Шуменска заря*, № 66, 8 юни 1985.

300. Сребърните предмети от Преславското съкровище. — *Шуменска заря*, № 3, 8 ян. 1985.

1986

301. За Мадарската скална композиция. — *Устрем*, № 9, 16 септ. 1986; същото под загл.: За смисъла на Мадарския конник. — *Нар. дело*, № 153, 3 авг. 1986.

302. Преславското съкровище. — *ИНМ-В*, 22, 1986, 83-109 с ил.

*

303. Авторитетна международна научна среща [конф. „Прабългарите в Изт. и Центр. Европа“. Шумен, окт. 1986]. — *Шуменска заря*, № 257, 31 окт. 1986.

304. Вдъхновен следовник на славянските първоучители. 1070 г. от смъртта на св. Климент Охридски. — *Шуменска заря*, № 176, 27 юли 1986.

305. Двуезични надписи от Преслав. — *Шуменска заря*, № 169, 19 юли 1986.

306 Зооморфни сюжети и птици в творчеството на преславските керамици. — *Тича*, № 5, 28 ноем. 1986.

307. Преславската керамична икона. — *Шуменска заря*, № 246, 18 окт. 1986.

308. Преславски кирилски надписи. — *Шуменска заря*, № 163, 12 юли 1986.

309. Преславските глаголически надписи. — *Шуменска заря*, № 155, 3 юли 1986.

310. Приносът на Преслав в архитектурата. — *Шуменска заря*, № 122, 25 май 1986.

311. Приносът на Преслав в старобългарската архитектура. — *Шуменска заря*, № 193, 16 авг. 1986.

312. Родов манастир на преславските владетели. — *Шуменска заря*, № 175, 26 юли 1986.

1987

313. Керамични съдове от Преслав. — *МПК*, 1987, № 1, 48-50 с ил. Библиогр. накрая. Рез. фр. ез.

314. Новооткрити преславски керамични икони. — *Из*, 1987, № 7, 44-50 с ил. Библиогр. под линия.

315. Родов манастир на владетелите в Преслав. — *СБЛ*, 20, 1987, 120-128. Библиогр. под линия.

316. L'atelier de céramique peinte dans le monastére royal de Preslav. — *CArch*, 35, 1987, 65-80 ill. Bibliogr.

317. Les monastères de Pliska et de Preslav aux IXe-Xe siècles. Aperçu archéologique. — *BSl*, 48, 1987, No 2, 185-200. Bibliogr.

*

318. Вечност върху глина. Преславската керамична икона. — *За буквите*, № 13, апр.-май 1987.

319. Досег с миналото хилядолетие. [Интервю за архитектурата, строителството и изкуството в Плиска и Преслав.] — *Строител*, № 50, 16 дек. 1987. Интервюирал Пл. Георгиев; и под загл.: Ехо от руините на първосъздателите. — *Нар. дело*, № 142, 21 юли 1988.

320. Изобразително богатство. Ателие за рисувана керамика в Дворцовия манастир в Преслав. — *Шуменска заря*, № 38, 15 февр. 1987.

321. Керамични икони от Преслав. — *Шуменска заря*, № 132, 6 юни 1987.

322. Керамични шедьоври. Грифони и сенмурви върху рисувани трапезни блюда. — *Шуменска заря*, № 298, 19 дек. 1987.

323. Нови данни за украсата на Симеоновите църкви в Преслав. — *Шуменска заря*, № 192, 15 авг. 1987.

324. Новооткрити метални печатчета-амулети от Преслав. — *Шуменска заря*, № 210, 5 септ. 1987.

325. Новоразкрита постройка в Преслав. — *Шуменска заря*, № 108, 9 май 1987.

326. Преславската керамична икона. — *За буквите*, № 13, 1987, 4-5.

327. Преславското съкровище. — *Кооп. село*, № 53, 5 март 1987.

328. Първите български азбуки. — *Шуменска заря*, № 69, 24 март 1987.

329. Релефни керамични икони от Преслав. — *Шуменска заря*, № 61, 14 март 1987; същото в: *Преславска трибуна*, № 25, 22 юни 1989.

330. Рисувани белоглинени съдове от Преслав. — *Шуменска заря*, № 273, 21 ноем. 1987.

331. Рисувани керамични медальони от Преслав. — *Шуменска заря*, № 144, 20 юни 1987.

332. Уникален белоглинен съд [с форма на патица и изображение на паун]. — *Шуменска заря*, № 304, 26 дек. 1987.

1988

333. Археологически данни за хронологическите граници на живота в чашата на язовир „Виница“ край Преслав. — В: *Палеославистика и епиграфика...* В. Търново, 1988, 32-35. Библиогр. под линия.

334. Епиграфски свидетелства за старобългарската писменост. — *PBg*, 1988, № 2, 83-92. Библиогр. под линия.

335. Нови данни за преславската рисувана керамика. — В: *II Междунар. конгр. по българистика. София, 1986. Докл.* 16. С., 1988, 19-26. Библиогр. накрая.

336. Преславската керамична икона. С., Бълг. художник, 1988. 88 с.

Рец.: Hr. Trendafilov. — *BSl*, 1990, No 1, 73-74.
P. Diaconu. — *SCIV*, 1989, No 4, 407-408.

337. Преславска рисувана трапезна керамика. — *МПК*, 1988, № 4, 33-37.

*

338. Занаятчийски постройки в Плиска и Преслав от IX-X в. — *Шуменска заря*, № 126, 1 юли 1988.

339. Интересен епископски печат [на Николай Богочестиви, епископ на България, IX в.]. — *Шуменска заря*, № 115, 16 юни 1988; същото разш. под загл.: Епископски печат от Плиска. — *Нар. дело*, № 140, 15 юли 1989.

340. Историческата истина в най-точния ѝ вид [Интервю за работата на Филиала на АИМ в Шумен, за археологията, за учения-историк]. — *Шуменска заря*, № 99, 22 май 1988.

341. Находката и нейният творец. [Дейността на Филиала на АИМ — Шумен]. — *Труд*, № 237, 10 ноем. 1988.

342. Нови археологически изследвания на църквите в Плиска и Преслав. — *Шуменска заря*, № 161, 19 авг. 1988.

343. Нови археологически резултати [през 1987 г.]. — *Шуменска заря*, № 73, 15 апр. 1988.

344. Новото в стария Преслав [през 1988 г.]. — *Шуменска заря*, № 208, 26 окт. 1988; същото в: *Нар. дело*, № 236, 1 дек. 1988.

345. Оловният печат на Георги монах. Най-старият старобългарски сигилографски паметник с кирилски надписи. — *Шуменска заря*, № 95, 18 май 1988.

346. Преславската златна диадема. — *Тича*, № 5, 1 окт. 1988.

347. Преславските библиотеки. — *Шуменска заря*, № 227, 23 ноем. 1988; същото в: *Преславска трибуна*, № 21, 25 май 1989.

348. Приносът на Преслав в старобългарската гражданска архитектура. — *Преславска трибуна*, № 16, 5 авг. 1988.

349. Птиците в Преславското съкровище. — *Шуменска заря*, № 178, 14 септ. 1988.

350. „Само със своите очи вие бихте могли да се дивите...“ Двустранната огърлица от Преславското златно съкровище. — *Шуменска заря*, № 54, 19 март 1988.

351. Старобългарското приложно изкуство. — *Шуменска заря*, № 53, 18 март 1988.

352. Явлението „преславска керамична икона“. — *Шуменска заря*, № 205, 21 окт. 1988.

1989

353. За една група метални печати-амулети от Преслав. — В: *Пробл. на прабълг. история и култура.* С., 1989, 365-377 с ил. Библиогр. накрая.

354. Оловен печат на цар Петър (927-969) — *Нум*, 1989, № 2, 40-41.

355. Un sceau inèdit de Michel Tarchaniotes. — *EB*, 1989, No 4, 110-112 ill. Bibliogr.

*

356. Императорски византийски печат [на Василий II]. — *Родолюбие*, № 10, 15 септ. 1989; същото под загл.: Интересен печат от Плиска. — *Промяна*, № 11, 21 март 1991.

357. Императорски печати. — *Нар. дело*, № 5, 7 ян. 1989.

358. Новооткрит царски печат [на цар Петър]. — *Преславска трибуна*, № 4, 26 ян. 1989.

359. Новооткрит царски печат в Преслав [на цар Петър]. — *Нар дело*, № 57, 22 март 1989; същото под загл.: Ценен паметник от Средновековието. — *Шуменска заря*, № 244, 16 дек. 1989; и под загл.: Царски печат от Преслав. — *Промяна*, № 13, 4 апр. 1991.

1990

360. Керамичната икона в средновековна България. Автореф. на докт. дис. С., 1990. 35 с.

361. Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. — *СБЛ*, 22, 1990, 3-13. Библиогр. под линия.

*

362. Ловни сцени върху рисувана керамика. — Нар. *дело*, № 155, 7 авг. 1990.

363. „Най-блестящата проява“ [преславската керамична икона. Интервю]. — *Зем. знаме*, № 105, 25 май 1990. Интервюирал Р. Гълъбов.

364. Неизвестен печат на Михаил Тарханиот. — *Промяна*, № 3, 23 авг. 1990.

365. Неръкотворната. Рисуван керамичен медальон от Преслав [със св. Богородица с Младенеца]. — Нар. *дело*, № 252, 22 дек. 1990.

366. Нови рисунки от Велики Преслав. — *Промяна*, № 8, 27 септ. 1990.

367. Реални и фантастични образи. Рисувани трапезни съдове, които показват постиженията на преславската керамична живопис от IX-X в. — *Нар. дело*, № 176, 5 септ. 1990.

1991

368. За една група бронзови амулети с фланкиран с вертикални хасти ипсилон (IYI) от североизточна България. — В: *Пробл. на прабълг. история и култура.* С., 1991, 5-13. Библиогр. накрая.

*

369. Библейски псалом в надпис от Преслав. — *Шуменска заря*, № 20, 9 март 1991.

370. „Да се дигне Бог и да се разпръснат враговете му...“. Библейски псалми върху надписи от старобългарски книжовни средища. — *Нар. дело,* № 120, 11 юли 1991.

371.„ И яви му се Ангел от небето и го подкрепяше...“. Каменна иконка с рядък иконографски вариант на молитва в Гетсиманската градина от Преслав. — *Шуменска заря*, № 78, 24 авг. 1991.

372. Иконописното творчество на Шуменския зограф Никола Василев. — *Промяна*, № 17, 1 май 1991.

373. Керамичен фрагмент с владетелски образ. — *Шуменска заря*, № 57, 6 юли 1991; същото под загл.: Рисуван владетелски образ от Преслав. Може би е открит портрет на младия княз Симеон. — *Нар. дело*, № 118, 9 юли 1991.

374. Керамична кана с ловни сцени. — *Шуменска заря*, № 84, 7 септ. 1991.

375. Нови свидетелства за изкуството на Първото българско царство. — *Шуменска заря*, № 109, 7 ноем. 1991.

376. Печати на български архиепископ [Георги] в Плиска. — *Промяна*, № 8, 28 февр. 1991.

377. Преславските библиотеки. — *Промяна*, 22, 6 юни 1991.

378. Преславските иконописци. — *Шуменска заря*, № 12, 9 февр. 1991.

379. Тангра или Христос. Бронзови амулети от Североизточна България. — *Нар. дело*, № 60, 13 апр. 1991.; същото под загл.: Бронзови амулети от Североизточна България. — *Шуменска заря*, № 49, 11 юни 1991.

380. Цветя, повлеци, кръстове и птици са рисували изкусни художници преди повече от десет века. Нови орнаментални мотиви от изобразителното богатство на преславските керамици. — *Нар. дело*, № 167, 14 септ. 1991.

Издания, редактирани от Т. Тотев

1. Преслав. Сборник. Т. 2. Ред. кол. Ст. Ваклинов (отг. ред.), Й. Чангова, ... С., Наука и изкуство, 1976. 272 с.

2. Плиска-Преслав. Т. 1. Проучвания и материали. Ред. кол. Ж. Въжарова (отг. ред.), Ст. Ваклинов, Д. Овчаров, Р. Рашев, ... С., БАН, 1979. 212 с.

3. Плиска- Преслав. Т. 2. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976. Ред. кол. Д. Ангелов (отг. ред.), Г. Плетньов, Д. Овчаров, С. Ваклинов, ..., Р. Рашев. С., БАН, 1981. 223 с.

4. Преслав. Сб. Т. 3. Ред. кол. Й. Чангова (отг. ред.), ..., Р. Рашев. Варна, Г. Бакалов, 1983. 303 с.

5. Плиска-Преслав. Т. 4. Укрепителните съоръжения на Плиска и Преслав. Ред. кол. Д. Ангелов (отг. ред.), Д. Овчаров, Р. Рашев, ... С., БАН, 1985. 224 с.

6. Проблеми на прабългарската история и култура. II Междунар. среща по прабългарска археология. Шумен, 1986. Ред. кол. В. Бешевлиев, ..., Р. Рашев, (отг. ред.), Ст. Станилов. С., БАН, 1989. 469 с.

7. Проблеми на прабългарската история и култура. III Междунар. симп. по прабълг. археология. Шумен, 1990. Ред. кол. В. Бешевлиев, ..., Р. Рашев (отг. ред.), Ст. Станилов. С., 1991. 296 с.

Литература за живота и научната дейност на Т. Тотев

1. *Бонев, Ст.* Измеренията на професионалния и гражданския дълг. Археологът Тотю Тотев на 50 години. — *Шуменска заря*, № 150, 23 дек. 1980.

2. [Съобщение за IV Международен конгрес по славянска археология в София, 1980 и докладът на Т. Тотев „Нови археологически данни за Преслав"]. — *Веч. новини*, № 182, 16 септ. 1980.

3. С чест изпълнен дълг. 75 години Археологическо дружество [„Тича"]. — *Преславска трибуна*, № 3-4, 2 март 1982.

4. От златния век... [За уникалния белоглинен съд, открит от Т. Тотев]. — *Зем. знаме*, № 78, 3 апр. 1988.

5. *Пейнерлиев, Н.* Земните недра крият дълголетни тайни. [Археологът Тотю Тотев]. — *Шуменска заря*, № 139, 27 ноем. 1990.

6. *Рашев, Р.* Познаваме ли преславската художествена култура. Изложбата от уникати в Шуменския исторически музей [на образци на преславска белоглинена рисувана керамика, открита от ст.н.с. Тотю Тотев]. — *Нар. дело*, № 131, 26 юли 1991.

7. *Рашев, Р.* Преславската художествена култура. [Изложба с материали от 30-годишните разкопки на ст.н.с. Тотю Тотев в Шуменския исторически музей]. — *Шуменска заря*, № 68, 1 авг. 1991.

ИЗТОЧНИЦИ И СЪКРАЩЕНИЯТА ИМ

А	Археология. София
Антени	Антени. София
Археол. открития и разкопки през 1982 г.	Археологически открития и разкопки през 1982 г. 28 национална конференция по археология. Плевен, 1983. Резюмета. Плевен, 1983.
Архитектурата на Първата и Втората бълг. държава	Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975.
БЕ	Български език. София
Белослав	Белослав
Бугарска	Бугарска. София
Бълг. средновековие . Бълг.-съв. сб. в чест на 70 г. на Ив. Дуйчев	*Българско средновековие.* Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980
Българистика и българисти	Българистика и българисти. С., 1981.
България	България. София
България 1300	България 1300. Юбилеен вестник на Българското историческо дружество, 3 октомври 1981.
В	Векове. София
Велико Търново	Велико Търново. В. Търново
Веч. новини	Вечерни новини. София
Висини	Висини
ГМСБ	Годишник на музеите от Северна България. София
10 г. Филиал на АИМ БАН — Шумен	10 години Филиал на Археологическия институт и музей на Българската академия на науките — Шумен. Шумен, 1984.
Ехо	Ехо. София
Ехо от конника	Ехо от конника. Лит. -публицистичен алманах. С., 1981.
За буквите	За буквите. София
Защита на мира	Защита на мира. София
Зем. знаме	Земеделско знаме. София
Знаме на комунизма	Знаме на комунизма. Търговище

ИАИ	Известия на Археологическия институт. София
Из	Изкуство. София
ИНМ-В	Известия на Народния музей — Варна
ИНМ-Ш	Известия на Народния музей — Шумен
Картинна галерия	Картинна галерия. София
Коларовгр. борба	Коларовградска борба. Шумен
Кооп. село	Кооперативно село. София
Културата на средновековния Търнов	Културата на средновековния Търнов. Научна сесия, посветена на 800-год. от възстановяване на бълг. държава. В. Търново, 1985. С., 1985.
Лит. фронт	Литературен фронт. София
I Междунар. конгр. по българистика. София, 1981. Докл. Симп. 1. Славяни и прабългари.	I Международен конгрес по българистика. София, 1981. Доклади. Симпозиум. 1. Славяни и прабългари. С., 1982.
II Междунар. конгр. по българистика. София, 1986. Докл. 16	II Международен конгрес по българистика. София, 1986. Доклади. 16. Изобразително изкуство и архитектура. С., 1988.
МПК	Музеи и паметници на културата. София
Нар. армия	Народна армия. София
Нар. дело	Народно дело. Варна
Нар. култура	Народна култура. София
Нар. младеж	Народна младеж. София
Ново Лудогорие	Ново Лудогорие. Разград
НР	Наша родина. София
НТМ	Наука и техника за младежта. София
Нум	Нумизматика. София
Обзор	Обзор. София
Орбита	Орбита. София
Отеч. зов	Отечествен зов. Враца
Отеч. фронт	Отечествен фронт. София
Отечество	Отечество. София
Палеославистика и епиграфика	Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. В. Търново, 1988
Пиринско дело	Пиринско дело. Благоевград
Пламъче	Пламъче. София
Плиска-Мадара-Преслав	Плиска-Мадара-Преслав. Юбилеен вестник

Плиска-Преслав	Плиска-Преслав. Проучвания и материали. Т.1. С., 1979; Т. 2. Прабългарската култура. Материали от българо-съветска среща, Шумен 1976. С., 1981
Поглед	Поглед. София
Полет	Полет. Варна
Посоки	Посоки. София
Преслав	Преслав. Сборник. Т. 1-3. С., 1968-1983
Преславска трибуна	Преславска трибуна. Преслав
Пробл. на прабълг. история и култура	Проблеми на прабългарската история и култура. II Междунар. среща по прабългарска археология. Шумен, 1986. С., 1989; III Междунар. среща по прабългарска археология. Шумен, 1990. С., 1991
Промяна	Промяна. Шумен
Раб. дело	Работническо дело. София
Родолюбие	Родолюбие. Прил. на в. Шуменска заря. Шумен
С	Септември. София
Сб. в памет на Ст. Ваклинов	Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984
СБЛ	Старобългарска литература. София
Светлик	Светлик. Месечно приложение на в. Борба. В. Търново
Сл	Славяни. София
Социално дело	Социално дело. София
Средновековна България и Черноморието	Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982
125 г. музейно дело в Шуменски окръг	125 години музейно дело в Шуменски окръг. Шумен, 1982
Строител	Строител
Тича	Тича. Двумес. прил. на в. Шуменска заря. Шумен
Труд	Труд. София
Турист	Турист. София
Устрем	Устрем. Каспичан
Шахматна мисъл	Шахматна мисъл. София
Шумен и Шуменско	Шумен и Шуменско. Изследвания, документи и материали. Кн. 3. Шумен, 1971

Шуменска заря	Шуменска заря. Шумен
Arheološki vestnik	Arheološki vestnik
BBg	Byzantinobulgarica. Sofia
BSl	Byzantinoslavica. Praha
La Bulgarie	La Bulgarie. Sofia
La Bulgarie d'aujourd'hui	La Bulgarie d'aujourd'hui. Sofia
CArch	Cahiers archéologiques. Paris
XIV Congr. int. étud. byz. Bucarest, 1971. Act	XIV Congrès international des études byzantines. Bucarest, 1971. Actes. 3. Bucarest, 1976
Culture et arts en Bulgarie médiévale VIIIe-*XIVe s.*	Culture et arts en Bulgarie médiévale VIIIe-XIVe s. S., 1979 (= ИАИ, 35).
EB	Etudes balkaniques. Sofia
Kolarovgrat savasi	Kolarovgrat savaşi. Šumen
Obzor	Obzor. Sofia
PBg	Palaeobulgarica (= Старобългаристика). София
SCIVA	Studii şi cercetari de istorie veche şi arheologie. Bucureşti
Studia in honorem V. Beševliev	Studia in honorem Veselini Beševliev. S., 1978

ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

ПРЕСЛАВСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Иван Божилов

На Тотю Тотев — неуморния
изследвач на Симеоновата столнина

Едва ли има по-подходящ случай да подхвана отново идеята за Преславската цивилизация — идея, изложена накратко от мен през 1980 г. и доразвита няколко години по-късно (1983, 1986). Разбира се, длъжен съм да припомня, че за първи път понятието „Преславска цивилизация" бе използувано от В. Иванова-Мавродинова в надслова на един доклад, прочетен на XII международен конгрес по византоложки проучвания в Охрид (1961) и публикуван през 1964 г. Тринадесет години по-късно, през 1977 г., Ст. Ваклинов употреби същото понятие, и то така, както бе използувано от В. Иванова-Мавродинова, т.е. като понятие, което общо взето покрива материалната култура на Симеоновата престолнина. Моята идея бе по-различна, а именно: тръгвайки от същата терминология, да разширя съдържанието ѝ, което съответствува на точно определена археологическа култура и да обозначa с нея всички процеси, развили се в духовната сфера, идеологията, материалната култура — процеси, довели постепенно до онова, което обикновено наричаме Златен век.

Доколкото ми е известно, единственото по-сериозно възражение срещу въвеждането на понятието „Преславска цивилизация", твърде важно както за българското средновековие, така и за историята на византийско-славянската общност, бе сторено от Л.Хавликова (1986). Ето впрочем писаното от чехословашката византоложка: „Малко е преувеличено да се говори, в контекст с политическия и културния подем на Симеоновата епоха, за „Преславска цивилизация", схващана от Божилов като аристократична „цивилизация". Би било възможно да се използува терминът „цивилизация", когато се говори за „славянска цивилизация" (макроструктура, макрокосмос), в качеството на понятие, включващо и характеризиращо резултатите от политическите и културните изяви на славянските етноси в тяхната цялост, от която българите са само една съставна част (мезоструктура, мезокосмос), а епохата на Симеон, бидейки само една най-незначителна част (микроструктура, микрокосмос), макар съвсем да не е за пренебрегване". Безспорно тези съждения и бих казал възражения са интересни (меж-

Висш педагогически институт Шумен
БИБЛИОТЕКА
„КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ"
1558/93.

дувременно бих искал да припомня, че г-жа Хавликова не е обърнала достатъчно внимание на писаното на с. 12 от рецензираната ми книга за цар Симеон, а именно: Преславската цивилизация е микрокосмос, но микрокосмос от макрокосмоса Византийска цивилизация) и могат да послужат като стимул за ново и още по-цялостно изследване на спорния въпрос.

* * *

Няма съмнение, че словосъчетанието „Преславска цивилизация“, или по-точно, неговото право на съществуване изисква обосновка в две посоки — като цяло и като равнопоставеност на два самостоятелни елемента. Но преди това бих искал да обърна внимание на терминологичната страна на въпроса, т.е. предпочитанието ми към понятието цивилизация пред култура, за да отклоня някои възможни възражения. Не бих искал да се впускам в подробности, тъй като споровете датират от твърде отдавна, изписани са много страници, изказани са много противоречиви съждения. Безспорно в случая не става дума само за определен вкус към употребата на един или друг термин, а по-скоро за различен подход към изучаването на съвкупност от процеси и явления. Или казано накратко, всичко се свежда до избора на „Histoire de civilisation“ или „Kulturgeschichte“. В случая аз отдавам своето предпочитание на „civilisation“ (термин, който присъствува във френската лексикография от втората половина на XVII в.), чиято употреба бе блестящо аргументирана преди няколко десетилетия от Л. Февр. На второ място, не бих искал да навлизам обстойно в семантичните различия, които предполага самото понятие цивилизация, т.е. от една страна, цивилизация означава просто съвкупност от свойства и особености на определена човешка група (цивилизацията тупи — гуарани в Южна Америка!), а от друга — понятието цивилизация съдържа в себе си оценъчен елемент (Л. Февр).

Очевидно подходът би трябвало да бъде двустепенен, а именно: установяване на една чисто теоретична схема и след това нейното налагане върху определена историческа действителност с цел да се установи доколко тази действителност носи белезите на конкретна цивилизация. Изграждането на споменатата схема не е никак лесно поради добре разбираеми обстоятелства — различни подходи, различни елементи и сравнително добре различаващи се схеми. Ето защо ще се възползувам от една от тях, която според мен има приемливи параметри. Това е схемата на известия френски учен Марсел Мос (1872-1950), последовател на Дюркем и предшественик на Клод Леви Строс.

И така, сред цивилизациите биха могли да бъдат разграничени както по-големи, така и по-малки. Независимо от това всяка цивилизация съдържа достатъчно голямо множество явления, явления значими както в количествено, така и в качествено отношение. Или казано по друг начин, „множество от факти, множество от характерни белези на тези факти, отговарящи на множество от общества“. Цивилизацията има своя форма и свой ареал. Без тези два елемента отъждествяването ѝ би било много трудно, дори бих казал невъзможно. Формата на всяка цивилизация се определя от особените аспекти на нейните явления, идеи и продукти. А ареалът на същата цивилизация е географската територия, където се разпределя това цяло, с точно дефиниране на ядро и периферии, граници и пределни точки.

След набелязването на тези няколко основни параметри на понятието цивилизация, да се опитаме да нанесем изработената схема върху българската действителност от края на IX — началото на X век и да направим опит да установим онези елементи, от които би могло да се изгради цялото, наречено от мен Преславска цивилизация.

1. Форма или особени аспекти на Преславската цивилизация

1. 1. Графична система. Твърде отдавна е констатирано, че тъкмо Велики Преслав е центърът, от който започва да се разпространява новата азбука, т.е. кирилицата (нали тъкмо тук се формира група книжовници начело със Симеон!). Наистина глаголицата не е непозната за престолния град (графитите по стените на Кръглата църква, „Четири слова против арианите“ на Атанасий Александрийски, преведени от епископ Константин), но все пак основните глаголически книги произхождат от югозападните предели на България. Един факт, който също е известен отдавна и който има своето обяснение — та нали там работят верните следовници на славянските първоучители Климент и Наум!

1. 2. Език. Езикът на Преславската цивилизация се формира постепенно. Докато „Охридската просветна школа, начело на която застава Методиевият ученик Климент, където се пази с много по-голяма строгост кирилометодиевският характер на езика“ (К. Мирчев), то езикът на творбите, създадени в Преслав, пак според известния наш учен, се характеризират с една особеност — силно гръцко влияние. Тази особеност се дължи без съмнение на Симеон, блестящият константинополски възпитаник. Зависимостта от гръцкия език (на места, разбира се) не е единственият белег на езика на преславските книжовници. Не по-малко важно е, че той отразява наченалото се диалектно раздробяване на „българския език през старобългарския период — различната съдба на еровете, лексикалните различия...“ (И. Гълъбов). Но това едва ли е някакво странно явление, мъчно поддаващо се на тълкуване. Няма да сгрешим, ако приемем, че началото на някои диалектни особености (североизточните български говори) в книжовната продукция на Преслав се дължи на стремежа на владетеля за създаване на единен литературен език. И този литературен език е трябвало да отрази особеностите на диалекта, който се говорел в близост до държавното средище, въпреки че неговата основа е бил югозападният български солунски диалект.

I. 3. Основен литературен фонд. Като пропускам понякога ожесточените спорове около творчеството на светите братя Константин Философ-Кирил и Методий, както и въпроса за евентулното книжовно творчество на техните следовници преди 885 г. и извън територията на България, не мога да не се спра на един безспорен факт. Той е следният: основният книжовен фонд на най-ранния етап от историята на старобългарската литература и в същото време на старославянската литература се създава, най-общо казано, в Преслав (без да забравям началните стъпки в Плиска и ролята на Девол — Охрид). Краят на IX и първите десетилетия на X в. са времето, когато се формира до голяма степен жанровата система на старобългарската и старославянската литература — литературата с проповеднически и поучителен характер, догматическите съчинения, енциклопедичните сборници, агиографията и химнографията, ораторската проза и историописта. Или ако трябва да се сочат заглавия: многобройните слова и поучения, автори на които са писателите от Симеоновия частен кръг, „Учително евангелие“ и „Небеса“, „Златоструй“ и „Четири слова против арианите“, Сборниците от 1073 и 1076 г., и „Шестоднев“, „Азбучна молитва“ и „Похвалата за цар Симеон“, „Канон за апостол Андрей“ и химнографското творчество на Константин, епископ Преславски. Не мога да пропусна един факт, който на всяка цена трябва да бъде поставен до изграждането на жанровата система на старобългарската литература, тъй като е здраво обвързан с този процес. Става дума за теорията на превода, която се изгражда в Преслав (напътствията на самия Симеон в „Похвалата“ или думите на Йоан Екзарх в пролога към „Небеса“) и огромната преводаческа дейност, извършена в Симеоновата столнина.

Няма да се спирам подробно на качествената страна на преславската книжовна продукция или пък на скоростта на процесите (те са обосновани другаде), но не мога да не цитирам някои преценки, в които би трябвало да липсва национално пристрастие: „Старобългарската литература изведнъж станала зряла литература, „възрастна“, философски дълбока и сложна, отчитаща многовековния опит на многонационалната византийска литература, в създаването на която, по свое време, изиграли забележима роля и самите славяни“... „Появата на литература на такива равнище, каквато е била старобългарската литература, сякаш е чудо. Поразява бързината на нейното формиране и дълбочината на нейното общочовешко съдържание, сложността на изразяваните от нея идеи“ (Д.С. Лихачов).

I. 4. Личности. Казаното за основния литературен фонд на старобългарската и старославянската литератури важи с пълна сила и за именния фонд на тези две литература, които в интересуващия ни период почти се покриват. Като оставим настрана имената на св. Кирил и св. Методий, както и на Горазд (сведенията за него са ограничени), най-ранният пласт от старославянски книжовници е съставен от български писатели, работили непосредствено или във връзка със Симеоновия „cercle privé“, с неговото „société de pensée“, а именно: св. Климент, св. Наум, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Григорий Презвитер Мних, Тудор Доксов и, разбира се, самия цар Симеон.

I. 5. Столнина. Когато поставям въпроса за Симеоновия престолен град, искам да отбележа специално, че той има две страни, а именно: материална, всичко онова, което е построено от човешка ръка в Преслав във времето на цар Симеон (Дворецът, кръстокуполната църква като основен тип религиозна постройка, и разбира се, впечатляващата Златна или Кръгла църква, чудесната каменна пластика и богатото разнообразие и великолепното качество на рисуваната керамика — елементи, характерни само за Преслав, типични за неговото развитие в края на IX — началото на X в., които почти не надхвърлят пределите на столицата, но допринасят значително за формирането на феномена Преславска цивилизация) и възникването и развитието на града като елемент на идеологията. В случая искам да наблегна на втората страна. И така, замисляйки създаването на един нов Преслав, Симеон едва ли е страдал от амбициозното намерение на първия християнски император (основаването на Константинопол възвестило появата на един нов свят, на една нова цивилизация в човешката история). Но че той е следвал действията на Константин Велики и че новата българска престолнина е в известен смисъл реплика на Константинопол, едва ли трябва да се съмняваме. Очевидно Велики Преслав в Симеоновите представи е трябвало да се превърне за българите в това, което за ромеите е бил Константинопол. Той е трябвало да стане символ на нова култура, съперничаща на византийската, да възвести началото на една нова империя и да се превърне в резиденция на един нов император („...и великия град Преслав той създаде, и там в него прие царството...“).

I. 6. Политическа идеология: pax Symeonica. Културното развитие на България в края на IX — началото на X в. и неговият безспорен блясък не са били самоцелни явления и надхвърлили далече идеята за самозащита, за съхраняване на собствената идентичност чрез изграждането на „цивилизация в цивилизацията“, на цивилизация, която е и византийска, и българска. Дори било постигнато много повече — както ще видим по-долу — били изградени модели, образци, които щели да бъдат следвани в бъдещето не само в страната, но и много далече извън нейните предели. Но наред с това тези постижения дали безспорен тласък за изграждането на българска политическа идеология (и политическа програма, разбира се) — политическа идеология, която аз си позволих да нарека pax Symeonica. Да припомня с няколко думи съдържанието на това понятие.

В Симеоновите помисли българите се изравнявали с ромеите, нещо повече, те били достойни да ги отстранят и да заемат тяхната позиция в християнския свят, в универса. Изведнъж българите се превръщали в „избран народ“, в народ, покровителствуван от Бога, способен да поеме нелеката мисия за защита на християнството, да поеме културното (?) и преди всичко идеологическото наследие на Рим. България окончателно се превръщала в първа сила в православната общност, без да има, разбира се, всички претенции на византийския универсализъм, но все пак може би нелишена от амбицията да заеме временно мястото на Запада в големия спор за наследието на някогашната Римска империя. България била готова не само да продължи мисионерската дейност и културната експанзия на Византия, но и значително да я увеличи, разширявайки по този начин границите на християнския свят, чрез включването в него на славянски и неславянски народи. Българското християнство, славянската литургия и създадената вече нова култура били силните оръжия за постигането на тази цел. Ето такъв бил Симеоновият замисъл за новия „таксис“ в православния свят или както вече го нарекох pax Symeonica.

I. 7. Цар и самодържец. Много е писано за акта във Влахернския дворец през август 913 г. и за титлата на Симеон. Не може да се отрече, че много от писалите са се ръководели по-скоро от своите чувства, отколкото от своя разум. Не може да се отрече и нещо друго: голяма част от събитията може да бъде проследена благодарение на важна

група извори, стига тя да не бъде интерпретирана тенденциозно. Тъй като с този изключително важен въпрос съм се занимавал другаде, тук ще си позволя само да припомня основните моменти или да развия малко по-подробно онези пунктове, които са засегнати по-бегло. Изходната точка при тези размишления е едно писмо на константинополския патриарх Николай I Мистик до Симеон, писано преди август 913 г. Основната теза на това сравнително обширно писмо е темата за тиранията, към която според константинополския първосвещеник се стремял българският владетел. Ще припомня само няколко пасажа от този текст. След като многократно развива идеята, че тиранията е „гнусно дело“ и противоречи на порядъка, установен свише, Николай I Мистик пряко обвинява Симеон, че се стреми да стане тиранин, въпреки че е много по-добре да се нарича „архонт по Божия милост“, че иска да грабне царската власт или по-точно царството (*βασιλεία*), която нямала никакво отношение към българите, че напада „детето сираче и царски син“ и т.н.

Какво ще рече тирания или установяване на тирания, за която толкова много говори патриархът? Няма да се впускам в подробности (хубаво, макар и кратко изложение на проблема у Ж.-Кл. Шейне), тъй като този въпрос ще разгледам другаде и по друг повод. Тук ще наблегна върху основното, а именно: според византийската политическа идеология василевс — тиран са противоположни, но и твърде близки понятия (ако василевсът наруши християнските повели, той твърде лесно може да се превърне в тиран); в същото време василевсът е всичко, което не е тиранът, докато тиранът се стреми да стане василевс. Тиранията се обявява с присвояване на императорските инсигнии и завършва с успеха на узурпатора, с ослепяването му или с неговата смърт в случай на неуспех. Тиран е дори всеки владетел (естествено, претендиращ за титлата василевс), който господствува или се стреми да господствува над територия, принадлежала някога на Византия.

Струва ми се, че подробният коментар е излишен. През пролетта — лятото на 913 г. стремежът на Симеон е бил ясен и добре известен в Константинопол: българският владетел „искал да грабне царската власт“ от детето-василевс (Константин VII Багренородни), но вече като василевс на ромеи и българи. Както казах, Николай I Мистик е бил твърде добре осведомен (Симеон не криел намеренията си, напротив) и се опитал, при липсата на други възможности за империята, да убеди Симеон с мотиви от византийската политическа идеология, че целта, която преследва, противоречи на установения в универса ред (византийски ред!) и да го възпре от практически действия за постигането на тази цел. Че патриархът не успял, е добре известно, но как са се развили събитията по-нататък? На конфликта от 913 г. и на акта във Влахерните няма да се спирам, тъй като те са познати. Ще отбележа само най-важното: Симеон напуснал византийската столица с титлата василевс, със споразумение за брак между своя дъщеря и малолетния василевс Константин VII Багренородни и със сключен „сигурен“ мир между двете страни (в прочутото слово „За мира с българите“, макар и със завоалирани фрази, а някъде и направо изопачено, този акт е представен като „нарушаване на равновесието“ съществувало между България и Византия, тъй като Симеон си „поставил въображаем венец“). Оттук нататък пътят на Симеон (вече василевс!) към върховната и еднолична власт в империята е бил ясен, а програмата му била демонстрирана с един печат, чиято легенда гласи: „На Симеон василевс многая лета//миротворец василевс многая лета“.

Знаем, че твърде скоро намеренията на Симеон или по-точно пътят, който следвал, бил пресечен от новата управляваща върхушка в Константинопол. Амбициозният български владетел не се отказал от своята програма, нещо повече, той бил безкомпромисен: „Българите имат обичай да изискват чуждото и да не дават [своето]...“ (писмо до Роман I Лакапин от 924 или 925 г.); печатите му непрекъснато напомняли на ромеите за „Симеон василевс“ и „Симеон василевс на ромеите“; същото сторили и войниците му, които в 923 г. го приветствували като василевс край стените на Константинопол. Малко по-късно Роман I Лакапин ще пише за двама василевси и за тяхната несъвместимост в универса. Знаем и още нещо, а именно: Симеон не сполучил да осъществи цялата си програма — за това му попречила не само смъртта, — но титлата василевс на българските владетели била завоювана окончателно и завинаги (затова Византия с лекота я признала на Симеоновия син и наследник Петър, който се отказал от други претенции и преди всичко от програмата на баща си). Това било не само постижение за България (само преди половин столетие „варварска“ държава с владетел, титулуван архонт!), но и твърде сериозен и тежък пробив във византийската политическа идеология — пробив, на който било съдено да оказва голямо влияние върху междудържавните отношения във Византийската общност.

И накрая няколко думи за титлата самодържец — автократор. Наистина изворите не я обвързват със Симеон. И това никак не е трудно за обяснение (Симеон се е стремял, както знаем, към нещо повече от „цар и самодържец на българите“, а пътят до „автократор“ на ромеите е бил по-дълъг и по-сложен). Но в случая по-важно е друго: тъй като тази титла е засвидетелствувана върху печатите на цар Петър,

нейното налагане и практическата употреба трябва да се обяснят по същия начин, както и царската, а именно: следствие от Симеоновите действия и мира през 927 г.

1. 8. Патриарх. Проблемът със сана на българския духовен глава в Симеоново време и сетне е по-сложен или по-труден за категорично решаване поради едно вече трафаретно оправдание на българската медиевистика: липсата на извори. В така наречената „Тактика на Бенешевич“ (според Н. Икономидис тя е съставена между 934 и 944 г.) откриваме „архиепископ на България“. От друга страна, в списъка на българските архиепископи, известен като „Дюканжов каталог“, е отбелязано, че император Роман I Лакапин е този, с когото се свързва името на първия български патриарх Дамиан. Това са двете отправни точки при изследването на този въпрос. И както се вижда, съвсем недостатъчни. При това положение някои размишления и предположения са неизбежни, въпреки че те не биха могли да заменят сигурните факти. И така програмата на Симеон (макар че основата ѝ цел е била по-висока — Константинопол) не би могла да пропусне този елемент: провъзгласяването на българската патриаршия. На Симеон не може да не му е било известно неделимото двуединство цар — патриарх, почти законодателен акт, който към 1203 г. бил припомнен на Калоян, и то не от кого и да е, а от император Алексий III Ангел и патриарх Йоан X Каматир: „Ела при нас, ще те коронясаме за цар и ще ти поставиме патриарх, защото царство без патриарх не бива“ [подчертаното от мен — И.Б.]. Следователно имаме сериозно основание да приемем, че началото на българската патриаршия (нейното създаване завършвало окончателно новия идеологически модел) трябва да се свърже с цар Симеон и неговата програма, а утвърждаването ѝ — с мира от 927 г. и името на Роман I Лакапин. Може би действията на византийския василевс, който бил готов да заплати висока цена за мирния договор със Симеоновия наследник, не са били приемливи за константинополското духовенство (затова в „Тактиката на Бенешевич“ по традиция присъствува „архиепископ на България“?), но патриаршеското достойнство на българския църковен водач вече е било факт, оспорван или не.

2. Ареал на Преславската цивилизация

2. 1. Ядро — периферии, граници — пределни точки. Както вече посочих, втората основна страна на същностната характеристика на една цивилизация е нейният ареал (към него би трябвало да бъде добавено и разпространението по вертикала, т.е. във времето). Когато разглеждаме Преславската цивилизация, освен нейната форма съществуването й трябва да бъде обосновано и с наличието на ядро и периферии, граници и пределни точки. Ако се опитаме да изпълним тази схема с конкретно съдържание, биха могли да бъдат установени следните пластове: Преславският Дворец (безспорно ядро) — целият престолен град, който е най-съпричастен с ядрото, дори образува негова собствена периферия; Основни провинциални центрове като Плиска, Девол — Охрид, Равна — цялата територия на страната; Преславската цивилизация извън границите на България — Сърбия, Русия, Молдова и Влашко.

2. 2. Разпространение на Преславската цивилизация извън границите на България: теоретични проблеми. Веднага трябва да отбележа, че в случая не става дума за разпространение в издирване на всички белези, присъщи на цивилизацията, която аз си позволявам да наричам Преславска, а само за най-важните, най-характерните, тези, които ми дават основание да я характеризирам така; белези, възникнали или развили се трайно в Преслав, формирали един модел, който би могъл да бъде потърсен във времето и пространството. И тук откривам една скоба. Бих искал да обърна внимание, че един от тези белези (или елементи), изиграл твърде голяма роля във формирането на Slavia Orthodoxa (използувам предложения от Р. Пикио термин), отдавна е обект на спорове. В случая става дума за съотношението старобългарски език (език на Преславската цивилизация) — език на Slavia Orthodoxa. Нямам желание да се намесвам в тази понякога ожесточена дискусия, пък и мястото за подобна дискусия едва ли е тук; нямам желание и да навлизам в подробности, а и не е необходимо. Затова ще се задоволя с отбелязването на няколко основни пункта.

Като маркирам само познатото становище на българските учени (може би най-настойчива е Д. Мирчева, а сред чужденците същото схващане напоследък се защищава от Имре Тот), които поставят знак на равенство между старобългарски и старославянски или по-точно разглеждат старобългарския като литературен език на Slavia Orthodoxa, ще ми се да обърна внимание на две становища, които, без да са на два противоположни полюса, все пак отразяват два различни подхода. Становището на Д. С. Лихачов е твърде близко до посоченото вече мнение на българските учени: „Славяните общували с Византия посредством обща за всички промеждутъчна култура, в създаването на която огромна роля принадлежала на българите и в началния стадий на първо място на Кирил и Методий, създатели на общославянската писменост и разпространители на единен за всички православни славяни литературен език — старобългарски в своята основа“.

Без да коментирам това твърдение, чиято основна идея приемам, но бих възразил срещу отделни елементи, преминавам към схващанията на друг именит славист Р. Пикио: „...същността на проблема може да бъде сведена до два основни въпроса: 1/ Как да се съгласува националният характер на „старата българска литература“ с нейната принадлежност към националната култура на православното славянство. 2/ До каква степен понятието „старобългарски език“ ни помага да определим в същото време традицията на старата българска литература и отношенията между този „национален литературен език“ и езика на „църковнославянската езикова общност“, изразител на наднационалното единство на православната славянска литература?... Тъкмо културата на Първата българска държава доставя първите образци на зараждащото се православно славянство... Не е трудно в националните и междуславянските характеристики на старата българска традиция да видим двете страни на един и същ медал.“ И тук биха могли да се намерят пунктове, срещу които да се възрази (преди всичко терминологичният апарат), но основната идея на италианския учен е ясна и твърде важна.

И така след тези кратки, но необходими уводни бележки, които ми позволяват без обстоен доказателствен материал да потърся един от основните белези на цивилизацията, формирала се във Велики Преслав в по-широк международен план, ще премина към конкретните факти.

2. 2. 1. Графична система и език. Използуването на кирилската азбука в Русия, Молдова и Влашко е безспорно. В същото време едва ли е необходимо да представям подробно пренасянето на втория основен белег на Преславската цивилизация (езика) извън пределите на страната, преди всичко в Русия. Ще се задоволя отново да цитирам Д. С. Лихачов: „България дала на Русия не само относително пълен комплект богослужебни книги, свързани с християнския светоглед, но тя дала на Русия литературен език, на който били написани тези книги, и частично даже представители на църковната йерархия“. Този литературен език напоследък бе убедително характеризиран от Имре Тот като *руска редакция на старобългарския език*. Случаят с двете отвъддунавски княжества Влашко и Молдова е още по-ясен и бих казал по-безспорен. В продължение на няколко столетия старобългарският език изпълнява функциите на литературен език и език на държавните канцеларии (летописните съчинения и огромният документален материал са блестящо свидетелство за това), а след постепенното формиране и навлизане на румънския език в литературното ежедневие и

административната практика кирилската азбука е предпочитаната дълго време графична система.

2. 2. 2. Основен литературен фонд. По-горе отбелязах, че книжовната традиция на Велики Преслав (разбира се, и на Охрид) съставя основния фонд на старославянската литература (или литературата на Slavia Orthodoxa) в най-ранната епоха от нейното развитие. Ще си позволя да припомня цитираното вече мнение на Р. Пикио: „Тъкмо културата на Първата българска държава доставя първите образци на зараждащото се православно славянство". Въпреки че тази фраза и от формална, и от съдържателна гледна точка може да бъде коригирана (според мен тя би трябвало да звучи така: „Тъкмо културата или *цивилизацията* на *Първото българско царство* създава първите образци, *разпространени* по-сетне сред православното славянство"), основният ѝ смисъл е напълно приемлив. Няма съмнение, че Велики Преслав е мястото, където се създават онези модели или образци, които се разпространяват, налагат в културни средища далече извън пределите на България. Тук, разбира се, ще се задоволя да посоча само няколко примера, и то с произведения на най-прочутите писатели от Симеоновия кръг. Ще започна с творби на св. Климент Охридски (огромната част от ръкописите тук и по-долу са от руски произход), преди всичко неговите слова и поучения. И така: „Поучение за св. Димитър Солунски" (22 ръкописа), „Поучение за апостол или мъченик" (26 ръкописа), „Поучение за Рождество Богородично" (42 ръкописа), „Поучение за предпразненство на Рождество Христово" (71 ръкописа), „Поучение за евангелист Марко" (90 ръкописа) и „Похвално слово за Михаил и Гавриил" (156 ръкописа). Прочутото произведение на Черноризец Храбър „За буквите" е познато в около 80 ръкописа, последните от които датират от XIX в., а една от първите поетични творби на старата българска литература „Азбучна молитва" на Константин Преславски е разпространена в 38 ръкописа (сборници с най-различно съдържание), пръснати по цялата територия на Русия и датиращи от XII в. (1 ръкопис) през XVII в. (17 ръкописа) до XVIII в. (2 ръкописа). Едва ли е необходимо да продължавам, тъй като картината не би се променила съществено.

2. 2. 3. Идеология. Другата основна страна на феномена Преславска цивилизация се изгражда от политическата идеология. Симеоновата политическа идеология, или рах Symeonica, както и литературата, е двуобразна: и византийска, и българска; но в същото време и идеологията, както и литературата, създава облика на България. Идеята за българското върховенство във Византийската общност може да се проследи и през Второто българско царство: от Renovatio Imperii (осъществено от Иван I Асен, Калоян и Иван II Асен) до намеренията на цар Михаил III Шишман Асен за създаването на империя от „Константинопол до Истър"; от титлата „цар на българи и гърци", приета от Иван II Асен, до тържествените подписи на Иван Александър и сина му Иван Шишман „В Христа Бога благоверен цар и самодържец на всички българи и гърци"; от „Basilius indignus archiepiscopus sanctitatis vestre et pastor de Zagora" до „Висарион, по милост Божия, патриарх на българите"; от „Търновград" до „нов Цариград".

Този модел на политическа идеология, може би най-свидната Симеонова рожба, отгледана в Преслав и съхранена в Търново, преминава също българските граници, макар и столетия по-късно. На първо време това става в Сърбия. През 1346 г. Стефан Душан, след големите си завоевания, получава в Скопие (не без българска благословия!) царския венец и бърза да се подпише „В Христа Бога благоверен цар на всички сърби и гърци, и на българските земи". Тридесет години по-сетне, в 1375 г., сръбският архиепископ получава патриаршеско достойнство. Вторият случай на приложение на Преславския модел е още по-важен. В една епоха, която условно бих нарекъл „Byzance aprés Byzance", през 1547 г. великият московски княз Иван IV Василевич Грозни приема тържествено царската титла, през 1589 г. Русия за първи път получава патриарх, а Москва започва да се зове „трети Рим".

* * *

Едва ли някой се съмнява, че онова, което се е родило и развило в Преслав в края на IX и първите десетилетия на X в., притежава стойност, която далеч надхвърля както времето на цар Симеон, така и пространството на Преслав и останалите български предели. И тъкмо при установяването на тази безспорна стойност се натъкваме на още един изключителен елемент на явлението, с което се занимавам тук. Става дума за оценка или по-точно за самооценка на това явление от негови съвременници, дори от негови творци, за осмисляне на самото явление и опит за една чисто символична характеристика. Ще се опитам да бъда кратък и ясен.

На всички е известно понятието Златен век, покриващо хронологически и съдържателно Симеоновото царуване. Известно е също и мнението на някои съвременни изследвачи: „поради сантиментални или конюнктурни подбуди на някои им се привиждат златни векове". Така ли е в действителност? Няма да се спирам на схващанията на учени като П. Й. Шафарик и Сп. Палаузов, които, взаимно допълвайки се, наложиха това понятие в модерната наука, а ще се върна към епохата, която ни интересува, и към самооценката, за която стана дума. Случайна ли е употребата на понятието Златен век? Проява на сантиментализъм или конюнктура? Златото притежава добре разработена символика: то има сакрална стойност, символ е на светлината, на слънцето, на светото кръщение; златото е емблема, атрибут на царското достойнство (придобито за първи път в българската история от Симеон!), то е метафора на властта, на могъществото, на изобилието (неслучайно неизвестният автор на „Българска апокрифна летопис“ през XI в. не без тъга ще припомни: „И много изобилие имаше в онова време при тоя цар Симеон“). Нека сега да надникнем в самата епоха и да потърсим мястото на тази символика. Тудор Доксов в своята преписка към „Четири слова против арианите“ на Атанасий Александрийски говори за „Светата *златна* нова църква“ (Кръглата църква в Преслав); Йоан Екзарх прави пищна характеристика на преславския дворец и на самия цар Симеон, седнал на трон, в която характеристика разточително използува *златото*; анонимен старобългарски книжовник пише, че цар Симеон „като цар Давид свиреше на *златни* струни“ (фраза, която буди асоциация с някоя миниатюра, например тази в Хлудовия псалтир!); българският цар е бил почитател на св. Йоан *Златоуст*, особено на неговите слова и съставената от тях книга нарекъл „*Златоструй*“. Но за да не възрази някой, че това са свидетелства само на български автори, ще се възползувам от съчиненията на група византийски хронисти, които описват срещата между цар Симеон и ромейския василевс Роман I Лакапин (922 или 923): „Пристигнал и Симеон, водейки със себе си множество войска, която била разделена на много отреди, едни въоръжени със *златни* щитове и *златни* копия, други със сребърни щитове и сребърни копия...“ (Продължителят на Теофан, Лъв Граматик и др.).

И така самите книжовници от Симеоновия кръг, книжовници, съпричастни към неговото „мислещо общество“, са съзнавали, че участвуват в процеси, непознати дотогава; процеси с изключителна стойност. Те са били убедени, че се докосват до необичайни явления, които дълбоко впечатляват съвременника, но и в същото време явления, които ще бъдат обект на възхита на бъдните поколения; най-сетне, че са били част от една блестяща епоха, в която основният символ, основният знак е било *златото*. И оттук крачката, която трябва да направи ученият до понятието *Златен век*, символизиращо Симеоновата епоха, е твърде малка. И въпреки това аз съм склонен да изоставя това понятие, което има богата семантична натовареност, но в същото време крие в себе си известна деконкретизация и хронологическа ограниченост. Или поне да го оставя на втори план и да настоявам на термина *Преславска цивилизация*. В същото време този сравнително нов термин би могъл да замени Slavia Orthodoxa — понятие, което в голяма степен ни извежда ако не от пространството, то поне от времето. Или ако не го измести напълно (по лесно обясними причини),

поне да напомня упорито и постоянно за началната история на Slavia Orthodoxa, когато се формират онези модели и се установяват онези параметри, които създават облика на славянството във византийско-славянската политическа, религиозна и културна общност.

DIE PRESLAVER ZIVILISATION

Ivan Božilov

Zusammenfassung

Nach einigen Bemerkungen über die Deutung des Begriffs „Preslaver Zivilisation", der zum ersten Mal von der verdienten Forscherin der Preslaver Kultur Vera Ivanova-Mavrodinova eingeführt wurde, und der von der tschechoslovakischen Byzantologin L. Havlikova bestritten wurde begründet der Autor überzeugebd seine Existenzberechtigung. Auf Grund der verschiedenen Aspekten (graphisches System, Sprache, Literaturbestand Persönlichkeiten, Hauptstadt, politische Ideologie, Zar, Patriarch) und seines Verbreitungs areals ist der Autor der Meinung, daß der Terminus Preslaver Zivilisation als treffende Ersetzung von Slavia Orthodoxa gebraucht werden kann — ein Begriff, der in einem gewissen Grade, wenn nicht außer dem Raum, so aber außer Zeit steht. Wenn er nicht als Ersatzbegriff gebraucht werden kann, so kann er ständig an die Anfangsgeschichte von Slavia Orthodoxa erinnern, die Periode, in der sich jene Modelle end Parameter formieren, die die Gestalt des Slaventums in der byzantinisch-slawischen politischen, religiösen und kulturellen Gemeinschaft charakterisieren.

КЪМ ТОПОГРАФИЯТА НА ПРЕСЛАВ ПРЕЗ X ВЕК

Рашо Рашев

Топографията на укрепената част на стария Преслав като обект на специално проучване не е занимавала досега неговите изследвачи. Със своята карта от 1927 г. К. Шкорпил поставя този проблем, нанасяйки известните тогава останки от граждански и култови постройки[1]. През следващите десетилетия към тях бяха добавени останки от нови архитектурни паметници, разположени в различни части на Външния град[2]. Откриването на някои от тях в места, където преди това не са били забелязани никакви останки на повърхността на терена, показва, че техният окончателен брой е твърде проблематичен. Може да се предполага, че в бъдеще броят им ще нараства и поради това всички изводи за градоустройството на Външния град, въз основа на досегашните данни, трябва да се приемат като ориентировъчни и предварителни. Значително по-точна картина предлагат сравнително добре изучените сектори, какъвто е например Селище.

Вторият елемент на топографията на Външния град е обхватът на обитаемата територия. За нейното очертаване известните архитектурни ансамбли и отделни сгради не са достатъчни, тъй като тя може и да не съвпада напълно с тяхното разположение. Необходимо е да бъдат фиксирани следите от културния пласт, който се установява главно от пръснатите върху повърхността на съвременния терен фрагменти от глинени съдове. Съчетаването на двата елемента ще помогне по-точно и по-пълно да се обяснят някои особености в общата топография на града.

При пълната липса на данни за топографията на културния слой в Преслав настоящето съобщение има за цел да представи първите наблюдения по темата. Те са резултат от двукратно обхождане, извършено през 1985 и 1990 г. след оран, когато фиксирането на културните останки значително се улеснява. Въпреки това получените данни не трябва да се считат за окончателни. От подобни обхождания в Плиска знаем, че привидно необитаеми сектори в действителност могат да съдържат многобройни културни останки, разположени на известна дълбочина, недостъпни за наблюдаване на нивото на съвременната повърхност. В още по-голяма степен подобни резерви важат за необработваемите терени. В този смисъл предлаганата тук карта (обр. 1) подлежи на корекции, които бъдещите целенасочени изследвания или случайни открития ще внесат. Обхватът на обитаемата територия е установен въз основа на откритите на повърхността битови и строителни останки — главно фрагменти от глинени съдове, камъни от разрушени стари печки и огнища, въглени, животински кости, камъни, късове от тухли и керемиди, хоросан. Основният и най-сигурен показател — керамичният материал — не е изследван от гледна точка на неговата относителна хронология и сумарно е отнесен в Х в. Подобна задача изисква неколкократни обхождания и събирането на керамичен материал от добре ограничени зони, и съпоставянето му с добре датирани комплекси, проучени при разкопки. Доколкото такива комплекси в Преслав все още не са обнародвани, ние отнасяме керамичния материал най-общо към Х в. — период, за който грънчарската продукция в Преслав предлага достатъчно сигурни белези по отношение на формата и украсата на съдовете.

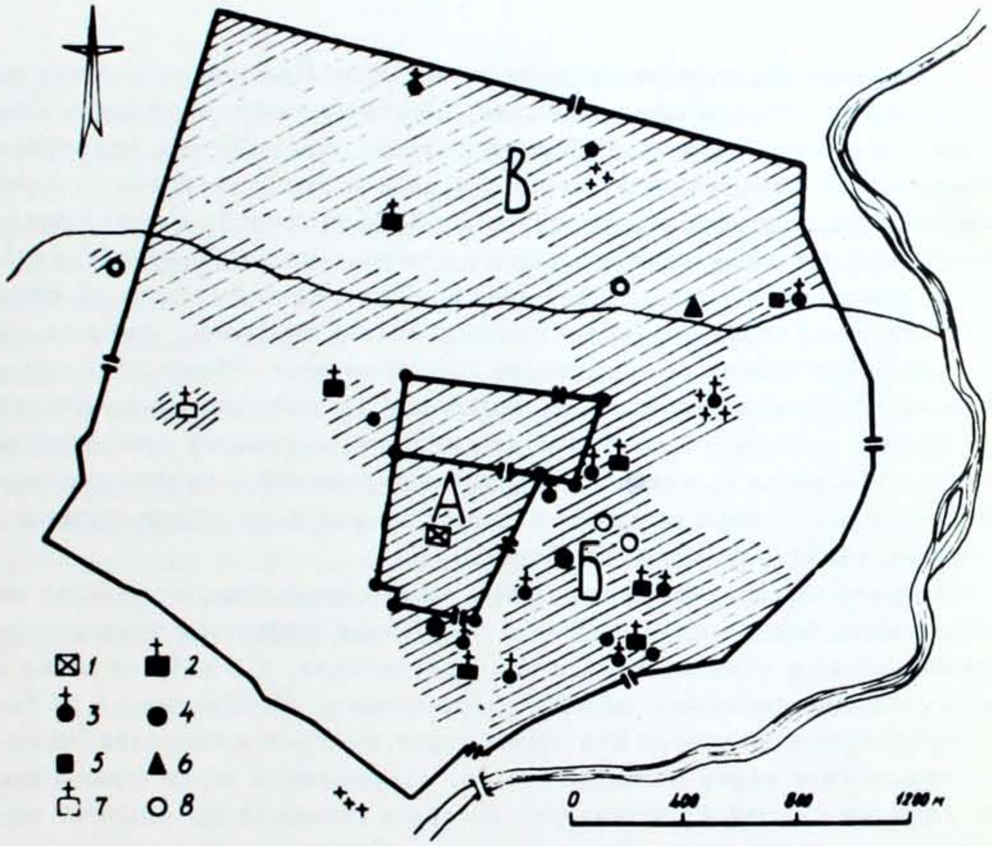

Обр. 1. Карта на укрепената територия на Преслав с разположението на културния слой и откритите архитектурни паметници. Легенда: *1* — Дворецът. *2* — Манастир или имение с черква. *3* — Черква. *4* — Гражданска постройка. *5* — Езически храм. *6* — Производствено съоръжение. *7* — Непроучен комплекс от сгради (манастир?). *8* — Непроучена постройка

Естествената граница, която дели територията на Външния град на две нееднакви половини, е малката Румска река. През Х в. тя ще е била схващана не като разделителна черта, а като обединяващ елемент. Тесните тераси по двата ѝ бряга са били плътно заселени поради сравнително слабия наклон и главно поради близостта на водата. Обитаемата ивица покрай реката се проследява на запад и вън от крепостната стена в равната просторна тераса в м. Тунесец, където и днес бликат извори. Това е единственото място, където следите от културния пласт не са ограничени от крепостната стена на Външния град. За обяснението на този факт съществуват две възможности: или съществуващото тук поселение е преминало зад стената след нейното изграждане, или стената е пресякла съществуващо на това място преди строежа селище. Този въпрос може да се реши само от сигурни данни, добити чрез разкопки. Във всеки случай край Румска река могат да се очакват следи от най-ранното поселение на територията на бъдещата столица. Микрорелефът на терена и близостта на водата напълно отговарят на условията, които са установени при разполагането на редица ранносредновековни селища в Североизточна България.

Заселената ивица край Румска река (по левия бряг) образува почти неразчленен масив заедно с терасата над долината на реката. Незаселена тук е била само една тясна ивица, заемана от стръмния скат между двете тераси. Непосредствено източно от съвременната музейна сграда този скат постепенно се губи и останките от културния пласт се проследяват по цялата тераса между северната стена на Външния град и Румска река. На север и на запад той достига до линията на крепостните стени и вън от тях засега не е установен, макар че теренът не променя конфигурацията си. Вероятно в тази част на Външния град е съществувала необитаема ивица, през която е минавал пътят между северните порти на двете крепостни стени. При нашите обхождания тази ивица не можа да бъде фиксирана с достатъчна точност. Трасето на стария път едва ли е било по-различно от това на съвременния път между двете порти. Дори при наличието на такава ивица може да се твърди, че като цяло терасата на левия бряг на Румска река е била изцяло заселена.

Ситуацията на десния бряг на реката е по-различна. Релефът тук е по-разнообразен, с големи разлики в нивелацията. Обхватът и разположението на обитаемите зони донякъде са били определяни и от наличието на вътрешната крепост с нейните представителни сгради. Крайречната тераса в долината на Румска река и тук се отделя от по-високата тераса в южна посока с необитаема ивица. Тя обхваща както непригодният за заселване стръмен скат между двете тераси, така и равната и сравнително просторна площадка пред северната стена на Вътрешния град западно от портата. Възможно е този сектор да е бил съзнателно необитаем поради близостта на главния вход на укрепения дворец. Същата тераса, източно от портата, е била доста интензивно обитавана. Западно и южно от Вътрешния град се очертават две сравнително неголеми зони, чийто център са два големи архитектурни комплекса. Изолиран остава предполагаемият манастир, разположен на най-високата тераса в съседство със ситуираната на това място от К. Шкорпил западна порта на Външния град. Останалата част от терена е заета от стръмните склонове и тераси на хълма Зъбуите и вероятно е била незаселена. Не е изключено обилни наноси да са скрили останките на отделни, силно разрушени сгради.

Равната крайречна тераса Селище също е неравномерно заселена. Тя е отделена от терасата на Вътрешния град с тясна необитаема ивица, която обхваща стръмния скат между двете тераси. В северната ѝ половина не бяха открити никакви следи от живот. Гледана от терасата на дворците след оран, тази част на Селище се отделя със зеленикаво-кафявия си цвят за разлика от южната половина на Селище, където пръстта е пепеливо-черна и носи следи от интензивен живот. Необитаемостта на северната половина може да бъде и привидна и да се дължи на по-късни наноси, причинени от разливания на Румска река и Тича. Друга вероятна причина може да бъде събирането и продължителното задържане на атмосферни води на повърхността, което прави това място непригодно за постоянно обитаване.

Данните за топографията на културния слой и прибавянето им към сведенията за топографията на архитектурните паметници позволяват да се предложи опит за райониране на укрепената градска територия от гледна точка на социалния състав на обитаващото я население. Очертават се три сравнително добре обособени зони (обр. 1):

Зона А. Включва територията на Вътрешния град (укрепения дворец) и секторите северозападно и южно от него. В тези сектори се разполагат два манастира, определени съответно като дворцов и родов царски[3]. Представителният им характер и връзката им с двореца се подкрепят от богатата керамична и архитектурна украса на техните черкви и от луксозния характер на някои предмети, сред които има и вносни[4]. Заемайки цялата висока тераса, представителната зона се отделя от останалите с различна по ширина необитаема ивица, която подчертава нейното особено положение.

Зона Б. Включва южната половина на м. Селище. Характерен елемент на нейното застрояване са сравнително гъсто разположените архитектурни ансамбли и църкви. Вътрешната украса на църквите е значително по-скромна от тази на църквите в представителната зона. Според някои автори в тази част на града са се разполагали предимно болярски имения и манастири[5]. Досегашните резултати от разкопките като цяло потвърждават тази констатация и позволяват тази част от градската територия да се свърже със съсловието на болярите и висшите сановници, един от които е бил и погребаният тук чъргубиля Мостич.

Зона В. Включва северната половина на Външния град с терасите по двата бряга на Румска река. За нея са характерни единичните култови и граждански ансамбли и постройки. Изглежда тя е била заета предимно от кварталите на обикновеното градско население. В тази зона, най-вероятно около Румска река, както допускат някои автори[6], трябва да се търсят и занаятчийските центрове на столицата.

Предложеното райониране отговаря на данните за социалния състав на столичното население на Преслав през X в и позволява с конкретни данни да се постави въпросът за социалната топография на града.

БЕЛЕЖКИ

[1] Шкорпил, К. Паметници от столица Преслав. — В: *България 1000 години.* С., 1927, обр. 1.

[2] За проучванията на територията на Външния град през периода 1944-1974 г. срв. Тотев, Т. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — Археология, 1974, № 3, 48-60. За периода след 1974 г. вж. Чангова, Й. Кръстокуполна църква с гробница в местността „Селище" в Преслав. — *Преслав.* Т. 2. С., 1976, 93-106; Въжарова, Ж. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). С., 1976, 248-258, 339-340; Попконстантинов, К. Граждански комплекси в Плиска и Преслав. — В: *Българският средновековен град.* С., 1980, 117-130, табл. II, 2; Тотев, Т., П. Георгиев. Две църкви в Преслав. — В: *Плиска-Преслав.* Т. 1. С., 1976 18-31; Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав. — Старобългарска литература, 17, 1985, 70-84; Родов манастир на владетелите в Преслав. — Старобългарска литература, 20, 1986, 120-128; Разкопки на терасата източно от дворцовия манастир. — *АОР през 1986 г.* Разград, 1987, 183-184; Бонев, Ст. Архитектурен комплекс с църква в м. „Селище". — *АОР през 1987 г.* Благоевград, 1988, 147-148; Попконстантинов, К. Проучвания на черквата с гробницата на чъргубиля Мостич. — *АОР*

през 1987 г. Благоевград, 1988, 146-147. Нови факти за топографията на Вътрешния град срв. у Рашев, Р. Към топографията на Плиска и Преслав. — *Векове*, 1990, № 5, 70-72.

[3] Тотев, Т. Дворцовият манастир... с. 70.; Родов манастир..., с. 120 сл.

[4] Тотев, Т. Вносна керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. — В: *Средновековна България и Черноморието.* Варна, 1982, 79-88.

[5] Иванова-Мавродинова, В. Преслав. Водач за старините и музея. 2. изд. Варна, 1966, с. 45; Чангова, Й. Към въпроса за устройството на средновековния български град. — В: *Архитектурата на Първата и Втората българска държава.* С., 1975, с. 87; Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 182.

[6] Иванова-Мавродинова, В. Цит. съч., 54-55.

ZU DER TOPOGRAPHIE VON PRESLAV IN X JH

Rascho Raschev

Zusammenfassung

Der Autor veröffentlicht seine Beobachtungen über das zweimalige Durchwandern von dem Territorium des alten Preslavs, bei dem die sichtbaren Spuren von bewohnbaren Orten auf der Oberfläche des Terrains festgestellt wurden. Indem er diese Daten zu den Angaben über die bis jetzt aufgefundenen Architekturdenkmälern, hinzufügt, versucht er das befestigte Stadtterritorium in Stadtviertel zu teilen. Das Viertel A umfaßt das Territorium der inneren Stadt und die Sektoren nordwestlich und südlich von ihr. Es besaß eine repräsentative Funktion. Viertel B umfaßt die Südhälfte vom der Gegend Seliste, und ihre Bewohner waren wahrscheinlich Vertreter der weltlichen Aristokratie und der Geistlichkeit. Viertel C imfaßt die Nordhälfte der äußeren Stadt und die beiden Uferterrassen von Rumska reka. Hier sind die Orte zu suchen, die von Landwirten und Handwerkern bewohnt wurden. Diese Viertelverteilung entspricht der sozialen Struktur der frühmittelalterlichen Stadt, die von anderen Belegen bekannt ist.

АРХИТЕКТУРЕН КОМПЛЕКС В ПРЕСЛАВ

Стойчо Бонев

Разкопките в западния край на ниската, крайречна част на Външния град в Преслав, известна под името Селище, започват през 1948 г. под ръководството на В. Иванова-Мавродинова. При краткотрайните проучвания тогава на около 200 м източно от източната крепостна стена на Вътрешния град, в сектора северно от т.нар. Чупка, се попада на малка църква с характерния за Преслав кръстокуполен план. Установени са два периода в живота на църквата, като ранният се отнася към IX-X в., а късният от XII в. насетне. В южната половина на нейния притвор е открит гроб на мъж с железно длето, поставено при краката. В. Иванова предполага, че се касае са погребение на „заможен каменоделец“ и поради това църквата влиза в литературата (водачи, популярни и научни публикации) под името „църквата на каменаря“[1].

Възобновените по-късно проучвания тук са свързани отново с тази църква. За по-сигурно установяване на нейния план и хронология е предприето повторното ѝ разкопаване[2]. В резултат на това се доизяснява планът на църквата и се внася корекция в нейната дата. Двата строителни периода на паметника с основание се вместват в границите на IX-X в. При тези археологически проучвания са направени проверки и западно от притвора, при което се разкрива част от помещение, отстоящо на 3,20 м от неговия северозападен ъгъл.

След близо петнадесетгодишно прекъсване в този сектор на Външния град се проведоха системни разкопки, обхващащи най-долната линия от стръмния склон, върху който е стъпила крепостта на Вътрешния град и неголяма част от граничещия с него равнинен терен на Селище. Изкопът включи недоразкритото по-рано помещение и постепенно се разширяваше към север и юг[3]. Самото помещение (№ 1)[4] се разкри изцяло на дълбочина 1,20-1,60 м, в зависимост от конфигурацията на съвременния терен (обр. 1). Градежът му е от ломени варовикови камъни, споени с кал, запазени с два-три реда от суперструкцията. Ширината на източния и западния надлъжен зид е по 1 м, а на северния и южия по 0,80 м. Северният зид на помещението е застлан с големи, нееднакви по размери и форма плочи. На източната му страна е оформен вход с праг от две плочи, като тези от вътрешната настилка. Северната страница на входа, както и североизточният ъгъл на градежа на помещението липсват, и зидовете в тази част се установиха само на отделни места в субструкция. При северния зид последната достига дълб. 0,40 м под началния ред на суперструкцията и се състои от дребни и средни ломени камъни, примесени с жълтозелена глина. Вътрешните размери на помещението са 5,70 × 3,70 м (обр. 2). Проучванията в северната му, незаета от плочника половина показваха наличие на културен пласт до 0,30 м под настилката, където се опира в здравата пръст. Откриха се материали, характерни за старобългарската материална култура: битова керамика с врязана украса, малка белоглинена каничка, две бронзови коланни апликации, нагънат оловен слитък, фрагменти от стъклени съдове. Плочестата настилка в югоизточния ъгъл на помещението намерихме разбита от яма с материали от късното средновековие (предимно фрагменти от тънкостенни глинени съдове).

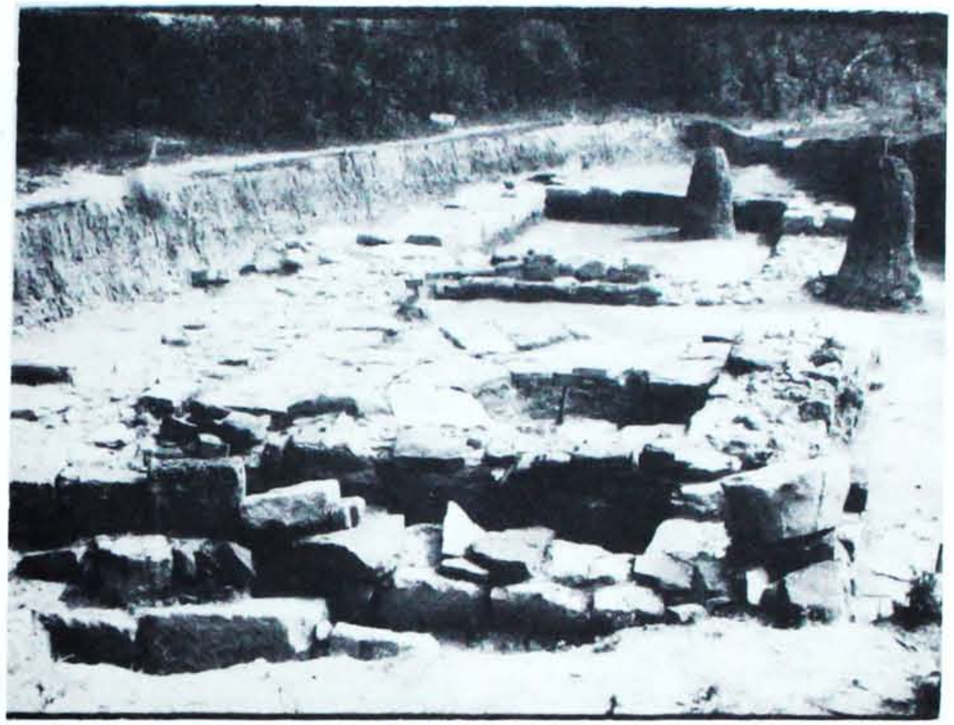

Обр. 1. Помещения 1 и 2 - поглед от юг

Разкопките на юг от разгледаното помещение предоставиха картината на културните напластявания в този район на Външния град. На

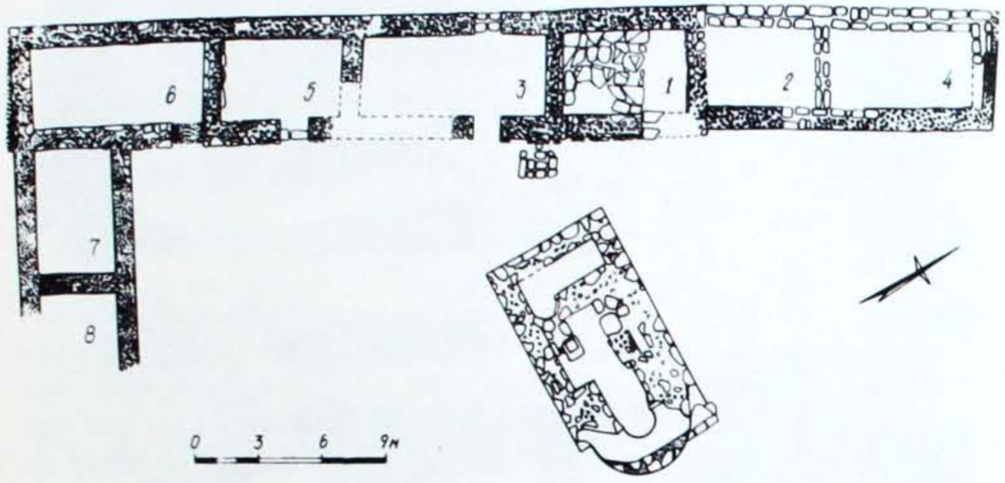

Обр. 2. План на архитектурния комплекс във Външния град на Преслав

дълб. 0,60-0,80 м се откриха късносредновековни материали (тънкостенна битова керамика и керамика със сграфито украса), както и зидове от ломени камъни и преупотребени дялани блокове. Изясни се, че те произхождат от късносредновековно еднoделно жилище, издигнато със строителен материал от по-ранните монументални градежи. До него, откъм юг и изток, се разкриха големи струпвания от камъни, попаднали там също след разрушаването на околните сгради, както и детайли от архитектурно-пластичната украса на църквата. След изчерпването на късносредновековния културен пласт на това място се откриха няколко гроба, които предшестват единичната късносредновековна постройка. Върху покритата с плочи гробна камера на единия от тях впоследствие е стъпила северната стена на по-късното жилище. Останалите погребения са в гробни ями, като е спазена християнската погребална традиция. От шестте погребения постъпиха две гривни, желязно ножче, халка и огниво, които позволяват датирането на некропола в XI в.

На дълб. 1,60 м се разкри следващото помещение от сградата, към която принадлежи разгледаното вече помещение № 1. То е стигнало до нас твърде обезличено от късните градежи и от разположения отгоре му некропол (пом. № 3). Изцяло се разкри западният му надлъжен зид, запазен с два-три реда от суперструкцията, издигната от ломени камъни, споени с кал. На 2 м от северния му край е оформен вход с шир. 1,10 м, зазидан по-късно с варовикови блокове. Много силно

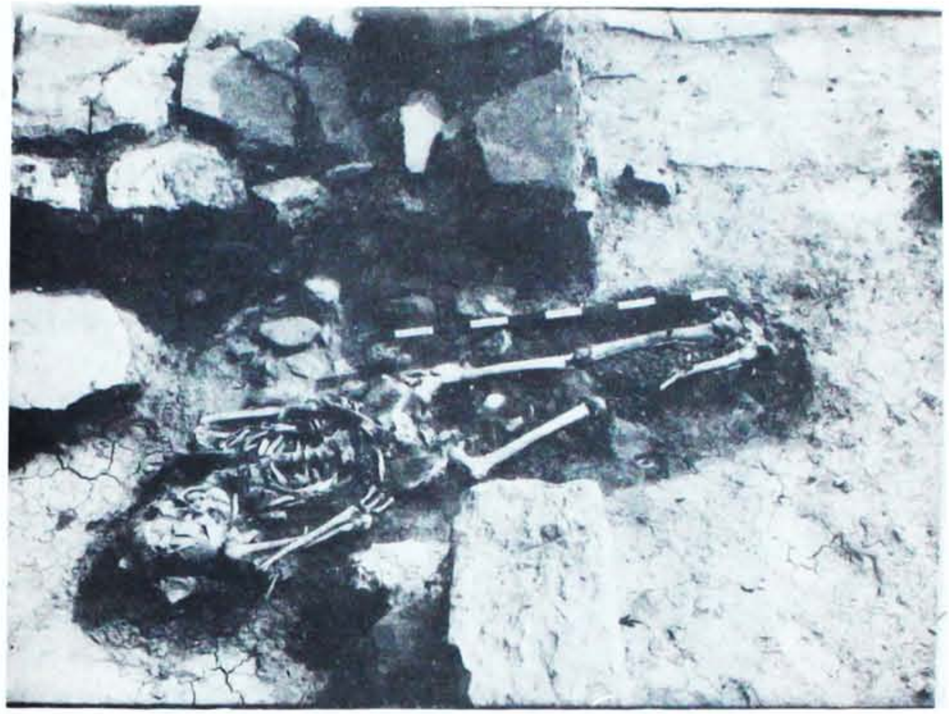

Обр. 3. Гроб върху източния зид на помещение 3

обезличен е източният зид на помещението. На няколко места го пресичат гробните ями (обр. 3). В отделни сектори е заличена даже субструкцията му. Все пак под рушевините на късносредновековната постройка се разкри запазен дял от него с вход, разположен срещу притвора на църквата. Този вход лежи точно срещу входа на западната страна на помещението (обр. 2). От юг помещение № 3 е ограничено от зид с шир. 0,90 м, запазен донякъде в западния си край. Дължината на помещението е 8,50 м.

На юг сградата продължава със следващото помещение (№ 5), чиято дължина повтаря тази на помещение едно (обр. 2). Градежът му се разкри, както и при другите помещения, на нивото на разрушаване на сградата със запазена височина 0,40-0,50 м. Съставен е от тесни плочести варовикови камъни, поставени в хоризонтални редове. В запазената част от зидовете се наблюдават няколко реда от суперструкцията. В зидовете на това помещение се откриват някои особености, които заслужават специално внимание. Южният му ограничителен зид в суперструкция е с шир. 0,80 м, но на нивото на пода е снабден с цокъл, заедно с който ширината му достига 1 м. Фундиран е по-дъл-

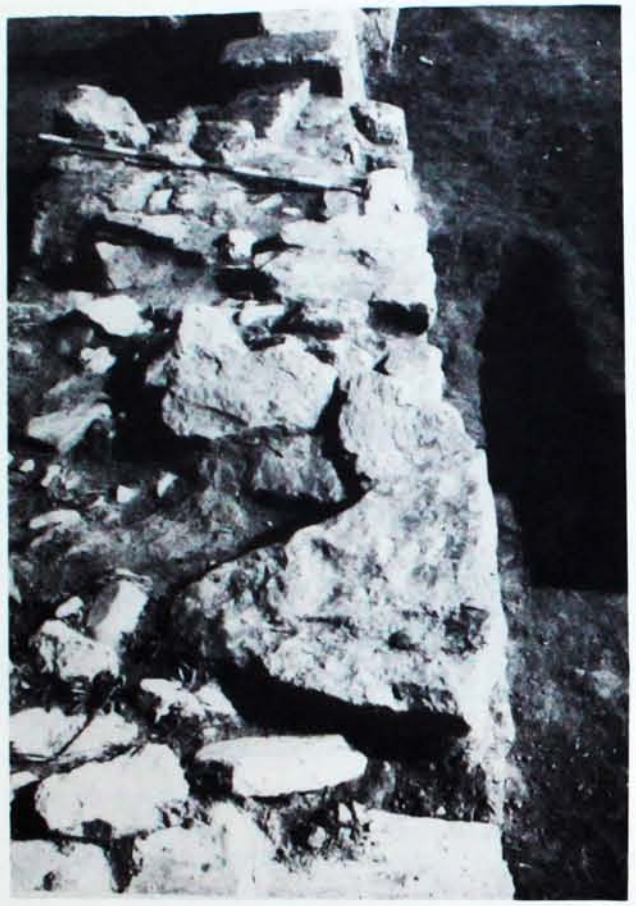

Обр. 4. Източният зид при помещение 5
с еднoредовата добавка

боко от останалите разпределителни зидове на сградата и с това не се отличава от нейните надлъжни носещи стени. Подобна картина, както се отбеляза, се наблюдава и при северния зид на помещение № 1. Източният зид на помещение 5 е с шир. 1,20 м, т.е. с 0,20 м по-широк от западния. Тази ширина е получена от един ред ломени камъни, долепени допълнително към източното му лице (обр. 4). Докато същинският зид е вкопан на дълб. 0,60 м, то добавката е без фундиране. Градежът във височина е обхванал тези две части и съставлява целия зид, но вече с по-голяма ширина. Трябва да се подчертае, че еднoредовата каменна добавка се наблюдава по източното лице на цялата разгледана дотук част от сградата, т.е. и пред източния зид на помещения 1 и 3. На 2,50 м от южия край на помещение 5 откъм изток има вход с шир. 1,30 м. Отворът му е зает от два варовикови блока, поставени в една линия с частта от зида, фундирана дълбоко, така че еднoредовата добавка остава изнесена навън. В югоизточния ъгъл на помещението изчерпахме голяма варница, от която произхождат много декоративни архитектурни детайли от украсата на църквата, подготвени за превръщането им във вар.

Редицата от помещения в южна посока продължава с още едно (№ 6), с което този западен корпус на комплекса завършва. То, както и помещение 3, е с дължина 8,50 м. Очевидно строителите са следвали определен ритъм по отношение на дължината при редуване на помещенията. Градежът на последното помещение е еднакъв с този на останалите три помещения в същия корпус.

Конструктивно свързано с помещение 6 на изток се явява началното помещение от втория, южния корпус на сградата (пом. № 7). Неговият план се установи само по подложката на зидовете от дребна речна баластра и дребни ломени варовикови камъни, трамбовани с глина. Дължината му е 5,70 м (обр. 2). Към изток този корпус продължава, като от следващото осмо помещение се разкриха близо 6 м, без да се достигне до зид, който да го затваря.

При южния край на западния корпус, т.е. при връзката му с редицата помещения на изток, се наблюдават някои подробности, които са решаващи при изследването на строителната история на сградата. Прави впечатление, че южната стена на помещение 6 не е перпендикулярна на западния зид и не е успоредна със северната му страница. Зидът в югоизточния ъгъл на помещението е изместен към вътрешността, с което е отклонена посоката на цялото южно крило. Вън от този зид обаче, на нивото на подложката на градежа, се разкри основа от баластра и дребни ломени камъни — вероятно изоставената първоначална основа на южната стена на помещението. Впоследствие посоката е била променена и една част от новата стена е била положена направо върху терена във вътрешността на сградата, а другата е застъпвала старата основа. Съществен момент в разчитането на паметника са наблюденията, свързани с източната стена на същото помещение 6. Половината от нея се явява разпределителна стена между него и първото помещение (№ 7) от южната част на постройката. Тя е с ширина 1 м. Другата ѝ половина, която започва от зида при северната стена на южния корпус, е с шир. 1,20 м, т.е. колкото е и ширината на източния зид на западния корпус заедно с добавката, която впрочем се открива и тук. При южната стена на помещение 5 е оставен вход с шир. 1,40 м. Този вход е устроен допълнително към помещението, за което говори чакълестата подложка по цялата му ширина, еднаква с подложката, разкрита извън сградата от юг. Ши-

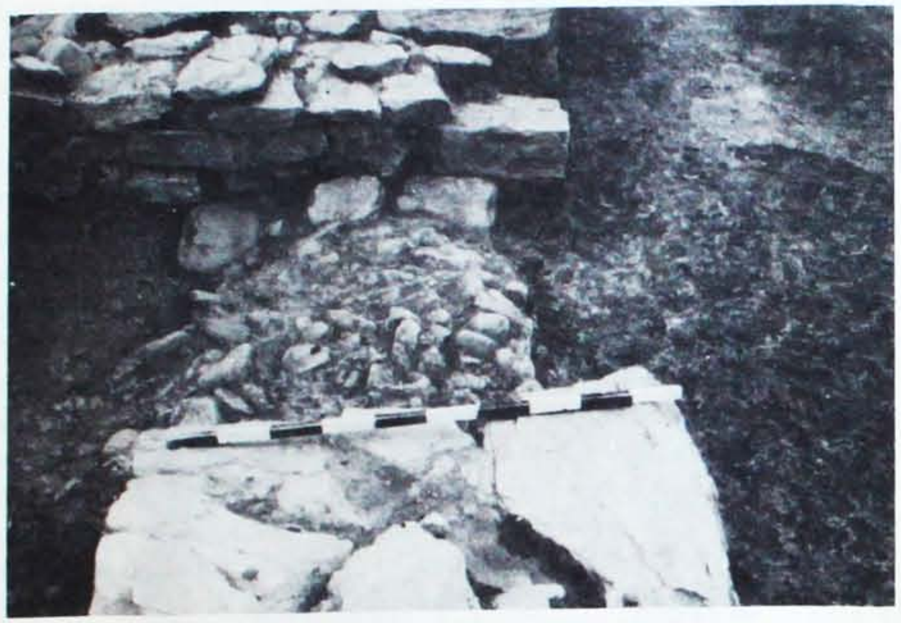

Обр. 5. Основата във входа на помещение 6

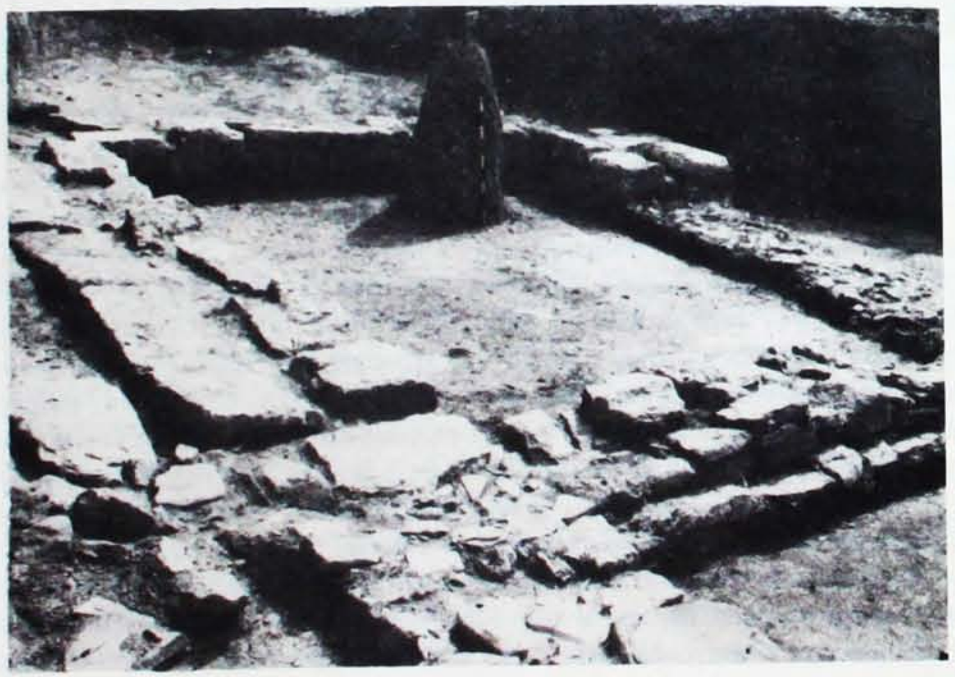

Обр. 6. Помещение 2

рината ѝ е 1 м, така че 0,20 м от източния зид на помещение 6, т.е. еднoредовата добавка, остава извън нея (обр. 5). Наличието ѝ тук показва, че входът на помещението, ако е имало такъв, най-напред е бил на друго място, но впоследствие е бил изоставен и е бил отворен нов вход на твърде необичайно място, където преди ненарушен е преминавал източният зид на сградата, непосредствено след помещение 5.

Особен интерес представлява картината, свързана със западния корпус на комплекса, северно от помещение 1. В този сектор редицата от помещения е била продължена с още две, при които завършва. Първото от тях (№ 2) е долепено към помещение 1, като помежду им е останало широка фуга (обр. 6). Градежът му е от едри варовикови блокове (0,90 × 0,50 м), поставени по двойки откъм лицата на зидовете и споени с кал. Ширината на зидовете е 1 м, а вътрешните размери на помещението са 5,10 × 3,60 м. Надлъжната ос на това помещение е леко изместена в източна посока в сравнение с южната част на корпуса. Подовото ниво се разчисти на дълб. 1,80 м, като находките, постъпили от него, отнасят живота в тази част на сградата към X в. Това са фрагменти от битова керамика с врязана украса, от стомни със зелена

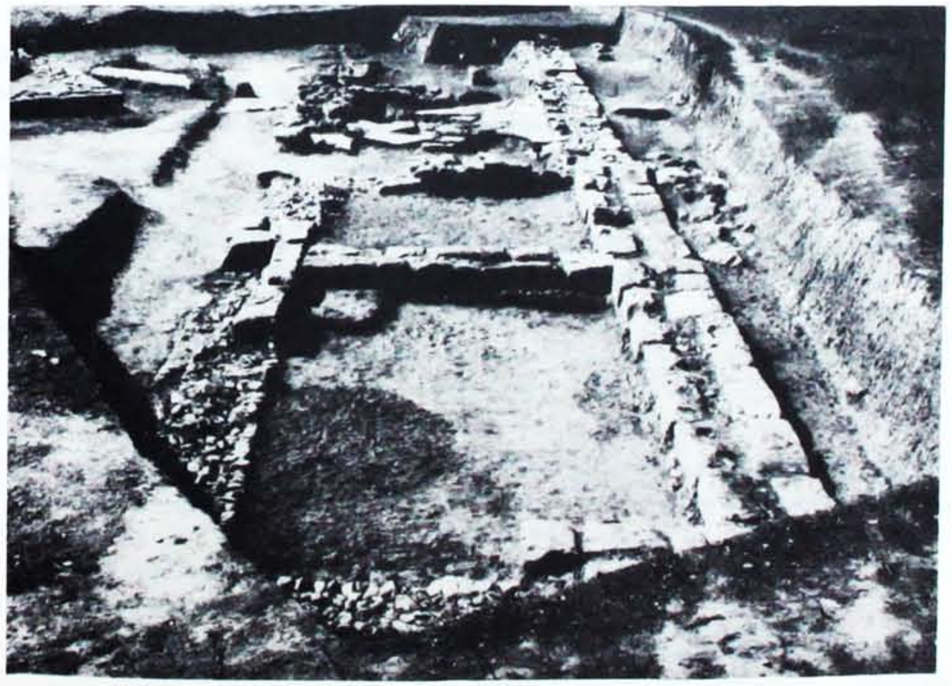

Обр. 7. Помещения 4, 2, 1, 3 на етап от проучванията. Поглед от север

глазура, бронзова апликация с позлата, предпазител от дръжка на меч, желязна пластина от ризница, анонимни византийски монети (969-976 г.), част от белоглинен медальон с рисувано изображение на светец и др.

Последното помещение към север (№ 4) е с дължина 6,80 м (обр. 7). Суперструкцията му, състояща се от едри варовикови квадри, се разкри с първия си ред. Квадрите са положени надлъжно по двойки, като помежду им е оставена широка фуга. Върху някои от тях са врязани старобългарски знаци. Подложката с дълб. 0,40 м се състои от дребни речни волутъци и ломени варовикови камъни, примесени с жълтозелена глина. Това помещение е свързано конструктивно с предходното помещение 2. Културният пласт във вътрешността му се изчерпва при долния край на квадровия ред. Материалите свидетелстват за активен живот тук през X в. Освен голямото количество битова керамика (глазирана и с врязана украса) внимание заслужават няколкото бронзови коланни апликации, фрагментите от рисувани белоглинени съдове и едно медно блюдо от везни. На нивото на подложката в помещението се установи тънък пласт варовиков трошляк, получен от дялането на камъните за градежа, което показва, че квадрите за последните две помещения са били приготвяни на място.

Разчистванията от двете страни на западния корпус на комплекса предложиха сигурни свидетелства за нивото на неговото разрушение, отбелязано със солиден пласт керемиди на дълб. 1 м от съвременния терен, както и за характеристиката на пласта под тях, наситен с ранносредновековна битова керамика, сива и с врязана украса. Пластът от керемиди, някои от които с врязани преди изпичането знаци, е поярко изявен от запад на постройката. От изток между помещения 1 и 3 се попадна на плочник, отвеждащ към притвора на църквата. Този плочник опира в едноредовата добавка към източния зид на сградата и очевидно е монтиран след нейното включване към градежа на последната.

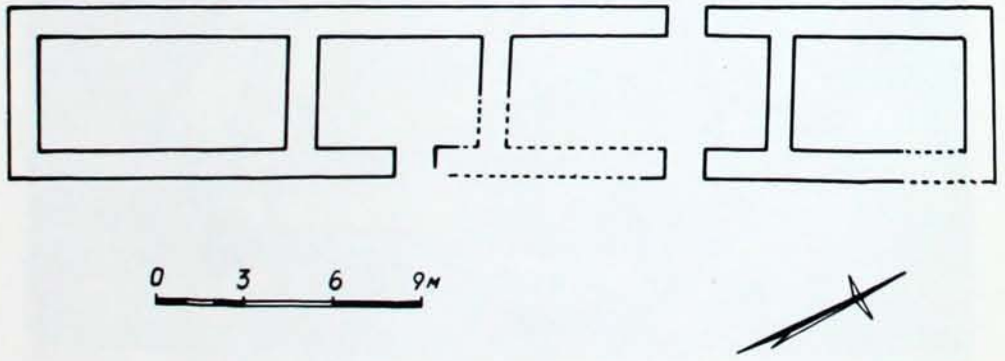

Обр. 8. Първи строителен период на комплекса

Изложените дотук наблюдения показват, че в западната част на Селище през IX-X в. се е издигал архитектурен комплекс от два корпуса — западен с дължина 47 м и южен, от чиято дължина досега са разкрити около 13 м. В затвореното от корпусите пространство попада неголяма кръстокуполна църква. Резултатите от неколкогодишните проучвания дават възможност да се очертаят периодите в неговото издигане и живот, попадащи, както вече се подчерта, в границите на IX-X в. В строителната история на комплекса се разграничават три периода.

Първоначалната планова схема е била съставена от четири наредени в редица помещения: № 1, 3, 5 и 6 (обр. 8). Сградата е следвала конфигурацията на терена и е разположена по линията на най-долната гънка от стръмния склон на терасата, носеща Вътрешния град на Преслав. Цялата постройка е изградена от ломени, плочести варовикови камъни, споени с кал. Дългите ѝ фасадни зидове са с ширина 1 м, вкопани на дълбочина 0,60 м от тогавашния терен. Основите ѝ се състоят от дребни и средни ломени варовикови камъни и речни волутъци. Разпределителните зидове между отделните помещения са с ширина 0,80-0,90 м и са по-плитко фундирани. Изключение правят крайните зидове на трите северни помещения, които имат цокъл и основа, както при надлъжните. Да се твърди обаче, че тази част е била двуетажна, няма достатъчно основания. Входовете на отделните помещения са били на източната страна, изтеглени повече към северния им край. Едно от помещенията е имало вход на западната си страна за осигуряване на връзка с този район на града. В общия план на сградата се редуват помещения през едно с еднаква дължина: началното от север е дълго 5,70 м, следващото — 8,50, както е и при следващите две. Трудно би могла да се изясни връзката на сградата в този най-ранен етап с църквата източно от нея. Може само да се допусне, че тя предшества издигането на последната, което от своя страна покъсно е предизвикало решителни и осезаеми промени в плана и устройството на комплекса.

Вторият период от строителната история на архитектурния комплекс вече може със сигурност да се свърже с издигането на църквата през второто-третото десетилетие на X в. Първоначалната постройка е била разрушена до основи. Планът на новопостроения ансамбъл включва два корпуса от няколко верижно подредени помещения (обр. 9). Западният в най-общи линии следва или по-точно е положен върху основите на по-ранната сграда, но в конструкцията му се забелязват някои различия. Източната му стена е удебелена с 0,20 м от едноредова каменна добавка на нивото на терена, обхваната по-горе от надземния градеж. Няма съмнение, че така пригодените и усилени основи са носели вече и един горен етаж. Източно от това крило, срещу притвора на църквата, се появява плочник, отвеждащ към нея. Най-северното помещение от приземния етаж е застлано с големи варовикови плочи, а съществуват данни за такава настилка и в някои от другите помещения. Входовете са ограничени с прагове от плочи или големи варовикови блокове. Южният корпус, заложен почти под прав ъгъл с първия, навлиза в равнинния терен към изток. От него със сигурност може да се установи само планът по основите от дребни, ломени камъни и баластра. Останалите подробности в устройството му днес са заличени. Може само да се предположи, че входовете на отделните помещения са гледали също така към затвореното пространство на двора. Градежът и на двете части на комплекса е от ломени варовикови камъни, а в покритието им са използвани големи керемиди. С този период са свързани повечето от постъпилите при разкопките материали. Сега на площадката, изтеглена повече към северния край на двора, е издигната неголяма кръстокуполна църква.

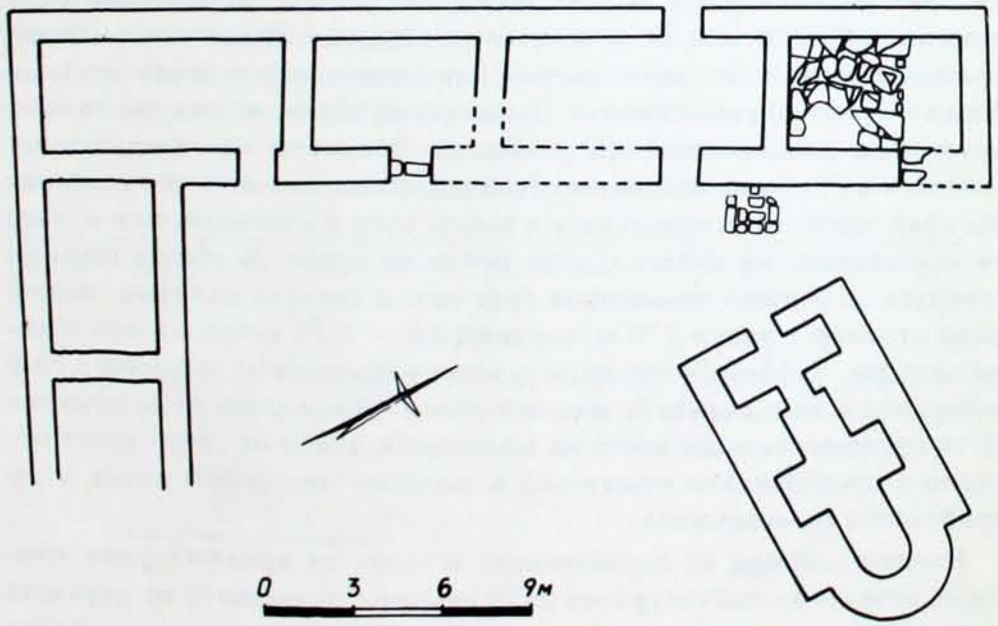

Обр. 9. Втори строителен период

Третият строителен период се отбелязва с прибавянето на две нови помещения, които се явяват продължение на западния корпус към север (обр. 10). При него строителите са спазили също така порядъка от редуващи се помещения с различна дължина. Новата част е долепена на фуга към съществуващата сграда, като посоката ѝ е леко изместена. Строежът е осъществен с квадров градеж от специално приготвени на място, еднакви по форма и размери, варовикови блокове. Основите са по-плитки от тези на заварената сграда и се състоят от дребни варовикови камъни, трамбовани с глина. В този период със същите квадри е зазидан и входът на едно от помещенията към запад. Новопостроените две помещения се свързват с втория период от живота на църквата, когато и при нея са предприети редица преустройства, и която след прибавката към западния корпус остава почти в средата на затвореното от двете крила пространство.

Разкритият архитектурен комплекс се датира в края на IX-X в. Той е част от големия крайречен квартал на столицата, от който досега са проучени няколко подобни сгради и комплекси[5]. Всичките те са съставени от дълги корпуси със следващи едно след друго правоъгълни или квадратни помещения. Това са известните от старобългарския период сгради с верижен план[6]. Отделните комплекси включват няколко такива постройки, заложени по начин, който в едни случаи оформя обширно затворено пространство, а в други — отворен към една или две страни двор. В него най-често се е разполагала църква, предназначена за техните обитатели. При някои от по-големите комплекси обаче са оформени и други дворове, в сградите около които се е развивала производствена и стопанска дейност. Тази планова схема се утвърждава в старобългарската строителна практика и придобива широко разпространение както при цивилните комплекси, така и при многобройните градски манастири[7]. Планът на новоразкрития архитектурен комплекс е в съгласие с нея и намира точни аналогии сред известните паметници на преславското гражданско строителство. За съжаление ограниченият обем на проучванията и пораженията, нанесени при обработката на земята, засега не ни позволяват да възстановим неговия окончателен вид. Възможно е едни бъдещи разкопки тук да доведат до разкриването и на други крила, които да затворят двора или пък да прибавят нови звена в плановата му схема.

Установените три строителни периода в историята на разглеждания паметник са свидетелство за интензивното застрояване на крайречната равнинна част на столичния град. В обнародваните досега архитектурни комплекси, попадащи в същата местност, такива периоди не са отбелязани, но няма съмнение, че и при тях се е вървяло към посте-

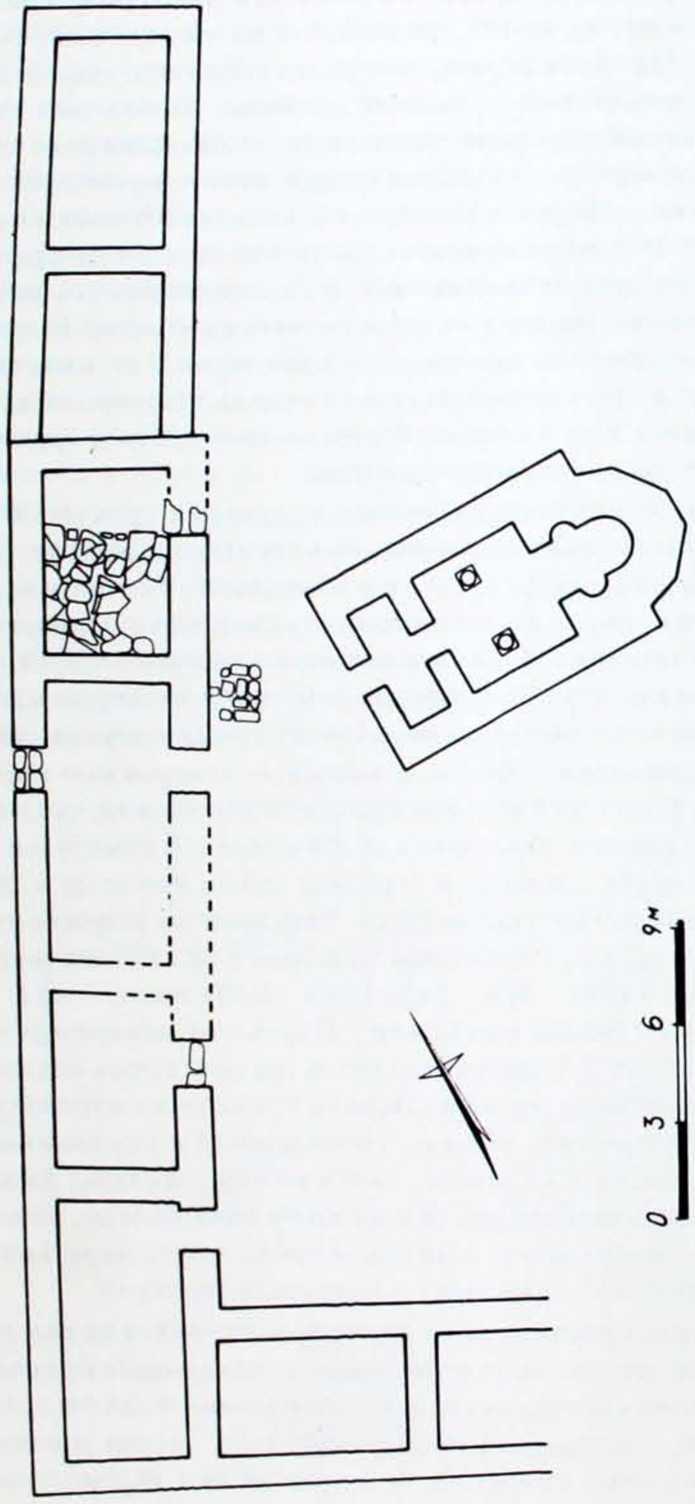

Обр. 10. Трети строителен период

пенно разширение, свързано с нуждите на обитателите им. Така около средата на X в. този квартал на столицата е бил в значителна степен застроен със забележителни жилищни постройки и църкви. Новоразкритият архитектурен комплекс тук не е изолиран, а се явява част от терасовидното застрояване на най-западната, по-стръмната част на квартала и се свързва с проучените напоследък и други подобни паметници[8].

През XI в. комплексът е бил изоставен от обитателите му, причините за което остават неясни, тъй като следи от насилствено разрушение липсват. Престават да функционират както жилищните корпуси, така и църквата. И както на редица други места в Преслав, така и тук в рушевините на сградите и главно около и в църквата възникват християнски некрополи. Шест гроба от такъв некропол, както се видя, са разрушили напълно източния надлъжен зид на отделни сектори от западната сграда на комплекса. Към този неголям некропол се отнасят и гробовете, открити в миналото в притвора на църквата. Те и тук са положени след нейното разрушаване и в никакъв случай датировката им не може да бъде IX-X в. Не е възможно също така единият от тия гробове да се отнесе към действащ период на църквата през XII-XIII в. и да ѝ даде името „църквата на каменаря“, тъй като по това време на повърхността на терена от нея не е имало следи.

Към края на XII в., но по-вероятно през XIII в. на това място се настаняват нови обитатели, но вече в еднοделно каменно жилище върху очертанията на западния корпус на стария жилищен комплекс. Под пода на това жилище остават и три от гробовете на некропола. Постройката е издигната с преупотребени от по-ранния градеж големи ломени камъни, но на отделни места се откриват и вместени квадри и архитектурни детайли от пластична украса на църквата. По терена около нея, включително и в едно от помещенията на столичната сграда, са прокопани битови ями, запълнени с тънкостенна керамика, фрагменти със сграфито украса и животински кости.

Като се изключат двете големи пещи за приготвяне на вар от строителния материал на градежите от IX-X в., късносредновековното жилище бележи края на живота в този западен край на Селище.

Находките, които постъпиха при проучването на новия архитектурен комплекс във Външния град на Преслав, не дават основание да се говори за системно провеждане в него на някаква производствена дейност. Повечето от тях се свързват с битуването на богати и знатни представители на столичния град.

Най-голямо е количеството на битовата керамика, известна добре от всички паметници в Преслав и датирана в границите на IX-X в.[9]

От помещенията на двата корпуса постъпиха фрагменти от съдове с врязана украса, предимно устия, плещи и дъна на гърнета. По някои от тях се открива врязан с тънко острие преди изпичането ипсилон. Украсата включва успоредни, вълнообразни и коси линии, често в комбинации помежду си. От помещение 6 произхожда едно цяло съдче (вис. 10 см, диам. на устието 9 см, диам. на дъното 7 см) (обр. $11_{\text{б,в}}$). От вътрешната страна на устието се издава ръб за капаче, а на дъното след изпичането е врязана фигура, наподобяваща птица. Сравнително по-малобройни са фрагментите от амфори, представени най-вече от широки, масивни дръжки и стени, набраздени от широки линии.

Втората голяма група битова керамика е изработена от сива, добре пречистена глина със или без украса от излъскани ивици. От този вид се възстанови почти напълно съд с големи размери, чиято височина достига 0,80 м. Останалите фрагменти са от гърнета или купи. Датировката на тази сива керамика в нашия случай не излиза от границите на X в.

Значителен дял от битовата керамика се пада на фрагментите, покрити със зелена или жълтокафява глазура. Постъпиха части от кани с две дръжки — шийки и дъна, както и фрагменти от по-малки, широки и разлати съдове, покрити с кафява глазура. Луксозният характер на тази керамика и вероятно по-ограниченото ѝ производство са наложили в случаите, когато съдове от нея са били повредени, да бъдат скрепвани в мястото на пропукване или счупване с оловни гайки. Няколко такива екземпляра заедно с частите от съда се откриха сред фрагментите с хубава тъмнозелена глазура.

Битовата керамика от новоразкрития архитектурен комплекс включва всички известни типове от старобългарското местно производство, получили разпространение през IX-X в.[10] Местонамирането ѝ в този случай под пласта керемиди, получен при разрушаването на сградата вътре и вън от нея, е сигурна основа за датирането на целия комплекс в столичния период на града.

Тази датировка се подкрепя и от богатия нумизматичен материал, постъпил при разкопките по-рано и сега. Най-ранните монети са на император Роман I Лакапин, сечени в периода 931-944 г., от които се откриха три екземпляра в помещение 5. Към още по-ранна дата ни насочва откритото в същото помещение интересно оловно копие на златните солиди на императорите Роман I и Христофор, сечено в Константинопол в периода 921-931 г.[11] Останалите монети (общо 24 бр.), намерени също така в западната част на комплекса, са анонимни от тип А, сечени в периода 969-975 г. Повечето от тях (14 бр.) се откриха в помещение 1, върху плочника, положен в него след преустройството

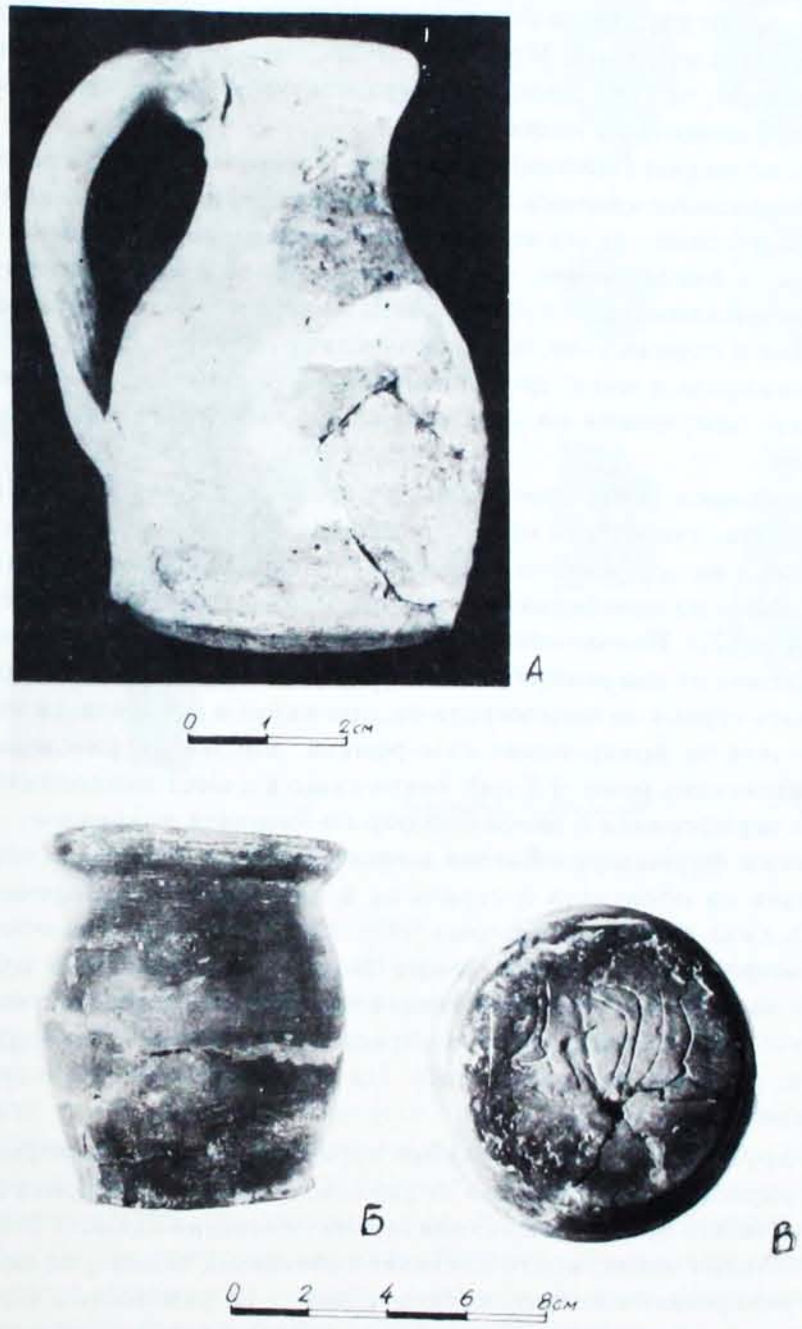

Обр. $11_{\text{а-в}}$. Белоглинена каничка и гърне с врязана украса на сградата. Три екземпляра произхождат от северната, градена с квадри част от корпуса, а останалите постъпиха поединично от другите помещения и от двора. Монетите от посочените емисии са още едно свидетелство, че този преславски архитектурен комплекс е живял активно в границите на целия X в.

Сред останалите материали специално внимание трябва да се обърне на бронзовите коланни и ремъчни гарнитури. Макар и немногобройна, колекцията от тях се отличава с голямо разнообразие на форми и украси, и без съмнение, е значителен принос в кръга на старобългарската металопластика. Стойността на тези новооткрити находки се увеличава и поради това, че произхождат от сигурно датирана археологическа среда и могат да бъдат надежден сравнителен материал при бъдещите проучвания на този дял от старобългарската материална култура.

Апликациите (7 бр.) постъпиха от градената с варовикови квадри част от западния корпус на комплекса (дълб. 1,20-1,40 м). Три от тях се срещат и на други места в Преслав[12]. Едната е с листовидна форма и шест пъпки по периферията — три при основата и три при заострения край (обр. 12$_{\text{а}}$). Изпъкналата ѝ към основата лицева повърхност е орнаментирана от два релефни канта, следващи листовидната форма. На обратната страна по надлъжната ос, при върха и основата, са запазени две нитчета за прикрепване към ремъка. Близка до разгледаната е друга апликация (шир. 1,8 см), която също е с шест пъпковидни издатъка по периферията и двоен бордюр по лицевата повърхност. Различие бележи формата, по-близка в този случай до елипсата (обр. 12$_{\text{б}}$). Нитчетата на обратната ѝ страна са в двата края на напречната ос. Третата е със сърцевидна форма (обр. 12$_{\text{в}}$). В краищата на основата е с два островърхи издатъка, а при заострения край с три пъпки. В средата на широкия край е прокаран елипсовиден прорез. Изпъкналата в средата лицева повърхност е украсена с низ от релефни кръгчета, следващ формата на апликацията. На обратната страна е с три нита за прикрепване.

Две други апликации са с добре изразена сърцевидна форма и по-богата украса. Върху лицевата повърхност на едната, покрита с тънък слой позлата, е представена стилизирана петлистна палмета (обр. 12$_{\text{г}}$). Двете начални листа, които съставят конкавната основа, са силно извити и завършват с волути, средните две — са разклонени встрани и почти достигат волутите, а между тях полето е заето от триъгълното пето листо, което оформя и заострения край на апликацията. В средата на основата се издава пъпка, а на обратната страна са добре запазени три нита. Другата сърцевидна апликация (разм.: 1,3 × 1,3 см) е също

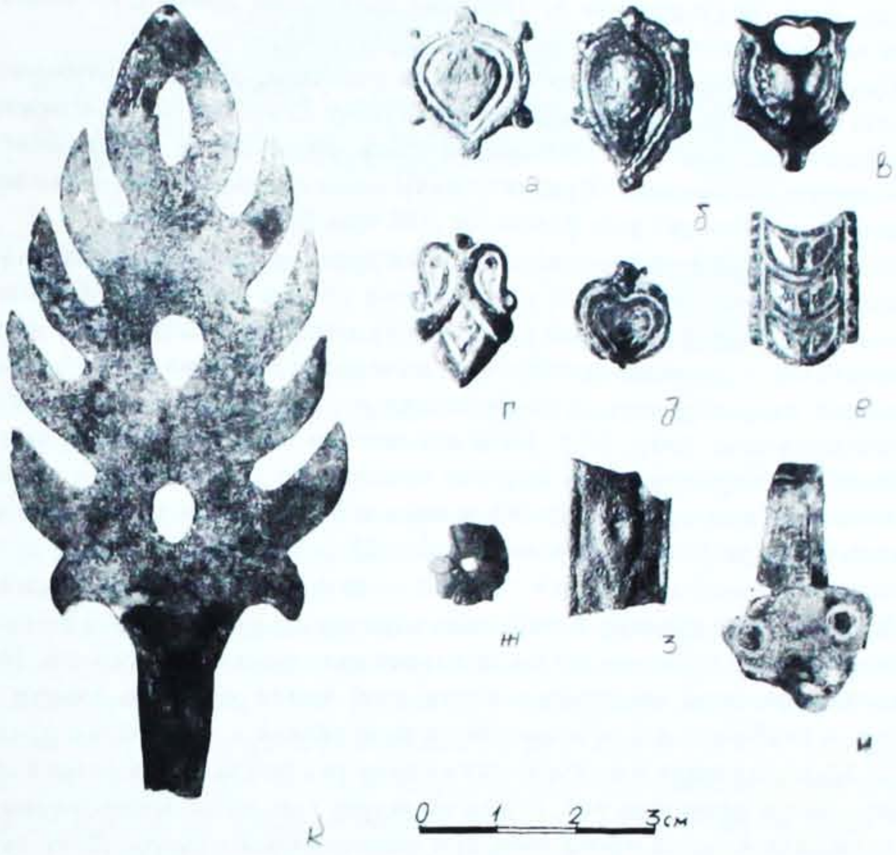

Обр. 12$_{\text{а-к}}$. Коланни и ремъчни украси

с пъпка в основата (обр. 12$_{\text{д}}$). По лицевата ѝ повърхност върви двоен кант, който оформя в средата сърцевидно поле, запълнено от стилизирана трилистна палмета. На опакото апликацията е снабдена с две шипчета за прикрепване.

Една от намерените в сградата апликации стои по-изолирано по отношение на формата и украсата от познатите ни досега паметници от този вид (обр. 12$_{\text{е}}$). Тя е правоъгълна, като тесните ѝ страни са дъговидно извити по надлъжната ос. На опакото, в средата на извитите страни, са припоени два нита. Интерес представлява украсата по лицевата ѝ повърхност, покрита с плътна позлата. Ограниченото от перлен низ правоъгълно поле в средата е запълнено с шестлистна клонка, разделена в три сектора с конкавни страни. От разположеното по надлъжната ос стъбло симетрично от двете му страни излизат двойки листа. Сред постъпилите от Преслав апликации други с подобна украса не се срещат.

По-рядко срещана е и една малка апликация с форма на осемлистна розета и отвор за пришиване в средата (обр. $12_{\text{ж}}$). Листата на розетата, излизащи радиално от средата, са дали формата на апликацията, а заоблените им краища образуват начупения ѝ профил. Подобни апликации се съхраняват във фонда на АМ при БАН в София[13].

Коланните украси от новоразкрития архитектурен комплекс във Вътрешния град на Преслав са представени от два предмета. Единият е малък фрагмент от коланен край, върху който се е запазила и част от украсата му — релефен трилистник, началните листа на който са малки и завити към основата, а излизащият от тях среден лист е дебел и силно издължен (обр. $12_{\text{з}}$). Този растителен мотив е широко разпространен в репертоара и на другите преславски художествени техники. За колан е била предназначена и една гайка с двоен триъгълен щит, през който преминават три нита (обр. $12_{\text{и}}$). Монтирана върху колана с увиснал надолу петлик, тя е имала повече практически функции.

Интерес предизвиква и още едно изделие на преславската металопластика, което също може да се отнесе към ремъчните украси. Представлява ажурена многолистна палмета, чиито листа са извити към върха, а стъблото ѝ е приспособено за втъкване в друг остър предмет (обр. $12_{\text{к}}$). Лицевата ѝ повърхност е покрита с позлата. На островърхия краен лист е припоена тел, която образува гнездо за инкрустация. По надлъжната ѝ ос са прокарани три елипсовидни отвора. Друг екземпляр, еднакъв с нашия, е открит по-рано в Преслав. Н. Мавродинов го тълкува като украса на кожените части на конската амуниция и това негово становище не е лишено от основание[14].

С бита на обитателите на комплекса се свързват и повечето от останалите материали, открити при разкопките. Накитите са представени от пет гривни, направени от различен материал и с различна изработка. Гривните от тъмносиньо стъкло са с кръгло сечение или плоски с гладка повърхност. Две бронзови гривни са познати и от други места в стария Преслав. Изработени са от кръгла тел, като при едната краищата са уширени и украсени с геометричен орнамент, а другата е обвита с тънка медна нишка. Към накитите се отнася и един зле запазен бронзов, покрит с тънък слой сребро, пръстен, по чийто щит е врязан плитко надпис.

Сред находките от метал по-специален интерес предизвикват едно бронзово писало и малко медно блюдо от везни, които подсказват за специализираните занимания на живеещите в комплекса преславски граждани. Някой от тях е притежавал и печатче с изображение на

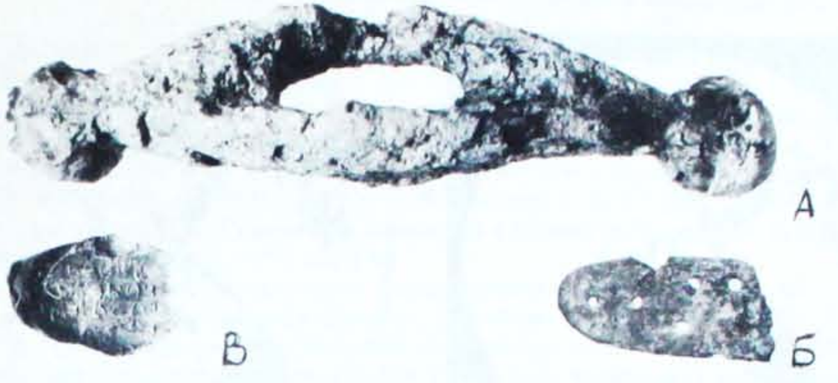

Обр. $13_{\text{а-в}}$. Пръстен с надпис и части от военно снаряжение

конник[15]. За общественото им положение говорят и частите от военно снаряжение — железен предпазител от меч (кама ?) и пластина от метална ризница (обр. $13_{\text{а,б}}$).

Многобройни са фрагментите от стъклени съдове. Те са предимно от чаши, като до нас са достигнали техните по-масивни части — дръжки, столчета и дебели дъна. Някои са с релефна украса, а върху един фрагмент се открива фино прилепена зигзагообразна стъклена нишка.

От западния корпус на комплекса постъпиха и няколко екземпляра от преславската рисувана керамика. Фрагментите от съдове са незначителни, но все пак показват, че произведенията на тази художествена техника са били в употреба и тук. Към тях се включва и една запазена изцяло малка каничка (вис. 8,5 см), изработена от бяла глина и покрита на отделни места с бледожълта прозрачна глазура (обр. $11_{\text{а}}$). Снабдена е с една дръжка, която излиза от устието и завършва в средата на цилиндричното тяло. Същото съдче е открито и при разкопките в Коринт[16]. Тази точна аналогия дава възможност да се допуснат търговски връзки между Преслав и някои от големите византийски центрове през Х в. Специално внимание трябва да се обърне и на рисувания керамичен медальон с допоясно изображение на светец (диам. 12 см), постъпил от помещение 2 (обр. $14_{\text{а,б}}$). Фрагментът, достигнал до нас, дава възможност да се възстанови формата на медальона, но изображението върху него е запазено частично с дясната половина на лицето и тялото, представени насреща. Тънка, изтеглена със сигурна ръка, кафява линия очертава главата, къдриците на косата и заострената брада. С по-плътни контури е представено дясното рамо и преметната върху него дреха. Ръката, свита в лакътя, вероятно е държала пред

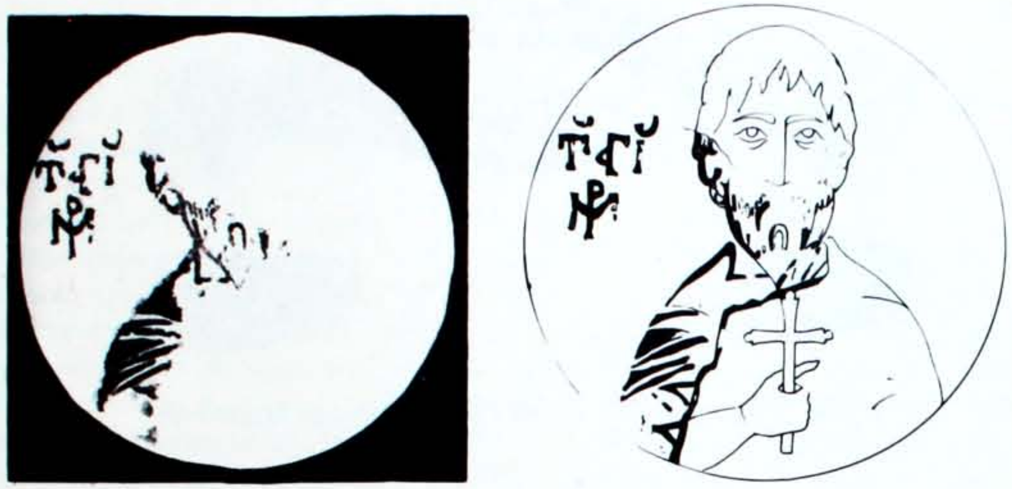

Обр. $14_{а,б}$. Рисуван керамичен медальон

гърдите кръст. От двете страни на фигурата е било изписано името на светеца, запазено сега само в дясната си част, където съкратено се чете „свети мъченик“ — една утвърдена практика при преславските керамични икони. За разлика от повечето известни екземпляри обаче, в нашия случай надписът е поставен в родителен падеж. Новооткритата рисувана керамична икона се свързва с цяла серия рисувани керамични медальони, постъпили в миналото и особено през последните години от редица преславски граждански и манастирски комплекси[17]. Тя попълва тази богата колекция и прибавя нови щрихи към изобразителния репертоар на ателиетата за рисувана керамика в българската столица.

Разкриването на архитектурния комплекс в западния край на местността Селище е важен етап в проучването на тази част от Външния град на Преслав. Бъдещите разкопки, свързани с него, ще доуточнят плановата му схема и ще търсят мястото му в цялостния облик на един от големите столични квартали.

БЕЛЕЖКИ

[1] Иванова-Мавродинова, В. Преслав. Водач на старините и музея. С., 1963, 49-50; Станчев, Ст. Велики Преслав. С., 1966, с. 54.

[2] Тотев, Т., П. Георгиев. Две църкви в Преслав. — В: *Плиска-Преслав*, Т. 1. С., 1979, 18-25.

[3] Редицата помещения от западния корпус на комплекса са с отклонение по надлъжната си ос към североизток-югозапад. За улеснение в текста обаче се използват само

четирите основни посоки, към които са най-близо отделните помещения или цялата сграда.

[4] Номерацията на помещенията и в двата корпуса на комплекса е по реда на откриването им.

[5] Чангова, Й. Гражданската постройка в местността „Селище“ в Преслав. — ИАИ, 31, 1969, 211-229; За гражданските постройки в Преслав. — В: *Преслав.* Т. 1. С., 1968, 139-145; Антонова, В., Цв. Дремсизова. Проучвания в местността „Селище“ в Преслав през 1960 и 1961 г. — В: *Преслав.* Т. 1. С., 1968, 158-170; Попконстантинов, К. Граждански комплекси в Плиска и Преслав. — В: *Средновековният български град.* С., 1980, 124-128.

[6] Миятев, Кр. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, 68-71.

[7] Иванова, В. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, 3, 1949, 46-60; Огнснова, Л., С. Георгиева. Разкопки на манастира „Под Вълкашина“ в Преслав през 1948-1949 г. — ИАИ, 20, 1955, 373-374; Тотев, Т. Манастирът в „Тузлалъка“ — център за производство на рисувана керамика през IX-X в. С., 1982.

[8] Тотев, Т. Разкопки на гробнична църква до източната стена на Вътрешния град в Преслав. — В: АОР, С., 1979, с. 130. Западно от църквата с участието на автора на настоящата работа се разкопаха няколко помещения от сграда с верижен план, очевидно част от комплекс.

[9] Станчев, Ст. Домашната керамика от Преслав. — РП, 3, 1949, с. 129; Чангова, Й. Търговски помещения край южната крепостна сетна в Преслав. — ИАИ, 21, 1957, с. 233 сл.

[10] Childcheva-Петкова, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.

[11] Бонев, Ст. Оловна монетовидна находка от Преслав. — Нумизматика, 1986, № 4, 31-34; Георгиев, П. Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав. — Археология, 1989, № 1, 41-47.

[12] Съхраняват се във фонда Археологически музей „Велики Преслав“. Непубликувани.

[13] Станилов, Ст. Старобългарски ремъчни украси от националния археологически музей. — РП, 22, 1991, табл. III_{11}.

[14] Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 231, обр. 275.

[15] Бонев, Ст. Метални печатчета с изображение на конник. — В: *Мадара.* Т. 3. Шумен, 1992, 153-157.

[16] Morgan, Ch. The Byzantine Pottery. — Corinth. Vol. 11. Pl. $XI_{c,f}$.

[17] Миятев, Кр. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, 133-136, обр. 235-236. Тотев, Т. Керамичната икона в средновековна България (под печат).

ARCHITEKTURKOMPLEX IN PRESLAV

Stojtscho Bonev

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit wird eine Information über einen neufreigelegten Architekturkomplex im Westenteil des Ortes Seliste im Außenstadt von Preslav veröffentlicht. Der Komplex besteht aus zwei Bestandteilen, zu denen viereckige Kettenräume gehören — Westteil mit einer Länge von 47M und Südteil, von dem bis jetzt ungefähr 13M freigelegt sind. Die Architekturteile umgeben einen Raum, in dem sich eine Kreuzkuppelkirche befand. In der Baugeschichte der Wohnungsteile im Komplex sind drei Perioden abzugrenzen, wobei die Räume allmählich vergrößert wurden, was im Zusammenhang mit dem Flächebedarf der Leute steht. Gleichzeitig wird eine Umgestaltung der Kirche vorgenommen. Die durch die Ausgrabungen erworbene information und die Funde, unter denen Meisterwerke der Preslaver Kultur vorkommen, lassen uns, den Komplex ins IX-X Jh. zu datieren.

Es wird auch die Entwicklung der Hauptstadtgebäude im XI-XIII Jh. verfolgt, eine Periode, in der auf ihren Ruinen eine christliche Nekropole entsteht, sowie auch einzelne Häuser, aus dem alten Baumateriel erbaut.

Die Freilegung des Architekturkomplexes in Seliste ist eine wichtige Stufe in der Forschung von diesem Teil der Außenstadt in Preslav. Zukünftig folgt eine nähere Bestimmung der Pläne dieses Komplexes, demit sein Platz im gesamten Architekturbild dieses Stadtteils bestimmt werden kann.

КЛАСИФИКАЦИЯ И ХАРАКТЕР НА ГРОБНИЧНИТЕ ПОСТРОЙКИ И СЪОРЪЖЕНИЯ В ПРЕСЛАВ

Павел Георгиев

Интересът към гробничните съоръжения на преславските църкви и манастири не е нов, макар че досега те не са били предмет на отделно изследване. Проучването им се изразява главно в описание на откритите при разкопките останки и изясняване връзката с църковните строежи, в които или край които те се намират. Нови, по-различни цели в тяхното изследване се наблюдават единствено в обобщаващите трудове върху църковното и манастирското строителство в Преслав. Така например Т. Тотев в проучването си върху манастира в Тузлалъка отбелязва, че „гробниците към манастирската църква в Тузлалъка са изградени от север, в съгласие с установилата се в Преслав практика“[1]. След него Н. Чанева спира още по-трайно вниманието си върху гробничните постройки в преславските манастири, схващайки ги като един от важните „обективни критерии“ при диференцирането на манастирите от светските феодални имения в Преслав[2]. Независимо от тези положителни стъпки трябва да се признае, че изследването на гробничните постройки и съоръжения в Преслав е незадоволително. За повечето от тях няма достатъчно точни и пълни данни и при публикуването им те не са подлагани на сравнителен анализ, липсват опити за уточняване на техните типове и изграждане на класификационни редове, които да спомогнат за установяване на характера и функцията им. Предприемайки инициатива в тази насока, ние се надяваме, че ще спомогнем за по-задълбочено изучаване на християнската култура в Преслав и съвременните нему центрове на Първото българско царство.

На територията на втората българска столица и нейната непосредствена околност са известни десетина отделни гробнични постройки, приблизително още толкова зидани гробни камери във вътрешността на църквите, а също така и зидани или обикновени гробове край тях. Всички те представят една доста разнообразна практика на строителство и използване на християнски гробнични съоръжения, която изисква тяхното диференцирано разглеждане. Класификацията, която предлагаме, се основава на два признака: според устройството и мястото на гробничните съоръжения спрямо църковната сграда.

I. ГРОБНИЧНИ ПОСТРОЙКИ

Според позицията си спрямо църквата гробничните постройки образуват две групи. Първата от тях — по-многобройната — е представена от строежи, разположени от северната страна на храмовете, а втората, в която влизат само един или два паметника, включва постройки от южната страна на църквите. Според устройството си и преди всичко по броя на гробните камери постройките от първата група биват многокамерни и еднокамерни. Многокамерните гробнични постройки са задължително отделно от църквите, докато еднокамерните са пристроени към тях. Разположените от юг на храмовете постройки имат също характера на пристройки и поне засега, изглежда да са еднокамерни по вътрешното си устройство.

1. Многокамерни гробнични постройки

В тази група влизат общо четири паметника, които са самостоятелни спрямо църквата и са разположени от северната ѝ страна. Те от своя страна образуват две подгрупи, разграничени според архитектурните си особености и предназначение.

А. Гробници — крипти

Тук попадат две самостоятелни гробнични постройки, изградени до църквите в манастирите в м. Патлейна и Под Зъбуите. Манастирската гробница в Патлейна се намира на около 10 м от север на църквата и на няколко метра под равнището на пода ѝ, което безспорно се дължи на големия наклон на терена тук (обр. 1)[3]. Макар и изолирана от манастирския храм, тя е включена в рамките на северното манастирско крило. От църквата към гробницата и останалите помещения, разположени под нейното ниво, води стръмна каменна стълба с площадка пред западната стена на гробницата, където трябва да се очаква, че е имало вход. Запазената приземна част е заета от шест гробнични камери, разположени от двете страни на надлъжен зид. Ако се съди от височината, на която е запазен южният зид на гробничната постройка, освен приземния си етаж с гробовете тя ще да е имала и етаж, достъпен откъм терасата, върху която е построена църквата. Подът на етажа, както и при останалите от манастирските сгради, изглежда да е бил на гредоред. Неясна засега остава връзката на етажът от гробничната постройка със съседните ѝ помещения. За отбелязване е, че

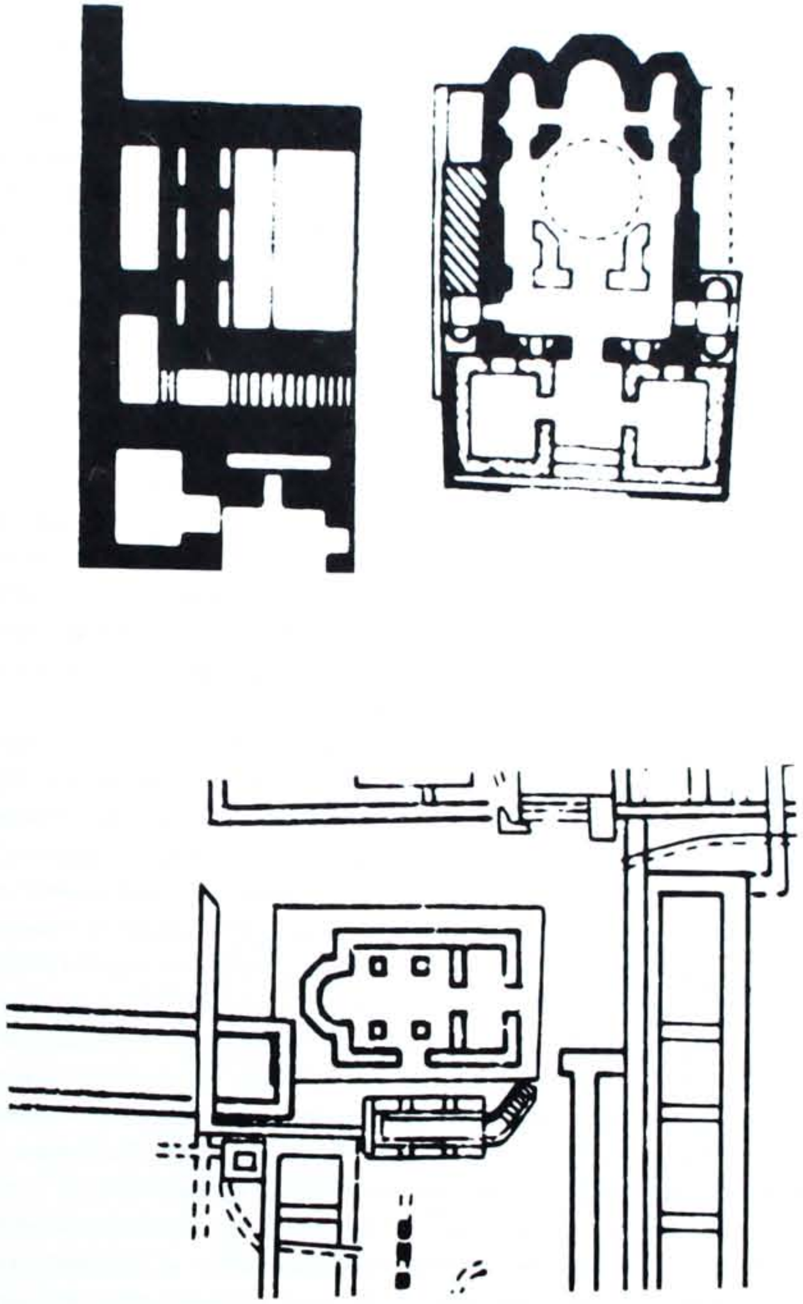

Обр. 1. План на църквата и гробницата в манастира „Патлейна“ край Преслав (по Й. Господинов)

като цяло дължината на гробничната постройка е съобразена с размерите на притвора и наоса на църквата.

Гробничната постройка в манастира Под Зъбуите има аналогично положение спрямо църквата (обр. 2)[4]. Отсъствието на денивелация на терена тук е позволило на строителите да я доближат максимално до стените на храма, но ги е задължило да вкопаят приземната ѝ част на повече от 2 м под равнището на каменната площадка, върху която е била издигната църквата. Слизането към гробничното помещение се осъществява посредством каменна стълба от запад, която извива и излиза в горния си край пред северозападния ъгъл на църквата, както и в Патлейна. Вътрешността е заета от седем гробни камери: по три от двете страни на надлъжен коридор и една, по-малка, в източния му край. Шестте гробнични камери са засводени със самостоятелни сводове — аркосолии, докато седмата е оставала под полуцилиндричен свод над коридора. С отделен свод е била покрита и стълбата към гробничното помещение. Градежът е от грижливо дялани варовикови блокове, споени с хоросан. Над сводестото покритие на гробницата е имало наземен етаж, издигащ се наравно с църквата, но от него не е оцеляло нищо. Подобно на Патлейна и тук етажа от гробничната постройка е бил в досег с манастирските строежи. Директната му връзка с наоса на църквата обаче остава хипотетична.

Решението на гробничните постройки от манастирите в Патлейна и Под Зъбуите на две нива определя ясно техният характер. Приземната или подземната част от тях е снабдена със зидани гробни камери и има функцията на същинско гробнично помещение — крипта[5]. Сводестото покритие и по-специално аркосолиите над отделните камери в гробницата Под Зъбуите не оставят никакво съмнение в тази насока. Те са особен вид съоръжения, натоварени с дълбока символика, имитиращи християнски гробове в пещера и по-точно гроба на Христос в Ерусалим[6]. Що се отнася до етажа над същинското гробнично помещение, той ще да е имал функцията на параклис за заупокойни молитви и литургия в съботния ден, извършвани в памет на починалите християни[7]. Като цяло гробничните постройки от Патлейна и Под Зъбуите могат да бъдат характеризирани като параклиси с крипта, известни с названието *κοιμητήριον*[8]. Отделянето на гробничната от централната култова постройка, предназначена само за евхаристични събирания, се наблюдава още през V в. и се схваща като резултат от развитието на източната, сиро-палестинската теологична мисъл. Съгласно нея монасите и проповедниците на християнството са приемници на мъчениците от епохата на гоненията и гробничните постройки за тях се приемат за разновидност на мартириите. Първата постройка

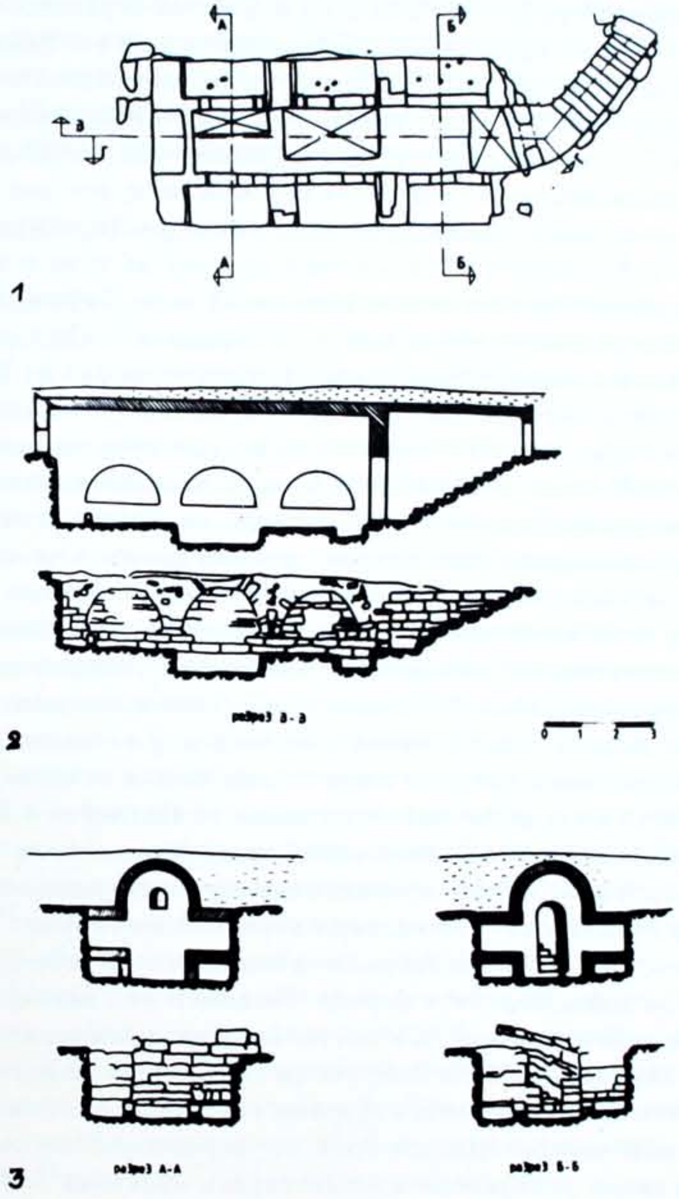

Обр. 2. План на църквата и гробницата с разрези на последната в манастира „Под Зъбуите" във Външния град на Преслав (по Т. Тотев); *1* — план; *2* — надлъжен разрез; *3* — напречни разрези

от този тип е засвидетелствана в Лаврата на св. Евтимий край Ерусалим, където е разположена на север от църквата, но в рамките на манастирската ограда[9]. В сирийските манастири от V-VI в. колективната гробница се разполага също в рамките на оградата, на север или изток от олтара на храма, като най-разпространеният тип е постройка, ориентирана по оста изток—запад, подобно на хипогеите с аркосолии над гробните камери, и постройка, прилична на еднокорабна църква над земята[10]. Строежът на крипта с параклис над нея (*κοιμητήριον*) продължава по-късно във византийските манастири, но там те задължително се разполагат извън рамките на манастирската ограда по хигиенни съображения[11]. Класически пример за това е гробничната постройка-параклис към манастира от XI в. в Дафни, край Атина, разположена на около 180 м южно от оградата[12]. По своето устройство тя е близка аналогия на гробничната постройка от Под Зъбуите в Преслав, от която се отличава може би единствено по наличието на апсида към параклиса. Отсъствието на апсида в източния край на преславските гробнични постройки трябва да се обясни не толкова с по-ранната им датировка в сравнение с тази от Дафни, колкото с това, че те възпроизвеждат и като разположение в рамките на манастирския ансамбъл, и като устройство старохристиянски модели от Сирия и Палестина, а не съвременни на тях византийски модели. В това ни убеждава колективната монашеска гробница от Теледа, която подобно на постройката от Под Зъбуите е издълбана в скалата и до нея се достига със стълба; разположена е по оста изток—запад и има седем гробни камери: шест покрити с аркосолии и един отделен саркофаг[13]. Разполагането на гробничните постройки от Патлейна и Под Зъбуите не само в рамките на манастирската ограда, но и в досег с манастирските сгради е абсолютно противопоказно с предписанията в съвременните на преславските манастири византийски типици[14]. Там обаче става дума преди всичко за забрани за първични погребения на монаси в рамките на манастирската ограда. Подобно на старохристиянските и византийските циметириални постройки преславските гробнични постройки в Патлейна и Под Зъбуите са служели за манастирски костници, в чиито крипти са били събирани костите на починалите монаси след три- или четиригодишен срок от първичното им погребение в земята, съгласно установената манастирска практика[15]. Това именно обяснява и до̀сега им с манастирските сгради.

По архитектурното си решение на две нива и ориентация на изток представените две гробнични постройки в Преслав наподобяват т.нар. двуетажни църкви-гробници[16]. Приликата с тях обаче е действителна само дотолкова, доколкото те имат общ първоизточник в двуетажната конструкция на раннохристиянския мартирий[17]. Отсъствието на апсида към параклиса и близостта на преславските гробнични постройки до манастирския храм не позволяват да ги възприемаме като предшественици на сгради като костницата на Бачковския манастир, църквата в Асенова крепост или двуетажната част от Боянската църква. Не бихме могли да ги определим и като „църкви-гробници" — термин, въведен от К. Шкорпил за част от преславските църкви с гробове в притвора, на които ще се спрем по-нататък[18].

Б. Едноетажни постройки с гробове под пода

В тази подгрупа влизат също два паметника: гробничната постройка в т.нар. граждански комплекс в м. Селище и тази в м. Манастира в землището на с. Драгоево, източно от извънградската част на Преслав. По принцип с многокамерното си вътрешно устройство и положение спрямо църквата гробницата от Селище принадлежи към групата на манастирските крипти от Под Зъбуите и Патлейна (обр. 3_a). В нейната архитектура обаче се наблюдават и редица важни отлики. В първоначалния си вид тя е самостоятелна постройка с почти квадратен план, чиято надлъжна ос все пак е перпендикулярна на църквата. Това личи преди всичко от входа в средата на северната ѝ страна, а също и от разпределителния зид между четирите чифта гробни камери във вътрешността ѝ. Напречната ос на гробницата е подчертана и с допълнително изграденото от северната ѝ страна преддверие. Гробните камери са достатъчно големи за първични погребения, което се съгласува с откритите в тях скелети, предимно в анатомичен порядък. Покритието на гробовете, както сочи Й. Чангова, е било осъществено с помощта на цялостна дървена скара, опряна в ъглите на специални стълбчета и подредени върху нея големи, почти „бипедални" тухли. Дълбочината на гробните камери е около 0,35 м, а с покритието — 0,50-0,60 м. Постройката е вкопана на около 1,40 м под равнището на пода на църквата и стените ѝ, обмазани отвътре с бял хоросан, са се извисявали над терена, оформяйки помещение непосредствено над ниската приземна част с гробовете. По принцип то следва да се тълкува като параклис или изобщо като помещение, свързано с обслужване на гробовете под неговия под.

Без съмнение гробничната постройка от Селище е изградена по подобие на манастирските гробници в Под Зъбуите и особено на тази в Патлейна, с която има прилика и по градежа си от ломени камъни и хоросан. За разлика от тях обаче тя е едноетажна постройка, под чийто под са устроени гробни камери, достъпни, както се вижда от

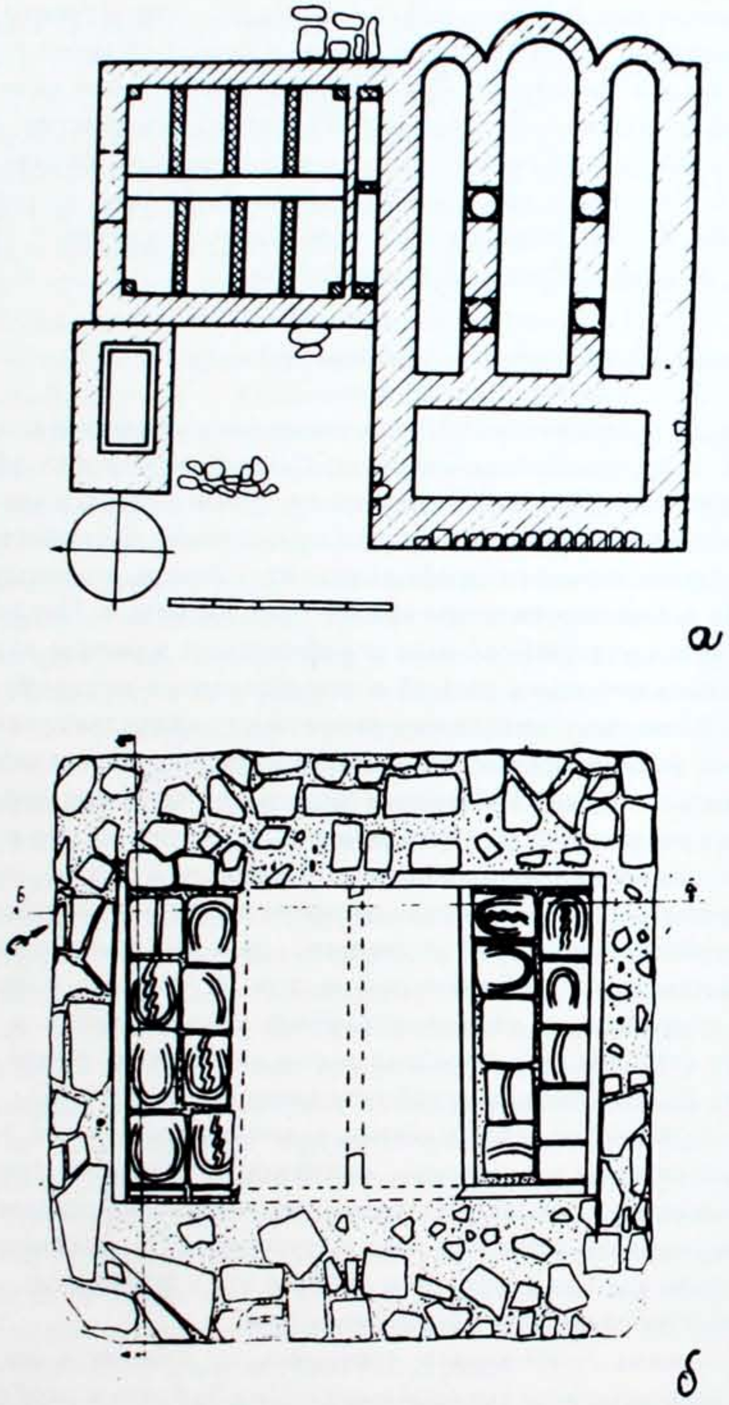

Обр. 3. *а* — План на църквата и гробницата в гражданския комплекс в Селище във Външния град на Преслав (по Й. Чангова); *б* — План на гробницата, открита в землището на с. Драгоево, край Преслав (по. Т. Балабанов)

нивото на прага на входа, единствено при демонтиране на настилката върху дървената скара. Всички тези особености ни карат да приемем извода на Й. Чангова и повечето изследователи след нея, че гробницата, а и целият архитектурен комплекс, в който се намира, имат светски, неманастирски характер[20]. Що се отнася до нейните „манастирски“ черти — обособено положение от север на църквата, решение на две нива и някои други, те са в съгласие с цялостното оформление на архитектурния ансамбъл като манастир и според нас са резултат от едно пряко влияние на монашеските обители върху феодалните имения от градски тип.

При разкриването на гробничната постройка от Селище са фиксирани факти, които говорят определено за нейното преустройство, целящо преди всичко разширението ѝ. Южната стена на постройката била разрушена до нивото на терена и долепена до корпуса на църквата. Над останките от разрушения зид били оформени нови две гробни камери, оставащи на около 1 м по-високо от тези под първоначалния под на гробницата и вероятно оформени като ниши пред северния зид на църковната сграда. По-високото ниво на новоизградените гробни камери поставя пред нас въпросът, дали при преустройството на постройката не е бил повдигнат и подът на гробничното помещение, така че те също да остават под равнището на първоначалния под? При това положение вътрешният обем на постройката би бил разпределен на две, в общи линии равностойни части (етажи). В подкрепа на тази хипотетична реконструкция могат да се приведат и други косвени доказателства: пристроеното от север преддверие, годно да вмести и дървена стълба за изкачване, наличието на контрафорс при връзката между гробничната и храмовата постройка и др., но всички те не са достатъчни да я защитят докрай. Възможността двете новоизградени гробни камери да са оформени в ниши (с аркосолии?) над пода на гробничното помещение остава напълно реална. Откритите в тях скелети от първични погребения не позволяват да се мисли за промяна в светския характер на постройката и комплекса изобщо[21].

Данните за гробничната постройка при с. Драгоево не изясняват със сигурност въпроса за връзката ѝ с други строежи наоколо. По устни сведения на Т. Балабанов знаем само, че южно от нея е имало следи от рушевини на друга сграда, може би църква, както при останалите паметници от този род. Гробницата подобно на тази от Селище има почти квадратна форма и вътрешността ѝ е заета от четири, подредени в една редица гробни камери с нормални за първични погребения размери (обр. 3б)[22]. Стените на камерите са оформени от изправени на ребро каменни плочи и имитират саркофази, а покритието им е съставено от дялани и застъпващи се откъм ръбовете си камъни, каквито са използвани още в раннохристиянските хипогеи[23]. Над камерите, разположени в приземната полувкопана част от постройката, е имало със сигурност гробнично помещение. Като цяло тя стои много близо до тази от Селище и не е изключено да е била построена под нейно влияние в близката околност на Преслав. Предназначението ѝ за първични погребения навежда към мисълта, че е имало също светски характер и най-вероятно е влизала в рамките на извънградско феодално имение. Откритите в камерите кости от множество скелети и особено названието на местността „Манастира“ ни насочват към възможността гробницата в по-късен етап да е била използвана като манастирска костница.

2. Еднокамерни гробнични постройки

Такива засега са засвидетелствани само при т.нар. църква на Мостич и в манастира в м. Тузлалъка в извънградската част на Преслав. За разлика от предходната група те не са самостоятелни постройки, а са пристроени към северния зид на църковните сгради.

Към църквата на Мостич са известни две или три пристроени малки гробнични постройки (обр. $4_а$)[24]. Първата от тях е пристроена срещу разпределителния зид, между притвора и наоса на църквата, и е оформена от запад и север със зид, а от изток остава незатворена. В тясното пространство е иззидана гробна камера, над която е открита плоча с известния надгробен надпис на чъргубиля-монах Мостич, живял по времето на царете Симеон (893-927) и Петър (927-969). След продължителна дискусия днес се приема, че погребението в малката по размери камера е вторично[25]. Миниатюрната постройка над камерата ще да е била предназначена за заупокоен ритуал над гроба-костница на монаха Мостич. Откритите тук находки позволяват да се каже, че над гроба е горяло кандило.

На изток от гробницата на Мостич са открити останките от друг Г-образен зид, който ограничава пристройка, отворена на запад и малко по-широка от нея. Наличните данни не позволяват да се каже със сигурност дали тя е част от гробничния параклис на Мостич или е друга, по-ранна постройка, която би могла да се свърже с блока от тухлена зидария, който остава непосредствено от запад на гроба с надписа на Мостич. Намерените при разкопките детайли от рязана мраморна мозайка са, изглежда, от разрушения под на тази постройка, която ще да е имала също гробнично предназначение.

За друга гробнична постройка, разположена непосредствено от север на притвора, съобщава В. Иванова. От нея е оцеляла само гробната

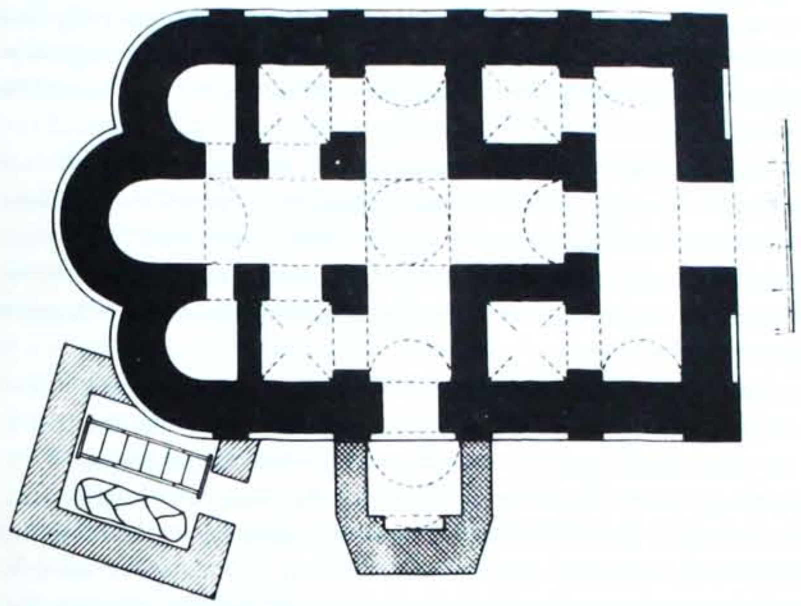

б

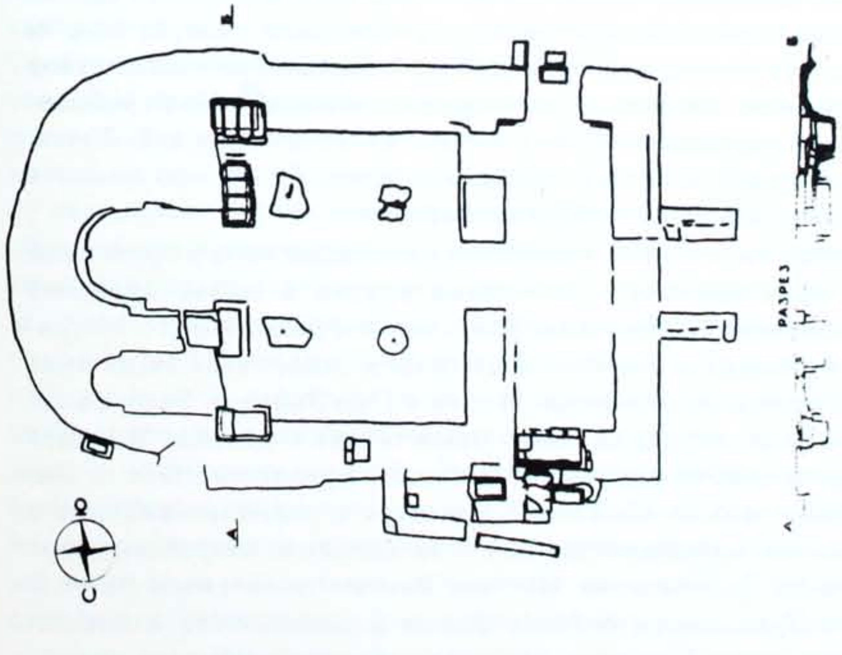

а

Обр. 4а. – План на църквата на Мостич и гробничните постройки по нея (по Ст.Станчев); б – План на църквата и гробниците (реконструиран) в манастира в Тузлалъка край Преслав (по Т.Тотев) ѝ камера с част от ограждащия я от запад зид[26]. Това обаче е достатъчно да бъде реконструирана като тази на Мостич. Според намерените в камерата костни останки откривателката ѝ е склонна да допусне, че тя е била предназначена за първично погребение на „висше църковно лице" в седнало положение. По-вероятно е обаче и тук да се отнася за вторично погребение.

В светлината на текста от надгробния надпис на чъргубиля-монах Мостич долепените от север на църквата малки гробнични постройки с камери, позволяващи събирането на кости за вторично погребване, могат да се тълкуват като индивидуални монашески костници, чието изграждане трябва да отдадем на високото обществено положение приживе на погребаните в тях.

Първоначалната манастирска църква в Тузлалъка има две гробнични постройки от северната си страна[27]. Първата от тях е засводена и има характер на същинска крипта въпреки малките си размери. Тя е пристроена към северното рамо на църквата (обр. 4б), има надлъжна ос север—юг и размери 2,40/1,40 м. Отвън тя прилича на петстенна апсида, като северният ѝ зид е подчертано дебел и отвътре в него е оформена правоъгълна ниша. Стените ѝ са иззидани с блокове, споени с бял хоросан. Почти квадратното ѝ вътрешно пространство е засводено с полуцилиндричен свод от каменни плочи, а нишата — с аркосолий от тухли. Гробницата е вкопана в терена и сводът ѝ е оставал под нивото на църковния под или малко над него. Северната основа на манастирския храм затваря плътно гробничната камера, така че достъпът към нея е могъл да се осъществи посредством малък отвор в свода, по подобие на раннохристиянските хипогеи[28]. Над гробничната камера-крипта следователно е имало, както допуска и Т. Тотев, помещение, свързано с вход с църковния наос. То със сигурност е изпълнявало функциите на гробничен параклис.

С вкопаването си в терена, наличието на солиден свод и аркосолий постройката от Тузлалъка е несъмнено крипта с малък параклис (*εὐκτηριον*) за заупокойни ритуали. Това, както и положението ѝ спрямо църковната сграда, и начинът ѝ на градеж позволяват тя да бъде сравнена с голямата манастирска крипта в Под Зъбуите. Разбира се, тя не може да бъде определена като манастирска костница. Малките размери на гробничното помещение, а също и предполаганият от нас отвор за влизане в него сближават криптата с раннохристиянските хипогеи и насочват предназначението ѝ за единични погребения, подобни на тези от църквата на Мостич. Важен типологичен белег в гробницата от Тузлалъка е нейната форма и долепването ѝ плътно към църковната стена. С това тя напомня старохристиянските мавзолеи с форма на апсида, долепени отвън до стените на литургичната зала, както в Салона-Манастирине, Картаген, „Св. Петър" в Рим и др.[29]. За разлика от тях обаче гробницата от Тузлалъка е с многостенна, а не с полукръгла или друга форма. Многостенната форма на апсидите, както е известно, е характерна за византийската църковна архитектура[30] и тя именно издава участието или дори посредничеството ѝ в устройването на криптата от Тузлалъка. Същевременно този неин белег ни дава повод да изразим съмнения относно възможността тя да е служела за мавзолей на светски лица, както при повечето от посочените примери от старохристиянско време. Откритите в северната половина от кръстовидния наос на църквата от Тузлалъка гробнични съоръжения, за които ще говорим по-долу, са изградени *ad sanctos* към близката крипта, а не обратно. Това ни дава основание да предполагаме, че в криптата са били положени костите на видно духовно лице или дори мъченик, или светец.

Втората гробнична постройка към църквата в Тузлалъка е обикновено правоъгълно помещение, пристроено към нейната северна апсида (обр. 4б). Размерите му са 3/2 м с вход от запад. Под нивото на пода са открити два гроба с нормални за първични погребения размери. Северният от тях, както отбелязва Т. Тотев, е по-късен и може да се свърже със съществуването на горната църква[31]. Хоросановият трошляк под южната му стена от преупотребени от по-ранната църква архитектурни детайли обаче подсказва, че на негово място е имало друга камера, изглежда, съвременна на първоначалната манастирска църква. Така че още отначало гробничната постройка е имала две камери, отделени от тясна пътека. Първичен все пак изглежда да е гробът откъм църковната стена. Стените му са облицовани с гладки каменни плочи като същински саркофаг с плоско покритие, каквито са повечето от саркофазите през средновизантийската епоха[32]. Разполагането на постройката и респективно камерата до олтара — най-високия семантичен ранг от пространствата в храма — може да се приеме за указание за високото положение на погребания там. Косвено доказателство за това е и фактът, че гробът просъществувал и след разрушаването на първата църква, макар че не се знае при какви обстоятелства от него са били извадени костните останки. Положението на тази гробна камера в непосредствена близост до северната апсида подсказва, че е била отредена за духовно лице. На това място съгласно старохристиянската традиция се изгражда гробнична постройка за основателя на манастира, както и за монашески осуарий[33]. Гробничните пристройки встрани от апсидите, до олтара на храма, се означават в Синаксара на Цариградската църква със стереотипната формула *πλησίον* , т.е. „близо до“[34]. Във Византия тази практика се наследява от старото правило мартирионите с костите на мъченици и основатели на манастирски строежи с духовно призвание да се изграждат извън евхаристичната зала, но в съседство с апсидата. Старохристиянската и ранновизантийската практика е продължена и на Запад, където до олтара на църквите или на малко разстояние от него се изграждат мавзолеи на князе или епископи, най-често ктитори на съответните строежи[35]. Случаят с параклиса от северната страна на Голямата базилика в Плиска, за който с основание се предполага, че е бил посветен на княз Борис I — основател на храма и български светец, — отбелязва съблюдаването на тази практика и у нас след покръстването[36]. С други думи, налице са сериозни основания да допускаме, че гробницата с камерата-саркофаг при северната апсида на манастирския храм в Тузлалъка е била предназначена за погребението на духовно лице — ктитор, който приживе ще да е имал висок сан: епископ, митрополит, а защо не и патриарх? Що се отнася до вторият гроб, ако съдим от значително по-голямата му дължина и ширина, в сравнение с изграденията по-късно над него, можем да приемем, че е бил използван като камера — осуарий за вторични монашески погребения, както в Сирия и Палестина в старохристиянско време. Наличието на крипти под пода на наоса в църквата обаче не изключва възможността и тук да са били полагани първични погребения. Изводът на Т. Тотев за виден член на братството или ктитор, направен въз основа на открития в гроба скелет, остава валиден за горния строеж на църквата и последната фаза от живота в манастира. Големият кръст с триъгълни уширения на рамената, вдълбан върху източната странѝца на гробната камера, е често срещан знак върху надгробия на монаси или духовни лица у нас през целия X век[37].

С наличието и на втора гробна камера гробничната постройка от Тузлалъка се доближава до групата на едноетажните строежи с гробове под пода като тези от Селище и Драгоево. Едновременно с това тя стои много близо и до индивидуалните гробнични постройки при църквата на Мостич, които обаче са за вторични погребения. В типологическо отношение гробницата от Тузлалъка е свързващо звено между двете групи паметници. Заедно с това тя показва още веднъж тясната обвързаност между манастирските и светските по характер гробнични постройки.

3. Гробнични постройки от южната страна на църквите

От тази група са засвидетелствани един или два паметника. На първо място тук трябва да посочим постройката към малката кръстокуполна църква, открита в м. Делидушка, в извънградската част на Преслав (обр. 5$_{а}$)[38]. Тук тя се долепва плътно към църковния наос и има правоъгълна форма. В средата на помещението, под равнището на неговия под, е установена голяма правоъгълна гробна камера с размери 2,25/1,35/1,26 м. Останки от погребение не са открити и това дава основание на разкопвача Ст. Станчев да смята, че камерата не е била използвана. Изводът му, че гробницата е имала семеен характер, се основава на „двойната“ за нормално първично погребение големина на камерата и едва ли може да бъде ревизиран. По положението си спрямо храма гробницата от Делидушка намира близък паралел с новооткритата постройка с вкопан под пода ѝ каменен саркофаг при църквата от с. Черноглавци, Шуменско[39]. Ако се съди от намерените там кости от няколко скелета, последният от които в анатомичен порядък, ще да е имала също характер на семейна гробница, въпреки предполагаемия манастирски характер на църквата и комплекса около нея.

Втората постройка от тази група е при определяната като манастирска църква в м. Под Вълкашина, извън стените на Преслав (обр. 5$_{б}$)[40]. Тя е най-лошо запазеният и неясен паметник от този род. Както и църквата, тя е запазена само в чакълената подложка за основите, така че можем да говорим повече за строително петно, отколкото за план. Подложката очертава правоъгълник с твърде дебели основи, а ограниченото от тях пространство е със сравнително малки размери. Дебелината на основите предполага оформянето в тях на гробни камери. Никакви данни обаче не подкрепят подобна хипотеза. Откритите тук четири скелета са отчасти върху подложката и отчасти върху ограденото от нея пространство и изглеждат да са от време след разрушаването на постройката, както и гробната камера от южната ѝ страна. Ако постройката има наистина гробничен характер, първоначалните гробове в нея са били унищожени при разрушаването ѝ. Прави впечатление, че липсват данни за вкопаването ѝ и камерите трябва да са били оформени приблизително на равнището на пода, което е в противоречие с практиката на този род строителство. В тази връзка, с разположението си спрямо църквата и доловимия само в общи линии характер, постройката от Под Вълкашина стои близо до т.нар. „кръщелня“ към църквата в обект № 31 в Плиска[41].

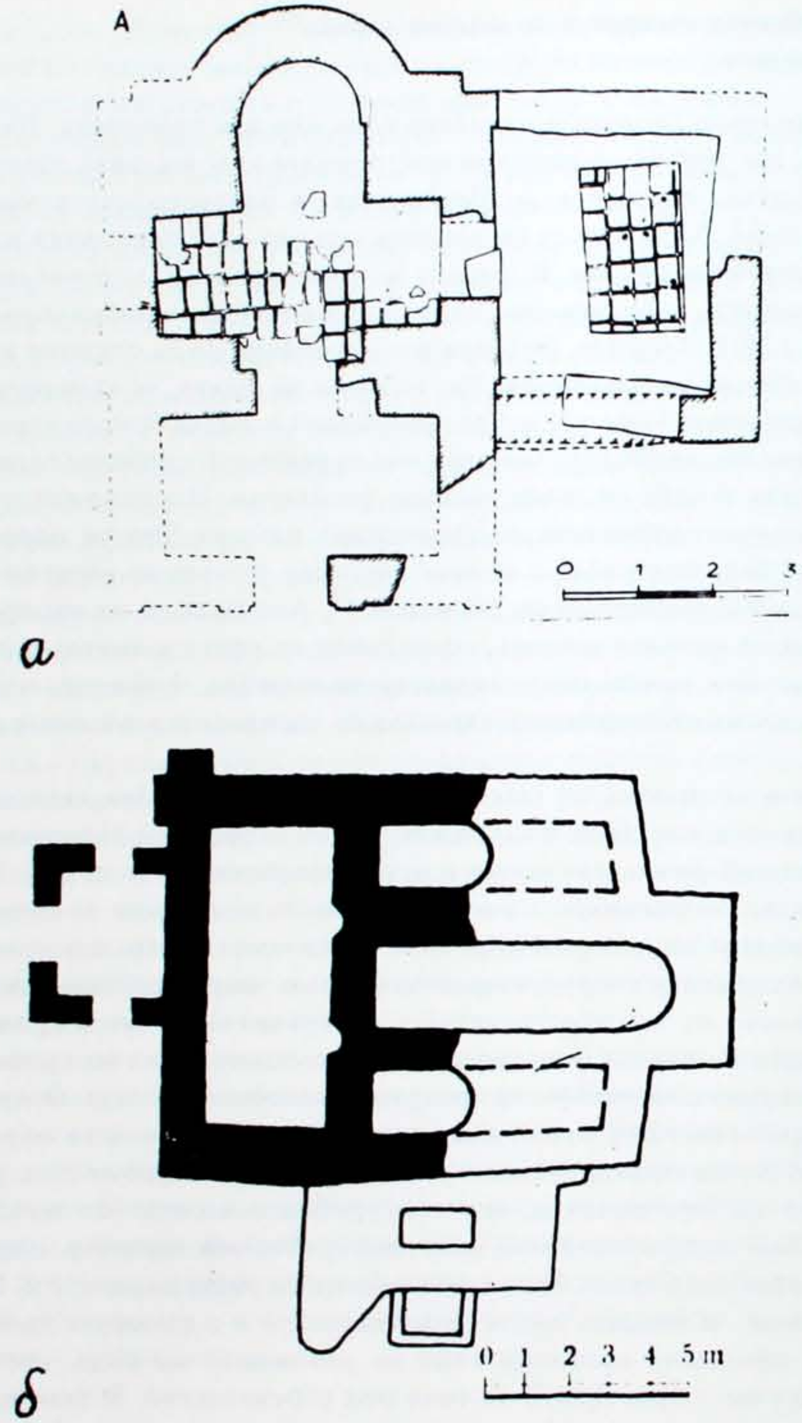

Обр. 5. *а* — План на църквата и гробницата от м. Делидушка, край Преслав (по Ст. Станчев); *б* — План на църквата и гробницата от „Под Вълкашина“ край Преслав (по Л. Огненова и С. Георгиева)

4. Наблюдения върху хронологията и характера на гробничните постройки

Преди всичко прави впечатление, че гробничните постройки от Преслав са изградени във връзка с църкви с кръстокуполни конструкции. Освен това те остават изключително преславско явление. Извън столицата Преслав те почти не се срещат. В Плиска например, където повечето от разкритите църкви са с базиликален план, не е открита нито една гробнична постройка от типа на преславските. Наистина до катедралните храмове Дворцова и Голяма базилика има пристройки, но това са параклиси с мемориално, а не строго гробнично предназначение. Същински гробнични постройки отсъстват и при базиликите край селата Крум и Равна. Единствено изключение прави църквата с базиликален план при Черноглавци. Обяснението на всички тези закономерности трябва да се търси единствено в хронологията на строителство на гробничните постройки. Очевидно е, че гробничните постройки се появяват по време, когато основен архитектурен тип в църковното строителство у нас е кръстокуполният. Известно е, че възприемането му от Византия се отнася към X в., когато Преслав като столичен център на българската държава става средоточие на новия тип култова сграда. Въпросът, който си задаваме в случая, е дали постройките с гробнично предназначение навлизат у нас заедно с кръстокуполната конструкция или съчетаването им се извършва едва в Преслав? Примерите, които познаваме от Византия, не предлагат подобно съчетание между кръстокуполен храм и гробнична постройка или пристройка и ние засега сме принудени да заключим, че тази своеобразна комбинация е била извършена на местна почва през X в. По-вероятно е все пак тя да е внесена от непознати нам провинциални центрове, в които живеят продължително старохристиянските традиции на погребална практика. Концентрирането на гробничните постройки при църкви изключително от столицата Преслав и нейната непосредствена околност показва, че те са ново явление, което е нямало продължителна практика и след внедряването му у нас. Подобна „съдба“ имат, както е известно, и други „преславски“ културни явления: рисуваната керамика, каменната пластика, донякъде и кръстокуполният храм и други, останали непознати за културното развитие на Плиска и други центрове на българската държава през X в. Изключението с гробничната постройка от Черноглавци трябва да се схваща по-скоро като доказателство за тесните контакти на този отдалечен манастир със столичния център Преслав. Известна по-точна ориентация за появата на гробничните постройки у нас предлага манастирската църква при

Равна, осветена през 897 г.[42]. Там все още няма изградена отделна гробнична постройка. Първичните монашески гробове са от север и североизток на църквата, а в нейния екзонартекс са изградени камери-костници за вторичните погребения. Този пример ни навежда на мисълта, че практиката на изграждане на специални гробнични постройки към църквите у нас започва след края на IX в. В българската столица тя се е наложила едва по времето на цар Петър. Към това заключение водят примерите с гробницата на чъргубиля-монах Мостич, неизползваната гробнична постройка в Делидушка, гробницата от Черноглавци, където датираните надгробни надписи от запад на църквата сочат 50-те и 60-те години на X в.[43]. За датировка в Симеоновата епоха би могло да се допуска единствено при гробниците от Под Зъбуите и донякъде в Патлейна, но по-скоро априорно, отколкото на базата на конкретни данни.

Връзката храм-гробнична постройка показва, че последните не се срещат при големите съборни или дворцови църкви като Дворцовата базилика, Кръглата църква, базиликите в Гебе Клисе, Сакалова могила и Стамбол Йолу. Сравнително ранната дата на изграждане на тези храмове — преди или в началото на X в., не е единствената причина за това, тъй като цимитериални постройки липсват и при двете построени една над друга кръстокуполни църкви от Чупката. В селищни църкви като тази от Виница и Бял бряг (№ 1) те също отсъстват. Засега се налага изводът, че гробничните постройки, особено многокамерните, са характерни за големите архитектурни ансамбли: преди всичко манастирски и в отделни случаи във феодални имения. Съществуват изключения като това от манастира в Аврадака, където не е установена гробнична постройка, и църквата от Делидушка, край която не е разкрит архитектурен комплекс. Те обаче, особено случаят с Аврадака, могат да се обяснят с пропуски в теренното изследване.

Втората насока за извличане на изводи изхожда от мястото на гробничните постройки спрямо църковната сграда. Паметниците с изявен характер на колективни костници-крипти, като тези от Под Зъбуите и Патлейна, са разположени от север на църковния наос и въпреки близостта си са самостоятелни строежи. От север на храма, но долепени до неговата стена са и еднокамерните гробници за първични или вторични погребения с доказан монашески характер от църквата на Мостич и в манастира в Тузлалъка. Практиката колективните или индивидуалните, монашески осуарии да се поместват отделно от църквата, обикновено от северната или източната ѝ страна, са познати още от раннохристиянско време[44]. Първични монашески погребения, подлежащи на преместване в крипти-костници във, или към храмовете,

са установени от северната страна в манастирите при Равна, църквата на Мостич, Под Зъбуите и др.[45] Манастирският некропол при Голямата базилика в Плиска е от южната ѝ страна, в отделен двор от манастира[46]. Некрополът тук обаче има стационарен характер, т.е. гробовете в него не са били отваряни, а костите пренасяни в костница. Това, както и съсредоточаването на жилищните части от комплекса от северната страна на базиликата в Плиска обясняват по-различното местоположение на монашеския некропол там. Изложените факти дават основание да приемем, че гробовете и гробничните постройки, разположени от север на църквите в големи архитектурни ансамбли, имат монашески характер. Изключение от това правило са гробницата в Селище и близката ѝ по оформление постройка от Драгоево, но те също следват манастирски образци, макар че имат и свои особености в устройството си.

Характерът на гробничните постройки от южната страна на църквите също трябва да бъде съгласуван с този на обикновените гробове, разположени от същата страна на храма. Южната или, както се сочи в писмените текстове, „дясната страна“ на храма с прилежащия непосредствено терен извън него се приема от християнската традиция за „почетно“ място за извършване на погребения[47]. В това ни убеждават както писмените източници за погребения на видни духовни или светски лица, така и археологическите проучвания, които регистрират най-добре оформените богати гробове в близост до южната стена, югоизточния ъгъл или южната апсида на храмовете[48]. Трябва да уточним че от юг, макар и да се погребват както светски, така и духовни лица, става дума за стационарни, т.е. постоянни гробнични съоръжения. Вторични погребални съоръжения, като манастирски костници до южната стена на храмовете, не са ни познати. Те се ситуират, както видяхме, от север на църковните постройки. Следователно данните, с които разполагаме, позволяват, да направим извода, че гробничните постройки от южната страна са по-скоро за светски, отколкото за обикновени монашески погребения.

Специално за монашеските гробни съоръжения е от значение и тяхното място спрямо основните семантични звена в християнския храм — олтарна част, наос и притвор. Във византийските манастири съществува строг ред за местата на погребване (*σταταραία*) на различните категории монаси[49]. Такъв ще да е бил спазван и в нашите манастири. Така например гробничната постройка на Мостич — виден сановник, но обикновен черноризец след замонашването си — е разположена близо до притвора, докато гробничната постройка от Тузлалъка, предназначена за лице с по-висок духовен сан, е пристроена към апсидата на храма. От значение за „светостта“ на гробовете — монашески или светски — е и близостта им до църквата, схващана очевидно като „дом“ или „обиталище на бога“. В надгробния надпис на „раба божия Тудора“ от Кръглата църква е фиксирано точното място на нейния гроб от стената на храма[50]. Най-ясно обаче е изразено подреждането на погребенията „по свещеност“ в самите храмове[51].

II. ГРОБОВЕТЕ В ЦЪРКВИТЕ

Във вътрешността на църквите от Преслав са открити различни по устройство и характер гробни камери. Помежду си те се различават по мястото, големината и начина на изграждане. Архитектурно оформени гробнични съоръжения в преславските църкви не са установени.

1. Гробнични камери в притвора

Те се срещат най-често и досега са известни осем или девет църкви с гробове, иззидани в притвора[52]. Всички те са с нормални за първично погребение размери, като в по-плитките притвори са оформени отчасти и под напречните църковни зидове. Предназначението им за единични първични погребения се доказва и от откритите в тях скелети в анатомичен порядък на костите. Повечето от гробовете са разположени в южния край на притвора. Единственото изключение прави иззиданият грижливо с тухли гроб в притвора на църквата на Мостич, разположен до северната му стена, отвътре на гробницата на чъргубиля-монах. Последното, както и изолираното ситуиране на гроба в северната част на нартиката подкрепят изказаното от В. Иванова мнение, че става дума за погребение на по-високопоставено от самия Мостич лице, член на царското семейство и може би на самия цар Петър[53]. Разполагането на гробната камера в северния дял на църквата подсказва, че става дума за гроб на високопоставена особа[54], но и на монах, какъвто е бил и погребаният извън църквата Петров чъргубил Мостич. Що се отнася до гробовете в южния край на притвора на много от преславските църкви, ние се присъединяваме към изказаното и утвърдило се вече становище, че те принадлежат на знатни лица-боляри — ктитори на съответните църковни строежи[55]. Повечето от църквите с гробове в южния край на притвора са миниатюрни строежи с изявен частен характер (*εὔκτηριοι οἶκοι*). Що се отнася до зиданите гробни камери в притвора на големите манастирски храмове, като в Под Збуите и Кръглата църква например, не е изключено и тук да става дума за гробове на ктитори.

2. Гробнични камери в наоса

В преславските църкви гробни камери, разположени в наоса, са редки и винаги издават по-специално предназначение. Погребенията на светски или духовни лица във вътрешността на църквата се забранява както от съборните канони, така и от държавните закони[56]. Отрано обаче тази възбрана започва да се нарушава макар, че в изолирани случаи се строят гробове и в „средата на църквата“[57]. На Запад през средновековието това става масова практика, докато на Изток то рядко се допуска. Погребения в църковния наос се допускат обикновено само в западния край на страничния, най-често южен кораб[58]. У нас такъв пример предлага църквата от Черноглавци. В базиликата „Св. Ахил“ в Преспа, до южната стена на църквата и над равнището на пода, са открити четири саркофага, за които се предполага, че са на цар Самуил и други членове на царската фамилия[59]. По сходен начин са положени и саркофазите с княжески погребения в катедралните храмове в Киев[60]. Тези примери ни дават основание да предполагаме, че у нас погребенията в църковния наос, отначало под подовата настилка, а по-късно и в саркофази над нейното ниво се появяват едва след средата на X в. Единственият пример за първично погребение в църковен наос от Преслав е от Кръглата църква, в чиято втора екседра от юг преди десетина години беше открит зидан под пода гроб[61]. Представителният характер на църквата навежда към мисълта за погребение на знатно лице, както в посочените по-горе примери. Ориентацията на гроба почти север—юг, разполагането му под основата на масивен трон в екседрата, както и някои от откритите в него материали позволяват да се допусне, че може би става дума за духовно лице, почитано като светец. Подобен характер има изглежда гробът, открит пред апсидата, малко вдясно от оста на църква № 29 в Плиска, ориентиран изток—запад и покрит със солидна плоча с три релефни кръста, разположени, както тези от надгробния надпис на близките на цар Самуил от 993 г.[62]

Характер на вторични гробове за мощи на светци и мъченици имат малките камери, установени под пода на наоса в църквата на Мостич[63]. Намерените в една от тях късове от керемиди със старобългарски надписи сочат имената и характера на мощите. Мястото на камерите, пред олтарната преграда на църквата, е много характерно за гробове на реликви[64] и отхвърля, според нас, изказаното от В. Иванова предположение за временното съхраняване на мощите в църквата на Мостич. Типичното им местоположение по-скоро свидетелства за постоянното им присъствие в тази богата и сигурно много почитана църква от времето на цар Петър. Излагането им на място, достъпно за богомолци, е несъмнено съзнателно търсено. По-различен е характерът на камерата за мощи в църквата в Тузлалъка[65]. Тук тя е оформена в основата на северната апсида на манастирския храм[66] и издава отделното посвещение на тази част от него, и поставя изобщо въпроса за многопрестолието на триапсидните църкви у нас.

Манастирската църква от Тузлалъка предлага още един вид гробнични съоръжения, разположени в рамките на кръстовидния ѝ наос. Под пода на трите помещения — северното рамо и съседните му междурамия, са установени гробни камери-крипти с кости от вторични погребения (обр. 4б)[67]. Те са били оформени в очертанията на основите и покрити с подовата настилка от каменни плочи с гнезда за инкрустация на плочки от рисувана керамика. Конструкцията, която е носела плочите, вероятно е била дървена, така че камерите под тях са били наистина опростен вариант на същинската крипта. Трошливите подови настилки от рисувана керамика издават ограничения достъп на богомолци в помещенията над тях и предназначението им на заупокойни параклиси. Не е изключено подобни по характер гробнични съоръжения да е имало и в южната половина от кръстовидния наос, но за съжаление помещенията тук не са проучвани в дълбочина. Според вътрешното си членение и наличие на гробнични камери в междурамията кърстовидният наос на църквата в Тузлалъка се явява точна реплика на известната гробнична църква „Hosios David“ от V в. в Солун[68]. Наличието на гробна камера и в северното рамо на преславската църква вероятно е във връзка със съществуването на същинска крипта и гробнична постройка от външната му страна. Аналогични по план храмове са познати и във византийската столица през X-XI в.[69], така че не е задължително прототипът на църквата от Тузлалъка да се дири сред старохристиянски модели. Старохристиянска в нея е само практиката на изграждане на гробнични съоръжения в наоса на храма. Наличието на подземна гробница под наоса на църквата „Св. Йоан Продром“ в Студийския манастир в Константинопол[70] обаче отново насочва към посредничеството на византийската столица в оформянето на тази забележителна преславска църква, която освен манастирския си характер е имала и изявено гробнично предназначение.

III. ГРОБОВЕ И ГРОБНИ КАМЕРИ ОКОЛО ЦЪРКВИТЕ

В Преслав освен специални гробнични постройки (пристройки) и гробни камери във вътрешността на храмовете гробнични съоръжения се откриват и около самите култови строежи, независимо дали са манастирски или светски и се намират във, или извън чертите на града. В това отношение втората българска столица е типичен пример, тъй като църковните постройки в ранносредновековните градове и селища са почти винаги средоточие на християнски погребения, а често и на цели некрополи. Тук обаче трябва да подчертаем, че в повечето случаи огромната част от гробовете в тези „прицърковни“ некрополи не са съвременни на съществуването на култовите сгради. Там те се концентрират след изоставянето или разрушаването им, като често се разполагат и в техните рушевини. В Преслав такива са некрополите, разкрити при Кръглата църква, църквите в Чупката, Дворцовата базилика или новооткритата църква до южната порта и други. Тази практика може да се обясни със стремежа на хората да намерят „последно убежище“ за своите покойници на „свято и почитано място“. Тази идея обаче ръководи средновековните жители и при изграждането на гробове и гробни съоръжения при функциониращи църкви и на територията на действащи манастири. При почти всички разкрити храмове в Преслав, включително и споменатите вече некрополи, се откриват и гробове, и зидани гробни камери, изградени още по време на тяхното съществуване. Обикновено обаче те са малко на брой, вкопани са под строителното и ходово ниво на църквите и са разположени предимно от „дясната“ им страна, в съгласие с новозаветната представа, че „праведниците“ при Страшния съд ще застанат от тази страна — синоним на спасението[71]. Прави впечатление също, че най-ранните от тези гробове са зидани камери с покритие от обработени каменни плочи и на практика имат характера на вкопани саркофази. В повечето от тях погребаните са били поставяни в дървени ковчези с масивни железни обковки, така че по същество зиданите камери могат да се схващат и като малки подземни гробници, своеобразни хипогеи. Характерен в това отношение е примерът със зиданата гробница до апсидите на Дворцовата базилика, чиито стени са се издигали и над нивото на терена[72]. Без съмнение това са гробове на издигнати в обществено отношение лица. Освен зиданите гробни камери край действащите църкви са били изграждани и гробове, оформени като обикновени ями, понякога подградени с изправени на ребро плочи, тухли и други строителни материали. В Преслав те обаче се срещат най-вече около църквите, разположени на територията на манастирските и аристократичните комплекси във Външния град и вън от очертанията на крепостните стени. Оформените, макар и с малък брой гробове, некрополи в тях са рядкост[73]. Още по-категорично това може да се каже за същинската градска територия на втората българска столица — Вътрешния град. Гробовете при църквите там са единични и задължително със зидани камери. Особено характерен е случаят с новооткритата църква при Южната порта, където напоследък беше разкрит значителен по размери некропол, от който само един гроб, по-точно зидана гробница, е от периода на съществуване на храма[74].

Тази практика в Преслав има безспорно отношение към известната още от античността забрана за погребване intra urbem, т.е. в чертите на града[75]. Тя остава валидна и в първите векове на победилото християнство и присъства във византийското законодателство. Към края на IX в. в новела 53 на Льв IV обаче се констатира, че християнските обичаи за погребване разрушават древната забрана. По думите на Ж. Дагрон ролята на „Троянски кон“ в това отношение играят „гробничните църкви“ и манастирите. Приведеният от него пример от разкопките на Коринт, където между IX и XII в. са фиксирани четири некропола около църкви и манастири, обаче все още не означава, че древната забрана за погребване на територията на градовете е била напълно изоставена. Втората българска столица с църковните си строежи от края на IX до към 70-те години на X в. сочи ясно, че проникването на християнски погребения на нейна територия става все още по изключение, в зависимост от социалния статус на погребаните[76]. Като процес то се налага сравнително бавно и всъщност с различни темпове за отделните части от структурата на града. В същинския, т.нар. Вътрешен град се наблюдават само единични случаи на погребения до църквите, а в самите тях досега такъв случай не е регистриран. По всяка вероятност царските и аристократичните погребения са били извършвани в отделна църква, каквато засега се явява известната Кръгла църква, разположена в близост, но извън крепостната стена на Вътрешния град[77]. Средоточие на сравнително по-голям брой погребения са манастирите, в които освен монашеските гробни съоръжения се откриват и гробове на светски лица; феодалните имения и малките частни църкви с гробове обикновено в притвора, които по тази причина се обявяват за „гробнични“[78]. Всички те без изключение обаче се намират на територията на т.нар. Външен град или пък зад чертите на крепостната му стена. Във Външния град е разположен и единственият разкрит досега „градски“ некропол на Преслав, в който са установени и гробове на знатни граждани като този на Сивин жупан[79]. Това показва, че древната забрана за погребения в градската територия е била спазвана строго главно за Вътрешния град на втората българска столица, който именно ще да се е ползвал със статута на „град“ в класическия смисъл на думата. Наблюденията върху топографията на християнските погребения в Плиска през IX-X в. потвърждават този извод и говорят, заедно с тези от Преслав, за античните традиции в оформянето на българския ранносредновековен град.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тотев, Т. Манастирът в „Тузлалъка“ — център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. — РП, 8, 1982, с. 24.

[2] Чанева-Дечевска, Н. Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980, 105-106.

[3] Господинов, Й. Разкопки в Патлейна. — ИБАД, 4, 1914, с. 119, 121, табл. XXIV.

[4] Тотев, Т., П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири от Плиска и Преслав. — В: *Българско средновековие*. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 134, обр. 3.

[5] Grabar, A. Martyrium. Vol. 1. Paris, 1945, 436-437.

[6] Брунов, Н. К вопросу о болгарских двухэтажных церквах-гробницах. — ИБАИ, 4, 1926-1927, 135-136.

[7] Babić, G. Les chappelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et Programmes Iconographiques. Paris, 1969, p. 44 sq.

[8] Ibidem, 17-18, fig. 2.

[9] Ibidem, 19-21, fig. 3.

[10] Tchalenko, G. Villages antiques de la Syrie du Nord. Le masif du Bèlus à l'epoque romaine. Vol. 1, Paris, 1953, p. 38, n. 1; p. 167.

[11] *Ορλανδοσ*, Α. *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική Αθηναι*, 1959, 146-147.

[12] Millet, G. Le monastère de Daphni. Paris, 1899, 23-24, fig. 20.

[13] Tchalenko, G. Op. cit., p. 154.

[14] Бакалова, Е. Бачковската костница. С., 1977, 40-41 и цит. литература.

[15] Babić, G. Op. cit., p. 44 sq. Гробнични постройки в съседство с манастирски сгради както в Преславските манастири са характерни за Атонските манастири. Срв. Тулешков, Н. Архитектурата на българските манастири. С., 1988, с. 25, обр. 16.

[16] Грабар, А. Болгарския церкви-гробницы. — ИБАИ, 1, 1921-1922, № 1, 103-135; Брунов, Н. Цит. съч., 135-144; Бакалова, Е. Цит. съч., с. 35 сл.

[17] Грабар, А. Цит. съч., с. 107.

[18] Шкорпил, К. Паметници от столица Преслав. — В: *България 1000 години*. С., 1931, с. 197 сл.

[19] Чангова, Й. Кръстокуполна църква с гробница в местността Селище в Преслав. — В: *Преслав*, Т. 2. С., 1976, 98-103, обр. 1.

[20] Пак там, с. 102; Чанева-Дечевска, Н. Цит. съч., 105-106.

[21] Срв. Бояджиев, Ст. По някои въпроси на градоустройството на Велики Преслав. — В: *Средновековният български град*. С., 1980, 132-133, където се защитава идеята за манастирския характер на комплекса.

[22] Балабанов, Т. Средновековната гробница при с. Драгоево, Шуменско. — МПК, 1976, № 3, 12-14.

[23] Firatli, N. Notes sur quelques hypogées paléochretiens de Constantinople. — Tortulae. Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten. Römische Quartalschrift. 30 Supplementheft. Herder Rom, Freiburg, Wien, 1966, fig. 3.

[24] Станчев, Ст. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич. — В: *Надписът на чъргубиля Мостич*. С., 1955, с. 4, обр. 3; Иванова, В. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — Пак там, с. 51.

[25] Срв. Попконстантинов, К. Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич. — В: *Плиска-Преслав*. Т. 5. Шумен, 1992, 268-269.

[26] Иванова, В. Цит. съч., 50-51.

[27] Господинов, Й. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. — РП, 3, 1948, 97-98; Тотев, Т. Цит. съч., 23-24, обр. 13.

[28] Firatli, N. Op. cit., fig. 1-3.

[29] Grabar, A. Martyrium..., 489—490, fig. 23, 32-33.

[30] Delvoye, Ch. Etudes d'architecture paleochrètienne et byzantine. II. L'Abside. — Byzantion, 32, 1962, № 1, p. 307 sq.

[31] Тотев, Т. Цит. съч., 12-13, обр. 4, с. 24, обр. 16.

[32] Feld, O. Mittelbyzantinische Sarcofage. — Rōmische Quartalschrift, 65, 1970, p. 158 sq; Graber, A. Sculptures byzantines du Moyen age. Vol. 2 (XIe-XIVe siècle). Paris, 1976, p. 29, n° 152, 157.

[33] Babić, G. Op. cit., 17-18, fig. 1, 2. Cf. Schūtz, J. Methods Grab in der Katedrale von Morava. — Palaeobulgarica, 1982, № 2, 28-33.

[34] Grabar, A. Martyrium, p. 341, 344: За църквата в Брегалница: *έ ν τω δεξιω μερει toῦ ναοῦ* (*PG*, 126, col. 208).

[35] Ibidem, 493-495.

[36] Георгиев, П., Т. Смядовски. Параклисът при Голямата базилика в Плиска. — Археология, 1982, № 2, 13-27.

[37] Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, 20, 1955, 76-77, обр. 25; Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, № 93; Георгиев, П. За един надгробен надпис от Плиска. — Старобългаристика, 1981, № 1, 88-93 и цит. литература.

[38] Станчев, Ст. Разкопки по десния бряг на р. Тича в Преслав през 1951-1952 г. — ИАИ, 20, 1955, 421-425, обр. 9.

[39] Непубликувани разкопки на Т. Балабанов и автора.

[40] Огнепова, Л., С. Георгиева. Разкопките на манастира „Под Вълкашина" в Преслав през 1948-1949 г. — ИАИ, 20, 1955, 379-383, обр. 4, 5.

[41] Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1959-1961 г. — ИАИ, 26, 1963, с. 25, обр. 19.

[42] Георгиев, П. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. — ИНМВ, 21 (36), 1985, 72-73, 96, табл. VII; Хронологически проучвания върху датирания надпис от Равна. — В: Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Д. Ангелов. С., 1992 (под печат).

[43] Балабанов, Т., П. Георгиев. Разкопки на старобългарската църква при с. Черноглавци, Варненско. — В: *АОР за 1988 г.* Кърджали, 1989, с. 150.

[44] Babić, G. Op. cit., p. 179; Tchalenko, G. Op. cit., p. 167.

[45] Срв. Георгиев, П. Манастирската..., с. 96; Попконстантинов, К. Цит. съч., с. 268 сл.; Непубликувани разкопки на Т. Тотев в манастира Под Зъбуите и др.

[46] Витлянов, Ст. Манастирски некропол при Голямата базилика в Плиска. — Векове, 1979, № 6, 62-65.

[47] Срв. например текстовете: а) на Италианската легенда за гроба на Константин-Кирил „в гробница в храма на блажения Климент от дясната страна на самия олтар"; б) на Второто житие на Наум, чийто гроб е бил оформен „в дясното крило на храма", построен от светеца приживе; в) на Пространното житие на Климент, според което светецът си изградил гроб „със собствените си ръце" „от дясната страна на предната част на храма". Вж. Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978, с. 288, 295, 301.

[48] Срв. Макаров, Н. А. Топография погребений в древнорусских храмах XI-XIII вв. — В: *Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии.* М., 1980, 71-73.

[49] Срв. Каждан, А. Византийский монастырь XI-XII вв. как социальная группа. — Византийский временник, 31, 1971, с. 61.

[50] Миятев, Кр. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, 166-167.

[51] Orlandos, A. Op. cit., 146-147.

[52] Става дума за следните църкви: Кръглата църква, Манастирската църква в Под Зъбуите, църква № 3 в Селище, т.нар. „църква на каменаря", църквата в парка, църквата на Мостич, църквата в Под Вълкашина и непубликуваните църкви под източната крепостна стена на Вътрешния град и в долното течение на Румска река.

[53] Станчев, Ст. Надписът..., с. 16; Иванова-Мавродинова, В. Преслав. Водач на старините и музея. С., 1966, с. 53.

[54] Единствената аналогия за този гроб от Преслав срещаме в църква № 25 в Плиска, в чийто северен дял на притвора е открита грижливо изградена гробница, покрита с мраморна плоча, в която е изрязан кръгъл отвор с ажурен кръст. Срв. Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1945-1947 г. — РП, 3, 1948, с. 194. Устройството на капака без съмнение следва модела на старохристиянските agapes или fenestellae и косвено свидетелства за „светостта" на погребания там. Cf. Grabar, A. Op. cit., p. 48, 447.

[55] Шкорпил, К. Цит. съч., с. 197; Чанева, Н. Цит. съч., с. 15.

[56] Babić, G. Op. cit., p. 23; Gabrolt, F., H. Leclercq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Vol. 3, p. 2, Paris, 1814, col. 1642.

[57] Babić, G. Op. cit., p. 26.

[58] Janin, R. La Géographie ecclesiastique de l'Empire byzantin. Iere partie: La siège de Constantinople et le Patriarcat oecumenique. Vol. 3. Les églises et les monastères. Paris, 1953, p. 563. Според Книгата за церемониите гробове в църквите се разполагат в нартекса, страничните кораби или в специални капели към тях.

[59] Moutzopoulos, N. Le tombeau du tzar Samuil dans la basilique de Saint Achille à Prespa. — Etudes balkaniques, 20, 1984, № 3, 114-126.

[60] Каргер, М. К. Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви. — КСИИМК, 4, 1939, 12-20; К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны. — КСИИМК, 7, 1940, 76-80.

[61] Непубликувани проучвания на Ж. Въжарова и Т. Тотев.

[62] Михайлов, Ст. Цит. съч., с. 189, обр. 23.

[63] Иванова, В. Цит. съч., с. 50.

[64] Grabar, A. Op. cit., p. 391.

[65] Тотев, Т. Цит. съч., с. 18.

[66] Практиката мощите от светците да се поставят в една от страничните апсиди е характерна за Изтока и свидетелства за съживяване на т.нар. апсида-мартирий. Срв. Grabar, A. Op. cit., p. 99.

[67] Господинов, Й. Цит. съч., с. 97; Тотев, Т. Цит. съч., 14-18.

[68] Grabar, A. Op. cit., fig. 85.

[69] Müller — Wiener, W. Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Tübingen, 1977, Abb. 11-14.

[70] Тулешков, Н. Цит. съч., с. 69; Janin, R. Op. cit., p. 563.

[71] Макаров, Н. А. Цит. съч., с. 73.

[72] А л а д ж о в, Ж. Некрополът при дворцовата черква във Велики Преслав. – МПК, 1981, № 3, 19-20.

[73] Некрополи, съвременни на църквата, са установени в манастирите Под Зъбуите, при църквата на Мостич, а също и при Кръглата църква.

[74] Б о н е в, С т. Църква при Южната порта на Вътрешния град в Преслав. – Археология, 1992, № 3, (под печат).

[75] D a g r o n, G. Le christianisme dans la ville byzantin. – DOP, 31, 1977, p. 14.

[76] Ibidem, 18-19. Авторът остроумно отбелязва, че светът на мъртвите постепенно губи единството си, богатите заплащат за гроб в манастир, погребенията се подреждат „по свещеност“ и мястото на гробовете е критерий за знатност и нравственост, т.е. „мъртвите не са мъртви“.

[77] Като „гробнична“ се схваща разкритата напоследък в близост до Дворцовата базилика малка кръстокуполна църква, но доколкото там не са открити останки от гробове или погребални съоръжения, това схващане остава незащитено.

[78] Срв. Ш к о р п и л, К. Цит. съч., с. 297. Този термин се възприема и от други учени, но наличието на гроб в притвора не може да бъде основание църквите да се възприемат за „гробнични“. Такава е била само една от функциите им. По-удачно е те да се определят като частни, болярски или семейни храмове, служещи и за място за погребение на техните основатели.

[79] Срв. Т о т е в, Т. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963-1964 г. – ГНМШ, 5, 1972, 41-56; Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, 27, 1964, 5-16; В ъ ж а р о в а, Ж. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в на територията на България). С., 1976, 248-258.

KLASSIFIZIERUNG UND CHARAKTER DER GRABBAUTEN UND - ANLAGEN IN PRESLAV

Pavel Georgiev

Zusammenfassung

Im Artikel wird anfangs eine formale Klassifikation der Grabbautem dargestellt, die bei einigen Kirchen der zweiten bulgarischen Hauptstadt Preslav festgestellt wurden. Die vergleichende Analyse der Mehrkammergrabbauten in Patleina und Pod Sabuite zeigt, daß sie den Charakter von als Beinhäuser dienende Klosterkrypten aufweisen. Die Grüfte in Selischte und Dragoevo sind zu primären, wahrscheinlich weltlichen Begräbnissen aufgebaut. Die Einkammerbauten sind im Prinzip zu den Kirchenwänden nachgebaut. Sie befinden sich an der Nordseite, wobei diese bei der Kirche von Mostić und in Tuslalaka einen typisch Klostercharakter aufweisen. Im ersten Fall aber handelt sich um sekundäre Mönchenbegräbnisse und in Tuslalaka um primäre Begräbnisse von hervorragenden Geistlichen. Die Grabbauten, die an der Südseite der Kirchenwänden gebaut sind, kommen selten vor: dieses in Deliduschka weist mit Sicherheit den Charakter einer Familiengruft auf, und dieses in Pod Walkaschina ist ungeklärten Charakters wegen des schlechten Zustands im Zeitpunkt der Freilegung.

Das Errichten von Grabbauten in der Nähe oder neben den Kirchen setzte sich erst im X. Jh. durch und zwar in der Hauptstadt Preslav. Sie sind auf früheren altchristlichen, selten byzantinischen Modellen überbaut.

Außer den Grabbauten in oder neben den Kirchen in Preslav sind auch Mauergrabkammern für Einzelbegräbnisse bekannt. In den Kirchen befinden sie sich vor allem in der Vorhalle – häufiger an der Süd – selten an der Nordseite. Der Autor nimmt an, daß die Gräber an der Südseite weltlich und diese an der Nordseite – von Mönchen sind. Dasselbe gilt auch für die Gräber außerhalb der Kirche. Das Vorhandensein der Gräber „rechts“ des Altars stimmt überein mit der aus dem Neuen Testament bekannten Vorstellung über das Jüngste Gericht und erklärt die Bevorzugung der Südseite als Ehrenplatz für die christlichen Gräber.

Die Preslaver Kirchen mit Grabanlagen und Nebenbauten liegen im der sog. Außenstadt und außerhalb ihrer Festungsanlagen. Die zu den Kirchen gehörenden Gräber in der Innenstadt sind nur Einzelfälle, was über die Berücksichtigung der alten Tradition zeugt, die keine Begräbnisse innerhalb der Stadt zuließ.

ПО СЛЕДИТЕ НА РИСУВАНАТА КЕРАМИКА ПРЕСЛАВСКИ ТИП В МУЗЕЯ „МЕТРОПОЛИТЕН“ В НЮ ЙОРК

(Предварително съобщение)

Иванка Акрабова - Жандова

В музея „Метрополитен“ в Ню Йорк се съхранява една колекция от керамика, която има голямо значение за проучванията в Преслав. Това са находките от разкопките на музея в Иран през годините непосредствено преди Втората световна война 1935-1940 г. и материалите от кратката кампания в 1947 г., когато двама от разкопвачите се връщат, за да приведат в ред закритите набързо разкопки поради войната и да ликвидират дадената концесия от иранското правителство[1].

Още в първия момент, в който видях един съд от разкопките, сега в Музея за изкуства в Кливланд — Охайо, ме порази приликата с преславската рисувана керамика. Техниката беше същата. Палитрата беше една и съща. Бях намерила онова, което търсех от години във всеки музей, в който влизах за първи път — паралел на преславската рисувана керамика.

В Ню Йорк, в Ранноислямския отдел на музея „Метрополитен“ има две зали с керамика от разкопките в Иран и още една малка с материали от същите разкопки, оставени „за проучване“; има също няколко витрини с част от същата керамика в три съседни зали. Находки от разкопките, както и придобити по-късно от пазара, когато иманяри свободно са претърсвали терена, има в различни музеи. Можах да се запозная с керамиката от разкопките в Иран, сега в музея за източни изкуства в Сан Франциско.

Малко се надявах да открия някой от участниците в разкопките, за да получа сведения от самите разкопвачи. Бяха изминали толкова много години. Но ми провървя. В момента Чарлс К. Уилкинсън, шеф на експедицията в Иран в различни периоди, завършваше коректури на следващ том на разкопките. Осемдесет и четири годишен, шеф на Ранноислямския отдел на музея преди оттеглянето си, той, както сам отбеляза, ползваше своя кабинет — кабинетът, в който имах няколко незабравими срещи.

В музея в Ню Йорк ми бяха осигурени всички условия за работа. Беше ми предоставен архивът на отдела. Можех да ползвам материали от склада. Използвам случая да благодаря на уредника и завеждаща керамиката в отдела Марлин Дженкинс, която също ми предостави за ползване нейната непубликувана дисертация, на сътрудниците, които по различни начини улесниха тези мои проучвания, на шефа на Византийския отдел г-жа Фрейзър и нейните сътрудници, на сътрудниците в Музея за изкуства в Кливланд, на г-жа Ариеле Козлов от същия музей за нейното особено сърдечно отношение, на сътрудниците на библиотеката в музея. Благодаря на Сандра Хуайтнакт, на която дължа заснемането, с голямо майсторство, на керамика от изложбените зали и склада на музея в Ню Йорк.

Нишапур бил един от главните градове в средновековен Иран. Той е разположен в източната провинция Хорасан[2]. Изворите дават важни сведения за този град. Бил два пъти столица, преди тя да бъде преместена в Бухара. Разположен върху ивица плодородна земя, според Ибн Хаукал и Макдиси никой друг град не бил „по-гъсто населен и по-здравословен“[3]. Нишапур станал единица мярка, според която се равнявали другите градове[4]. Градът бил в тесни връзки с Ирак, който се смятал за център на ислямския свят. Градът стигнал до голямо благоденствие. След VIII в. влиянието му нараснало — даже върху столиците Багдад и Самара. Според Уилкинсън и Хаузър и тяхната сравнителна датировка това е времето на най-ранните постройки, открити от разкопките на иранската експедиция[5]. Нишапур бил важен международен търговски център с търговци, идващи от Ирак и Египет. Отличителна черта били неговите многобройни пазари. Ибн Хаукал (978 г.), говорейки за процъфтяващата търговия в Нишапур и за нишапурските изделия, между които голям дял заемали грънчарските, казва: „всички те се изнасят в други земи на Исляма и в *земите на Християнството* поради тяхното голямо количество и превъзходно качество“[6]. Керамиката се считала и за най-ценен дар. Известно е сведението на Байхаки за 2020 броя китайски керамични изделия, дадени дар на Харун ал-Рашид (786-809). Това сведение е особено интересно за нашето проучване, защото дарителят Али Ибн Иса, губернатор на Хорасан, бил погребан в Мешхед, недалеч от Нишапур[7].

Нишапур е построен върху ивица земя, която граничи на север с планини, на юг с пустиня, служила за коридор — проход за преминаване на „армии, хора, търговци и пътешественици от всякакъв вид, които пътували от Мала Азия и Месопотамия на запад и от Согдиана, Трансоксиана, Индия и Китай на изток“[8]. Този не бил единственият път, защото съществувал и втори на север от нишапурските планини, но според историческите сведения пътят през Нишапур бил най-важният. Якут в своя прочут географски речник го нарича „вратата на Изток“[9].

Джон Карсуел от Чикагския университет по времето на моето пребиваване в Ню Йорк, е отдал голяма част от своите занимания за проучване на пътищата на керамиката от изток на запад. Присъствах на негов доклад в Ню Йорк. Темата беше „Пътят на керамиката“. Той докладваше като участник в разкопки в Шри Ланка, една от спирките-пристанища на корабите, отправени на запад. Целта на разкопките била да се проследи така нареченият „път на керамиката“ за разлика от „пътя на коприната“. В Шри Ланка, и това е особено важно за нашето проучване, освен китайска и други видове керамика била разкопана значително количество рисувана глазирана керамика от Нишапур. Заедно с керамиката по тези пътища на запад пътували и майстори-грънчари. Важно е сведението за господаря на Аглабид, Абу Ибрахим Ахмад, който повикал грънчари от Ирак, които донесли особена техника, в която се обединявали техниките на лустровата керамика с тази на керамиката с „глазурни багри“. Това, което искам да подчертая, е, че тук имаме още едно сведение за практиката, която е съществувала да се канят майстори грънчари от Изток. Това сведение е от XI в.[10]

Първото впечатление от керамиката на Нишапур, както казахме, е нейната прилика с преславската рисувана керамика, техниката е същата. Майсторите грънчари са работели по едни и същи рецепти, познавали едни и същи technicoi: бързото колело, формуването... Приликата стига до подробности. И в Преслав, и в Нишапур се произвеждала керамика с бял чиреп и с червен чиреп, покрит с бяла ангоба. В Нишапур съществува една разновидност, която липсва засега в Преслав. Освен бялата ангоба в Нишапур се среща и червеникавокафява, някъде почти черна; също — различни нюанси червена ангоба от охра до керемиденочервена. Тук, както при много подобни случаи, трябва да се има предвид голямата загуба от това, което е съществувало, и винаги да приемем възможността за останали ненамерени, а не несъществували видове. Бих могла да изредя много примери и от моята практика. И в Нишапур, и в Преслав се рисувало с разноцветни багри. И в двата центъра, Нишапур и Преслав, се наблюдават техниките на глазурни багри и на нанасяне безцветна глазура върху керамика, рисувана с неглазирани разноцветни багри.

Върху палитрата на майсторите от Нишапур и Преслав централно място заемат жълтата, зелената и синята багра. Охровожълтата градира от много светла до кафява. Кафявата има шоколаденокафяв оттенък и се употребява за контур. Зелената се явява и като синьозелена.

Червената с розов или малинов оттенък била употребявана често еднакво в Нишапур и Преслав като акцент във форма на точки или прекъснати прави (вж. в Преслав в очите на човешките лица в малките икони). Всички тези багри били употребявани в различни комбинации в различните цветови композиции. Въпреки една и същата палитра в Нишапур и Преслав се наблюдават отклонения вследствие на разлики при режима на изпичане и температурите. В Нишапур, за разлика от Преслав, контурът почти навсякъде е черен, защото при изпичането е допуснат възможно най-малко въздух. Еднаквият състав и еднаквата техника, от друга страна, са причина да наблюдаваме едни и същи дефекти в Нишапур и в Преслав. Явява се например олюпване на едни и същи, явно, неустойчиви багри.

При проучвания като настоящето, където се сравняват два центъра на производство, както отбелязахме, много важен е въпросът за разрушението и загубата на материали. Известно е колко големи са разрушенията по нашите земи. Ние познаваме само част, неизвестно каква, от това, което е съществувало. Мъчно е да си представим истинската картина. Много мъчно е да се възстановят формите на преславските съдове за разлика от формите на съдовете от Нишапур. Преславските съдове са много натрошени. Притежаваме една таблица за формите на съдовете от разкопките в Нишапур. Използвам случая да благодаря на Джон Карсуел, който е извлякъл тази таблица от публикацията на Чарлс Уилкинсън, копие от която той лично ми подари. Таблицата илюстрира формите на съдовете на рисуваната керамика от Нишапур. Това са купи или разлати чинии, които познаваме от Преслав. Въпросната таблица може да улесни работата по възстановяване на някои от преславските съдове. Това е едно от значенията на нишапурските материали. Те помагат и, надявам се, ще помагат на нашите проучвания.

При сравняване на керамиката от Нишапур и Преслав освен техниката, формите опорна точка са и мотивите. Докато при формите поради много начупената преславска керамика и малките по размер късове дошли до нас сравнението Нишапур — Преслав не може да бъде напълно достоверно, при мотивите обаче, поради възможността те да бъдат възстановени и при най-незначителни останки, картината за Преслав е доста пълна и равностойна на Нишапур, още повече че ние привличаме за сравнение и мотиви от архитектурната керамична украса в Преслав, а също и от архитектурната украса изобщо, защото орнаментиката е една и съща. Като резултат ние притежаваме богат материал за сравнение. Поради това мотивите са основната част на настоящето проучване. Тук в това предварително съобщение, за съжа-

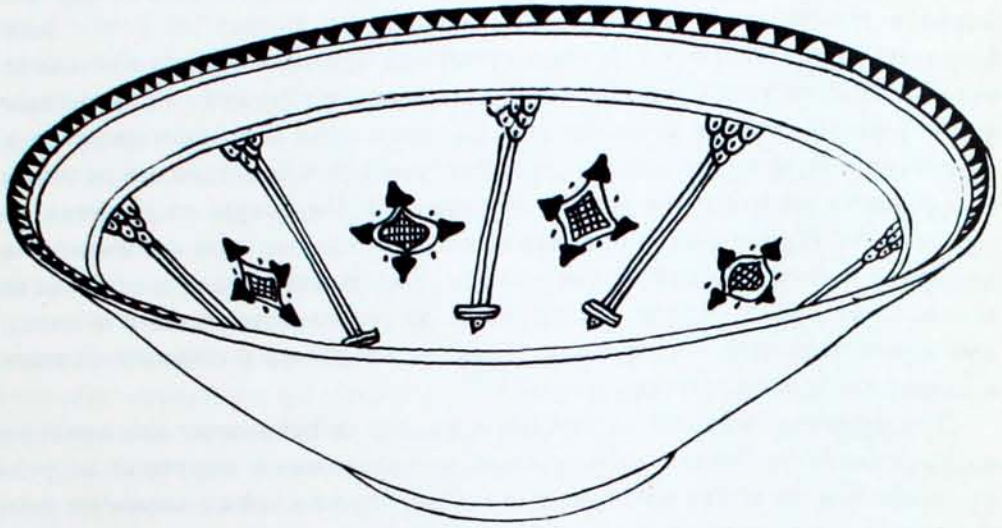

Обр. 1. Керамичен съд от Нишапур с „пирамида“ от шест люспи

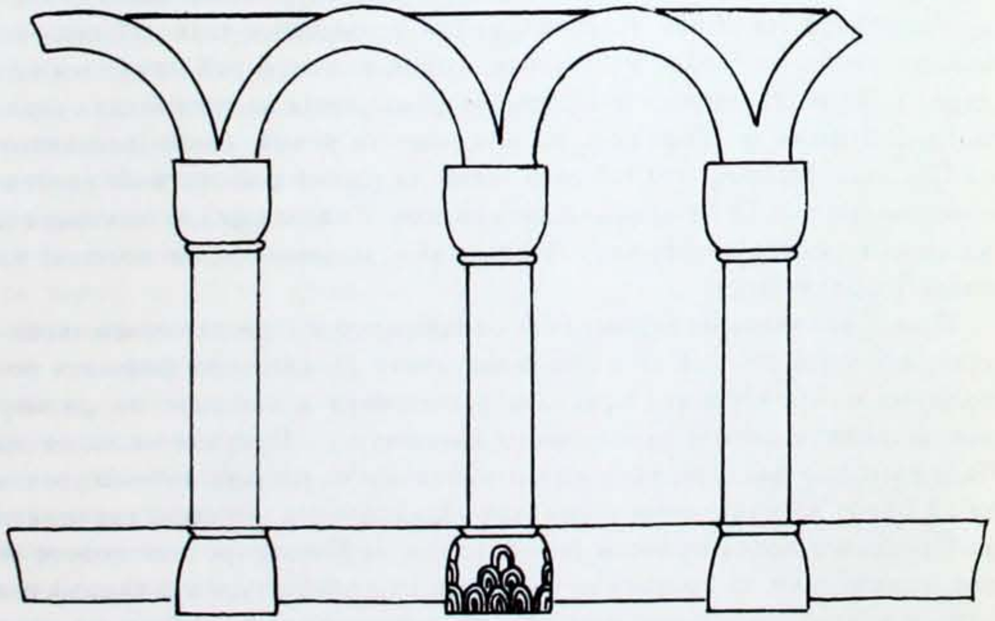

Обр. 2. Керамични колонки от Преслав с мотива „пирамида“ (по Т. Тотев)

ление, имаме възможност да покажем в съкратен вид само няколко, надявам се, от най-характерните резултати от сравнението на мотивите. От големия брой избрахме само четири.

Пирамида. Мотивът „пирамида“ е формиран от три или шест рибени люспи. В Нишапур ни е известен вариант с шест[11] (обр. 1), от Преслав — с три и шест люспи[12] (обр. 2). В Преслав се наблюдава контаминация с мотива „пауново перо“. Формата на един съд от Преслав според Т. Тотев наподобява патица[13], вътрешната страна на дъното е украсена с паун и паунови пера, в украсата на външното лице има кръст[14]. Авторът на публикацията на този съд, намерен при разкопки на грънчарска работилница за рисувана керамика до царския манастир, с право смята, че последният е бил предназначен за някоя от преславските църкви[15]. Украсата на друг съд от същите разкопки е също с паунови пера[16]. Важен материал представят откритите, все там, колонки от вътрешността на църква. Върху основата на колонките е изписан мотивът „пирамида“[17], формиран, както навсякъде, от елементи на пауновото перо. Върху споменатия вече съд от Нишапур са изписани колонки с основи, също украсени с мотива „пирамида“ (обр. 1). Първообразът е бил подобен на преславските колонки, формата на които върху нишапурския съд е дегенерирала[18], плод на лошо изпълнение или неразбиране на оригинала. Паунът и пауновото перо от християнската символика, разпространени в Преслав, са непознати в Нишапур.

Верига. Много разпространен мотив, открит в Нишапур и Преслав. По-усложнен вариант от Цариград, доколкото можем да съдим от снимките, свидетелства за по-късно развитие[19]. Мотивът е подходящ за бордюрна украса и украса върху дръжки, и така използван го намираме върху няколко съда от Нишапур и Преслав. Върху други съдове само от Нишапур, с верига е украсено централно вътрешното им лице[20]. Това е един от случаите, когато грънчарят се е отклонил от приетите модели. Най-популярен е вариантът, в който веригата е оплетена от две ивици[21]. Намираме го в Нишапур (обр. 3) и в Преслав[22]. В Преслав има верига, изплетена от три ивици[23], в Нишапур — със звена от шестоъгълници[24]. Примерите на тази тенденция към усложняване звената на веригата са многобройни в Нишапур. За нашето проучване е от значение, че същата тенденция към разнообразяване формата на самите звена на веригата намираме и в Преслав. В богатия материал от Нишапур може да се проследи развитието на мотива от неговото формиране до края. Интересни са паралелите с Преслав при това развитие. Етапите често са едни и същи (обр. 4, $4_{\text{а}}$). Последните два примера представят непопулярни варианти на мотива, които намираме буквално едни същи в Нишапур и в Преслав[25]. Те говорят за произход на прототипа от една област или за преки контакти.

Фонове, покрити с точки. Точки, които покриват фона, са много популярни в Нишапур. Така, както мрежата, птичето око, употребено единично, или частици рибена кост, точките са много удобни за запълване на останалите неизписани, празни пространства върху Нишапурските съдове[26]. Известна е теорията за произхода на фона, покрит с точки, от източните метални съдове, което означава добре установена традиция на тези фонове в земите на Изтока. В Преслав при строгите балансирани композиции на изписани и оставени неизписани — празни полета, фоновете, покрити с точки, са неизвестни, или по-право, бяха неизвестни. Има обаче два съда от Преслав, на които трябва да се спрем[27] (обр. 5 и 6). И двата са от разкопките на Тузлалъка. Досега те бяха изолирани. Не можехме да ги свържем с никой от толкова известните видове мотиви от украсата с рисувана керамика. Фонът на единия съд е напръскан с кафяви и цинобрено-червени точки, на втория — с прекъснати прави, цинобър. При публикуването свързах фоновете на тези два съда с фоновете, запълнени с къси прави на керамичните плочки върху михраба на Голямата джамия в Кайруан „Сиди Ока ба“ (894)[28]. Паралелът „Сиди Ока ба“ не беше достатъчно убедителен. Пожелах си със „запознанството на повече материал от Изтока да се намерят по-убедителни паралели“. Нишапур сега ни дава категоричен отговор. Съдовете от Тузлалъка илюстрират един от много популярните и характерни прийоми на керамиците от Изтока. Ще зададем още един път въпроса, задаван толкова пъти: „тези съдове резултат на преки контакти ли са или са внесени? Доколкото можем да съдим от снимките на тузлалъшките съдове, ефектът от нишапурските фонове, покрити с точки, е различен. Преславският майстор е успял да запази „баланса“, неговите композиции, за разлика от нишапурските, остават непретрупани въпреки новия мотив в орнаментиката, който той копира.

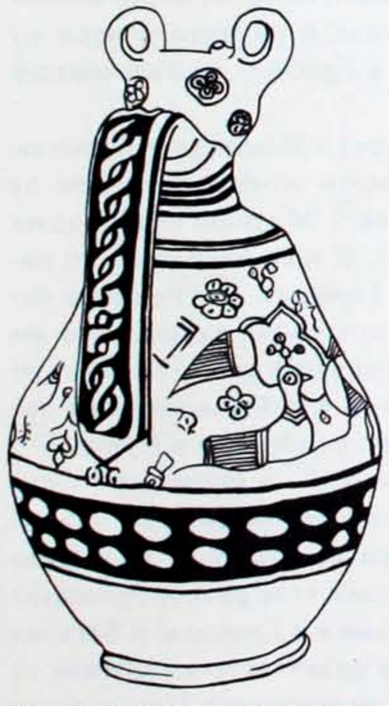

Обр. 3. Съд от Нишапур с мотива „верига“

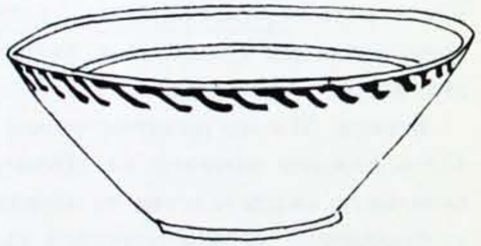

Обр. 4. Съд от Нишапур с мотива „единична верига“

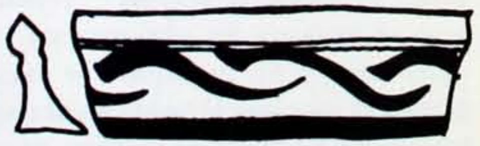

Обр. 4а. Фрагмент от рисуван съд от Преслав с мотива „верига“

Вълчи зъби е много разпространен мотив в Нишапур и в Преслав от вида, който понякога наричаме универсален поради широкото му разпространение. Този вид мотиви били копирани многократно и механично от грънчарите. При този вид трябва да бъдем внимателни, особено когато се касае до определяне взаимоотношенията на два производствени центъра като Нишапур и Преслав. Отличителни характеристики от рода личен почерк и пр. са намалени до минимум или изобщо липсват.

Мотивът „вълчи зъби“ се явява много често и в много варианти, като се започне от най-простата първоначална форма на елементарен зигзаг върху съд от Преслав[29] и се стигне до варианти със сложни композиции. Прави впечатление голямото разпространение на вариант, в който мотивът е плътно оцветен и е изписан на самия ръб на

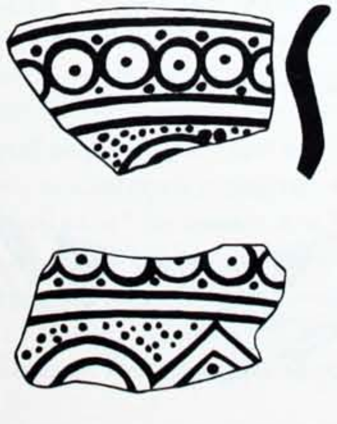

Обр. 5. Фрагменти от съдове от ателието в Тузлалъка край Преслав с фон, покрит с точки

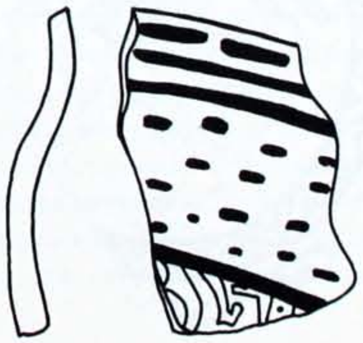

Обр. 6. Фрагмент от съд от ателието в Тузлалъка край Преслав с фон, покрит с прекъснати прави

съда. В този вид го намираме върху двадесет и пет съда в Нишапур (обр. 1) и само върху един в Преслав, в който мотивът е в две ивици, поставени една срещу друга[30] (обр. 7). Наблюдава се преминаване към по-сложни композиции и в двата центъра. При това усложняване на мотива и в Нишапур, и в Преслав керамиците като че ли преминават един и същ път и понякога стигат до резултати, които поразяват със своята прилика, като например при вписаните в два реда един в друг „вълчи зъби“[31] (обр. 8 и 9) или при зъбите, щриховани с отвесни прави[32] (обр. 10 и 11).

В Нишапур и в Преслав са намерени съдове, върху които мотивът „вълчи зъби“ е стилизиран по един и същ начин; стилизацията е стигнала до краен предел: мотивът „вълчи зъби“ се е превърнал в сигма „хвърчаща птица“[33]. И в Нишапур (обр. 12), и в Преслав (обр. 13) се наблюдава същото развитие към пълна абстрактна стилизация. Резултатът на пълна идентичност е поразителен. Това е един от онези моменти, когато могат да се предположат много близки връзки, ако не пряко влияние.

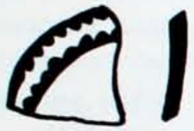

Обр. 7. Фрагмент от съд от Преслав с мотива „вълчи зъби“

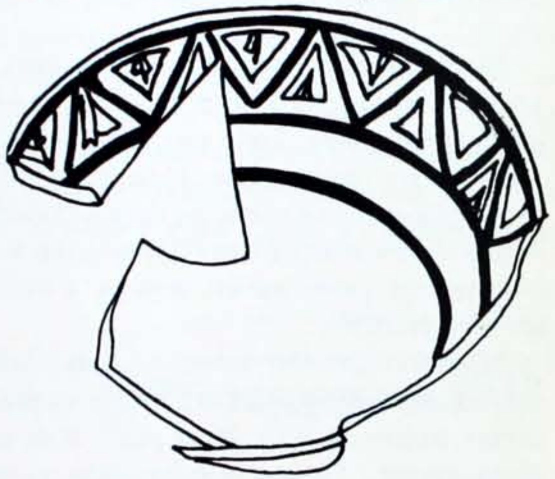

Обр. 8. Фрагмент от рисувана купа от Преслав с прави „вълчи зъби“

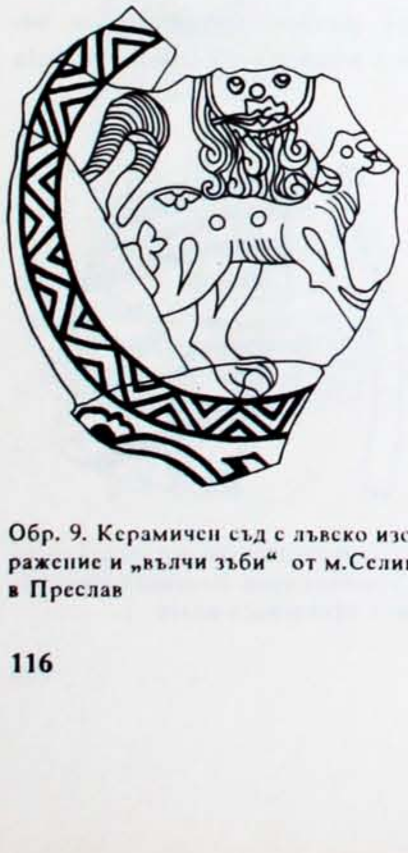

Обр. 9. Керамичен съд с лъвско изображение и „вълчи зъби“ от м.Селище в Преслав

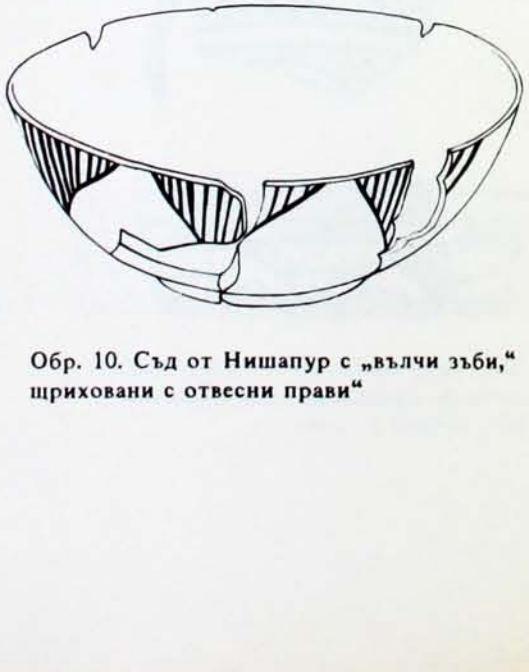

Обр. 10. Съд от Нишапур с „вълчи зъби,“ щриховани с отвесни прави“

Възможността да привлечем конкретен материал от Изтока е от голямо значение за проучванията на Преслав. Керамиката от Нишапур е еднаква с преславската и от същото време. Има данни за значението на Нишапур като международен търговски център и за пътищата на инфилтрация на нишапурската керамика на запад в „християнските земи“. Писмените сведения се проверяват с археологически разкопки „по пътя на керамиката“. Немаловажни са и сведенията за установена практика на преминаване на призовани майстори грънчари от изток на запад. Налице са условия за среща на изкуството на Запада с изкуството на Изтока. В настоящото проучване отбелязахме присъствието в Преслав на източни мотиви от областта на Нишапур или от друга съседна област със същата орнаментика.

В хода на това проучване често споменавахме претрупаната украса на нишапурската керамика в противовес с преславската: в Преслав — съвършена техника, с геометрични или много силно стилизирани растителни мотиви, съвършени композиции, към които нищо не може да се прибави и от които нищо не може да се отнеме; в противовес в Нишапур — свобода на източната арабеска от живи цветя и птици, композиции, върху които майсторите можели и импровизирали. Все като резултат от същия стремеж на източното изкуство, за разлика от Преслав, да се изпълни до максимум цялото рисувано поле е появата на нови елементи в източната орнаментика, за което стана дума. В тази насока особено красноречив пример е явлението „разлагане на мотива“ и свързване с други разновидни мотиви[34]. Получават се интересни причудливи комбинации. Може би „разлагането на мотива“ не трябва да се разглежда само като нов елемент в орнаментиката, но и като естествено развитие към абстрактност в изкуството. „Разлагане на мотивите“ се среща и в Преслав, но там е различно. Преславският майстор го третира като нов елемент в орнаментиката. Той не може да бъде интегриран пълноценно, защото принадлежи на друг, различен стил, но допирът с изкуството на Изтока не руши, а обогатява възможностите на преславските майстори.

Обр. 11. Фрагмент от съд от Преслав с щриховани с прави линии „вълчи зъби“

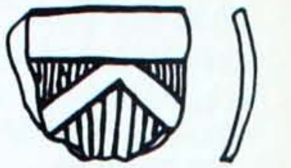

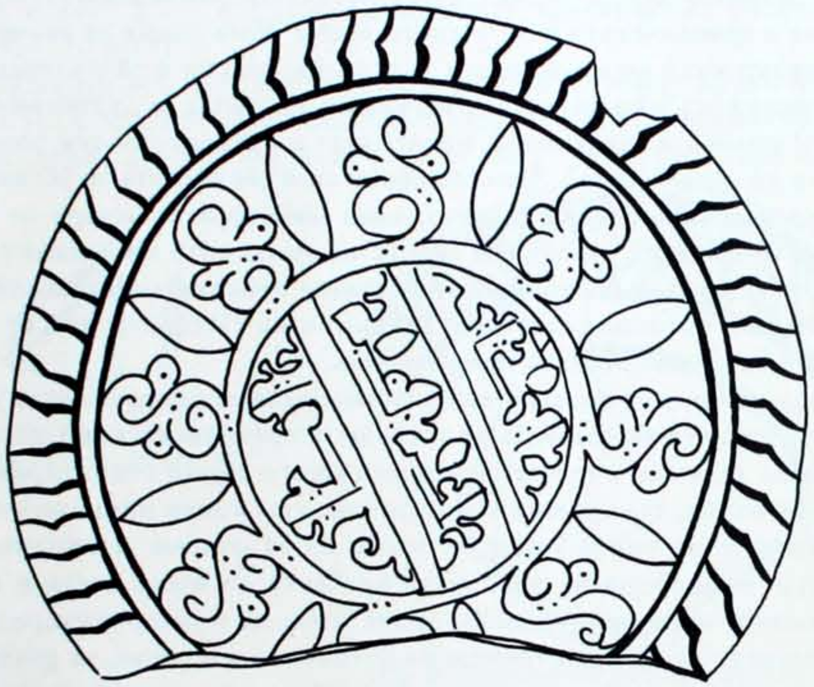

Обр. 12. Керамично блюдо с бордюрен мотив „вълчи зъби“, превърнал се при стилизацията до „хвърчаща птица“

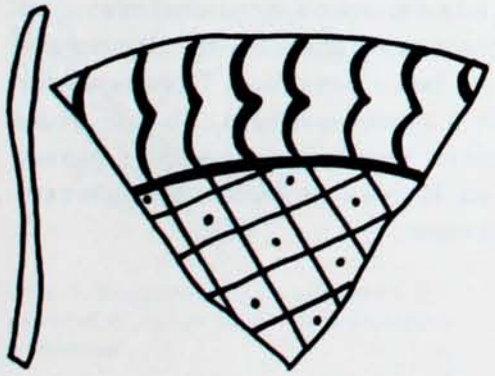

Обр. 13. Фрагмент от рисуван съд от Преслав, при който мотивът „вълчи зъби“ е стилизиран до „хвърчаща птица“

БЕЛЕЖКИ

[1] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period. New York, 1973. p. XXIII.

[2] За основаването на града от Шапур I (около 240-270) или от Шапур II (307-379) вж. Jackson, W. From Constantinople to the Home of Omar Khayyam, New York, 1911, p. 8; Frye, R. The Histories of Nishapur. London, 1965, p. 8.

[3] Ibn Hauqal у Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. XXVII.

[4] Jackson, W. From Constantinople..., p. 252.

[5] Hauser, W., Ch. Wilkinson. The Museum's Excavations at Nishapur. — Bulletin of the metropolitan museum of art, Vol. 37, No 4, April 1942, p. 119.

[6] Ибн Хаукал се основава на Истахри (951) вж. Wilkinson, Ch. Nishapur. Some early Islamic Buildings and their Decoration, 1986, p. 42; Bosworth, Cl. E. The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran (944-1040). Edinburgh, 1963, p. 150.

[7] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 254.

[8] Пак там, p. XXV.

[9] Barbier de Meynard, Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrée adjacentes. Paris, 1861, p. 580, у Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. XXV.

[10] Jenkins, M. Дисертация, p. 225.

[11] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 227, No 16, вж. също № 18, p. 228, № 32.

[12] Миятев, Кр. Преславската керамика. С., 1936, с. 49, обр. 60, 61.

[13] Totev, T. L'atelier de céramique peinte du monastère royal de Preslav. — Cahiers archéologiques, 35, 1987, p. 69, No 5.

[14] Пак там, fig. 6.

[15] Пак там, p. 69.

[16] Пак там, p. 68, fig. 4.

[17] Пак там, p. 76, fig. 19; вж. p. 75, fig. 15.

[18] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 227, No 15.

[19] Вж. Миятев, Кр. Преславската керамика..., с. 118, обр. 80.

[20] Вж. Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 156, No 51, 52, 53.

[21] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 49, No 72a.

[22] Вж. Миятев, Кр. Преславската керамика..., с. 49, обр. 62.

[23] Вж. Пак там, табл. XIII4.

[24] Вж. А4940. 170. 687. (А = Архив на отдела).

[25] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 151, No 20b; Акрабова-Жандова, Ив. Преславската рисувана трапезна керамика. — В: *Преслав*. Т. 2. С., 1976, с. 72, обр. 21а.

[26] Вж. Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 200, No 34.

[27] Акрабова-Жандова, Ив. Преславската рисувана трапезна керамика, с. 70, обр. 15, 66, обр. 7.

[28] Вж. Миятев, Кр. Преславската керамика..., с. 139, обр. 84.

[29] Вж. Akrabova-Jandova, Iv. La ceramica dipinta di smalto e l'arte di Preslav. — In: *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina.* Ravenna, 1968, p. 23, fig. 1.

[30] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 227, No 15, вж. 148, № 6; Акрабова-Жандова, Ив. Преславската рисувана трапезна керамика, с. 69, обр. 12б.

[31] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 52, No 78; Мусакова, Е. Изображение на лъв върху керамичен съд от X век. — Изкуство, 1987, № 7, с. 33.

[32] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 34, No 20b; Акрабова-Жандова, Ив. Преславската рисувана трапезна керамика, с. 68, обр. 10а.

[33] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 39, No 40; Акрабова-Жандова, Ив. Преславската рисувана трапезна керамика, с. 63, обр. 3.

[34] Wilkinson, Ch. Nishapur: Pottery..., p. 53, No 88a.

AUF DEN SPUREN DER BEMALTEN KERAMIK PRESLAVER TYPS IM MUSEUM METROPOLITEN IN NEW JORK.

VORINFORMATION

Ivanka Akrabova - Žandova

Zusammenfassung

Als Thema der vorliegenden Vorinformation gilt der Vergleich der Preslaver Keramik mit dieser aus Nischapur, wo 1935-1940 und 1947 das dem Museum Metropoliten organisierte Ausgrabungen durchgeführt werden. Behandelt werden die Keramikmotive. Der Autor hatte die Möglichkeit, mit dem Leiter der Ausgrabungsarbeiten in Iran Ch. Wilkinson zu diskutieren.

Im Einführungsteil wird die Bedeutung von Nischapur als ein internationales Handelszentrum hervorgehoben, wobei darauf hingewiesen wird, daß die Keramik auch in andere Islam — sowie Christentumländer ausgeführt wurde. Der Autor hatte die Möglichkeit, sich auch mit J. Corswell zu treffen, der ein großer Teil seiner Forschungen dem Exportweg der Keramik nach Westen widmete. In seinem Vortrag über die Ausgrabungen in Schri—Lanka, an denen er teilgenommen hatte, informiert er, daß dort nicht nur chinesische, sondern auch Keramik aus Nischapur aufgefunden wurde. Nach Westen kam dann nicht nur die Keramik, sondern auch die Handwerker.

Die bemalte Nischapurkeramik ist Preslaver Typs. Nach den Fundorten wird sie zwischen der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts und der Mongoleninvasion im Jahre 1221 datiert. Die Keramikhandwerker arbeiteten nach denselben Rezepten, kannten diegleichen technicoi, das schnelle Töpferrad, usw.

In der Information werden nur einige typischen Resultate bei dem Vergleich von vier Motiven behandelt. In Preslav beobachtet man die Kontamination des Motivs „Pyramide“ mit dem Motiv „Pfauauge“, das zu der Christentumsymbolik in der Ornamentik dehört. Die Versuche des Islammeisters das Motiv zu bemalen bleiben ohne Erfolg. In den beiden Zentren beobachtet man die Tendenz zur Komplizierung der Motive, wie z.B. im Kettemotiv, vom Anfang bis zum Ende sind die Stufen dieser Entwicklung gleich, sowie in Nischapur als auch im Preslav. Zwei nicht so populäre Varianten der Gestaltung, die in gleicher Form in Nischapur und

in Preslav erscheinen, zeugen über die Herkunft des Prototips aus eines bestimmten Regions.

Von besonderem Interesse ist die üppige, überhäufte Verzierung der Nischapurgefäße, was der grundliegende Unterschied zwischen Nischapur und Preslav darstellt. Die Meister führen in die Nischapurornamentik besondere Motive ein — das einzeln stehende Vogelauge, Teil von Fischgräte, das Netz, die Punkte, mit denen die zu bemalende Fläche dicht ausgefüllt wird.

Die Meister aus Nischapur verwendeten auch die sog. „Motivzerlegung“. Nach des Meinung des Autors soll die Erscheinung „Motivzerlegung“ als eine natürliche Entwicklung der Kunst zur Abstraktion betrachtet werden. Die „Motivzerlegung“ ist auch in Preslav bekannt, der Preslaver Meister aber gebrauch sie als ein neues Element oder als eine neue Gestaltungsweise des Flügels oder des Schwanzes von dem dargestellten Vogel. Die „Motivzerlegung“ darf nicht in Preslav zugeordner werden, da sie zu einem anderen Stil gehört. Die Berührung der Preslaver Meister mit der Kunst des Osten führt zu einer Bereicherung ihrer künstlerishen Fähigkeiten.

РЕЛЕФНАТА КЕРАМИЧНА ИКОНА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Тотю Тотев

Релефната керамична икона в средновековна България е представена с две разновидности: белоглинена, свързана единствено с ателиетата за рисувана керамика в Преслав през Първото българско царство, и черноглинена, засвидетелствувана засега с малко на брой екземпляри от Търновград и Червен през епохата на Второто българско царство.

РЕЛЕФНИ ИКОНИ ОТ ПРЕСЛАВ

До откриването на манастирското ателие за рисувана керамика в местността Тузлалъка[1] всичко, което знаехме за изработваните от преславските керамици релефни икони, се изчерпваше от съвсем малко находки: един фрагмент от икона на благославящ светец[2], няколко къса от рамки с профилирана релефна украса от стилизирани палмети и квадратни дентикули, разположени фризово[3], и една много изискана с великолепна моделировка малка глава на светец[4], всички от манастира в местността Патлейна. При разкопките на новооткритото тук ателие през тази година постъпи още един екземпляр на релефна икона с благославящ светец, вероятно Христос[5].

С височината на релефа и оцветяването на орнаменталните си мотиви фрагментите от релефни рамки с жълти, акантизувани палмети, и сини квадратни дентикули с голяма вероятност могат да се отнесат и свържат с иконата на споменатия благославящ светец (табл. I$_1$). На един от фрагментите, в отвесен ред, са се запазили с врязаните си начертания буквите — ОРОС, които със сигурност са от името ТЕОДОРОС[6]. Този факт не е случаен и е правилно да се свърже с широкото разпространение на култа към свети Теодор — един от най-почитаните светци в календара на източноправославната църква.

За разлика от несръчната изработка на този светец намерената при последните разкопки релефна икона от новооткритото ателие в Патлейна се отличава с изискана моделировка и насочва към високите постижения на патлейнските манастирски керамици и в тази техника.

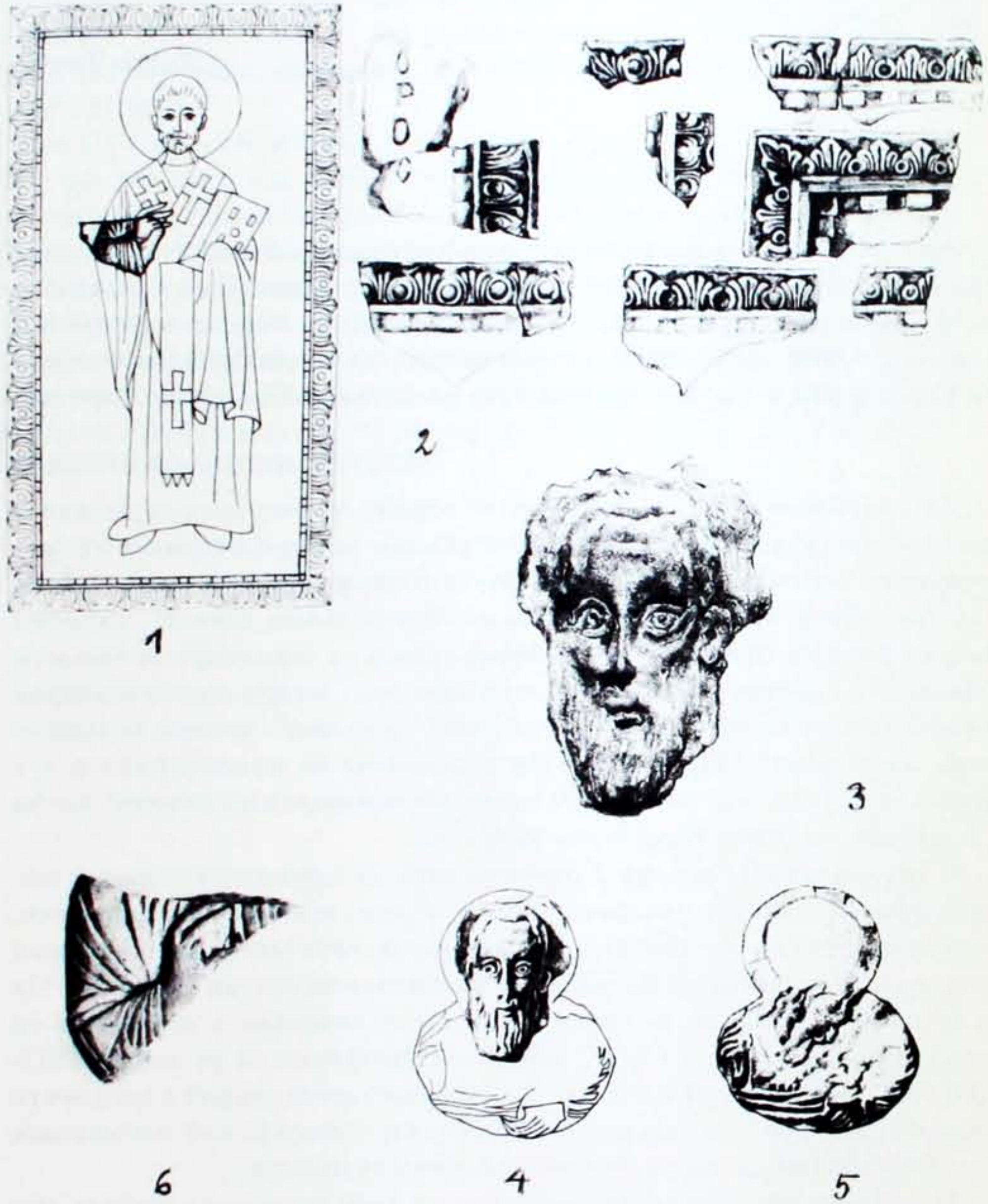

Табл. I. Фрагменти от релефни белоглинени икони и рамки от манастира „Св. Пантелеймон“ в Преслав (края на IX – първите 3-4 десетилетия на X в.)

Особено ярко последните се открояват при гънките, спускащи се по наметалото върху рамото и при пръстите на свитата в жест на благослов ръка на изображения. По изяществото си тази творба може да се сравнява с някои от творбите на византийската слонова кост[7].

Най-голям интерес обаче сред релефните икони на керамиците от манастира „Св. Пантелеймон“ предизвиква откритата от Й. Господинов глава на светец, насреща, с дълга брада, високо чело, прав нос с широко отворени ноздри, малка уста с отчетливо очертани устни, широко отворени миндаловидни очи и извити над тях вежди (табл. I3)[8]. Любопитни подробности за този великолепно моделиран образ на светеца, който не без основание може да се сочи като втори керамичен шедьовър (след монументалната рисувана икона на свети Теодор) в изкуството на Първото българско царство, ни предоставят археологическите разкопки на Ив. Акрабова-Жандова. Благодарение на откриятия, отчасти обезличен и обгорен бюстов релеф на Христос Пантократор, на който не е моделирана глава, а има вдлъбнатина за такава, се изясни, че между намерените тук през различно време от Господинов и Акрабова-Жандова две находки съществува безспорна връзка. Изтъквайки високите художествени достойнства на главата на светеца, изработена артистично и с много вкус от прецизно пречистена глина, и сравнявайки я с намерения от нея при разкопките бюст на Христос Пантократор и открития при първите разкопки в Патлейна благославящ светец[9], Акрабова-Жандова е права като настоява, че главата на светеца е скулптирана от истински художник, а бюстът — от доста посредствен занаятчия. Една такава диференциация при изработването на подобни релефи е важна, защото свидетелства за серийно производство. Появата ѝ е била продиктувана с цел да се отговори на нуждите от декоративна украса за разгърналото се широко по това време в българската столица строителство. Акрабова-Жандова е права и за това, че с неголемите си размери патлейнската релефна творба на Партократора е могла да участва като централен мотив в Дейсисна композиция, инкрустирана върху епископски трон или голяма икона[10]. Това предположение е особено важно, тъй като е в съгласие с практиката за инкрустиране на миниатюрни релефни икони по този начин и през годините на Второто българско царство[11].

Повече подробности за релефната преславска икона, и то такива, които осветляват началния момент на нейната поява в столицата Преслав, предложи манастирското ателие в м. Тузлалъка[12]. Установи се, че намерените около 30-40 фрагмента от този раздел на творчеството на манастирските керамици принадлежат най-малко на четири, даже на пет броя релефни икони с еднакъв иконографски сюжет, които са

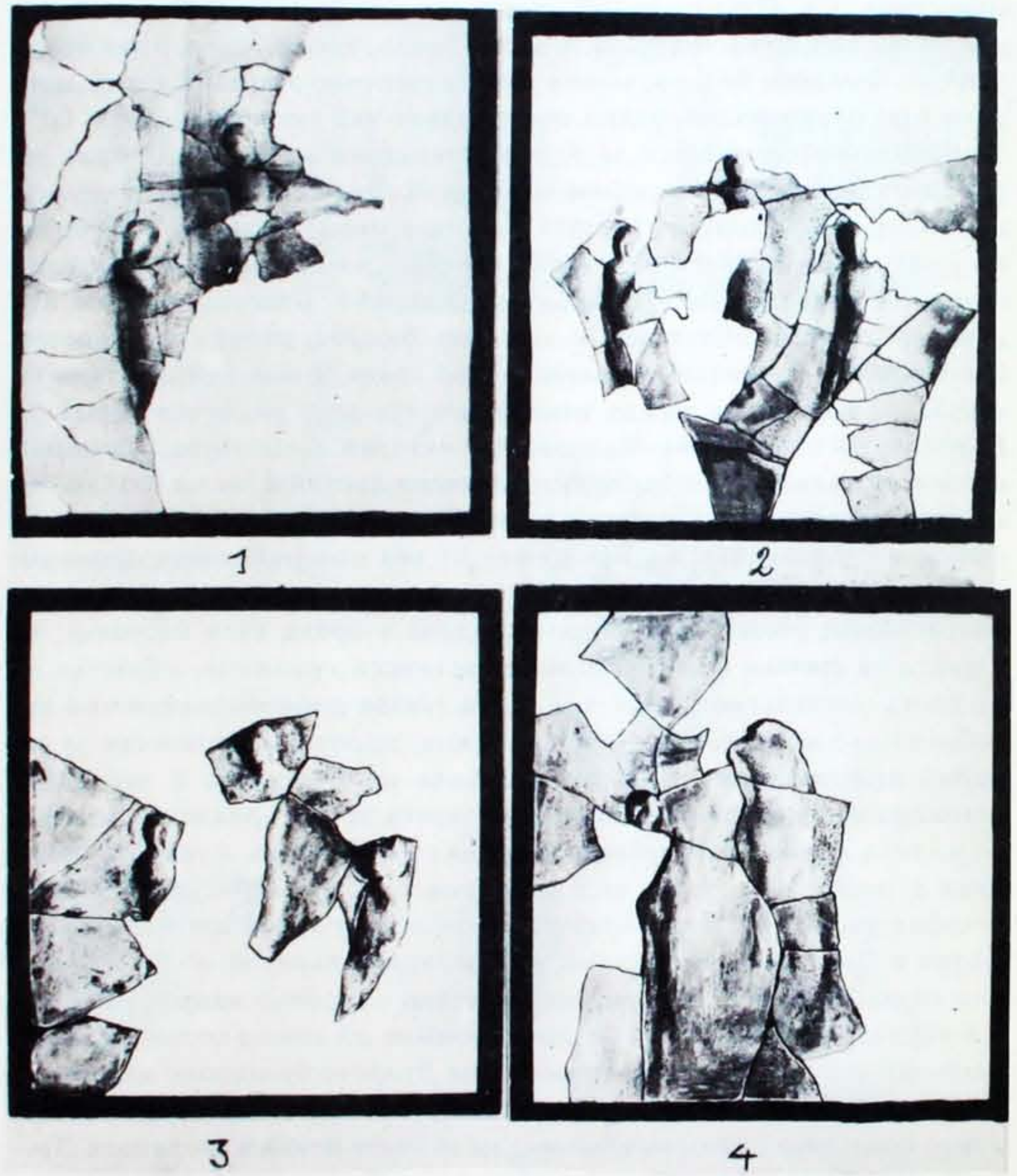

Табл. II. Фрагментирани релефни белоглинени икони с Разпятие Христово от манастира в м. Тузлалъка — Преслав (края на IX — началото на X в.)

имали приблизителни размери: височина 26 см, ширина 24 см и дебелина 0,5-0,6 см (табл. II_{1-4}). Представената в плосък релеф върху всички една и съща сцена е получена не чрез отливане, а посредством натиск на предварително подготвен модел (матрица) върху ръчно формувани белоглинени плочи с посочените размери. По този стар и изпитан начин е била нанасяна различна орнаментална и изобразителна украса върху византийските белоглинени глазирани съдове от IX-X в.[13] От IX в. са известни съдове от Самара с релефна украса, получена чрез натискане[14]. С разкопките в Източна Македония през 1985-1986 г. на крепостта Винишко кале стана известна и една колекция червеноглинени релефни икони, които се датират от края на IV до средата на VI в.[15] Релефни икони от червена глина са известни и от някои проучвания на базилики от V-VI в. в Тунис[16].

На иконите от манастирското ателие в м. Тузлалъка е представена сцената „Разпятие Христово". Христос е показан жив, с изправена глава, без признак на физическо и душевно страдание. Света Богородица и свети Йоан Богослов са изобразени от двете му страни в спокойни пози на Дейсис (Моление). Композицията е разработена в духа на раннохристиянската иконографска традиция, съгласно която Христос е трябвало да бъде представен не като мъртъв, тъй като той възкръсва („...смертью смерть поправ"). Това догматично тълкуване на композицията „Разпятие Христово" се наблюдава във византийското изкуство до края на XI в., когато Христос започва да се изобразява мъртъв, със затворени очи и извито тяло[17]. За съжаление всички късове от икони са изхвърлени в яма за брак след първото опалване, т.е. останали са недовършени. Ако съдим от оцветения и глазиран фрагмент от икона на благославящ светец от Патлейна[18], от намерените рамки и от къса от релефна икона на света Богородица от Дръстър[19], трябва да приемем, че глазирането с оцветяване са били задължителни за всички релефни икони в Преслав. По такъв начин те наподобявали някои от творбите на византийската каменна пластика и преградъчния емайл.

Не е без значение, че всички релефни икони от ателието в м. Тузлалъка принадлежат на една и съща иконографска композиция. Важно е също така и това, че те са били изработени чрез натиск върху предварително подготвени модели (най-малко четири), тъй като това свидетелства за серийност в производството. Последното е било предназначено за богомолците и гостите на манастира в тази близка, източна част на столицата, и за нуждите на пазара[20].

Опитът на Ст. Ваклинов да припише на релефните икони от ателието в м. Тузлалъка по-късна дата е несполучлив и по всяка вероятност се дължи на някакво недоразумение[21]. Заедното им намиране в една от ямите за производствени отпадъци към ателието със сигурно датираните рисувани керамични икони изключва разкъсване на общността в хронологическото единство на цялото керамично производство.

Недостатъчно осветлен до преди няколко години стоеше въпросът за най-ранните образци от релефни икони. С откриването обаче на споменатата колекция червеноглинени релефни икони от Винишко кале в Македония и на още непубликуваните релефни икони от музея „Бардо“ в Тунис възможностите и в тази насока значително се разшириха. Днес, заедно с апокрифните литературни свидетелства от широко разпространената през Симеоново време сирийска легенда за Авгар[22], в ръцете на изследователите е и значителен конкретен материал, който позволява безпрепятствено да се открои древността на керамичната икона с нейните ранни типове и образци в релефната техника.

За сигурното място и предназначение на релефните керамични икони в Преслав също постъпиха наблюдения. Масовото тиражиране (изработване) посредством няколко модела с една и съща сцена на „Разпятие Христово“ от ателието в м.Тузлалъка насочва, че тази група икони са били предназначени за лични молебни нужди на столичните жители, без, разбира се, да изключва и участието им в декоративните ансамбли на интериора на някои преславски църкви[23]. По-иначе стоят нещата с малките релефни икони, изработвани от манастирските керамици в ателиетата в Патлейна. Изказаното за тях мнение на Акрабова-Жандова относно инкрустирането им в църковна мебелировка на сегашния етап на проучванията мъчно може да бъде оспорено[24].

РЕЛЕФНИ ИКОНИ ОТ ТЪРНОВГРАД И ЧЕРВЕН

За разлика от преславската белоглинена икона керамичната икона през Второто българско царство, освен че е от червена глина, има миниатюрни размери. На днешния етап на проучванията сведенията за нея произхождат от два медальона (на свети Архангел Михаил и на Христос Пантократор) и на 13 броя икони от разкопките на църква № 10 в крепостта Червен (табл. III3).

С малките размери и формата си търновските керамични медальони подсказват, че са били свързани с украса на рамката на голяма икона, напрестолен кръст или портативен диптих. За общност в принадлежността им свидетелства еднаквата височина на люнетовидната плоча и диаметъра на кръглия медальон[25]. Твърде възможно е с недостигнали до нас други медальонни образи на света Богородица и свети Йоан Кръстител благославящият с две ръце Христос да е стоял в

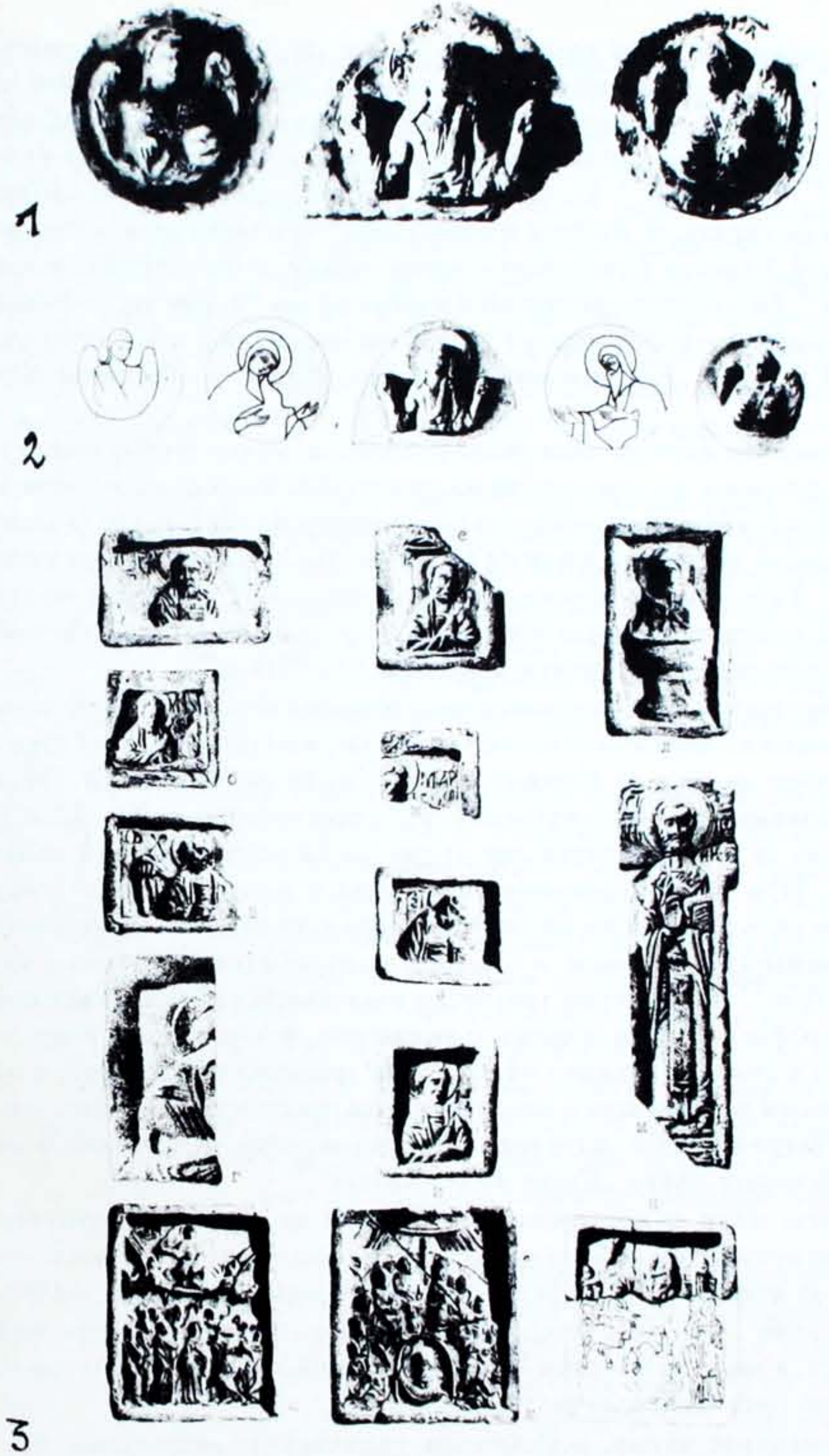

Табл. III. Релефни червеноглинени медальони и иконки от Търновград и средновековен Червен (XIII-XIV в.)

центъра на Дейсисна композиция (табл. III$_{1-2}$), която се е разгъвала, както портативния олтар с инкрустирани стеатитови изображения от Ватикана[26]. По отношение на позата Христос от търновския керамичен люнет намира сходство с изображение върху стеатитови икони от Агара[27], и Толедо[28]. Еднаквост в някои подробности се наблюдава между фигурата от люнета и известната търновска стеатитова икона, на която Христос благославя светите воини — Теодор, Георги и Димитър[29]. Бюстовите архангелски изображения твърде често фланкират сюжетни композиции върху портативни византийски икони от стеатит от XII в., като „Коронясване на светци-воини" и „Разпятие Христово"[30].

Специален интерес заслужава близостта, която търновските медальони намират по отношение на размерите, начина на моделиране и иконографското си решение с група творби на стеатитовата пластика със същото предназначение от различни места на Балканския полуостров[31]. Тази тяхна общност в никакъв случай не се дължи на случайност, а определено свидетелства за творческо взаимодействие между двете художествени техники в края на XII-XIII в.[32]

Търновските керамични медальони намират подчертана близост по отношение на червеноглинестия материал и начина на изработка с три керамични иконки от Княжна гора[33], които напоследък В. Пуцко не без основание причисли към една група стеатитови творби „1200", като настоява за възможността две от тях да са дело на един и същ майстор[34]. При това положение като че ли е по-правилно да свържем търновските медальони не толкова с пряката дейност на керамици от столичните грънчарници, а с ателие за изработка на каменни иконки и кръстове[35]. За известно творческо взаимодействие насочват и някои иконографски образи и сцени с архангели, конни светци и др., представени в сграфито техника на луксозни трапезни блюда, някои даже с монограми на български владетели и патриарси от разкопки на Двореца, Патриаршията, източната крепостна стена на Царевец и манастира Великата лавра „Свети 40 мъченици"[36].

Повече нови и интересни наблюдения за облика и характера на иконата през Второто българско царство предложиха и миниатюрните икони от църква № 10 в средновековен Червен[37]. Тяхното значение не се изчерпва само по отношение на нейната хронологическа принадлежност, а засяга и въпроси от развитието на византийското приложно изкуство през Палеологовата епоха.

Червенските икони, подобно на търновските медальони, са били изработени от червена глина в релефна керамична техника. Отгоре им са представени изображения на апостолите Филип, Андрей, Петър, Симон, евангелистите Йоан Богослов (?) и Марко, светците Григорий, Никола, Симеон Стълпник, един архангел, както и празничните евангелски сцени „Слизане на Свети Дух", „Влизане в Ерусалим" и „Възнесение Христово" (табл. III$_{3}$). Иконографското разнообразие на тази колекция значително разширява нашите знания за техниката, мястото и предназначението на този специфичен с релефната си техника дял от средновековната българска иконопис. Тяхната важност преди всичко изпъква с това, че червенските иконки произхождат от сигурно датирана археологическа среда и са намерени с материали от края на XIV в. Никак не е изключено те да са били използвани и през първите години на османското владичество, когато Червен е все още митрополитско седáлище[38].

Апостолите, евангелистите, светците и архангелът върху иконките са представени бюстово на вдълбан фон, обхванат по краищата с правоъгълна рамка. С изключение на иконите на свети Йоан Богослов (?) и свети евангелист Марко, всички екземпляри са много добре запазени. Означенията на имената встрани при всички представени са с кирилски букви. В позите, жестовете и някои подробности, свързани с израза на лицата, се наблюдава в повечето случаи общност. Отликите са малки и несъществени.

Изказаното от откривателите на червенските икони с празнични сцени мнение, че те са били отпечатани от обковка на подвързана книга от XIV в., съхранявана във венецианската библиотека „Марциана", е интересно, но мъчно може да се поддържа и отстоява[39]. За отправна точка при наблюденията ни в тази насока може да послужи посочената преди повече от десет години от А. В. Банк иконографска общност на Червенското „Възнесение Христово" със същата сцена върху стеатитова икона от Държавния исторически музей в Москва, която не беше напълно приета в публикацията на откривателите[40]. В една от своите последни работи Банк допълва наблюденията си за щампованата изработка на червенската колекция, като отбелязва, че евангелските сцени се придружават от гръцки надписи, а отделните изображения — от славянски[41].

Въпросът за ползване от майсторите-керамици на образци от други художествени материали и техники досега не е твърдо поставян и търсен сред паметниците на приложното изкуство. Ето защо е трудно да се съгласим с предположенията за направата на калъпите на иконите от Червен от метална обковка в първата публикация[42], както и в по-късния опит на Н. Овчаров за реконструирането им в голяма сборна икона[43]. Последният е направен въз основа на анализиране техниката на релефа и някои стилово-композиционни белези, отговарящи според автора на налагащите се тенденции на Палеологовия стил в паметниците на българската малка пластика през XIII-XIV в. Несполучливо тук са използвани и неголемите възможности, предложени от отлетите иконки, за прецизни наблюдения в това отношение, без да се държи сметка за техните първоначални образци, материал, художествени качества и надписи. Като се вземат по внимание привлечените от А. Банк и К. Тотев стеатитови успоредици за някои от червенските иконки, картината на творческото взаимодействие между тези две техники може непрекъснато да бъде подкрепяна с нови примери[44].

Керамичните икони с евангелски сцени от Червен намират точни съответствия с икони от стеатит от XIV-XV в. не само по отношение на иконографията, но и по размери. Освен цитираното „Възнесение“ от Държавния исторически музей в Москва сходни размери с тях бележат още иконите „Влизане в Ерусалим“ от колекцията на контеса дьо Берн, „Възкресение Лазарево“ от кабинета на медалите в Париж[45], „Слизане на Свети Дух при апостолите“ от Ватиканския музей и една икона с „Възкресение Христово“ от Филаделфия[46]. С близки примери разполагаме и за червенските иконки на архангели, светци и евангелисти, които по същия начин е обрамчвал висок, правоъгълен бордюр[47].

Възникването на разглежданите миниатюрни релефни икони от Търновград и църква № 10 в Червен е тясно свързано с възобновяването на Второто българско царство в края на XII в. и най-високите прояви на материалното и духовното творчество на търновския художествен кръг[48]. Всеки опит да се изведе и свърже тяхното начало с релефната белоглинена икона в Преслав от края на IX — първите три-четири десетилетия на X в., която е резултат на друг материал, по-сложна керамична технология и стил, е неубедителен. Важното е да подчертаем обаче, че както преславските, така също търновските и червенските релефни икони са резултат на стари художествени традиции от християнския Изток. Последните, както показаха разкопките на Винишко кале в Югославия, намерили проява и на Балканския полуостров още в края на IV-VI в.[49] Докато подбудите за възкресяване на релефната керамична техника в Преслав са продиктувани, както видяхме, от култовите богослужебни нужди на едно наскоро покръстено население и културата на такъв забележителен владетел като Симеон, то през годините на Второто българско царство това е обусловено на първо място от необходимостта за възпроизвеждане, или по-точно тиражиране на нагръдни икони и кръстове за индивидуални молебни цели и на второ — за инкрустиране на последните в рамки на монументални икони, големи напрестолни кръстове и декоративното оформяне на иконостаси в малки, главно гробнични църкви, дворцови параклиси и домашни олтари.

Когато се поставя въпроса за произхода на първообразците на релефната керамична техника е задължително да се изтъкне значението, което в тази насока у нас имат произведенията на византийското приложно изкуство, създадени през Македонската и Комниновата епоха. Тогава във Византия и по-точно в Цариград и Солун се създават моделите на керамиката, торевтиката, глиптиката, стъклото, клетъчния емайл, художествената резба върху кост, стеатитът, дърворезбата, текстила и т.н., които намират широко разпространение сред населението на Балканите и древна Русия[50]. Особено благоприятни условия за разпространението на художествената култура в България се създават през годините на византийското владичество (1018-1186). Тогава се установяват тесни контакти между някои по-големи български градски центрове с византийската столица и се създават широки възможности не само за проникване на византийски творби, но и за установяването и възпроизвеждането на техните образци от български занаятчии и художници.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тотев, Т. Манастирът в „Тузлалъка“ — център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. С., 1982, 45-78.

[2] Миятев, Кр. Преславската керамика. С., 1936, с. 18, обр. VII, табл. II_1.

[3] Пак там, табл. $\text{II}_\text{в}$.

[4] Господинов, Й. Керамична работилница в Патлейна. — ИИД, 14-15, 1937, 203-205; Nikov, P. Die neuesten archäologichen Funde in Patleina und ihre kulturhistorische Bedeutung. — ИИД, 14-15, 1937, 197-202.

[5] Находката е от разкопките на автора през 1990 г.

[6] Миятев, Кр. Цит. съч., табл. $\text{II}_\text{в}$.

[7] Akrabova-Žandova, Iv. Preslav inleid Ceramics. — In: *Studies in Memory of D. T. Rice.* Edinburg, 1975, 25-34; Goldschmidt, A., K. Weitzman. Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts. Bd. 1-2. Berlin, 1930-1934.

[8] Миятев, Кр. Цит. съч., с. 18, обр. VII.

[9] Akrabova-Žandova, Iv. Preslav inleid..., 25-34.

[10] Ibidem.

[11] Димова, В., С. Йорданов. Миниатюрни керамични икони от църква № 10 в средновековен Червен. — МПК, 1982, № 5-6, 29-30.

[12] Тотев, Т. Цит. съч., с. 45 сл.

[13] Якобсон, А. Л. Раннесредневековый Херсонес. — МИА СССР, 63, 1959, 232-236 и цитираната тук литература.

[14] Sarre, L. Die Keramik von Samara. Berlin, 1935, S. 32.

[15] Балабанов, К. Икони во Македонија. Скопје, 1988.

[16] Иконите от Тунис се съхраняват в музея „Прадо“ и в голямата си част не са публикувани. Кратки сведения за тях дава Божков, Ат. Измененията в иконограф-

ските изображения на свети Георги и свети Димитър и българският принос в тази област. — В: *1300 години българско изобразително изкуство.* С., 1984, с. 90 и бел. 13.

[17] Brehier, L. Les origines du cricifix dans l'art rèligieux. Paris, 1904, p. 43; Francovich, C. L'origine du cricifix sculptè et peinte. — Revue de l'art ancien et moderne, mai, 1935, 185-212.

[18] Миятев, Кр. Цит. съч., табл. $II_{в}$.

[19] Ангелова, Ст. Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). — В: *Дуросторум-Дръстър-Силистра.* Силистра, 1988, 25-32, обр. 6.

[20] Тотев, Т. Цит. съч.,с. 45 сл.

[21] Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 217.

[22] Мещерская, Е. Н. Легенда об Авгаре-раннесирийский литературный памятник. (Исторические корни и еволюции апокрифической легенды). М., 1984, 88-115 с посочената литература.

[23] Тотев, Т. Керамичната икона в средновековна България. (Докторска дисертация). С., 1990, 193-194.

[24] Akrabova-Žandova, Iv. Op. cit., 25-34.

[25] Тотев, К. Произведения мелкой каменной и керамической пластики из Тырновграда. — В: *V Международного конгресса славянской археологии*, Киев, 1985. Тр. 3, М., 1987, 135-136; Към въпроса за керамичната икона през Втората българска държава. — В: *II Международен конгрес по българистика*, София, 1986. Докл. 16. С., 1988, 47-51.

[26] Kalavrezou-Maxeiner, J. Byzantine icons in Steatite. Wien, 1985, Pl. 20, Text, № 35.

[27] Пак там, табл. 14_{23}.

[28] Пак там, табл. 31_{52}.

[29] Пак там, табл. 15_{27}.

[30] Пак там, табл. 13_{21}, 26_{45}, 43_{75}, 44_{78}, 44_{77}.

[31] Пак там, табл. 46.

[32] За наличието на местни ателиета и майстори определено свидетелствува откритата в Дворцовата църква на Царевец колекция от 9 фрагментирани каменни икони. Както показаха наблюденията, те са били монтирани като стенна декорация в някои от олтарните ниши на църквата. За това съдим от врязаните линии и налепи от бял хоросан по опаката им страна, вж.: Николова, Я. Царевград — Търнов. Т. 2. С., 1974, 266-267, обр. 88, 92, 87, 91, 89; Тотев, К., Д. Станчев. За някои паметници на стеатитовата пластика от Търновград и Красен, Русенско. — МПК, 1988, № 4, 38-42; От разкопките на източния склон на патриаршеския хълм на Царевец произхождат още два фрагмента от шифрени икони за стенна декорация-непубликувани разкопки и материали на Т. Овчаров; Тотев, К. Произведения мелкой каменной и керамической пластики из Тырновграда..., с. 136; За някои паметници на малката каменна пластика от Търновград. — В: *Културата на средновековния Търнов.* С., 1985, 122-131; Стеатитовата пластика от територията на Средновековна България XI-XIV в. Автореферат (кандидатска дисертация). С., 1989, 19-22.

[33] Николаева, Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. М. 1983, табл. $IV_{1, 2, 5}$, кат. № 23, 25, 25, 20-23.

[34] Пуцко, В. Киевская сюжетная пластика малых форм (XI-XIII вв.) — В: *Зборник посветен на Бошко Бабич.* Прилеп, 1987, 69-81; Раннепалеологовский стеатит с изображением Йоанна Предтечи. — Byzantinoslavica, 1989, 197-205; Пуцко-Бочкарева, М. Н. Стеатитовый релеф из кремлевского Благовещенского собора. — В: *Византия и Русь.* Сборник памяти Веры Дмитриевна Лихачевой. М., 1989, 100-106.

[35] Тотев, К. Към въпроса..., 47-51.

[36] Славчев, П. Находки в насипа на Патриаршията. — В: *Царевград-Търнов.* Т. 3. С., 1980, 214-215, обр. 1; Георгиева, С. Керамиката от двореца на Царевец във Велико Търново. — Археология, 1966, № 4, 6-13; Попов, Ат. Художествени занаяти в Търнов. — В: *Културата на средновековния Търнов.* С., 1985, 66-83; Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика Лавра“. — В: *Царевград-Търнов.* Т. 4, С., 1984; Изображение на свети Димитър Драконоборец от търновската Велика лавра „Свети Четиридесет мъченици“. — В: *Сб. в чест на 70-годишнината на акад. Д. Ангелов* (под печат); Непубликувани материали на В. Вълов от крепостните стени на Царевец; Непубликувани материали от обект № 9 на Царевец; Непубликувани разкопки и материали на н.с. М. Долмова от филиала на АИМ при БАН във В. Търново.

[37] Димова, В., С. Йорданов. Цит. съч., 24-30.

[38] Пак там, с. 30; Иванов, И. Червен под османско иго. — Векове, 1984, № 3, 78-83.

[39] Димова, В., С. Йорданов. Цит. съч., с. 30.

[40] Пак там, с. 28, бел. 1.

[41] Банк, А. В. Образец и копия в прикладном искусстве Византии X-XIV вв. — В: Восточное Средиземноморье и Кавказ IV-XVI вв. Л., 1988, с. 67, рис. 1 и рис. 2.

[42] Димова, В., С. Йорданов. Цит. съч., 24-30.

[43] Овчаров, Н. Иконографски и стилови особености на някои паметници на дребната пластика от XIII-XIV в. — Археология, 1986, № 3, с. 39 и 36-37.

[44] Банк, А. В. Образец и копия..., с. 67; Тотев, К. Произведения мелкой и керамической пластики..., 135-136; Към въпроса за керамичната икона..., 47-51.

[45] Kalavrezou-Maxeiner, J. Byzantine icone..., Pl. 74_{168}.

[46] Пак там, табл. $90_{А-50}$.

[47] Пак там, табл. 54_{110}, 46_{85}, $58_{122-а, 122-б}$, 68_{146}, 73_{165}, $83_{А-20}$.

[48] Божков, Ат. Търновска средновековна художествена школа. С., 1985, 9-41.

[49] Балабанов, К. Цит. съч.

[50] Банк, А. В. Прикладное искусство Византии IX-XII вв., М., 1978, 147-161; Некторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Константинополе, Херсонесе и в Болгарии. — Byzantinobulgarica, 7, 1981, 109-122; Образец и копия..., с. 67; Пуцко, В. Киевская сюжетная пластика малых форм..., 69-81.

DIE KERAMISCHE RELIEFIKONE IN MITTELALTERLICHEM BULGARIEN

Totju Totev

Zusammenfassung

Die keramische Reliefikone in mittelalterlichem Bulgarien ist durch zwei Arten vertreten: Weißtonikone, die nur mit den Werkstätten für bemalte Keramik in Preslav verbunden wird, und Rottonikone, die bis jetzt nur mit wenigen Exemplaren aus Tarnovo und Tscherven aus der Zeit des Zweiten bulgarischen Reiches belegt ist.

Bis zu der Entdeckung der Klosterwerkstätte für bemalte Keramik in Tuslalaka beschränkte sich die Information über die Anfertigung der Preslaver Keramikikonen nur auf einzelne Funde: Ikonenfragment mit einem Segen gebenden Heiligen, Rahmenstücke mit stilisierten Palmetten und denticule, sowie ein sher vornehm angefertigter und einwandftei modellierter Kopf von einem Heiligen — alle durch die Forschungen im Kloster „Hg. Panteleimon" bekannt.

Ausfürlechere information über die Preslaver Reliefikone und zwar über ihr Erscheinen in der bulgarischen Hauptstadt bekamen wir aus einer der Ausschußgruben, die zu der Klosterwerkstätte für bemalte Keramik in Tuslalaka gehörte. Es wurde festgestellt, daß die 35-40 aufgefundenen Fragmente zu wenigstens 4 oder 5 Reliefikonen gehören, die annäherend volgende Dimensionen haben — 26×24×0,5 cm. Auf allen diesen ikonen ist eine und dieselbe Scene dargestellt — der gekreuzigte Christus, wobei sie nicht durch Gießen angefertigt worden ist, sondern durch Abdrücken in handgearbeiteten Platten mit einer Matrize. Die Platte hatte dann die obengenannten Ausmaßen.

Im Unterschied zu den Preslaver Keramik, ist diese aus dem Zweiten bulgarieschen Reich nicht Weiß — sondern Rottonkeramik und kenzeichnet sich durch ihre Miniaturausmaße. Zur Zeit wird sie durch zwei Medaillons (von Erzengel Michail und von Christus Pantokrator) und durch 13 kleine Ikonen repräsentiert, die bei der Freilegung der Kirche Nr. 10 in Tscherven aufgefunden wurden.

Auf den Ikonen aus Tscherven sind Apostel, Evangelisten, Heilige dargestellt (die Apostel Philip, Andreas, Petrus und Simon; die Evangelisten Joan Theologos und Mark; die Heiligen Grigorius, Nicolaus, Symeon der Neue; ein Erzengel), sowie die Festscenen: „Christi Himmelfahrt", „Die Erscheinung den Heiligen Geist", „Ankommen in Jerusalem". Durch die Vielfältigkeit der Ikonenmalerei trägt die Sammlung aus Tscherven zu der Bereicherung der Information über die Charakteristika und die Anwendung dieses noch nicht ausreichend erforschten Teils des mittelalterlichen bulgarischen Keramikikonenmalerai bei. Von großer Bedeutung ist, daß die Ikonen über eine sichere Datierung verfügen und zwar die Mitte des XIV Jahrhunderts.

Bei Der Behandlung der Frage über die Ursprungsvarianten der keramischen Relieftechnik muß unbedingt die Bedeutung der Byzantinischen angewandten Kunst hervorgehoben werden in der Periode der Mazedoner — und Komnendynastien. Zu dieser Zeit werden Kontakte zwischen einigen großen bulgarischen Städten und der byzantinischen Hauptstadt aufgenommen, was zu der Verbreitung von byzantinischen Kunststücken beitrug und ihre Nachgestaltung von bulgarischen Meistern und Malern ermöglichte.

ПРЕСЛАВСКИЙ КЕРАМИЧЕСКИЙ ЭПИСТИЛИЙ

Василий Пуцко

Материал, служивший в Византии для изтоговления и украшения алтарных преград (темплонов), отличался удивительным разнообразием. Здесь оказываются золото, серебро и эмали, резная кость и бронза, мраморные интарзия и рельефы[1]. Находки, сделанные в окрестностях древнего Преслава — на месте монастыря в Тузлалыке, позволяют теперь говорить также о существовании алтарных преград облицованных рисованной керамикой, и тем самым проливают свет на назначение произведений византийского происхождения, остававшееся до сих пор непонятным. Серия керамических икон с погрудными изображениями апостолов послужила предметом тщательного и разностороннего исследования Тотю Тотева, посвятившего им ряд обстоятельных работ[2]. Не повторяя ход его рассуждений, касающихся обоснования времени, места и способа изготовления произведений, мы ограничимся решением двух вопросов: о функциональном назначении плиток в монастыре и о мастерах, работавших над выполнением изображений апостолов. Это в одинаковой мере имеет непосредственное отношение как к уяснению характера преславского искусства, так и к проблемам изучения византийской алтарной преграды в ее историческом развитии.

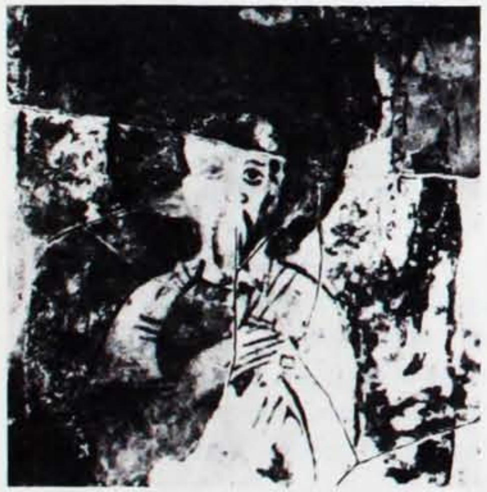

Рис. 1. Апостол Павел. Керамическая икона из монастыря в Тузлалыке

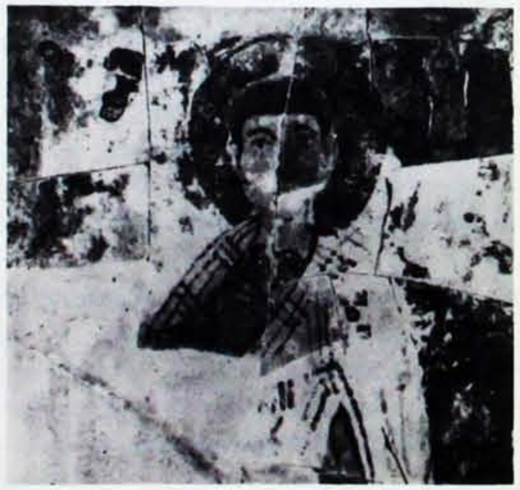

Рис. 2. Апостол Иаков Зеведеев. Керамическая икона из монастыря в Тузлалыке

Византийскими мы будем в дальнейшем называть все алтарные преграды, возникшие в областях культурно связанных с Византией, в том числе и вне пределов империи, неоднократно изменявшей свои политические границы. Для этих преград характерна одинаковая структура, что обусловлено единством церковного обряда. Но на общем фоне выделяются памятники, которые есть основания рассматривать в качестве локального явления. Одним из них являетя известный деревянный фриз XIII века, севернорусского произхождения, украшенный рельефными изображениями Распятия, херувима и серафима, пророка Ильи, святых Николы, Георгия и Варвары, а также декоративными фигурами двух львов[3]. Серия керамических икон с изображениями апостолов, происходящая из монастыря в Тузлалыке дает интересные образцы преславской продукции. Доказательством местного происхождения изделий служит их находка возле монастырского керамического ателье, в яме с производственым браком.

Обнаруженные в Тузлалыке семь керамических икон представляют серию плиток размером 16,0 × 15,5 см, толщиной 0,4 – 0,5 см. На них изображения апостолов Павла, Иакова, Филиппа, Иакова, Фомы, евантелистов Марка и Луки[4]. Большинство произведений сильно фрагментировано. Вследствие этого не во всех случаях можно с оди-

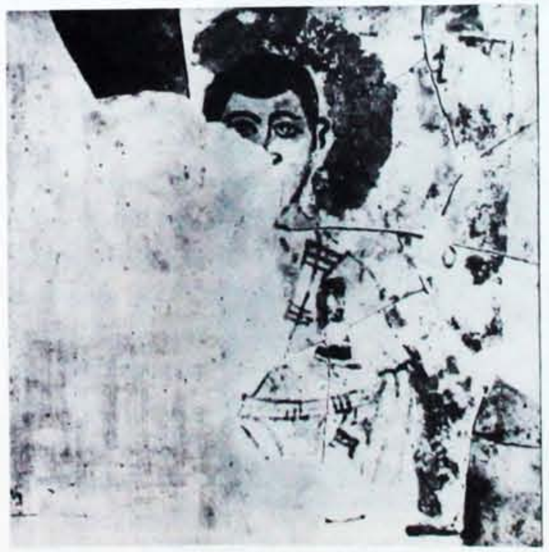

Рис. 3. Апостол Филипп. Керамическая икона из монастыря в Тузлалыке

наковым основанием судить об уровне профессионального выполнения. Но ценным является и сам иконографический состав изображений, входивших в единую серию. По разъяснению Т. Тотева, две иконы с указанным в сопроводительных надписях именем Иакова представляют соответственно апостолов Иакова Зеведеева и Иакова Алфеева (оба из числа двенадцати), облик которых в позднейшей иконографии, надо сказать, очень схожий[5]. Однако древняя иконография апостолов различала их типологически, что видим и на преславских керамических иконах[6]. Т. Тотев убедительно аргументировал определение юного апостола как Иакова Зеведеева (рис. 2), а другого, с крестом, — как Иакова Алфеева[7]. Исходя из известных нам изображений, нетрудно понять, что это лишь часть образов двенадцати апостолов. Это предполагает композицию, в центре которой должна была находиться фигура Христа, как это видим на украшеном инкрустацией кресте Марка Пещерника — хранящемся в Киево-Печерской лавре византийском памятнике (Константинополь) последней четверти XI века (рис. 9). Протяженность фриза, составленого из тринадцати керамических икон, семь из которых найдены в Тузлалыке, равна 2,01 м (15,5 см × 13), что соответствует расстоянию между алтарными столбами нижней церкви монастыря, построенной не позднее первой четверти X века[8]. Следовательно, керамические иконы с изображениями апостолов, из числа которых три выделяются лучшей сохранностью (рис. 1-3), составляют принадлежность эпистилия алтарной преграды (темплона) монастырской церкви в Тузлалыке.

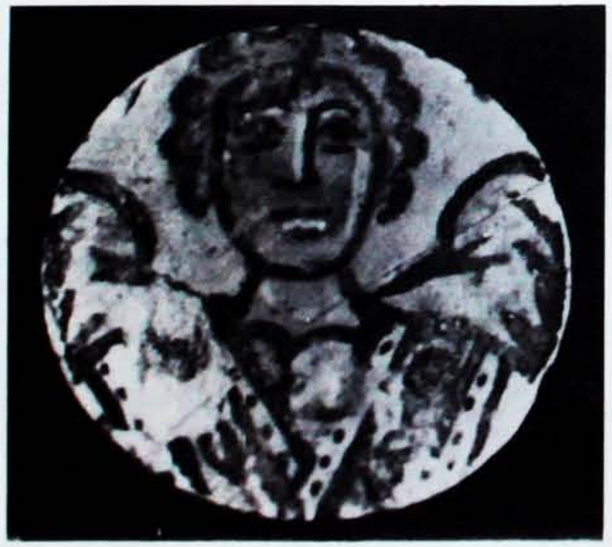

Рис. 4. Лоратный архангел. Керамический медальон из Преслава

Керамический эпистилий, состоявший из тринадцати икон, мог разместиться между алтаными столбами монастырского храма только в том случае, если иконы плотно прилегали одна к другой. Обрамления шириною 1-1,5 см в виде однотонной полоски указывают на то, что фриз не имел разделяющих изображения профилированных рамок, которые могли его ограничивать лишь сверху и снизу, а также, возможно, по краям, как это имеет место в византийском эпистилии с изображениями Деисуса, шести апостолов и двух мучеников, находящемся в монастыре св. Екатерины на Синае[9]. Фронтальная постановка фигур апостолов, представленных на преславских керамических иконах, исключает возможность их включения в деисусную композицию, столь типичную для византийских темплонов[10]. Типологически керамический эпистилий отчасти приближался к пятому варианту (по классификации М. Хатзидакиса)[11], однако при этом не являлся серией изолированных изображений святых, дополнявшей композицию Деисуса. Серия портретных изображений двенадцати апостолов получила распространение в Византии уже в доиконоборческий период, и даже была введена в состав иконографической программы росписей алтарной апсиды, пример чего дает мозаика церкви монастыря св. Екатерины на Синае (около 550-565 годов)[12]. Судя по тем обломкам керамических икон, которые могли служить принадлежностью эпистилия[13], а также по небольшому медальону с погрудным изображением лоратного архангела (рис. 4), алтарные преграды древнего Преслава преимущественно украшали фронтальные фигуры святых[14]. Т.Тотев с полным основанием смог отнести к принадлежности эпистилия керамические иконы с арочными завершениями[15]. К этому же разряду функционально принадлежат также круглые и прямоугольные плитки с изображениями архангелов, апостолов и святителей.

Преславские керамические иконы, являющиеся принадлежностью эпистилия, в свою очередь, проливают свет на функциональную принадлежность византийских керамических икон, традиционно датируемых X-XI веками[16]. В отличие от преславских, они обычно квадратной формы и имеют погрудные изображения вписанные в круг, кроме тех случаев, когда фигуры представлены в рост (св. Георгия (?) — из Константинополя, св. Елизаветы — из Херсонеса)[17]. В целом указанные византийские изделия, при их немногочисленности и разрозненности, требуют систематизации, с учетом богатых материалов из преславских находок, датировка которых в большинстве случаев не может быть оторвана от эпохи царя Симеона (893-927).

Поскольку керамические иконы с изображениями апостолов обнаружены в Тузлалыке вместе с производственным браком, отмечающим деятельность монастырской мастерской, а не в каком-либо ином месте, куда могли быть занесены вследствие разрушения нижнего храма, перед исследователем возникают дополнительные вопросы. Во-первых, нельзя с полной определенностью, как нам представляется, сказать, был ли аналогичный керамический эпистилий смонтирован на плоскости архитрава алтарной преграды в храме этого монастыря или это начинание осталось в стадии неоконченного эксперимента. Во-вторых, если это итоги эксперимента, притом проведенного не в годы царствования Симеона, а накануне разрушения Преслава вследствие нашествия византийского императора Иоанна Цимисхия в 972 году, то соответственно эти керамические иконы составляют произведения следующего этапа в деятельности преславских ателье, отделенного от продукции обнаруженой возле Круглой церкви почти половиной столетия. Насколько может оказаться правдоподобным такое предположение? С одной стороны, никак нельзя предположит, что деятельность керамических ателье в Преславе и его окрестностях совершенно замерла по смерти царя Симеона. С другой стороны, — это положение, конечно, никак нельзя рассматривать в качестве основного аргумента, который исключал бы возможность выполнения изображений апостолов в хронологических границах конца IX — первой четверти X веков. Т. Тотев, как и следовало ожидать, предпочел опереться на графическую эволюцию начертаний букв, зафиксированную греческой палеографией18. Однако при этом надо учесть и то обстоятельство, что унициальные формы не настолько динамично были подвержены коренным изменениям, чтобы на основании последних окончательно и безоговорочно принять более раннюю датировку. К тем же достаточно неопределенным результатам ведет и сопоставление с графикой кириллического письма IX-X веков[19]. О неустойчивости начертаний одних и тех же букв дает достаточно наглядное представление надпись Самуила 993 года[20].

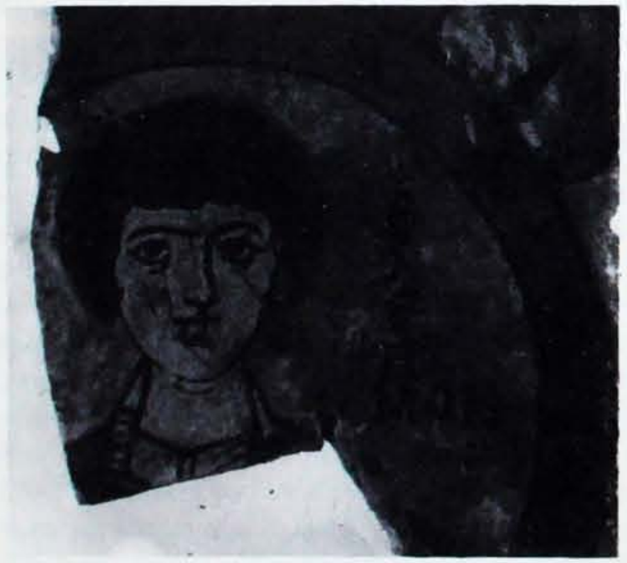

Рис. 5. Св. Пантелеймон. Керамическая икона из Никомидии

Если эпистилий, подобный тому, к которому могли принадлежать известные нам керамические иконы апостолов (рис. 1-3), был смонтирован в церкви монастыря в Тузлалыке, то он должен иметь своей основой каменный, либо деревянный архитрав, поддерживаемый столбиками. Последние могли, скорее всего, имет форму и декор аналогичные инкрустированным мраморным колонкам из Круглой церкви в Преславе.

В работах, посвященных анализу керамических икон из монастыря в Тузлалыке, Т. Тотев уже отмечал некоторую грубоватость рисунка, малую насыщенност тонов и недостаточно тщательно очищенную глину. Казалось бы, все это говорит в пользу предположения, что перед нами свидетельство первых опытов деятельности преславских керамистов. Вместе с тем, продукция аналогичного назначения, вышедшая из ателье в Патлейне, возле Круглой церкви и к северо-западу от дворцов, отмечена несравненно более высоким профессиональным мастерством, проявления которого, на наш взгляд, исключают простое техническое совершенствование. Перед нами в сущности два направления, одно из которых можно условно назвать аристократическим или придворным. Если сопоставить медальон с погрудным изображением лоратного архангела (рис. 4) с фрагментом керамической иконы св. Пантелеймона, происходящей из Никомидии (рис. 5), нельзя не признать довольно близкого стилистического сходства этих произведений, при всех их неизбежных индивидуальных отличиях. Отсюда напрашивается решение диллемы: являлось ли это ателье в болгарской столице царя Симеона наиболее византинизирующим и было отчасти укомплектовано заезжими константинопольскими мастерами, хорошо знакомыми с проявлениями неоклассицизма, столь типичным для „Македонского Возраждения“, или же обслуживалось художниками преславского придворного скриптория, знакомыми с указанным течением. В любом случае этим изделиям противостоит серия керамичных икон апостолов из монастыря в Тузлалыке (рис. 1-3). Ее происхождение явно связано с совершенно иной средой.

Облик апостолов, представленных на керамичских иконах, носит настолько откровенно ориентализирующий характер, что связь этого искусства с восточнохристиянскими художественными традициями представляется не требующей развернутой аргументации. Не попытаться ли нам, однако, несколько конкретизировать эту чрезвычайно общую характеристику, с учетом исторических условий? Изображения выдаются своим архаизмом, проявления которого не надо искать слишком далеко, поскольку их имеем в избытке в ранних памятниках славянского книжного искусства, таких как Ассеманиево Евангелие[21] и Маринское Евангелие. На страницах того и другого кодексов находим изображения, которые восходят к тем же моделям, что и миниатюры парижского кодекса конца VIII — начала IX веков, содержащего избранные места и параллели из Отцов Церкви[22]. Это прямое наследие восточнохристианского искусства доиконоборческого периода, усвоенное в Болгарии во второй половине IX века вместе со славянской письменностью[23].

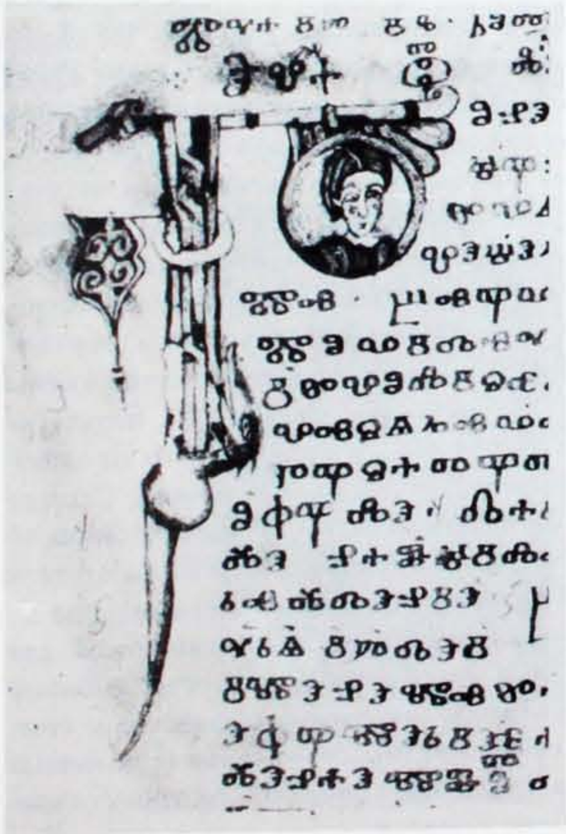

Рис. 6. Инициал Ассеманиева Евангелия

В нашу задачу в данном случае не может входить дифференциация всех течений, имевших место в развитии искусства конца первого тысячелетия в Византии и на христианском Востоке. Но о некоторых их проявлениях надо все же сказать, лишь для того, чтобы оттенить черты стиля преславских керамических икон апостолов из монастыря в Тузлалыке. Как известно, среди исследователей не существует единого мнения о происхождении стиля фресок в „Санта Мария Антиква“ в Риме, выполненных в 705-707 годах, при папе Ианне VII[24]. Вместе с тем, никто не может отрицать, что сочная живописная трактовка лиц, несмотря на усиление линейного элемента, восходит к эллинистическим традициям, возобладавшим в Константинополе в VII веке. О стиле этих росписей дает достаточно ясное представление голова св. Кирика на фреске в капелле Феодота (рис. 7). Ко времени выполнения преславского керамического темплона рост линейности привел к выработке форм, казалось бы, имеющих мало общего с указанным кругом памятников, хотя фактически это проявления тех же тенденций. Иное дело, что акценты здесь перенесены на графическую контурную линию. Как в никомидийской керамической иконе св. Пантелеймона (рис. 5), так и в изящном преславском медальоне с погрудным изображением лоратного архангела (рис. 4), она сохраняет мягкость и изящество. В Джручском Четвероевангелии, — грузинской рукописи,

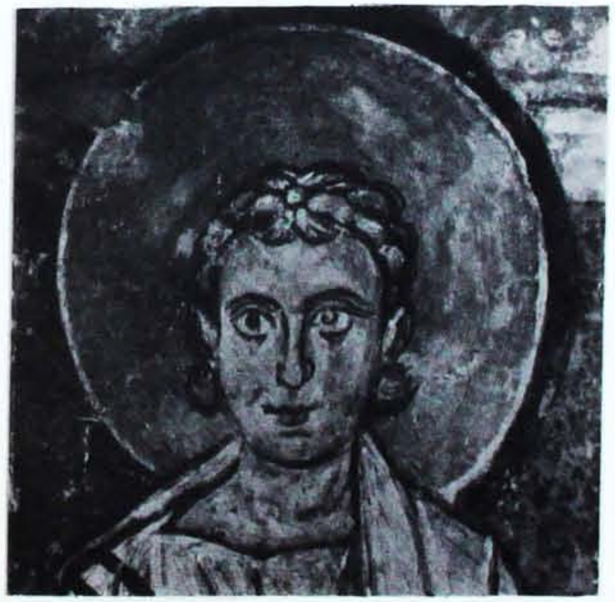

Рис. 7. Св. Кирик. Фреска церкви Санта Мария Антиква в Риме

переписанной в Шатбердском монастыре в 936 году и украшенной в 940 году миниатюрами мастером Тевдоре, — при копировании ранних оригиналов, напротив, оказывается доминирующей графическая манера с заметной схематизацией рисунка[25]. В частности, в изображении евангелиста Марка (рис. 8) античная аркада обрамления сочетается с тщательной, каллиграфической прорисовкой тонкой кистью всех деталей, с нанесением на щеки румянца в виде красноватых пятен. Иконы из Тузлалыка представляют еще более решительный шаг в этом направлении, думается, в достаточной мере обусловленный культурной средой.

В то время, как в самом Преславе при дворе царя Симеона могли культивировать художественные формы византийского столичного искусства, загородные монастыри, по-видимому, более стойко и последовательно оставались в сфере воздействий сирийско-палестинского круга моделей. К нему, в частности, тяготеют медальоны с погрудными изображениями, являющиеся принадлежностью инициалов Ассеманиева Евангелия[26] (рис. 6). Керамические иконы с изображениями апостолов Павла, Иакова Зеведеева и Филиппа (рис. 1-3), надо признать, при всей своей типологической близости к произведениям восточнохристиянского искусства, не могут быть охарактеризованы как совершенно чуждые элементов рисунка свойственного более изысканным образцом преславской рисованной керамики. В этом смысле они типологически могут быть вполне уподоблены миниатюрам Джручского Четвероевангелия, датируемым 940 годом. В них также налицо далекие отголоски эллинистического стиля, не столько ощущаемого, сколько угадываемого за общей архаизацией форм.

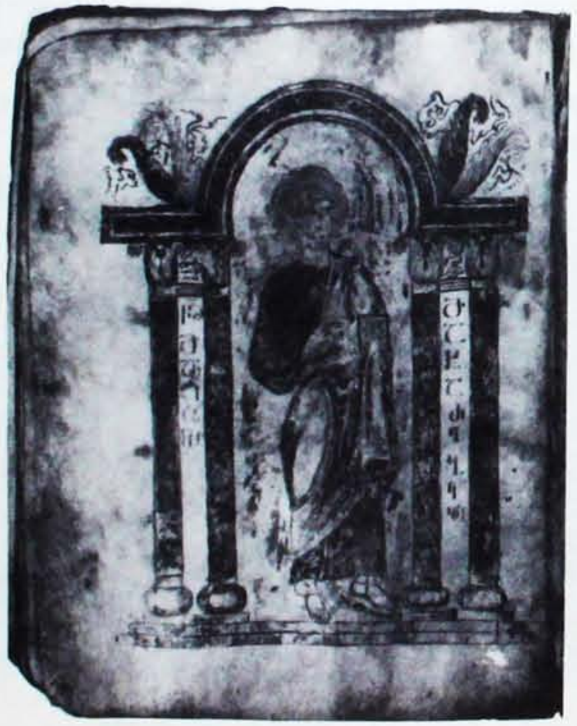
Рис. 8. Евангелист Марк. Миниатюра Джручского Четвероевангелия

Манера выполнения керамических икон апостолов, и особенно приемы нанесения тонкой кистью линий, очерчивающих овал лица, передающих нос, глаза, брови, пальцы рук, обозначающих складки одежд с их плоскостно-декоративной трактовкой, напоминает изображения на страницах ранних славянских рукописей. Детальное сравнение указанных черт со свойственными тематическим инициалам глаголического Ассеманиева Евангелия позволяет заключит, что выполнением изображений апостолов в монастырском ателье в Тузлалыке занимался мастер, основным занятием которого было оформление книг, выходивших из скриптория этого монастыря. То обстоятельство, что именно ему было поручено изготовление эпистилия для монастырского храма, как нам представляется, вполне согласуется с укладом скромного загородного монастыря, для которого приглашение художника извне могло быть связано с большими материальными затратами. С другой стороны, это явление отвечает известной универсальности средневековых мастеров. Таким образом, уцелевшая часть ке-

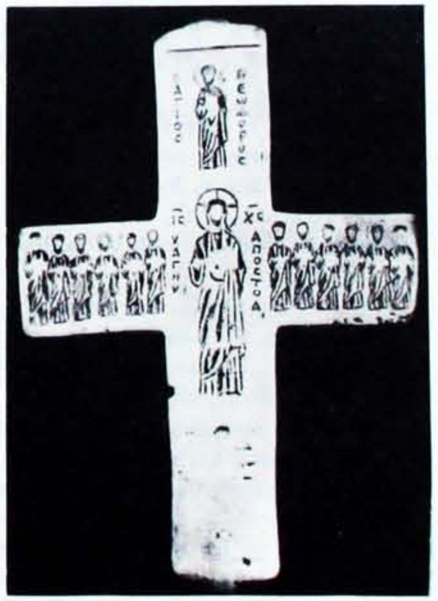
Рис. 9. Христос среди апостолов; св. Феодор. Крест Марка Пещерника

рамического эпистилия оказывается чрезвычайно важной и для истории преславского книжного искусства, памятники которого в оригинале не сохранились.

Керамические рисованные иконы из монастыря в Тузлалыке относятся к числу наиболее ранних и значительных памятников христианского искусства у славян. Они дают ключ к пониманию генезиса его художественных форм и, как мы стремились показат, имеют непосредственное отношение к декору интерьера храма, а также к оформлению иллюминованной книги древнего Преслава.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] Chatzidakis, M. Ikonostas. — In: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*. Herausgegeben von K. Wessel und M. Restle. Bd. 3. Stuttgart, 1972, 331-334.

[2] Тотев, Т. 1) За новоткритите рисувани керамични икони от Преслав. — Изкуство, 26, 1976, № 2, 25-28; 2) Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX-X. — Археология, 1976, № 1, 11-16; 3) Icônes de céramique peintes et en relief nouvellement découvertes à Preslav. — In: *Actes du XIV*^{e} *Congrès* International des études byzantines, Bucarest, 6-12 septembre, 1971, Vol. 3. Bucarest, 1976, 465-468; 4) Icônes peintes en céamique de „Tuzlalâka" é Preslav. — In: *Culture et art en Bulgarie medievale VIII*^{e}*—XIV*^{e} *s.* (ИАИ, 35, 1979, 65-73; 5) Преславската керамична икона. — Отечество, 1980, № 22 (123), 23-25; 6) Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. — РП, 8, 1982, 45-70. Пользуюсь случаем выразить искренную благодарность д-ру Тотю Тотеву, любезно предоставившему мне фотографии преславских керамических икон и своевременно знакомившему меня с результатами своих исследований.

[3] Щепкин, В. Н. Резное деревянное тябло XIII века. — В: *Сборник статей, посвященных В. И. Ламанскому*. Ч. 2. СПб., 1908, 787—791, табл. I-III. Размер тябла 26 x 228 x 5 см.

[4] Totev, T. Icônes peintes en céramique de „Tuzlalâka" à Preslav, 68-71, fig. 2-8.

[5] См.: *Подлинник иконописный*. Изд. С. Т. Большакова. М., 1903, с. 37, 97, табл. 19, 144; Фартусов, В. Д. Руководство к писанию икон святых угодников божиих в порядке года. М., 1910, с. 41, 264. Ср.: de Jerphanion, G. Quels sont les douze Apôtres dans l'iconographie chrétienne? — In: *La Voix des Monuments*. Paris — Bruxelles, 1930, p. 189 sq.

[6] Matthiae, G. Le porte bronzee bizantine in Italia. Roma, 1971, tav. 38, 94.

[7] Totev, T. Icônes peintes en céramique de „Tuzlalâka à Preslav, p. 69, fig. 3, 6; Манастирът в „Тузлалъка"..., 67-68, обр. 64.

[8] Там же, 13-23, обр. 13.

[9] Weitzmann, K. Die byzantinischen Elfenbeine eines Bamberge Graduale und ihre ursprüngliche Verwendung. — In: *Studien zur Buchmalerei und Goldschmiedekunst des Mittelalters*. Festschrift für K. H. Usener. Marburg an der Lahn, 1967, 16-17, Abb. 7.

[10] Ibidem, Abb. 6, 8; Weitzmann, K. Four Icons on Mount Sinai: New Aspects in Crusader Art. — Jahrbuch den österreichischen Byzantinistik, Bd. 21, 1972, 279-288, fig. 1-7; Chatzidakis, M. Ikonostas, 337-343; L'évolution de l'icone aux 11e — 13e ciècles et la transformation du templon. — In: *XV*^{e} *Congrès* International d'études byzantines. Rapports et co-rapports. Vol. 3. Art et archéologie. P. 1. Les grands courants dans la peinture: b. Icones. Athènes, 1976, 169-178.

[11] Ibidem, p. 171.

[12] Kitzinger, E. Byzantine Art in the Making. Cambridge, Mas 1977, p. 99, fig. 177.

[13] Миятев, Кр. Преславската керамика. С., 1936, с. 15, 17, 70-71, обр. 4, 6.

[14] См. фрагменты, изданные Т. Тотевым в комплекте репродукции „Преслав. Керамични образи". С., 1981.

[15] Тотев, Т. Преславската керамична икона, с. 25.

[16] Talbot Rice, D. Byzantine Polychrome Pottery. A Survey of recent discoveris. — Cahiers archéologiques, 7, 1954, p. 71, pl. XXX, 1-2; *Искусство Византии в собраниях СССР*. Каталог выставки. Вып. 2. М., 1977, №№ 467, 477 (Эти хранящиеся ныне в Москве иконы свсв. Пантелеймона и Георгия происходят из Никомидии); *Byzantine Art an European* Art. 2-nd ed. Athens, 1964, №№ 598-601.

[17] Ebersolt, J. Céramique et statuette de Constantinople. — Byzantion, 6, 1931, 559-560, Pl. 22; Искусство Византии..., № 478 (фигура, несмотря на хорошо читаемую сопроводительную надпись, ошибочно определена как изображение Богоматери).

[18] Totev, T. Icônes peintes en céramique de „Tuzlalâka à Preslav, p.72, fig. 9; Манастирът в „Тузлалъка"..., с. 69.

[19] Гошев, Ив. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в. С., 1961, обр. 95. Ср.: Moutsopoulos, N. La morphologie des inscriptions byzantines et Post-byzantines de Crèce. — Cyrillomethodianum, 3, 1975, p. 58 ff.

[20] Гошев, Ив. Указ, соч., 87-88, табл. XIX.

[21] *Асеманиево Евангелие*. Факсимилно издание. С., 1981.

[22] Weitzmann, K. The Miniatures of the Sacra Parallela. Parisinus Graecus 923. Princeton, N. J., 1979, fig. 400 ff.

[23] О последней см.: Киселков, В. Сл. Българската книжнина през Симеоновия век. — В: *България 1000 години*. Т. I. С., 1927, 117-138; Георгиев, Е. Возникновение Преславской литературной школы. — Старобългаристика, 6, 1982, № 1, 16-28.

[24] Подробнее о них см.: Nordhagen, B. P. J. The Frescoes of John VII (A.D. 705-707) in S. Maria Antiqua in Rome. — Acta ad arhaecologiam et artium historiam pertinentia (Institutum Romanum Norvegiae), 3, Rome, 1968.

[25] Амиранашвили, Ш. Грузинская миниатюра. М., 1966, 15-17, табл. 7-12.

[26] Пуцко, В. Imago clipeata в художественном декоре Ассеманиева Евангелия (в печати).

PRESLAVER KERAMIKEPISTYLIUM

Vassili Putzko

Zusammenfassung

Im Zusammenhang mit der von T. Totev entdecktennicht großen Sammlung von Keramikikonen aus der Klosterwerkstätte für bemalte Keramik im Ort Tuslalaka bei Preslav behandelt der Autor das Thema von der Vorhandensein von Altarzwischenwänden, die mit bemalter Keramik verkleidet waren. Bei den Schlußfolgerungen des Entdeckers anfangend, behandelt er hauptsächlich zwei Fragen: die funktionale Bestimmung der Ikonenplatten in der Klosterkirche und die Meister der darauf gestalteten Apostel und Evangelisten.

Der Keramikepistylium bestand nach dem Autor aus 13 Ikonen. Die Frontalgestaltung der dargestellten Apostel schließt ihr Vorhandensein in der für Byzanz typischen Komposition von Altarwänden — Deisis — (Gebet) aus. Seiner Typologie nach steht der Preslaver Keramikepistylium am nächsten der Variante V von der Klassifikation von M. Hatshidakis.

Zusammenfassend betont der Autor, daß die bemalten ikonen aus der Klosterwerkstätte in Tuslalaka zu den ältesten und bedeutendsten Denkmälern der christlichen Kunst bei den Slaven gehören. Sie geben den Schlüssel zum Begreifen der Genesis der Kunstformen und haben direkte Beziehung sowohl zur Dekoration der Kirche, als auch zur Gestaltung der Verzierungen des Preslaver handgeshriebenen Buches in IX-X Jh.

О ПРОИЗВОДСТВЕ СТЕКЛА В ЭПОХУ ПЕРВОГО БОЛГАРСКОТО ЦАРСТВА

Юлия Щапова

Огромный период в истории Болгарии, называемый Первым Болгарским царством (681-1018 гг.) был важным для такого, казалось бы, частного сюжета как история болгарского стеклоделия.

Под стеклоделием надо понимать отрасль материального производства, включающую в с себя две обязательных части: стекловарение, произвоство стекла как материала, и изготовление изделий из стекла. Эти части могут быть или объединены или разъединены во времени и пространстве. Как следствие такой производственной организации, кстати, принятой и в других отраслях (в цветной и черной металлургии и металлообработке, в кожевенном деле и в ткачестве, в сторительстве и ювелирном деле), возникают мастерские разного типа. В одних мастерских осуществляли полный произвоственный цикл, в других — его части, связанные, соответственно, со стекловарением или обработкой стекла (вхолодную или (и) вгорячую).

Самая структура производства требует от историка четких разграничений мастерских по типам и классам. Такие уточнения обязательны, особенно в тех случаях, когда замечены следы стекольного производства. Следами производства исследователи считают и деформированные (или бракованные) изделия, слитки и обрезки стекла и остатки печей, и стекловаренные горшки, и большие скопления находок из стекла. Подобные критерии, имеющие в своей основе здравый смысл, широко распространены. Е. Ольчак предложил изучать стекольные мастерские и другие производственные комплексы в связи с изучением средневекового стекла вообще, создав своего рода программу: описание и анализ мастерской в связи со всем стеклом исследуемого памятника; изучение техники и технилогии(реконструкция процессов стекловарения и его структуры, сырья и техники формования), и, наконец, социальной и организационной стороны дела.

Оценивая остатки мастерской, Е. Ольчак считает необходимым замечать роль мастерской в местном производстве, выбирая в дилемме: постоянный вклад — эпизод, который не повлиял на судьбы местного стеклоделия. Важно найти связь раннего и позднего производств, установить причины различий пространственного размещения и организационных изменений.

Признавая сложность остатков мастерских, Е. Ольчак полагает, возможным сделать их предметом специального исследования.

Научно обоснованные критерии для установления типа мастерских предложила М. Декувна. Развитием ее идей можно считать еще одну классификацию мастерских, прогностическую по своему характеру.

Если производство стекла (в данном месте в данное время) явленятся неоспоримым научным фактом, то этот факт свидетельствует прежде всего о том, что общество развивается по восходящей в данный момент и о том, что есть цели, достижения которых стекло облегчает, что в обществе есть свободные средства, которые можно вложить в такую отрасль производства, что есть силы, способные его организовать, и силы, способные воплотить задуманное.

К настоящему времени следы стекольного производства открыты в Европе почти повсеместно: существование одних легко доказывают остатки печей и сопровождающих их отходы производства, существование других имеют лиш, косвенные, нередко очень слабые подтверждения. Открытие одних, несмотря на богатую литературу, оценены очень скромно, открытие других — високо, широко и шумно.

Стекольные мастерские существовали в территориальных пределах Первого Болгарского царства. Очевидно, что все необходимые условия появления и развития стеклоделия были выражены. Вопрос не в том, было или не было стеклоделия в раннесредневековой Болгарии, ответ один — было. Предстоит определить характер самого производства: сколь сложен был производственный цикл, каковы виды продукции, каковы ее черты и свойства и т.д. К настоящему времени открыто не менее трех стекольных мастерских, которые относят к интересущей нас эпохе: одна в монастыре в Патлейне, две других в столицах царства, в Преславе и в Плиске.

О стекольной мастерской в Патлейне* как о надежном научном факте впервые в 1963 г. заговорил Г. Джингов. Позднее он много раз приводил этот факт как доказательство древности болгарского стеклоделия. Нет ничего удивительного в том, что самая первая мастерская, созданная в славянском мире — болгарская, можно было бы разделить радость автора. Нет ничего удивительного в том, что стекольная мастерская была открыта в монастыре. Монастырские стекольные мастерские — обычное явление для средних веков. В таких мастерских варили стекло, из которого выдували оконные стекла и посуду специального назначения 2-3 форм. Мастера, выполнив один заказ, получали другой и уходили на новое место работы.

В отличие от известных мастерских „узкого профиля“, монастырская мастерская в Патлейне имела „широкий профиль“. Г. Джингов убеждал, что кроме оконного стекла, в мастерской делали сосуды, бусы, браслеты и смальту. Столь широкий ассортимент продукции мало вероятен для небольшой мастерской. Однако на очевидное несоответствие профиля мастерской производственным нормам средневековья никто не обратил внимания. Это несоответствие известным ранее правилам порождало и особый интерес и некоторое недоверие к построениям Г. Джингова. Внимательное изучение его работ усиливало недоверие: они содержали противоречивые сведения, логические ошибки, подмену одних сюжетов другими. Казалось странным, что описания и изучение оборудования и инструментария стекольной мастерской в Патлейне заняли ссылки на работы А. Кизы, В. Хвойки, К. Ламма, Г. Давидсон, С. А. Трудновской, А. Цофты, М. А. Безбородова; место анализа собственных данных заняли ссылки на трактат Агриколы и перечень печей, открытых в других местах. Подобные аргументы, общие соображения и аналогии очень разные по своему характеру, не проясняли существа дела; они, скорее, ослабляли, чем укрепляли научную позицию автора.

Стекольную мастерскую, в существований которой автор не сомневался, он поместил в помещение Б, в одном из двух, А и Б, расположенных вблизи монастырской церкви. Эти помещения Ю. С. Господинов и Кр. Миятев считали мастерской по изготовлению рисованной керамики. Те же помещения Н. Мавродинов считал ключарницей. В списке профессий, которыми могли бы владеть монахи монастыря, Н. Мавродинов упоминал и стеклоделов, не указывая, правда, места мастерской.

Расхождения во мнениях обычны, особенно при недостатке информации. Новой информации нет, поэтому представляется естественным повторно рассмотреть и оценить те же сведения в новом контексте, в иных условиях и с учетом дополнительных критериев. Именно поэтому показалось целесообразным рассмотреть еще раз основания, на которых Г. Джингов построил свою версию о стекольной мастерской в Патлейне, и, посетив Патлейну, познакомиться на месте и с топографией монастыря и археологическими остатками мастерской*.

---

* Патлейна и ее монастырь расположены в горах к югу от Преслава.

* Пользуюсь случаем принести благодарность Константину Тотеву, в настоящее время руководителю раскопок в Патлейне, который познакомил с топографией монастыря и новыми археологическими открытиями.

Остатки мастерской сохраняются в музее Преслава. Они экспонированы в витрине и представляют собою около 30 осколков стекла, деформированных жаром. Как явствует из коллекционных описей, эти осколки были найдены в разных точках не только самой Патлейны, но и в Преславе. Собранные вместе в экспозиции, они должны были и, кстати, производят впечатление „отходов производства“, не являясь таковыми, по существу. Следовательно, главный аргумент в пользу мастерской — наличие отходов и брака — не заслуживает доверия. Сведения и данные, приводимые в качестве аргумента, при ближайшем рассмотрении оказываются плодом искусной, но, к сожалению, безосновательной реконструкции.

Иными словами, помещения Б никогда не было стекольной мастерской, тем более с трехярусной стекловаренной печи.

Стекловаренную печь, согласно градостроительным правилам, нужно было строить на расстоянни не менее 20 м от ближайшей постройки. Мастерская в Патлейне не только соседствует с монастырской церквьй и трапезной, от которых она находится на расстоянии 5-7 м. Более того, над ее рабочими помещениями располагался дом игумена — соседство просто невероятное. Следовательно, в помещении Б, если и работали со стеклом, то только холодным, скорее всего с холодной стеклянной суспензией, которой расписывали керамику. Обжигали роспись в печах, которые были расположены на растоянии около 500 м ниже по склону горы, что вполне согласуется с правилами.

Если следовать тем же правилам, которые были хорошо известны в эпоху болгарского царства, то стекольную мастерскую в том помещении, которое отводил ей Г. Джингов, нельзя было устраивать.

Следовтельно, в Патлейне, в помещении Б никогда не было стекольной мастерской. Очевидно, что все оконные стекла, сосуды, мозайка, браслеты и бусы, находимые в Патлейне, были изготовлены в ином месте.

В результате ревизии, так назовем изыскания Г. Джингова, проведенной им 50 лет спустя после раскопок Ю. Господинова — родилась сенсация — стекольная мастерская, самая древняя в славянском мире. Еще через 30 лет, в результате еще повторной ревизии, произошло крушение сенсации и реабилитация добротных версий Ю. Господинова и Кр. Миятева. В Патлейне была открыта мастерская, где никогда не варили стекло, но расписывали керамику эмалевыми (стеклянными) красками.

* * *

Первые исследования химического состава древнеболгарских стекол IX-XIII вв. из Плиски и Преслава сначала, в 1959 г., были опубликованы в специальном издании, и за два года до появления статьи Г. Джингова — в археологическом издании. При внимательном чтении этих публикаций нелзя не заметить, что тигли с остатками невыработанного стекла, которые Г. Джингов представлял как аргумент в пользу монастырской мастерской в Патлейне были найдены в Преславе (на другом археологическом памятнике). (К сожалению, более точных сведений о месте находки нет).

Рассмотрим состав стекла, опираясь на опубликованные анализы. Как обычно, рассмотрим относительные содержания окисей калия и магния и рецептурную норму (табл. 1).

Стекло для мозаичных кубиков сварено в разных традициях стекловарения: одна уходит корнями в провинциальный Рим (ан. № 759, 760), другая — на Ближний Восток (ан. 747, 748). Первая предполагала применение соды, вторая — золы солончаковых растений. Применялась зола kalidium caspicum (наземные части и корни (№ 757) однолетников).

Синее стекло сварено в византийских традициях: кажущаяся ближневосточная рецептурная норма в сочетании с применением соды.

Оба сосуда изтоговлены из стекла, сваренного не соде: один — в традициях столично-римского стекловарения (№ 236), другой — в египетских (двойная содовая шихта, № 234).

Из одного и того же сырья (зола kalidium casp. + доломиты) и согласно единой рецептурной норме (№ = 1.5 = 0,15) было изготовлено стекло, оставшееся в двух тиглях (№ 828 и 829). Стекло в третьем тигле (№ 830) сварено на золе соликорнии.

В той небольшой совокупности готовых изделий, состав которых изучен, только одно, № 747, под которым записан результат анализа зеленого прозрачного мозаичного кубика, можно считать одинаковым по составу с теми, которые происходят из тиглей №№ 828 и 829: одно и то же щелочное сырье и одинаковая рецептурная норма (1,39 — в допустимых пределах отклонений от N = 1,5). М. А. Безбородов и М. Р. Маринов полагали одинаковыми стекла, которые, как следует из наших расчетов и очевидно из построения существенно различаются между собой анализы №№ 9, 10, 11. Во всех исследованных тиглях варили зеленое (разных оттенков) прозрачное стекло. Обобщая наблюдения над составами стекла из тиглей, можно заключить, что в преславской стекольной мастерской варили стекло и безусловно делали мозаичные кубики предусматривает изготовление плит, для их отливки в качестве формующей поверхности использовали хорошо отполированную мраморную плиту, бывшую частью шестигранной колонны. Следов изготовления какой-либо иной продукции в этой мастерской не сохранилось. Однако технологический прием — литье на плоскость — позволяет, используя формующую силу поверхностного натяжения, изготовливат неболшие округлые плосковыпуклые изделия, которые можно использовать как вставки в перстни и как цветные украшения прекрасных беломраморных колонн. Можно по-разному относиться к подобному художественному решению, но нужно думать, что все декоративные детали из стекла плосковыпуклые в сечении были сделаны местными мастерами в самом Преславе.

Можно уверенно утверждать, что в Преславе (не в Патлейне) варили стекло и отливали плиты, из которых нарезали мозаичные кубики зеленого цвета разных оттенков. С достаточным основанием нужно допускат изготовление небольших плосковыпуклых (в поперечном сечении) декоративных деталей: вставки в колонны и другие архитектурные детали, с меньшими основаниями — вставки в перстни, серьги, возможно, и в другие украшения или бытовые предметы.

Литье на плоскость, изготовление плоских отливок и их деление на части вхолодную — это такие технологические приемы, которые хорошо известны бронзолитейщикам и ювелирам и не являются специфическими для стеклоделия. Связь цветной металлургии и стеклоделия характерна для начальных этапов развития стеклоделия, если иметь в виду его общеисторическое развитие, его филогенез. Закон Мюллера — Геккеля о связи и зависимости онтогенеза от филогенеза позволяет рассматривать приведенные выше наблюдения над деятельностью преславских стеклоделов как признаки, характерные для периода становления стеклоделия, первого этапа его развития. Именно к такому этапу в истории средневекового болгарского стеклоделия и следовало бы относить мастерскую в Преславе, от которой сохранились бесспорные и очевидные следы.

У М. Маринова и М. А. Безбородова есть сообщенние о мастерской, открытой в Плиске. Как они сообщают, в масстерской работали 2 печи, о которых никаких уточняющих сведений нет. Авторы проанализировали состав 4 предметов: 2 оконных стекла (№№ 12, 13), один сосуд (№ 14) и один браслет (№ 15) квадратный в сечении. Обработаем результаты анализов по нашей методике. Все стекла сварены на соде по разным рецептурным нормами: одно — оконное фиолетовое соответствует правилам провинциально римского, другое и один сосуд — египетского (двойная шихта), а браслет — византийского стекловарения. Все исследованные ими вещи не только импортные, но и вероятно,

разного времени: ни одна вещь не может ни характеризовать, ни иллюстрировать стеклоделие в Плиске IX в. Стекловаренные печи в Плиске отмечают, очевидно, лишь точку на географической карте средневекового стеклоделия,никакие иные характеристики этой мастерской к сожалению неизвестны.

Продолжение темы является частичной реализацией упомянутой выше программы Е. Ольчака: проанализировав небольшую серию преславских находок, попытаемся прояснить историко-культурный фон, на котором существовала преславская мастерская. Изучен состав 11 предметов: 7 мозаичных кубиков разных цветов, оконное стекло пурпурного цвета и три сосуда: чаша, стакан и бутылка*.

Обработаем данные анализа по той же программе, по которой были обработаны ранее опубликованные данные. Результаты анализа представим в виде таблицы (табл. 2).

Новые данные по-иному характеризуют преславские стекла в целом.

Мозаичные кубики изготовлены из содового стекла одно (№ 3) по провинциально-римским правилам, другие (№ 1, 4, 6, 7) по строгим византийским, еще один (№ 2) — в египетских традициях; один кубик (№ 5) изготовлен из золистого стекла по другим правилам византийского стекловарения. Замеченное разнообразие рецептуры является особенностью византийского стекловарения.

В соответствии с византийской рецептурой изготовлены прозрачные кубики, окрашенные в бирюзовый (№ 1), синий (№ 3) и пурпурный (№ 5) цвет; один с позолотой (№ 6, 7) и непрозрачный зеленый (№ 4). Особенная сложность рецептуры: совместное применение в качестве обесцвечивателя окисей марганца и сурьмы (№№ 1, 3), окиси кобальта в качестве крисителя (№ 3), сложного сочетания окисей меди, свинца и олова для изготовления непрозрачного зеленого (№ 4), обязательное обесцвечивание бесцветных стекол (№ 6, 7) и применение золочения — все, вместе взятое, может служить приметой столичного изготовления этой части смальт. Эту часть смальт должны были бы привезти в Преслав в готовом виде. В комплекте с ними была привезена и пурпурная (№ 5) и другая непрозрачная зеленая смальта (№ 2) возможного египетского происхождения.

Хорошо известен факт, когда арабский халиф, обращаясь с просьбой к византийскому императору, прислать смальту; часто упоминают и другой исторический факт: византийский император Фока послал в подарок халифу Кордовы целый корабль, груженый смальтой. В свете этих двух свидетельств подобная акция Византии по отношению к болгарскому царю представляется вполне вероятной.

---

* Автор анализов В. А. Галибин. Пользуюсь случаем принести ему благодарность. Результаты анализов даны в приложении.

Была прислана смальта, сложная по составу и технологии. Часть менее сложной смальты делали на месте, о чем шла речь выше. Следовательно, создание мозаичного декора Круглой церкви (и других построек) в Преславе было сопряжено с крупномасштабными и сложными мероприятиями на правительственном, так сказать, уровне. Удивляться этому вряд ли следует. События, аналогичные по масштабу и характеру, развивались в Киеве, правда, столетием позже.

В Преслав привезли тогда не только мозаику (и самих мозаичистов), но оконное цветное стекло (№ 8) и посуду (№№ 9, 10). (Чаша, изготовленная из свинцово-кремнеземного стекла, — уникальная находка. Ранее ничего подобного не встречалось. Сложилось убеждение, что такого стекла не делали в средние века. Новая находка требует специального внимания, именно поэтому оставим ее без комментария).

Стекло и изделия из него входили в болгарскую культуру, искусство и быт широким потоком, создавая дополнительный интерес к нему.

* * *

Оценивая данные о раннеболгарском стеклоделии и давно известные в литературе и полученные в последнее время, следует признать, что о производстве стекла в полном смысле этого слова можно говорить лишь применительно к Преславу. Культурный слой города сохранил достаточные и надежные свидетельства об этом.

Действительно, стеклоделы в Преславе работали с жидким стеклом, которое брали из горошков. Простота технологии, применяемой изготовления изделий — литье на плоскость, скорее косвенно, чем прямо свидетельствует о слабом знакомстве мастеров с делом, которое они делали. Как явствует из особенностей стекольных технологий работать с жидким (и пластичным) стеклом можно, и не имея специального опыта. Для этого достаточно, особенно на первых порах, располагать навыками работы с цветным металлом, однако при условии свободного владения этими навыками.

Другое дело стекловарение: для такой работы нужны специальные знания. Возникает парадокс: для получения стекла как материала специальные знания необходимы, а для изготовления изделий, они не обязательны. Случаи подобного несовпадения в истории известны: достаточно припомнить начальные этапи металлообработки у трипольских племен: прекрасный металл, выплавленный из руд, трипольцы

обрабатывали путем холодной ковки. Разрешая это противоречие, Н. В. Рындина предложила единственно верны вывод: на первых этапах освоения металлообработки трипольские мастера использовали металл, привезенный из тех областей, где его выплавка была хорошо известна. Описанные ею события и по времени и по своей специфике далеки от рассматриваемых нами. Суть же у тех и других одинаковая: в обоих случаях происходит освоение нового вида производственной деятельности. Можно было бы рассматривать трипольские события как своего рода прецедент, и затем по аналогии, давать оценку аналогичным по сути событиям, несмотря на их иной культурно-исторический контекст.

Преславское стеклоделие, действительно, можно было бы оценить по аналогии, решив, что преславские стеклоделы обработывали только готовое стекло. Однако стеклоторенные горшки, которые найдены в Преславе, явно противоречат бесспорнейшему заключению. С этим фактом нужно считаться и постараться все признаки, факты наблюдения и аналогии непротиворечиво сочетать в одной версии. Сделав одно допущение (оно пока не имеет подтверждения в самом Преславе), можно восстановить всю технологическую цепочку преславского стеклоделия. Речь идет о находках так называемого агломерата, шихты в виде заготовок, в мастерской в Сандански и близ стекловаренной печи в Новах.

Если в начале цепочки поставить агломераты, которые были изготовлены где-то и затем привезены в Преслав, то станет вероятным, что из них и было сварено стекло, из которого потом была сделана зеленая смальта (образцы № 3, 9-11 в табл. 1). Кто делал смальту в Преславе — византийцы, привезшие с собой агломерат, или болгарские мастера? Чтобы ответить на этот вопрос, нужно сравнить технологию изготовления, во-первых, этих смальт и вставок-инкрустаций. Для изготовления смальты жидкое стекло большой массой выливают на плиту, раскатывают валиком, отжигают, затем разделяют на кубики, итого нужно 5 операции.

Чтобы сделать вставку, нужно жидкое стекло выливать малыми порциями на плиту (вернее капать на плиту крупные капли), затем отжечь — и изделие готово, нужно всего 2 операции. Иными словами, мастер, который делал вставки, мог быть менее сведущим в ремесле, чем тот, который делал мозаику. Возможно, что такое разделение мастеров по уровню владения мастерством и не имело места, все сделали смальтовары. Сделать такие вставки они могли бы. Однако вмонтировать их в белоснежные мраморные колонны они вряд ли решились бы. Не столько техника и технология препятствовали такой акции, сколько эстетика. И, наоборот, другой, видимо болгарский мастер, руководствуясь иной эстетикой, сделал бы это скоре.

Во-вторых, сравнивая смальты привозные и те, которые были изготовлены на месте, нельзя не заметить, что и цвет, и технологию получения последних отличает безусловная простота. С такой технологией может справиться и начинающий мастер. Болгарский мастер-стеклодел в Преславе, видимо, и был таковым.

В понятие ранее болгарское стеклоделие — как частный случай так называемого местного производства — нужно включать географию мастерских, номенклатуру, формы и декор изделий, хронология и ареал которых отличается от хронологии и ареала подобных изделий иных типов. Изготовление изделий руками мастеров, местных по происхождению, предполагает обязательный этап ученичества и обязательное включение стеклоделия в местную производственно -экономическую структуру. Вставки-инкрустации можно было бы рассматривать как пример специфической продукции (форма, хронология, география). Технологическая простота позволяет расценивать их как очевидное производственное приобретение (изобретение) местных мастеров, освоенное на этапе их успешного ученичества.

Ранняя история болгарского стеклоделия, востанавливаемая таким образом, напоминает события ранней истории стеклоделия в древней Руси.

Сходство сравниваемых явлений объясняется не только тем, что оба они реконструированы одним и тем же автором.

Недавно открытый производственный комплекс вблизи Софии Киевской — это не только печи и стекловаренные горшки, это целые экземпляры и куски агломерата.

Именно это открытие усиливает замеченное сходство и позволяет считать оба эти события приметой и выражением закономерной эволюции явления, возникшего и развивавшегося в условиях существования сильной государственной власти, ведущей крупное монументальное строительство дворцов, церквей, монастырей, успех которого определяли во многом отношения Болгарии и Византии.

Историю болгарского стеклоделия, опираясь на археологические данные, нужно начинать, видимо, со времени Первого болгарского царства, с царствования Симеона, когда были сделаны первые шаги. Если пытаться удревнять его начальную историю, то время появления проболгар в Подунавье определяет terminuss post quem: говорить о болгарском стеклоделии IV-V вв. вряд ли можно: носителем ранней истории стеклоделия на этой территории был иной этнос.

Мастерские IV-V вв., открытые на территории современной Болгарии, были и технически, и организационно, и исторически, и культурно связаны с поздним Римом и ранней Византией. Эти мастерские составили историю стеклоделия на территории провинций, а затем и диоцеза Мезии; со стеклоделием Болгарии они связаны лишь местом, их разделяет время, самый характер и организация производства. Что касается родства, то они, безусловно, родственны, их родство не прямое по линии предок — потомок, а, скорее, сестринское: от общего предка, в роли которого выступает стеклоделие римской эпохи. Время, которое разделяет эти производства, заметно ослабляет их родственные связи. Действительно, византийское стеклоделия Х в. во многом и нередко существенно отличается от стеклоделия IV-V вв. В течение пяти столетий сменилось по меньшей мере 15 поколений византийских стеклоделов. И раннее стеклоделие на территории Болгарии и собственно болгарское стеклоделия — это ветви древа, отходящие от общего ствола на разных уровнях. Такими же ветвями были, видимо, мастерская в Торчелло и на Тамани и многие-многие другие, которые уже открыты, и те, остатки которых еще покоятся в земле.

Археологические находки позволяют утверждать, что интерес к изготовлению изделий из стекла был устойчивым. Его приметой может служить находка „гладилки“ в Стырмене в слое Х в. „Гладилки“ — ни что иное как готовое стекло, товарный полуфабрикат — предмет широко организованной восточной торговли, который можно встретить в Западной и Восточной Европе, а изделия из него — на Дальнем Востоке. Иными словами, подобные слитки найдены в тех местах, где любили стекло как материал, могли его обработывать и вхолодную и вгорячую с помощью несложных приемов, но не умели стекло варить.

В стеклоделии раннесредневековой Болгарии очевидны приметы двух типов производства, по меньшей мере: изготовление каких-то вещей из готового привозного стекла (без анализа их нельза установить) и изготовление вещей (мозаика, вставки) из стекла, сваренного на месте из привозной шихты, которой была придана форма конечного готового продукта.

Насколько позволяют археологические данные, в настоящее время нельзя говорить ни об изготовлении золоченой смальты, ни тем более об изготовлении бус из трубочек, оба эти производства в Преславе предполагала Ж. Въжарова. Относительно производства смальт необходимые данные приведены выше, что касается бус, то их изготовление из трубочек было делом ближневосточных специализированых мастерских; на протяжении всего I тыс.н.э. они были предметом широкого вывоза в Европу, Африку, Азию, вплоть до Приморья, Китая и Малайзии.

Рассмотренные материалы недостаточны для суждения о времени сложения в Болгарии собственного стеклоделия с полным производственным циклом, но это тема отдельной статьи.

Таблица 1

Расчет видов сырья и рецептурной нормы для стекол, найденных в Преславе

№ п/п	№ анализа	$\frac{100.K_2O}{K_2O + Na_2O}$	Виды щелочного сырья	$\frac{100.MgO}{MgO + CaO}$	K_2O	KO	$\frac{K_2O}{KO}$
1	+ 234	3.0	сода	5.88	22.03	6.12	3.6
2	+ 236	2.5	сода	6.6	19.45	6.8	2.86
3	+ 747	11.5	kalidium caspicum	29.8	16.19	11.65	1.39
4	+ 748	5.38	сода	19.8	16.2	13.07	1.24
5	757	17.0	kalidium caspicum	23.48	16.0	12.91	1.24
6	758	2.2	сода	21.21	15.6	12.16	1.47
7	+ 759	7.8	kalidium caspicum	25.0	16.94	8.47	2.0
8	+ 760	7.3	– " –	28.0	16.14	9.20	1.754
9	+ 828	15.6	– " –	20.9	17.99	11.68	1.54
10	+ 829	9.4	– " –	18.45	19.60	11.81	1.66
11	+ 830	24.0	salicornia	24.6	18.97	11.98	1.59

234, 236 – сосуды

747, 748, 759, 760 – мозаичные кубики прозрачного стекла зеленого цвета разной светлоты

828, 829, 830 – стекло из тиглей

757

758

Таблица 2

Расчет видов сырья и рецептурной нормы для стекол, найденных в Преславе (новые данные)

№ п/п	анализа	K_2O	KO	Вид щелочного сырья		$\frac{100.MgO}{MgO + CaO}$	$N = \frac{K_2O}{KO}$
				$\frac{100.K_2O}{K_2O + Na_2O}$	название		
1	547-11	11.0	10,8	–	сода	известняк	1.01
2	12	8.5	6,05	–	– " –	– " –	1.40
3	13	12.0	7,85	–	– " –	– " –	1.52
4	14	6.0	11.7	–	– " –	– " –	0.5
5	15	10.5	15.2	22.7	salicornia	15.2 доломитный известняк	0.69
6	16	8.5	10.7	–	сода	известняк	0.79
7	17	11.0	12.9	–	– " –	– " –	0.85
8	18	10.0	9.1	–	– " –	– " –	1.009
9	19	0.02	0.5	свинцовое	бесщелочное	безизвестняковое	
10	20	10.1	11.0	23.9	salicornia	40.9 доломит	0.91
11	21	8.0		–	сода	известняк	1.1

П р и л о ж е н и е

В. А. Галибин. Результаты анализов стеклянных изделий из Преслава

Лабор. шифр	№	Пред-мет	Цвет стекла	AL_2O_3	Na_2O	K_2O	CaO	MgO	Fe_2O_3	TiO_2	MnO	PbO	CuO	SnO_2	SB_2O_3	Ag_2O	$B_{i2}O_3$	CoO	HgO
547-11	20	Кубик	Би-рюз.	2,1	11	–	10	0,8	0,8	0,05	0,45	0	13	0,9	0,06	3	–	0,013	–
" 12	21	– " –	Зелен.	0,7	8,5	–	5,5	0,55	0,8	0,03	0,6	0,6	3,5	0,75	0,15	0,009	–	–	0,005
" 13	22	– " –	Го-луб.	1,6	12	–	7	0,85	1,1	0,04	0,45	0,9	0,3	0,03	4	–	–	0,15	0,006
" 14	23	– " –	Зелен.	3,1	6	–	11	0,7	0,65	0,05	0,05	4	4	1,1	–	0,005	0,014	–	0,004
" 15	24	– " –	Пур-пур.	1,4	8	2,5	13	2,2	0,6	0,04	1,6	–	0,002	–	–	–	–	–	–
" 16	25	– " –	Б/цв.	1	8,5	–	10	0,7	0,7	0,04	1,6	0,013	0,01	0,008	0,025	–	–	–	0,004
" 17	26	Кан-тарель	– " –	1,9	11	–	12	0,9	0,9	0,05	2,6	0,007	0,005	0,004	0,04	0,008	–	–	–
" 18	27	Око-нное	Пур-пур.	4,5	10	–	8	1,1	1,2	0,06	2,6	0,12	0,13	0,022	–	–	–	0,025	0,009
" 19	28	Чаша	Зелен.	–	0,02	–	0,4	0,1	0,3	–	–	60	1,2	0,01	–	0,015	0,006	–	–
" 20	29	Ста-кан	Б/цв.	0,6	7,5	2,6	6,5	4,5	0,4	–	0,5	0,006	0,002	–	–	–	–	–	–
" 21	30	Бу-тылка	– " –	0,5	8	–	6,5	0,7	0,5	0,03	0,03	0,005	0,005	–	–	–	–	–	0,003

ÜBER DIE GLASPRODUKTION IN DER ZEIT DES ERSTEN BULGARISCHEN REICHES

Julia Schapova

Zusammenfassung

Aufgrund von Beobachtungen und Analysen eines reichen Materials, das hauptsächlich aus archäologischen Ausgrabungen stammt, kommt die Autorin zu außerordentlich interessanten Schlußfolgerungen über die Glasproduktion während des Ersten bulgarischen Reiches. Eine große Zahl ihrer Resultate, die auch von großer Bedeutung sind, beziehen sich auf Preslav.

Nach der autorin kann die Glasporodultion in frühmittelalterlichen Bulgarien in zwei Typen unterteilt werden:

— Anfertigung von Gegenständen aus importiertem, bearbeitungsgeeignetem Glas.

— Anfertigung vor Gegenständen (hauptsächlich inkrustationsmosaik) aus Glas, das an Ort und Stele aus importierter Schicht hergestellt wurde, wobei sie eine vollendete Produktionsform bekam.

БРОНЗОВИ МОДЕЛИ - МАТРИЦИ ЗА КОЛАННИ УКРАСИ ОТ ПРЕСЛАВ

Стоян Витлянов

Между металните предмети, открити през последните години при археологическото проучване на една голяма представителна сграда в южната част на Вътрешния град на Преслав, особено внимание заслужават две бронзови матрици за коланни украси (обр. 1, 2 и 3). Нека наблюденията и бележките ни за тях в сборника, посветен на 60-годишнината на д-р и.н. Т. Тотев, бъдат приети като израз на внимание към юбиляра.

Първата матрица (п. инв. № 28017) представлява отлята от бронз правоъгълна плочка със запазени размери: 0,8 × 2,7 × 3,2 см. Върху лицевата (работната) ѝ страна е представено в профил, в ход наляво, чрез отнемане на метала животинско изображение, Откъм обратната страна личат дълбоки следи от удари с чук, останали в резултат на продължителното изполизуване. За многократна употреба свидетелстват износената и деформирана в краищата лицева повърхност на модела, както и запълнените на редица места очертания на животинското изображение.

Изображението най-вероятно е на лъв. Фигурата е оградена с двойна пуансонирана рамка. Независимо от стилизацията в някои елементи, като лъвското тяло и преметнатата през гърба опашка, се наблюдава известен реализъм. На правилно оформения десен заден крак се наблюдават ясно очертани нокти. Не дотам сполучливо е показана високо вдигнатата нагоре лъвска глава. Върху отчупената и нестигнала до нас част на матрицата вероятно е било представено по същия начин лъвско изображение в ход надясно. С това предполагано от нас разположение и намиращото се помежду им, също не оцеляло до днес дърво, композицията е възпроизвеждала известния в изобразителното изкуство на много народи митологичен сюжет „дървото на живота“. Изобразяващ древната представа на човека за света, под една или друга форма, последният отразява митологични традиции на племена и народи през различни исторически епохи[1]. В него е бил влаган смисъл като дърво на познанието, родословно дърво, алхимическо дърво, дърво на душата, дърво на жизнения път, дърво на смъртта, дърво на любовта, дърво на доброто, дърво на порока[2]. Без да се опитваме да търсим дълбоките корени на тази класическа композиция, ще се задоволим с някои бележки, засягащи нейната поява и разпространение.

Общоприето е мнението, че прародината на този мотив трябва да се търси в древното изкуство на Месопотамия и другите страни от Близкия изток[3]. Появил се за пръв път през неолита[4], той продължава да се среща в изкуството до средновековието, а в някои традиционни за него техники и материали, като народни бродерии, резба по дърво и др., се е запазил до наши дни[5]. В най-завършения си и характерен вид мотивът се изгражда на принципа на т.нар. бинарни (двойни) композиции, в множеството изображения на които (сибирски, централно- и южноазиатски, индоевропейски и християнски) централната фигура на дървото винаги е в комбинация с животни — фантастични и реални, птици, змии, антропоморфни божества и др. Така композиран, сюжетът носи хералдически характер и е широко разпространен в акадската, старовавилонската и средносирийска глиптика. През първото хилядолетие пр.н.е. същият мотив като символ на плодородието бил заимствуван и от изкуството на Иран. „Дървото на живота“ можем да видим върху великолепните сребърни блюда от сасанидската епоха и най-вече в произведенията на ранносредновековното източно текстилно изкуство. В Европа мотивът се разпространява чрез посредничеството на народите на Кавказ, Византия и арабските страни[6]. Разпространението му у нас е правилно да се изведе от византийския културен кръг, където го срещаме не само върху метал, керамика и текстил. Голямо е предпочитанието му в християнската иконография. Не е изключено по нашите земи да е бил донесен от азиатската прародина на българите, на които е бил добре познат, или пък от аварите по време на някой от техните многобройни набези към Цариград в началото на VII век. По този начин по различни пътища от Изтока „дървото на живота“ доста трайно се установява и в старобългарската художествена култура. От България през Карпатския басейн композицията достига до Меровингска Франция, където се среща върху медальони, макар и с донякъде променена вече форма[7]. Смисълът,

Обр. 1. Бронзови матрици от Преслав — лице и опако

влаган във всички случаи на изображенията, е магически или, по-скоро, апотропеичен.

Изцяло запазено до нас е достигнало едното лъвско изображение на композицията. Самостоятелно представен, образът на лъва се среща често сред орнаменталната украса на коланни токи и апликации, принадлежащи на население от централноазиатския и иранския културен кръг. Без съмнение появата му в изобразителното изкуство е била продиктувана от естетическия усет на степните племена и народи и се свързва с религиозните им представи. Така изображението на лъва е имало двояко значение: от една страна, са го смятали за враг и свиреп хищник, а от друга, се е наложил като символ на смелост, доброта и царственост[8]. С това си осмисляне той навлиза в християнската иконография, където често пъти се явява символ не само на свети евангелиста Марко, но и синоним на „злия дух“[9]. От тези кратки наблюдения за символиката на лъвското изображение в изобразителното изкуство е ясно, че изобразяването му не е плод на случайно хрумване, а на дълбоко осмисляне. Още от античността според Г. Вегнер лъвът е бил считан за най-силния апотропей[10]. Особено често като такъв той е бил използван при украсата на коланните апликации, и то най-вече при отлетите от бронз.

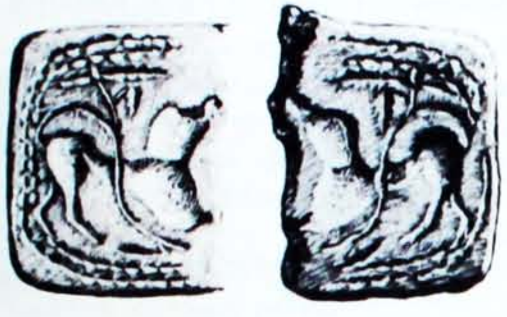

Обр. 2. Частична реконструкция
на първата бронзова матрица

А сега да се върнем на магическата символика на другия елемент от композицията на преславската матрица — дървото. Както вече отбелязахме, от него нищо не е достигнало до нас. Трябва да отбележим, че не е изключено сцената върху преславската матрица да е била в редуцирана форма, т.е. без „дървото на живота“. Това впрочем е често срещана практика при изобразяването на този мотив. Независимо от това двата варианта на композицията имат еднаква символика. Според повечето автори основният смисъл на композицията се съдържа в изображението на дървото. Последното, според тях, е естествен модел

на символа за реда и хармонията в света. В съответствие с митологичния строеж на космоса „дървото на живота“ има интересна зоомаркировка. На неговия връх се намират птиците, символизиращи горния небесен свят; в корените са били разположени различни твари от рода на змиите, жабите и костенурките, символизиращи долния подземен свят; по средата различни видове животни, в повечето случаи хищници, символизират средния земен свят. При всички митологични системи последните са играели ролята на медиатори, обединяващи всичките три свята. В световната митология персонажите, съответстващи на средната част на световното дърво, иконографски са представени симетрично от двете му страни като синоним на тяхната същност. В нашия случай лъвът от преславската матрица се явява символ не само на смелостта, но и на владетеля, чиято същност като посредник между хората и Небето не подлежи на съмнение[11].

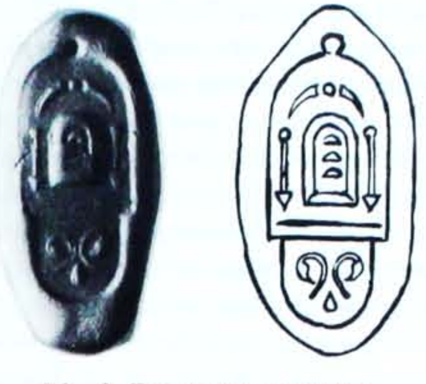

Обр. 3. Позитивен отпечатък
и графична рисунка на втората матрица

„Дървото на живота“ като вековен скитащ сюжет, както правилно го изтъква Л. И. Ремпел[12], се появява нееднократно, независимо от своите предшественици. Този мотив е толкова разпространен в древното изобразително изкуство на всички народи, че е излишно привеждането на успоредици. По отношение на разпространението си обхваща както култовото, така и светското изкуство. Независимо от това през ранното средновековие тази композиция остава достояние само на езическата прослойка от населението. В същото време в изкуството, предназначено за средните и висшите слоеве на обществото, се създават отчетлива иконография и стил, отговарящи на светските, религиозно-философските изисквания на епохата. И само в произведенията на народното творчество — приказки, фолклор и др. — остава да живее образът на композицията от далечното минало. С архаическата си символика мотивът влиза в декоративно приложното изкуство като проявление на художествената култура за дълъг период от време[13]. Правилното изясняване на значението на тази композиция се свежда до осмисляне на художествени образци с дълбоко символично и апотропеично предназначение.

Втората матрица (п. инв. № 28078) е била предназначена за коланни щитовидни апликации (обр. 1). Дълга е 3,4 см, широка 1,8 см и дебела 0,8 см. При отливането опъката и необработена страна в тесните краища е скосена със симетрични отнемания на метала, при което са се получили малки профилирани издатъци. Върху лицето (работната повърхност) е нанесена украса от растителни и геометрични мотиви. Бронзови матрици, аналогични на нашата, са известни от аварски некрополи и погребения от Подунавието, които най-общо се датират в началото на VI и втората половина на VII век[14]. Със същата форма и от това време са и две бронзови матрици за изчукване на коланни накити, съхранявани днес в историческите музеи на Киев[15] и Херсон[16], както и тези, открити при археологическите проучвания във Вознесенска,[17] Крим[18] и на територията на Византия (Цариград, Акалан)[19]. По характера на някои елементи на украсата си матрицата от Преслав намира най-близки аналогии с тази от Херсон[20] и една коланна апликация от унгарското селище Песта-Тоти[21].

Разгледаните накратко матрици от Преслав са служели за изчукване или щамповане на тънки пластинки, обикновено от цветен метал, за коланни апликации. Самият технологичен процес протичал в следната последователност. Върху матрицата се поставял предварително разкроения тънък метален лист, дебелината на който обикновено не превишавала 0,2—0,3 мм. След това върху листа се поставя оловна подложка. Върху тази оловна възглавница се нанасят удари с дървен чук или се осъществява натиск с винтова ръчна преса. Под действието на ударите оловната подложка, благодарение на пластичността ѝ се притискала по всички вдлъбнатини на матрицата, възпроизвеждайки или по-точно отпечатвайки нейния релеф. Върху металния лист, притиснат между матрицата и оловната плоскост, се е получавал тънък релеф, много точно възпроизвеждащ всички детайли на матрицата. За по-лесното снемане на готовата продукция от матриците последните се отливали с широка основа и леко скосени странични стени. Техниката на това ковано производство на коланни апликации е съществувала редом с традиционното и широко разпространено през VI-VII век лято производство от бронз. При техниката на изчукване се е стигало твърде сполучливо до подражание на отлятата орнаментика, особено що се отнася до изобразяването на животински фигури, както при първата матрица.

Преславските матрици засега не намират преки аналогии. Не са ни известни и апликации, изработени с тяхната форма и украса. За датите им и етническата принадлежност можем да съдим благодарение на приведените по-горе аналогии и стилови особености. По отношение на стила матриците от Преслав са изпълнени с гравировъчна техника, която е особено характерна за византийските златни и сребърни поясни коланни апликации от края на VI и началото на VII век[22]. Веднага трябва да отбележим, че в нашия случай не се касае за първоначална „варварска" творба, а за едно подражание на византийски образец. Не е изключено преславските матрици да са били притежание на източен занаятчия, попаднал в околностите на бъдещата Симеонова столица неизвестно как и по какви причини. С повече подробности за тези две уникални засега творби на металопластиката ще можем да съдим след време, когато разкопките в нашите стари столични центрове ни предложат достатъчно нови и сигурно датирани материали. Нашата цел тук е да ги направим по-скоро достояние на специалистите — наши и чужди.

БЕЛЕЖКИ

[1] Топоров, В. Н. Древо жизни. — Мифы народов мира. Т. 1. 1980, 396-398; 398-406, 407.

[2] Пак там, с. 398.

[3] Комороци, Г. К символике дерева в искусстве древнего Двуречья. — В: *Древней Восток и мировая культура.* М., 1981, 47-52 и пос. там лит.

[4] Nouqier, L. R. Art, magic, mythologie et religions. — Préhistoire Ariégeoise. Bul. de la Societé Préhistorique de l'Ariége, 36, 1981, 84-85.

[5] Топоров, В. Н. Цит. съч., 398-407; Стойнев, А. Българските славяни. Митология и религия. С., 1988, 62-72.

[6] За разпространението и миграцията на този мотив срв. Künzl, H. Der Einfluss des alten Orients auf die europäische Kunst besonders im 19. und 20. Jh. (Diss.). Köln, 1973 (цит. по Г. Комороци).

[7] Dekan, J. Herkunft und ethnizität der gegossenen bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts. — SA, 20, 1972, № 2, 400-442.

[8] За митологичната символика на лъва в древността вж. Кузмина, Е. Е. О семантике изображений на чентомлыцкой вазе. — СА, 1976, № 3, с. 69; Даркевич, В. П. Об одном рельефе Дмитриевского собора во Владимире. — В: *Средневековая Русь.* М., 1976, с. 205; Ривкин, Б. И. Британский музей Лондон. М., 1980, обр. 54, 55; Вагнер, Г. К. Скульптура Древней Руси XII века. Владимир. Боголюбово. М., 1969, с. 144; Ремпель, Л. И. Цепь времен. (Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии). Ташкент, 1987, 18-20 и пос. там лит.

[9] Dekan, J. Op. cit., S. 344 и пос. там лит.

[10] Вагнер, Г. К. Цит. съч., с. 433, бел. 28.

[11] Евсюков, В. В. Мифология китайского неолита (по материалам росписей на керамике культуры Яншао). Новосибирск, 1988, 47-58.

[12] Ремпель, Л. И. Цит. съч., с. 98.

---

[13] Пак там, с. 99.

[14] Fettich, N. Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn. — AH, 1, 1926, tabl. IV; Vinski, Z. Kasnoanticki strosjdioci u Salonitanskoj regiji prema arheoloskoj ostavstini predslavenskog supstrata. — Vjesnik za arheologyu i Historyu dalmatinsku, 69, 1967, Split, 1974, tabl. XXIII, 2.

[15] Рыбаков, Б. А. Древние Русы. — СА, 17, 1953, рис. 7 б.

[16] Айбабин, А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. — В: *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* Выпуск 1, Симферополь, 1990, рис. 52/22, с. 230.

[17] Грінченко, В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенскі на Запоріжжі. — Археологія, 1, 1950, № 3, табл. III, 16.

[18] Репников, Н. И. Некоторые могильники области Крымских готов. — Записки Одесского общества истории и древностей, 26, 1907, рис. 126.

[19] Ross, M. C. Catalogue of the Byzantine and early medieval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 2, Washington, 1965, tabl. XXXIV, B.; Мавродинов, Н. Прабългарската художествена индустрия. — В: *Мадара.* Т. 2. С., 1936, обр. 231.

[20] Айбабин, А. И. Цит. съч., с. 230, рис. 52/22.

[21] Hampel, J. Altertimer des frühen Mittelalters in Ungarn. — Braunschweig, 3, 1905, (цит. по Мавродинов, Н. цит. съч., с. 164, обр. 208/2).

[22] Werner, J. Zwei byzantinische Pektoralkreuze aus Ägypten. — Seminarium Kondakovianum, 1, 1936, S. 186.

BRONZEMODELLE-MATRIZEN ZUR GÜRTELVERZIERUNGEN AUS PRESLAV

Stojan Vitljanov

Zusammenfassung

Inder vorliegenden Information sind zwei einzigartige Bronzematrizen zur Gürtelverzierungen veröffentlicht, die bei den archäologischen Forschungsarbeiten der großen Repräsentativgebäude in der Innenstadt von Preslav aufgefunden wurden.

Auf der Forderseite der ersten Matrize ist ein Löwe im Linksgang dargestellt. Eine ähnliche Gestalt im Rechtsgang befand sich auch auf dem gebrochenen Teil der Matrize, über den wir nicht verfügen. Durch diese von uns angenommene Verteilung und durch das Holzstück dazwischen, das gegenwärtig auch fehlt, interpretiert die Komposition das auch unter anderen Völkern bekannte Mythologiemotiv „Lebensbaum", das die Vorstellung der Menschheit über die Welt darstellt. Die Verbreitung dieses Motivs in Bulgarien wird mit dem Einfluß der byzantinischer Kultur auf die altbulgarische Kunst verbunden.

Die zweite Matrize verfügte auch über Pflanz — und Geometriemotiv als Verzierung. Sie diente zur Ausfertigung von Gürtelapplikationen.

Die Matrizen aus Preslav haben bis jetzt keine direkten Analogien bei uns. Nach Analogien mit byzantinischen Mustern werden sie ins Ende des VI und Anfang des VII Jahrhunderts datiert, ihre Anwesenheit in Bulgarien ist im Moment schwierig zu begründen. Eine ausführliche Information könnte man erst dann darbieten, wenn die Ausgrabungen in unseren alten Hauptstädten uns die Möglichkeit geben, über einen neuen Belegungsstof zu verfügen. Diese Information hat als Ziel, die Funde für die Fachleute, die sich mit dieser Problematik beschäftigen, bekannt zu machen.

ТРИ ЕДИНИЧНИ ПЕЧАТА-АМУЛЕТИ ОТ ОКОЛНОСТИТЕ НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ СТОЛИЦИ

Георги Атанасов

Новооткритите през последните 20 години печатчета-амулети, особено тези от редовни разкопки, отново привлякоха вниманието на специалистите към тях. В българската археологическа литература проблемът е разработен в серия от статии на Т. Тотев[1] и в статия на Р. Рашев[2]. От чуждестранните автори по въпроса проявяват интерес В. Залесская[3] и J. Blankoff[4].

Анализът на литературата показва, че задоволително е решен въпросът за времето на съществуването им: през X-XI в. са използвани като печати и амулети. Повлияни са от Византия и са свързани с езическите вярвания в България през ранното средновековие.

Според Т. Тотев[5] печатчетата се разделят на единични и двойни според тяхното устройство, и на зооморфни и антопоморфни според изобразените на тях фигури.

В колекцията на историческия музей в Шумен се намират три нови печатчета. Две от тях са открити в селище[6], намиращо се между Преслав и Драгоево. Пластина от печат-амулет е намерена при разкопки на селище до с. Пет Могили[7]. Местонахожденията не могат да се използват за точно датиране. В първото находище освен материалите от ранното средновековие има и такива от късната античност, V-VII в. При второто сградата[8] е вкопана в терен със силен римски културен слой. Вероятно при засипване от порои са наслоени материали от ранното средновековие и от съседния римски пласт. Освен това повърхността е силно изменена от иманярска дейност. За датиране ще използваме аналогии със споменатите автори и техните изводи.

Печат-амулет (инв. № Ша 4738; обр. 1-а, 2-а) е закупен през 1986 г. Има отлята от бронз конусовидна част, завършваща с релефно пръстенче и халка за окачване с височина 0,024 м. Върху долната широка част е прикрепена със запояване кръгла бронзова пластина. На нея чрез отнемане е врязано изображение на животно в профил — вероятно грифон. Врязването е дълбоко 0,001 м и при отпечатване в пластична материя е получен цялостен релефен образ с ход наляво. Тялото, вратът и главата са масивни, ушите — добре изразени. Опашката е S-овидно извита. Крайниците завършват с по три израстъка, вероятно са изобразени птичи крака. Пред главата, която е без подробности, са вдълбани щрихи, пресъздаващи огнено дихание или мустаци. Крилото е с обратна извивка, доста схематично подчертана с дълбока, но тясна ивица. Въпреки малките размери на пластинката — диаметър 0,013 м, фигурата е добре изразена, лъвските атрибути са реалистични.

Вторият печат (инв. № 4013; обр. 1-б, 2-б) е закупен през 1968 г. Той наподобява първия, но е отлят от мед и формата на тялото му е камбановидна. Височината му е 0,017 м, долната широка част е с диаметър 0,012 м. Чрез отнемане е изобразена човешка фигура в цял ръст. Тялото е врязано по-дълбоко. Отдолу краката са показани с две по-къси линии под ъгъл, леко извити навън. Вероятно се отнася за фигура, облечена в дълга дреха. В противен случай краката са несъразмерни. Главата е масивна, без подробности. Ръцете са вдигнати настрани. Лявата ръка държи предмет, който може да бъде щит, лък или барабан, а дясната — леко извит предмет — възможно сабя, меч, стрела или палка. Отдолу вдясно полето е запълнено с обърнат ипсилон, затворен с къса отсечка. Вероятно се отнася за знак или попълване на празното пространство.

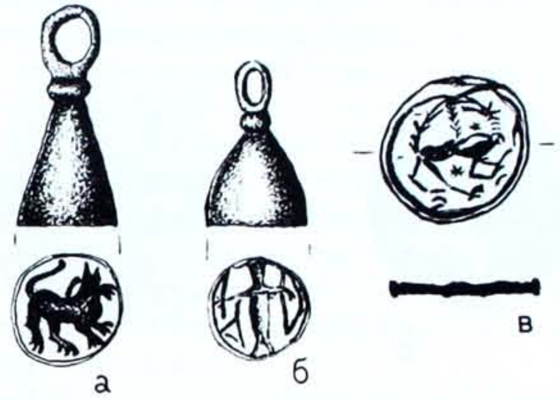

Обр. 1. *а* и *б* — Печатчета-амулети от Драгоево, Шуменско; *в* — пластинка от с. Пет могили, Шуменско

Пластинка[9] с овална форма (н. инв. № 186; обр. 1-в, 2-в) е намерена по време на разкопки през 1978 г. Изработена е от мед. Има овална форма. От едната страна е вдлъбната в центъра и запълнена с припой. От другата страна чрез отнемане на метала е създадена фигура на фантастично животно в профил. Вероятно става дума за грифон. Тялото е врязано по-дълбоко, стеснява се в средата с подчертаването на предните и задните хълбоци. С линии схематично са изобразени краката, които са доста удължени. Опашката е показана с дъговидно врязана линия, от двете страни на която има къси насечки под ъгъл. Крилото излиза от центъра на тялото и е предадено по същия начин,

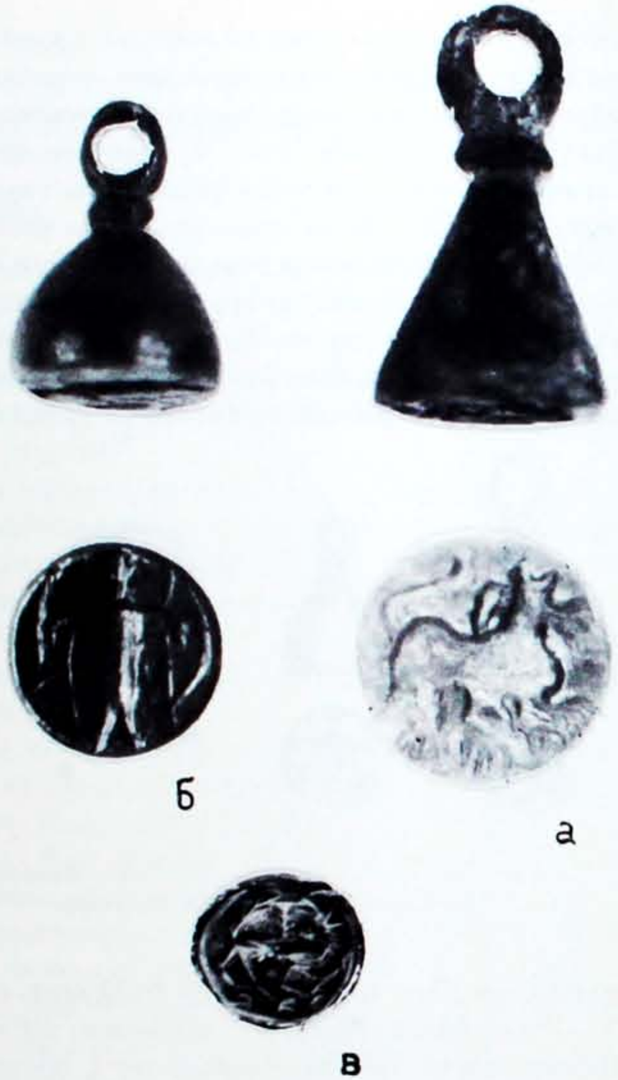

Обр. 2. *а* и *б* — Печатчета-амулети от Драгоево, Шуменско; *в* — пластинка от с. Пет могили, Шуменско

но с права врязана линия. Вратът е дълъг, извит назад, изобразен с четири къси хоризонтални отсечки. Ушите и клюнът представляват по две отсечки под ъгъл. Главата е само загатната, вероятно обърната назад. В празните пространства — отгоре между крилото и врата, и отдолу между краката — има по една осмолъчна звезда, образувана от четири пресичащи се в една точка къси линии. Пластинката е била може би прикрепена към конично тяло. За това сочи и устройството на първия описан печат.

Относно семантиката, стилистиката и произхода на грифона има различни мнения. Несъмнено е, че той трайно се установява във Византия, особено сред новодошлите, наети на служба варвари. Широко разпространение изображението получава сред военните. Заради двойнствената му същност някои го отъждествяват с Христос.

Според Л. Дончева[10] в митологията на прабългарите през средновековието грифонът заема важно място. Това се потвърждава от около 30 негови изображения. Действително малко са прабългарските изображения от посочения период, в които грифонът отсъства.

Близки аналогии има грифонът от печата-амулет (обр. 1-а; 2-а) с релефа на мраморната плоча над врата от Преслав, Х в.[11], с бронзовата тока от Царевец, Х в.[12] и с грифоните-рисунки върху каменния блок от западната крепостна стена на Плиска, IX-X в.[13] Тук по същия начин от пастта на грифона излизат предполагаеми огнени пламъци. Грифонът от пластинката (обр. 1-в; 2-в) може би е крилат кон. Тялото е силно стилизирано с извита назад глава, опираща до опашката и крилото. Въз основа на тези стилови особености можем да допуснем значително по-ранна датировка. Техниката на изработката се доближава до грифоните от каменните блокове. По предназначението и местонахождението си предметът може да бъде отнесен към паметниците от X-XI в. Все пак липсват близки аналогии и трябва да се внимава с изводите относно датировката.

Човешките фигури от обр. 1-б; 2-б, особено в цял ръст, са по-малко познати. Сред изображенията на воини конниците са предпочитани. За семантиката на образа могат да се изкажат много предположения. Затрудненията идват от малките размери и неточностите в изображението. Надяваме се, че в бъдеще, когато се натрупа повече материал, ще има възможност за оформянето на по-конкретни идеи.

Начинът на изображение, на изпълнение и предназначението на печатите дават основание да се датират най-общо в границите на X-XI в.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тотев, Т. Метални печати с образа на животни от Преслав. — В: *Преслав*. Т. 1. С., 1968; Totev, T. Sur une groupe d'objete decouvert à Preslav a répresentations et marques. — Byzantinobulgarica, 3, 1970, 135-137. Тотев, Т. За образите върху три медни печатчета от Преслав. — ИНМВ, 6 (21), 1970, 200-203; За един бронзов печат с кръст и неясен надпис. — ИНМВ, 7 (22), 1972, 201-203; Ловна сцена върху три метални печатчета от Преслав. — ИНМВ, 10 (25), 1974, 321-325; За една група метални печатчета-амулети от Преслав. — В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. С., 1989, 365-374.

[2] Рашев, Р. Ранносредновековни двойни печатчета-амулети. — Археология, 1988, № 2, 57-60.

[3] Залеская, В. Н. Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. — Археология, 1980, № 1, 48-51.

[4] Blankoff, J. A propos d'objets trouves à Preslav, — Sceaux on amulettes. — In: *I Международен конгрес по българистика.* София 1981. Доклади. Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура. 1. Културата на средновековна България. С., 1983, 80-83.

[5] Тотев, Т. За една група..., с. 365.

[6] Селището се намира близо до кариерата, не е регистрирано, за него косвено споменава Балабанов, Т. — Средновековна гробница при с. Драгоево, Шуменски окръг. — МПК, 1981, № 3, 19-23.

[7] Тук се намира едно от най-големите укрепени селища от ранното средновековие. Селището е на площ 97 дка.

[8] Сградата е извън укреплението, вероятно е била за култови нужди. Тук е намерена оловна плочка с посветителен надпис, закопчалки и украси от книги.

[9] Печатчето е намерено допълнително при разбиване на пръстта в количката.

[10] Дончева-Петкова, Л. Грифонът в изкуството на средновековна България. — Археология, 1979, № 4, 21-25.

[11] Миятев, Кр. Българското изкуство през IX-X в. — В: *България 1000 години.* Т. 1. С., 1930, с. 175.

[12] Вълов, В. Вж. Инкова. — Благородна патина с почвен произход върху произведения от мед и медни сплави. — МПК, 1974, № 2-3, с. 104.

[13] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч.

DREI EINZELFUNDE VON SIEGELAMULETTEN AUS DEN UMGEBUNGEN DER ALTBULGARISCHEN HAUPTSTÄDTEN

Georgi Atanassov

Zusammenfassung

In der vorliegenden Publikation handelt sich um drei neue Einzelfunde von Siegel-Amuletten, die unter Vorbehalt ins X-XI Jh. datiert werden. Verbunden werden sie mit dem Heidenglauben in Bulgarien im Frühmittelalter. Auf zwei von den Siegeln sind Griffone dargestellt, eine zu dieser Zeit häufig auftretende Figur. Auf dem dritten ist einne menschliche stehende Figur dargestellt, wahrscheinlich ein Krieger oder Schaman. Die Datierung erfolgt hauptsächlich durch den Gebrauch, die Ausführungstechnik und den Fundort.

ОБЕЦИ И НАУШНИЦИ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ (КРАЯ НА X – XIV В.)

Тонка Михайлова

В резултат на почти стогодишните археологически разкопки на територията на Вътрешния град на Велики Преслав във фонда на музея е постъпило огромно количество масов материал. Едва в последните години започна неговото частично проучване и систематизиране (по видове материал и предмети), което спомага за извличане на възможно по-пълна информация за развитието на града и живота в него през различните периоди от неговото съществуване. Сред находките особено място заемат накитите, постоянен спътник на хората. Те са показател както за модата в даден период от време, така и за материално-техническите възможности на производителите им, за социалното ниво на потребителите.

Тук се спираме само върху една част от тях — масовите накити за глава (обеци и наушници), без да имаме пред вид луксозните, редки изделия[1]. Включени са находки от южната половина на Вътрешния град на Преслав по трасето на новооткритата вътрешна крепостна стена (ЮП 62-78 г.)[2], в района на т. нар. Административна сграда (1979/85 г.)[3] и източната част на т. нар. „казармени помещения“, разкопана от нас през 1981/83 г. (първите три помещения)[4], и от частично проучения тук обширен некропол, възникнал около малка църква (1981/83 г., 1986/87 г.)[5]. Привлечени са и малкото публикувани от Преслав обеци и наушници като аналогии или представители на даден тип[6]. С това не се изчерпва многообразието им, но колекцията обхваща достатъчен брой екземпляри (78) от различни типове и варианти, за да може да се добие сравнително пълна картина за разнообразието на вида накити (обеци и наушници), както и предпочитанието към някои от тях. При класификацията сме се придържали към принципа от просто към сложно, но в някои случаи, в зависимост от хронологията на битуването им, сме принудени да се отклоним от него (често прости и сложни типове битуват заедно, в даден период надделяват богато украсените, в друг — отстъпват на тези с елементарна форма и украса).

Най-многобройни и разнообразни са обеците и наушниците — 78 екземпляра (59,1% от 132 — общия брой метални накити, с които засега разполагаме от района). Според сечението на халката те са разделени на: обеци — 34 броя (диаметър на халката до 0,18 см) и наушници — 42 броя (диаметър на халката над 0,2 см)[7], което е доста условно — изтъненият край на някои халки с диаметър на тела 0,18-0,2 см показва, че могат да бъдат използвани и като обеци. Ако дебелината на халката се приеме за показател, се забелязва тенденция за предпочитание към наушниците. Това отразява и общата за средновековието закономерност — в периода до XI в. се носят предимно обеци, а масовата употреба на наушници е характерна за XII-XIV в.[8] Според диаметъра на халките те се групират на: големи — 42 броя, средни — 20 броя, малки — 9 броя и 7 фрагмента, като няма пряка зависимост между размера на халката и дебелината на тела. Тук трябва да се подчертае, че липсват едрите и претрупани форми или грубите им имитации, характерни за XIV в. Наушниците с най-голям диаметър на халката не превишават 3,5 см (средно 2,2 -2,8 см). Изработени са от: мед — 39 броя (18 със следи от посребряване), бронз — 31 броя (1 посребрена), сребро — 5 броя, комбинация от два метала (посребрена мед и сребро) — 3 броя[9]. По форма и украса обеците и наушниците са разпределени на 5 основни типа с подтипове и варианти, често представени с единични екземпляри.

I тип — Халки от обл тел (№ 1-49, табл. I, 1-38, II, 1-7). Те се срещат най-често — 49 броя (61,5% от общия брой обеци и наушници). От тях 22 броя са отнесени към обеците, 27 — към наушниците. Детските рядко са малки (установено от погребенията), повечето са със стандартни размери и не се различават от останалите по форма и украса. Според формата на халката и завършека на краищата, I тип е разделен на 4 подтипа с варианти.

Подтип 1 — Халки от обл тел (обикновено леко сплеснат), с право отрязани краища или единият е леко изтънен, отворени или с леко застъпващи и разминаващи се краища — 41 броя (18 обеци и 23 наушници).

Вариант а — С правилна, почти кръгла форма — 12 броя (№ 1-11, табл. I, 1-10). Една от тях е с ромбоидно сечение (вариант а — № 12, табл. I, 11).

Вариант б — С неправилна овална форма и деформирани — 14 броя (№ 13-26, табл. I, 12-23).

Вариант в — С елипсовидна форма — 3 броя (№ 27-29, табл. I, 24-26).

Вариант д — От огънати в халки фрагменти от гривни без допълнителна обработка (дори отчупените краища не са загладени) — 4 наушници (№ 38-41, табл. I, 35-38 а).

Таблица 1

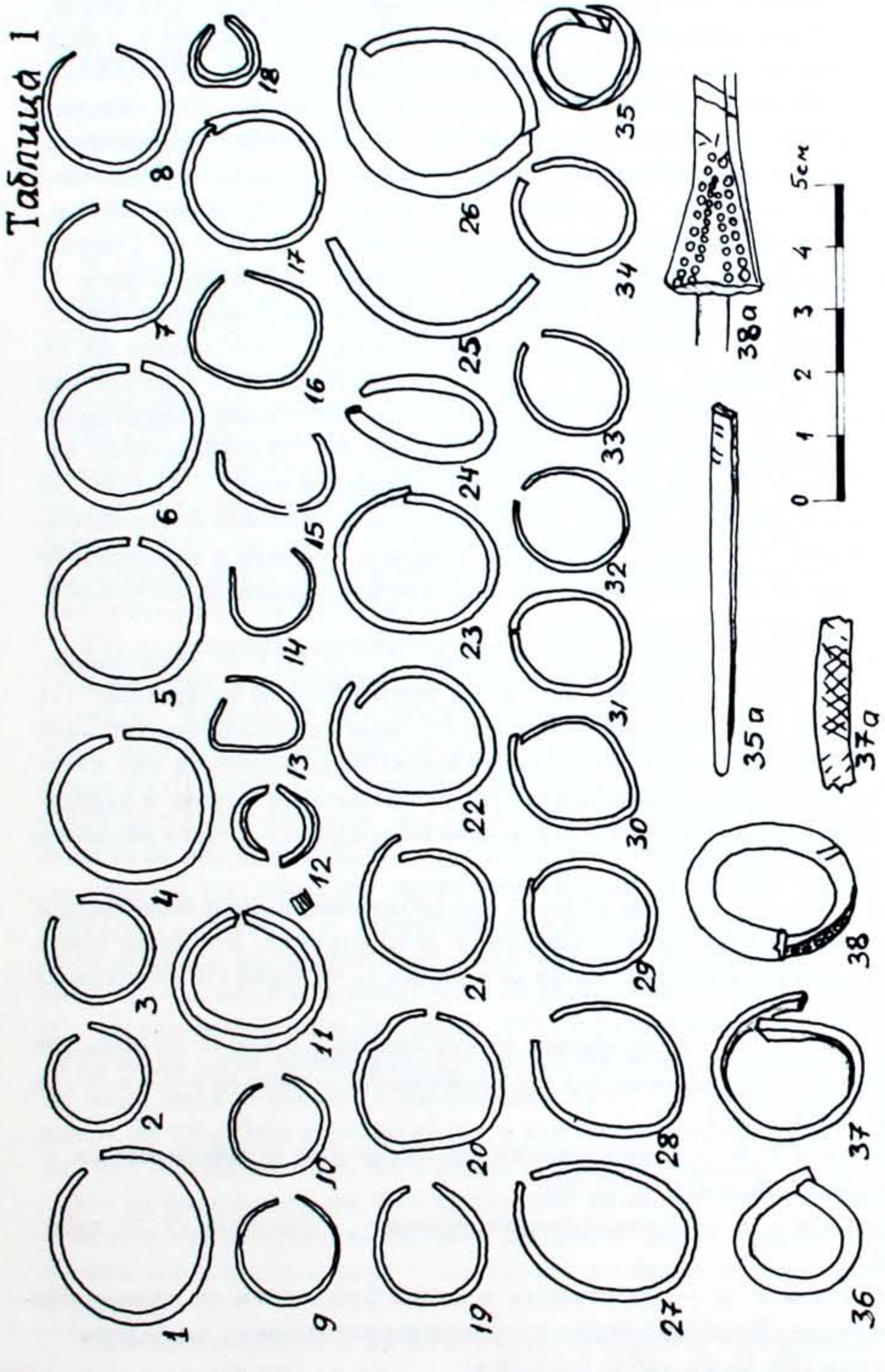

Табл. I. **Рисунки на обеци и наушници, I тип:** Подтип 1, вар. а, а' — Обр. 1-11 (обеци 1-3, наушници 4-11); Подтип 1, вар. б — Обр. 12-23 (обеци 12-14, 16, 17, 20; наушници 18, 19, 21, 23); Подтип 1, вар. в — Обр. 24-26 (наушници); Подтип 1, вар. г, г' — Обр. 27-34(обеци 27-30, 32, 33; наушници 31, 34); Подтип 1, вар. д — Обр. 35, 35а, 36, 37, 37а, 38, 38а *(наушници)*

Халките са универсален накит — носени са като обеци, наушници, пръстени. Това е най-старият тип метален накит (включително и като гривни) — появата им датира от най-дълбока древност и може да се свърже с първите опити за добиване и обработка на метал. Лесно изпълними, евтини и достъпни, те се срещат в почти всички средновековни обекти у нас (VIII-XIV в.) и в другите славянски и съседни страни, задоволявайки до известна степен естетическите потребности на широки слоеве от населението[10]. Известни са данни за носенето им в различни комбинации — по няколко броя или като елемент от украсата (например няколко, окачени на една или повече верижки, захванати за основната халка)[11].

В Преслав те се намират при различни обстоятелства и се датират в широки хронологични граници (X-XIV в.) с тенденция за увеличаване на броя им в епохата на Второто българско царство и употребата им като наушници.

Подтип 2 — Халки със закопчалки — 3 броя. Единият край е леко разширен, сплеснат и огънат навън (вариант а — № 42, 43, табл. II, 4) или навътре (вариант б, № 44, табл. II, 5). Другият край е остър и извит като кукичка. Като тип са познати от античността.

В ранното средновековие сред славяните, особено западните, се разпространява вариантът с край, извит навън като малка халкичка, но без кукичка на другия край. Макар и рядко, те се срещат в български селища и некрополи от VIII-XI в.[13] През периода X-XII в. те претърпяват развитие и се оформят като закопчалки, по-често като съставна част на сложните типове[14]. Според археологическите данни от Преслав може да се заключи, че халките със закопчалки продължават да битуват като самостоятелен накит до средата на XIII в.

Подтип 3 — Отворени халки, единият край на които е сплеснат, разширен и извит навън във форма на буквата „S" (вариант а — № 45, табл. II, 6) или като стегната спирала (вариант б — № 46, табл. II, 7).

Като тип есовидните обеци се срещат рядко сред южните славяни. Обикновено се датират в епохата на ранното средновековие и се приема, че у нас излизат от употреба твърде рано[15]. По-дълго се задържат сред западните славяни и са едни от най-масовите типове там. Откриват се заедно с токайско-волинския тип гроздовидни обеци, обикновени халки и такива със спирално завит край. Известни са няколко варианта — с един или два есовидни края, с няколко есовидни завивки, образуващи спирала или осморка, датирани към X-XII в.[16] Преславският наушник е от гроб, разположен северно от „казармените помещения" край южната крепостна стена, който стратиграфски се отнася

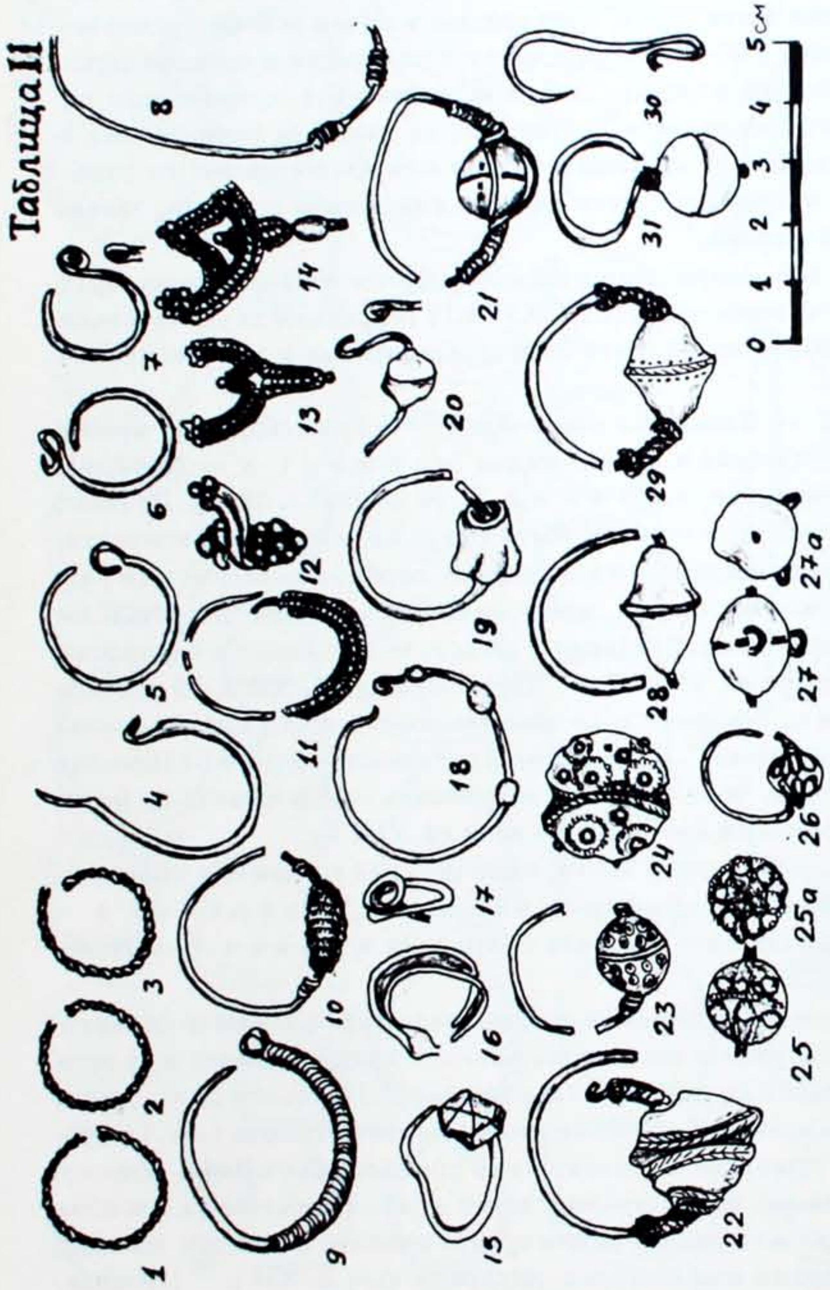
Таблица II

Табл. II. Рисунки на обеци и наушници I- Vтип: Тип I, Подтип 2, вар. а, б – Обр. 4-5 (обеца – 4, наушник – 5); Подтип 3, вар. а, б – Обр. 6-7 (обеца – 7, наушник – 6); Подтип 4, вар. а, б – Обр. 1-3 (обеца – 2, наушници – 1, 3). Тип II, Подтип 1-4 (по 1 бр.) – Обр. 8-11 (обеци – 8, 10, 11; наушник – 9). Тип III, Подтип 1-3 (по 1 бр.) – Обр. 12-14 (обеци 12, 13; наушник – 14). Тип IV, Подтип 1-5 (по 1 бр.) – Обр. 15-19 (обеци 17-19, наушници – 15, 16); Подтип 6, вар. а, б, в (по 1 бр.) – Обр. 20-22 (обеци 20, 21; наушник 22), вар. г – Обр. 23, 24 (обеца – 23; наушник – 24), вар. д – Обр. 25, 25а, 26 (обеца – 26; наушник – 25); Подтип 7, вар. а, б – Обр. 28, 29; Табл. I-15 (наушници); Подтип 8 – Обр. 27-27а (наушник). Тип V – Обр. 30; Обр. 31 – аналогия от некропол в Преслав, публикувана от В. Нешева

към XII-XIII в.[17] Следователно, макар и като изключение, есовидните обеци продължават да битуват и в началния период на Второто българско царство. Известни са луксозни екземпляри със сложна украса, чиято закопчалка е оформена като кукичка и с един есовиден край (халкичка), датирани в XI-XII в.[18] От другия вариант – със спираловиден край, не ни е известен аналогичен екземпляр. Разглежданият тук е синхронен с есовидните обеци и е тяхна разновидност. Датира се в края на X-XI в. Това се потвърждава и от добре познатите аналогии сред западните славяни и други страни. Произходът на подтип 3 може да се свърже с подтип 2 (халките с извит навън край в малка халкичка-петлик).

Подтип 4 – Отворени халки от усукани тънки телове, с право отрязани краища – 3 броя (вариант а – от 2 тела, № 47, 48, табл. II, 2, 3; или от 3 тела – вариант б – № 49, табл. II, 1). Носят се като обеци, наушници, пръстени.Разглежданите тук са с остри ръбове, неудобни за промушване в ухото или нанизване на пръстите, поради което употребата им като наушници е по-вероятна. Срещат се поединично в много селища и некрополи от края на X-XIV в. у нас и в други страни[19]. В Преслав са от същото време. През XII-XIV в. традицията на използване на халките от усукани телове намира приложение и при луксозни екземпляри със сложна украса[20].

II тип – Халки от объл тел със спирални намотки от гладък или тардиран тел – 4 броя, представители на четири подтипа.

Подтип 1 – Халки с 2 (възможно и повече) пръстенчета от спирално навита тел (№ 50, табл. II, 8). Точни аналогии са известни от България и съседните страни (IX-XI в.)[21]. Преславската обеца е от края на X-XII в (XIII в.?). Този вид украса се използва много често като съставен елемент в други типове (за закрепване на нанизаните сферични топчета или биконични тела върху халката).

Подтип 2 – Халка със спирално навит тел върху цялата долна половина (№ 51, табл. II, 9). Точни аналогии не са ни известни. В бивша Югославия се срещат подобни, но с допълнителна украса от пръстенчета гранули[22]. От характера на украсата и наличието на закопчалка преславският наушник може да се отнесе към края на X-XI в., което не противоречи на датировката на югославските варианти.

Подтип 3 – Халка със спирално навит тардиран тел във форма на хоризонтален „грозд“ върху долната половина, закрепен неподвижно с по едно пръстенче от спирално навит гладък тел отстрани (№ 52, табл. II, 10). Този подтип е с античен произход, но е обичан и през средновековието. Особено характерен е за т.нар. „кетлахска“ култура. Разпространен е във всички славянски страни и България[23]. Датира се в XI-XII в. От същото време е и преславската обеца (края на X-XI в.). В днешна Македония има доста образци и с вертикално разположен „грозд", което ги сближава с обеците във форма на въпросителна (вж. тук V тип).

Подтип 4 — Халка със закопчалка, чиято долна половина е обточена с 4 реда тардиран тел (№ 53, табл. II, 11). Няма следи от допълнителна украса, възможно е само отстрани да е имало по едно пръстенче (обецата е горяла, счупена на 4 части, но със запазена форма). Точна аналогия не ни е известна. Подобни обеци, но с пръстенчета и гранули, са често срещани в Хърватско и Далмация, рядко — в Сърбия. Датират се в X-XI в., някои — до XII в. За част от тях се предполага, че са внос от Далмация[24]. Интересно е да се отбележи, че по този начин е удебелена долната половина на халката при обеците с 4 кухи топчета (по 1 от двете страни и 2 в средата — под и над халката). При някои гроздовидни обеци халката е обточена също с 4 реда, но от гранули (при летите имитации, вж. тук III тип, подтип 2 и 3). Разглежданата обеца е открита с материали от края на X-XI в. и е синхронна с гроздовидните.

III тип — Гроздовидни обеци — 3 броя, отлети от бронз. Те са от типа с несиметрична двойна висулка (по-голяма част е под халката), но се различават по формата на висулката и украсата върху халката. Представители са на три подтипа с едно и също време на употреба — края на X-XII в.[25] Преславските екземпляри са от същото време.

Първообразът на гроздовидните обеци е античен — халка с гранулирана висулка[26]. В началото са внос от Византия на вече развит тип, луксозни, от благороден метал, изпълнени с техника филигран и гранули. Скоро стават любим накит на славяните и получават широко териториално разпространение за дълъг период от време (VI-XII в.)[27]. Възниква и самостоятелно славянско производство, типът на украсата се видоизменя, развива и обогатява. Прилагането на техниката леене в калъп улеснява масовото им производство и употреба, прави ги достъпни за широки слоеве от населението.

Подтип 1 — Гладка халка с 1 пръстенче отстрани и двойна, несиметрична висулка в средата (№ 54, табл. II, 12). Засега този подтип е най-често срещаният в Преслав[28].

Подтип 2 — Халката е двусъставна, долната половина е обточена с 4 реда псевдогранули. В края завършва с по едно пръстенче, с врязан отгоре жлеб за захващане на горната част на халката. Висулката е несиметрична, конусовидна, с по едно голямо топче в двата края (№ 55, табл. II, 13)[29].

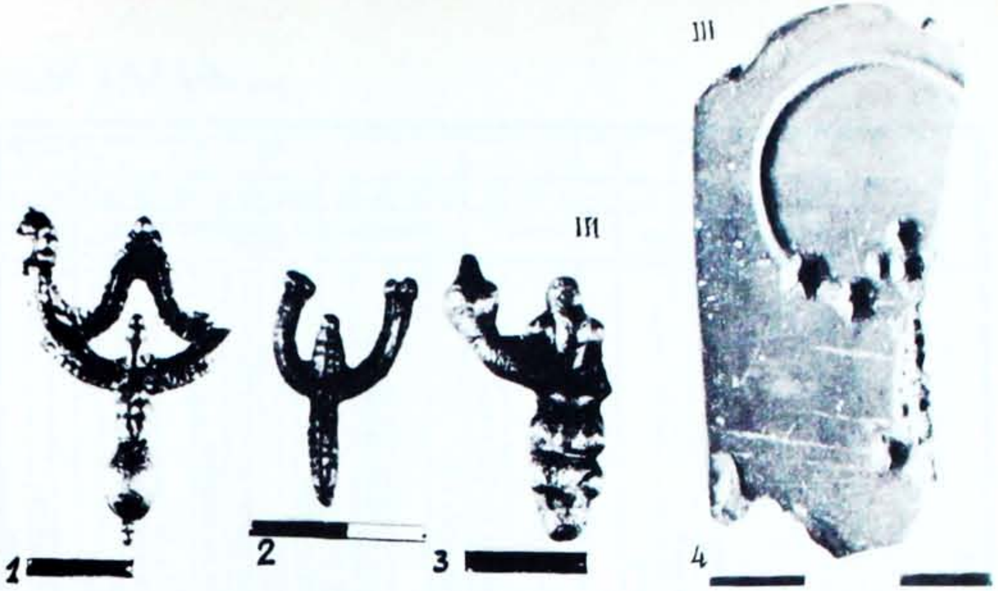

Табл. III. Снимки на гроздовидни обеци и наушник — Обр. 1-3; Снимка на калъп за отливане на обеци от същия тип — Обр. 4

Подтип 3 — Гроздовидно-луновиден наушник (№ 56, табл. II, 14). Към вътрешността на халката, в долната ѝ половина, е прикрепена вълнообразна дъга, а в средата — несиметрична двойна висулка с едно голямо сфероидно топче в долния край. Халката и дъгата са обточени с 4 реда псевдогранули, а в двата края и на върха на вълнàта има по едно пръстенче с едро топче отгоре. Това е един от най-красивите типове гроздовидни обеци, комбинация с по-ранния, предпочитан славянски накит — малката луница[30].

IV тип — Халка с нанизана украса — 21 броя (26,9% от общия брой обеци и наушници) — на второ място по разпространение след обикновените халки. Разпределени са на 8 подтипа с варианти, някои от тях с по-сложна украса.

Подтип 1 — Отворена халка с топче-многостен в единия край — 1 брой (№ 57, табл. II, 15). Рядък тип, но засвидетелстван на обширни територии, с различна форма на топчето, понякога с украса от врязан орнамент или гранули — XI-XII в., но и до XIII-XIV в. (в Русия)[31]. У нас са известни единични екземпляри от края на VIII-XI в.[32] Преславският наушник вероятно е от края на X-XI в. Типът е характерен накит в номадските некрополи в европейската част на бившия СССР и Северен Кавказ (номадско влияние) — VII-VIII в.[33] Това дава основание разпространението им на Балканите да се свърже с присъствието на номадски племена тук, включително и прабългарски, въпреки че украсата на топчето следва антични традиции.

КАТАЛОГ – ОБЕЦИ И НАУШНИЦИ

1	2	3	4	5		6			7				8-I												II.		III.
				а	б	а	б	в	а	б	в	г	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о
						Форма краища			Метал				Технология на изработка коване												леене		
Пореден №	Тип	Подтип	Вариант	Обеца	Наушник	право отрязани	изтънен край	закопчалка	мед	бронз	сребро	комбинация - сребро и мед	изтегляне жица, тел	огъване	коване – сплескване, изтъняване	усукване тел	спирални намотки	тардиране	изрязване пластина	изчукване на матрица	запояване	гравиране орнамент	филигран	гранулация	калъп	доплън.обработка	посребряване
1.	I	1	а	+					+				+	+													
2.	I	1	а	+					+				+	+													+
3.	I	1	а	+		+				+			+	+													
4.	I	1	а		+		+		+				+	+	+												
5.	I	1	а		+				+				+	+													
6.	I	1	а		+	+				+			+	+	+ с												
7.	I	1	а		+	+				+			+	+													
8.	I	1	а		+	+				+			+	+													
9.	I	1	а		+	+				+			+	+													
10.	I	1	а		+		+			+			+	+	+ + с												
11.	I	1	а		+	+					+		+	+													
12.	I	1	а`		+	+					+															+	+
	I	1	а	3		3			2	1			3	3													1
	I	1	а		9	7	2		2	6	1		8	8	4										1	1	
Общ брой			12	3	9	10	2		4	7	1		11	11	4										1	1	1
13.	I	1	б	+			+		+				+	+	+												
14.	I	1	б	+		+			+				+	+													

9		10			11	12	13 Местонахождение	14				15				
а	б	а	б	в				а	б	в	г	а	б	в	г	д
Размери		Брой						Датиране Преслав				Датиране България				
диаметър халка	сечение тел	над 2 см /2,8/	над 1,7 см /2,0/	По-< 1,6 см /1,9/	Таблица, образец	Пол. инв. №		кр.X-XIв.	XIIв.	XIIIв.	XIVв.	IX – Xв.	XIв.	XIIв.	XIIIв.	XIVв.
1,8x1,7см	0,12см		+		I-3	5479а	ЮП-68г.,д-0,40м									
1,8x1,75	0,15		+		I-2	24999	Адм.сгр.- 85г., с-р с-з									
2,8x2,6	0,18	+			I-1	21985	Адм.сгр.-84г., с-р з.,д-0,40м									
2,2x2,1	0,2	+			I-8	20706	ЮП-83г.,д-1,10м (над „каз.пом.“)									
2,5x2,3	0,2	+			I-6	5147	ЮП-68г.,д-до 1,35									
2,7x2,5	0,25	+			I-5	16082	ЮП-78г.,от гроб									
2,2	0,2-0,25	+			I-7	19146	Адм.сгр.-81г., шкарп									
зап.-2,2	0,2	+			/	17922а	Адм.сгр.-79 г., от гроб									
1,7	0,2		+		I-9	15476	ЮП-77 г.									
1,7	0,2-0,18		+		I-10	4552	ЮП-67,д-0,15м									
2,7x2,6	0,25-0,2	+			I-4	5287	ЮП-68 г., д.-до 0,90м									
		1	2				I – 2									
		7	2				II – 6									
		8	4				III – 4									
2,4	0,3-0,25	+			I-11	4456	ЮП-67г.,д-0,25м									
2,4 см	0,18см	+			I-20	4555	ЮП-67г.,д-0,35м									
2,15x1,85	0,15	+			I-16	21445	Адм.сгр.-88г., с-р з,д-0,50									

15.	I	1	б	+			+		+				+	+	+ + с												
16.	I	1	б	+		+			+				+	+													+
17.	I	1	б	+			+			+			+	+	+ + с												
18.	I	1	б	+			+			+			+	+	+												
19.	I	1	б	+		+				+			+	+													
20.	I	1	б˙	+		+				+			+	+													
21.	I	1	б		+		+		+				+	+	+												
22.	I	1	б		+		+		+				+	+	+												
23.	I	1	б				+			+					+										+	+	
24.	I	1	б˙		+		+			+			+	+	+												
25.	I	1	б˙		+	+				+			+	+													
26.	I	1	б˙		+	+			+				+	+	+ с												
	I	1	б	8		4	4		4	4			8	8	4												1
	I	1	б		6	2	4		3	3			5	5	5										1	1	
Общ брой:			14	8	6	6	8		7	7			13	13	9										1	1	1
27.	I	1	в		+		+		+				+	+	+												
28.	I	1	в		+	+				+			+	+	с +												
29.	I.	1	в˙		+	+				+			+	+	+ с												
Общ брой:					3	2	1		1	2			3	3	3												
30.	I	1	г	+		+			+				+	+	+с												
31.	I	1	г	+		+			+				+	+													+
32.	I	1	г	+		+			+				+	+													+
33.	I	1	г	+		+			+				+	+													+
34.	I	1	г˙	+		+			+				+	+													+
35.	I	1	г˙		+	+				+			+	+													
36.	I	1	г˙	+		+					+		+	+													
37.	I	1	г		+	+			+				+	+													
	I	1	г	6		6			5	1			6	6	1												4
					2	2			1		1		2	2													
Общ брой:			8	6	2	8			6	1	1		8	8	1												4
38.	I	1	д		+					+				+	+				+	+					+	+	
39.	I	1	д		+					+			+	+													
40.	I	1	д		+					+				+	+				+	+					+	+	
41.	I	1	д		+					+				+	+				+	+					+	+	
	I	1	д		4					4			1	4	3				3	3					3	3	

1,4x1,3	0,18-0,15			+	I-12	11042	ЮП-72г.,от гроб									
зап.-1,7	0,1		+		/	20263	Адм.сгр.-85г.,с-р с.,д-0,40 м									
1,95x1,8	0,15		+		/	24997	Адм.сгр.-85 г.,с-р з.									
1,6x1,4	0,15			+	I-13	19281	Адм.сгр.-81г.,с-р и.,д-0,40 м									
зап.-1,5	0,1			+	I-14	10893	ЮП-72 г.									
2,2x2	0,15	+			I-17	10651	ЮП-72 г.,от гроб									
2x2,1	0,2	+			I-19	16108	ЮП-78 г.,пътека									
2,4x2,3	0,2	+			/	2437	ЮП-62г.,д-0,40м									
1,2	0,2-0,15			+	I-18	16182	ЮП-78г.									
2,6x2,3	0,2	+			I-22	19516	ЮП-81г.,детски гроб									
2,6x2,4	0,2	+			I-23	19516а	– " –									
2,4x2,1	0,25	+			I-21	17921а	Адм.сгр.-79г.,с-р с-и, от гроб									
		3	2	3			I-									
		5		1			II-			10						
		8	2	4			III-		4							
зап.диам. 3,5x1,4см	0,3-0,25	+			I-25	19103	ЮП-81г.,д-0,90м									
2,3x1,4	0,2-0,25	+			I-24	19449	ЮП-81г.,почистване									
3,2x2,7	0,3-0,2	+			I-26	19520	ЮП-81г.,от детски гроб									
		3					II-				3					
1,9x1,5	0,12		+		I-33	4753	Преслав-неизвестен обект									
2,9x2,2	0,15	+			I-27	13838	ЮП-77г.,д-0,60м									
2,6x2,2	0,18	+			I-28	24998	Адм.сгр.-85г.,с-р юг, от гроб									
1,7x1,7	0,05		+		I-32	15027	ЮП-77г.									
2,2x1,8	0,1	+			I-30	22329	Адм.сгр.-84г.,с-р з., д-0,50м									
2x1,7	0,2-0,18		+		I-31	20270	Адм.сгр.-82г.,с-р с., д-1,00м									
2,3x1,9	0,15	+			I-29	2241	ЮП-62г., д-до 0,75									
2,1x1,8	0,22	+			I-34	13872	ЮП-77г., изт. от Адм.сгр., д-0,80м									
		4	2				I-	2								
		1	1				II-			4						
		5	3				III-			2						
1,7x1,6	0,5x0,2		+		I-35 I-35а	18598б	Адм.сгр.-80г.									
1,9x1,7	0,3x0,25		+		I-36	18457а	Адм.сгр.-80г.,с-р с.									
2,5x2,3	0,6x0,2	+			I-37 I-37а	20747	ЮП-83г., насип над „каз.пом.“									
2,5x2,1	0,5	+			I-38 I-38а	16418	Адм.сгр.-78г.,с-р и.									
		2	2				III-			4						

	1	1		17		13	4		11	5	1		17	17													6
					24	13	7		6	16	1		18	21	15				3	3					5	5	
Общ бр. I-1 = 41				17	24	26	11		17	21	2		35	38	20			3	3						5	5	6
42.	I	2	а	+				+	+				+	+с	+с +з												
43.	I	2	а		+			+	+				+	+	+ +з												+
44.	I	2	б	+				+	+				+	+	+ +з												+
I. 2 = 3бр.				2				2	2				2	2	2												1
					1			1	1				1	1	1												1
I.2.а,б = 3								3	3				3	3	3												2
45.	I	3	а		+			S-кр	+				+	+	+												+
46.	I	3	б	+				спир кр.			+		+	+	+ +спир.												
Общ бр.I. 2а, б = 2 бр.				1	1			2	1		1		2	3	2												1
47.	I	4	а		?	+				+			+	+	+	+											
48.	I	4	а	?		+			+				+	+	+	+											
49.	I	4	б		?	+				+			+	+	+	+											
I. 4 = 3 бр.				1?	2?	3			1	2			3	3	3	3											
I.				21		14	4	3	15	5	2		21	21	9	1											7
					28	15	7	2	8	18	1		22	25	19	2			3	3					5	5	2
Общ брой I = 49				21	28	29	11	5	23	23	3		43	46	28	3			3	3					5	5	9
50.	II	1		+		+				+			+	+			+										
51.	II	2			+			+		+			+	+	+		+										+
52.	II	3		+		+			+				+	+	+з		+	+									
53.	II	4		+				+			+		+	+	+ + 3			+				+					
Общ бр.II = 4бр.				3		2		1	1	1	1		3	3	1		2	2				1					
					1			1		1			1	1	1		1										1
4бр. =				3	1	2		2	1	2	1		4	4	2		3	2				1					1
54.	III	1		?				+ отч.			+														+	+	
55.	III	2		?				+ отч.			+														+	+	
56.	III	3			?			+ отч.			+														+	+	

		8	6	3			I-	4								
		18	5	1			II-				23					
		26	11	4			III-			14						
2,9x2см	0,1см	+			/	19294	Адм. сгр.-81, шкарп									
2,6x2,3	0,2	+			II-4	4632	ЮП-67г.,д-0,45м									
2,3	0,15	+			II-5	17922	Адм.сгр.-79г.,с-р и., от гроб (заедно с I-1а)									
		2					I-	/								
		1					II-			1						
		3					III-			2						
1,91	0,2-0,15		+		II-6	10640	ЮП-72г.,от гроб									
1,8x1,6	0,15		+		II-7	17524	Адм.сгр.-79г.,и.									
			2				I-	1								
							II-				1					
1,8	0,2		+		II-2	19590	ЮП-83г.насип чакъл над „каз.пом."									
2x1,8	0,15		+		II-3	19429	ЮП-81г.,ниво гробове									
2,1x2	0,2	+			II-1	16707	Адм.сгр.-78г.,и.									
		1	2				I-	2								
							II-			1						
		11	6	3			I-	7								
		19	9	1			II-			27						
		30	15	4			III-		15							
5,2x2,5 деформирана	0,1	+			II-8	4766	ЮП-67,д-0,80м									
3,5x3см	0,2см	+			II-9	12472	ЮП-74г.,с-р з.									
3,5x3	0,2	+			II-10	20704	ЮП-83г.,д-1,15м (над насип чакъл в „каз.пом.")									
2,8x1,9	0,15	+			II-11	6350	ЮП-69г.,д-1,05м									
		3					I-	2								
		1														
		4					III-			2						
зап. диам. 1,4x1,05 вис.-2,4 укр-2x0,8	0,4x0,3		+		II-12	25000	Адм.сгр.-85г.,с-р з.									
зап.диам. 1,7x1,4 вис.-2,6 укр-2x0,5	0,3x0,3			+	II-13	22732	Адм.сгр.-84 г., с-р з.									
зап. рад.-1,7x1,9 вис.-3,2 укр-2,3x0,5	0,4x0,4	+			II-14	17537	Адм.сгр.-79г.,с-р с-и									

					2?				2		2														2	2	
						1?			1		1														1	1	
Общ бр. III = 3бр.					2?	1?			3		3														3	3	
57.	IV	1			1		+		+				+	+	+							+			+	+	+
58.	IV	2			?	затв халка			+				+	+					+		+						
59.	IV	3		+				+		+			+	+	+ + з										+	+	
60.	IV	4			+	+			+и омп ва				+	+											+ м	+	+
61.	IV	5			?				+				+	+													+
62.	IV	6	а	+				+	+				+	+	+3				+		+	+					+
63.	IV	6	а	+		+				+			+	+	+				+		+	+					
64.	IV	6	а		?				+				+	+					+		+	+					
65.	IV	6	а	?		?			+				+	+					+		+	+					
	IV.6а = 4			3		2		1	2	1			3	3	2				3		3	3					1
					1?	1			1				1	1					1		1	1					
	4 бр. = 3				1?	4		1	3	1			4	4	2				4	4	4						1
66.	IV	6	б	+		+			+				+	+			+	+	+	+	+						+
67.	IV	6	в		+	+						+	+	+	+ + 3		+	+	+		+	+	+				+
68.	IV	6	г˙	+		?			+				+	+			+		+	+	+	+					
69.	IV	6	г		?	?						+	+	+					+		+	+	+	+			+
70.	IV	6	д˙	+		+			+				+	+	+р		+		+			+					+
71.	IV	6	д		?	?						+	+	+					+		+	+	+				+
Общ бр. IV-6.				6		5		1	5	1			6	6	3		3	1	6	2	5	5					3
					4	4			1			3	4	4	1		1	1			4	4	3	1			3
IV-6 = 10бр.				6	4	9		1	6	1		3	10	10	4		4	2	10	2	9	10	3	1			3
72.	IV	7	а		+	+ огн.			+				+	+			+		+		+	+					
73.	IV	7	а	+		?			+				+	+					+		+	+					
74.	IV	7	а	+		+			+				+	+			+										

			1	1			I-	3								
		1														
		1	1	1												
2,3x1,6 укр-0,85x 0,8	0,35		+		II-15	12340	ЮП-74г.,д-0,85-1,20м									
1,9x1,8 укр-0,5x0,55	0,05		+		II-16	24992	Адм.сгр.-85г.,д-1, 10м									
3,1x2,8 укр-0,1-0, 3x0,4-0,3	0,1	+			II-18	5058	ЮП-67г почистване зидове.									
2,5x2,3 укр-1,2x 0,7x1	0,2		+		II-19	19519	ЮП-81г.,детски гроб, с монета-ср.XII в.									
укр-1,5x 0,7см	0,12см		?		II-17	22620	Адм.сгр.-84г.,с-р з.									
2x1,2-деформ.укр -,1x0,8	0,1		+		II-20	21465	Адм. сгр.-83г.,с-р з.,д-80м									
2,9x2 укр-1,4x1,25 /деформ/	0,15	+			/	20174	Адм.сгр.-82г., с-р юг, д-1,00 м									
укр-0,9x0,8	0,2		?		/	9096	ЮП-71г.									
фр.топче	/		?		/	/	ЮП-62г.,от гроб									
		1	2?				II-			1						
			1?				III-			3						
		1	3?													
3,1x2,1 укр-1,3x1,2	0,12	+			II-21	4661	ЮП-67г.,д-0,65м									
3x1,8 (цял диам.3x3 см) укр-2,2x1,8 (деформ.)	0,2	+			II-22	22996	Адм.сгр.-85г.,с-р с.,з.-рампа									
2,2x1,5 (цял диам.-2,2 x2,1) укр.-1,2x1,1	0,15		+		II-23	19285	Адм.сгр.-81г.,с-р юг шкарп									
укр.-2,1 (деформ.)	/		?		II-24	22732	Адм. сгр.-84г.,с-р.з.									
1,9x1,6 (цял диам.-1,9x1,9) укр-0,7	0,15			+	II-26	1986	ЮП-65г., д-0,35м									
укр-1,5x1,4	0,2			?	II-25 -25а	24995	Адм.сгр.-85г.,с-р з.									
		2	3?	1			II-			3						
		1	3?				III-		7							
		3	6?	1												
2,8x1,9 (цял диам.-2,8 x2,5) укр.-2,1x1,4	0,2	+			II-28	19515	ЮП-81г.,от гроб (заедно с № 19515а)									
укр-2x0,8	0,15	?			/	20613	ЮП-83г.,насип над „каз.пом.“									
1,9x1,4 укр-разпаднала се	0,15			+	I-15	19515а	ЮП-81г., от гроб									

75.	IV	7	а		+	+				+			+	+					+		+	+					
76.	IV	7	б		+	+			+				+	+			+	+	+	+		+	+	+			+
77.	IV	8			?	?					+			+	+				+		+	+	+				
Общбр.IV = 21бр.				10		7		2	8	2			10	10	4		4	1	7	2	6	6			1	1	4
					11	10	1		6	1	1	3	10	11	3		3	2	9	1	8	9	5	2	2	2	6
21 бр. =				10	11	17	1	2	14	3	1	3	20	21	7		7	3	16	3	14	15	5	2	3	3	10
78.	V			+			+		+				+	+	+ + 3												
Общ брой = 78				37		23	5	8	24	10	3		30	35	14	1	6	3	7	2	6	7			3	3	12
					41	25	8	4	15	21	2	3	33	33	22	1	4	2	12	4	8	9	5	2	8	8	9
78бр. =				37	41	48	13	12	39	31	5	3	68	68	36	2	10	5	19	6	14	16	5	2	11	11	21

3,5x2,4 (цял диам.-3,5 x3,1) укр.-1,75x1,35	0,2	+			/	21389	Адм.сгр.-83г.,с-р з.									
3x2,1 (цял диам-3x 2,9) укр-2,1x1,65	0,2	+			II-29	24993	Адм.сгр.-85г.,с-р юг от гроб, заедно с № 24993а									
укр-1,7x1,4	0,2		?		II-27	24994	Адм.сгр.-85г.,с-р с.,з.-рампа									
		4	4	2			I-	3								
		4	6	1			II-				8					
		8	10	3			III-		10							
1,3x1,2-отв. халка вис-3,2 см	0,15		+		II-30	21376	Адм.сгр.-82г., II-				1					
		17	14	6			I-	15								
		26	13	2			II-			34						
		43	27	8			III-		29							

Подтип 2 — Халка от 2 успоредни тела, свързани с нанизано на тях топче — 1 брой (№ 58, табл. II, 16). възможно е да е носена и като пръстен. Датира се от края на X-XI в. Аналогии не са известни.

Подтип 3 — Халка с нанизани 3 малки, сфероидни топчета, със закопчалка — 1 брой (№ 59, табл. II, 18). Подобни обеци са известни у нас от некрополи — края на VIII-XI в., но се срещат и по-късно (XII-XIV в.), с по-големи топчета, от 1 до 3 (междинен вариант на халките с нанизани 3 кухи сфери)[34]. Преславската обеца е от края на X-XI в. От същото време са и тези от други балкански райони[35].

Подтип 4 — Халка с нанизано мънисто от електриковосиня смалта — 1 брой (№ 60, табл. II, 19). Наушникът е от детски гроб, в който бе намерена и монета от средата на XII в. От същото време са и чифт обеци със стъклено мънисто от некропола около Кръглата църква в Преслав[36]. Наследен от античността, този подтип получава широко разпространение в славянските земи и у нас (единични екземпляри, понякога в комбинация с кухо метално топче).[37]

Подтип 5 — Висулка от огънат тел, вероятно от обеца — 1 брой (№ 61, табл. II, 17). Прототипът им също е античен[38]. Подобни висулки са рядкост у нас и се датират в XI-XII в.[39] Преславската висулка не може да се свърже с определен културен пласт, затова я отнасяме към XI-XIII в.

Подтип 6 — Халка с 1 кухо, сферично топче, съставено от две запоени полусфери, гладко или с украса — 10 броя. Разпределени са в 5 варианта според украсата на топчето. Това са едни от най-масово разпространените у нас и другите славянски страни обеци и наушници, с дълъг период на битуване (края на VIII-XIV в.) и разнообразни комбинации от украса.

Вариант а — С 1 топче без украса, със или без спирални намотки отстрани — 4 броя (1 обеца със закопчалка и 3 фрагмента-топчета, № 62-65, табл. II, 20). Този вариант е най-рано засвидетелстваният у нас (от края на VIII-XI в.), но е употребяван и до XIV в.[40] Не е изключение и в Преслав[41].

Вариант б — С 1 топче без украса, обхванато от 3 обръча гладък тел, прикрепено неподвижно и чрез спирални намотки отстрани — 1 брой (№ 66, табл. II, 21). Датира се в периода XII-XIV в. Освен от Преслав подобни обеци са известни от некрополи (IX-XI в.), от Двореца на Царевец във Велико Търново (XIV в.) и съседни страни[42].

Вариант в — С 1 топче, украсено с 2 реда филигран по съединителния ръб, със спирални намотки и по 2 пръстенчета в края от тардиран тел върху халката — 1 брой (№ 67, табл. II, 22). Наушникът е изработен от комбинация на два метала — посребрена мед (топчето) и сребро (халката, филигранния и тардиран тел). Датира се към XI-XIII в. Този вариант е преходен от гладките сфери към по-сложно украсените. Среща се в обекти от XI-XIV в.[43]

Вариант г — С 1 топче, украсено с припоени кръгчета от филигранни нишки и ситни гранули (по 1 в центъра на кръгчетата — „птиче око", и по 1 между тях), а съединителният ръб е обточен с 2 реда филигран — 1 фрагмент от наушник (№ 69, табл. II, 24). Украсата е фина, подчертана от комбинацията на два метала (филигранните нишки и гранулите са от сребро, топчето — от посребрена мед, халката е отчупена).

Открита е и 1 медна обеца с доста разрушена повърхност от същия вариант, но с опростена украса — върху топчето са изчукани кръгчета с център („птиче око"), вместо филигран и гранули (№ 68, табл. II, 23)[44]. В Преслав вариантът се отнася към XI-XIII в. От същото време са и аналогиите от други средновековни обекти у нас.[45]

Вариант д — С 1 топче, образувано от две ажурни розети — 2 броя. Обецата (№ 70, табл. II, 26) е с топче, образувано от две седемлистни розети от тънки, гладки, телени нишки. Халката е нанизана през центъра на розетите, а отстрани топчето е прикрепено неподвижно чрез спирални намотки от гладък тел. Топчето от наушника (№ 71, табл. II, 25) е с по-сложна украса. Съставено е от две шестлистни розети, образувани от сребърни филигранни нишки. Халката е нанизана през центъра на розетите (отчупена). В основата си листата са припоени върху тънка пластина от посребрена мед, изчукана в полусферична форма. Ажурна остава само средата на топчето с малки, овални „прозорчета" в края на листата, при съединяването им в сфера. Ефектът е търсен съзнателно — от пластинката са изрязани сегменти така, че да се оформи правилно всяко „прозорче". Датират се към XII-XIV в.

Вариантът е много ефектен, но поради трудността на изработката е разпространен в по-големи селища и некрополи, в ограничено количество. Срещат се и лети имитации. Характерни са за периода от края на IX-XII в., но и до XIV в. (по-често като съставна част на луксозни наушници)[46].

Подтип 7 — Халка с 1 нанизано биконично тяло, съставено от два запоени с основите си конуса, гладко или с украса — 5 броя. Развитието на този подтип е синхронно с това на обеците с 1 кухо сферично топче — XI-XIV в., като в по-късния период често се изработват варианти с комбинирана украса (биконично тяло и две сфери отстрани или други форми; понякога биконичното тяло е сфероидно и към него са запоени други елементи). Накитът е характерен за славяните, възприет и от други народи[47]. У нас се среща в по-големи селища и некрополи, масово — в градските центрове[48].

Вариант а — Без украса, с релефен съединителен ръб на биконичното тяло (леко подгънат навън при запояването) — 4 броя (№ 72-75, табл. II, 28).

Вариант б — С фина, дискретна украса от филигранна нишка по съединителния ръб, обточена отстрани с по 1 ред ситни, изчукани с острие, точици — 1 брой (№ 76, табл. II, 29). Отстрани, върху халката, са навити спирални намотки и пръстенчета от филигран.

Разглежданите обеци са предимно от гробове, но има и от пластове с материали от края на X-XI в., което ги поставя в широки хронологични граници[49].

Подтип 8 — Халка (отчупена) с нанизано сфероидно, доста едро топче с филигранна нишка от съединителния ръб, върху който са запоени две халкички от тесни палстинки за окачване на висулки (№77, табл. II, 27-а). Датира се в XI-XIV в. Аналогии не са ни известни. Данни за носенето на обеци и наушници с окачени висулки, но чрез верижки или по-малки халки, са известни у нас и в други славянски страни, както и от стенописи[50].

V тип — Обеца във форма на въпросителна — 1 брой (№ 78, табл. II, 30). Огънатият в кукичка долен край подсказва, че е имало окачена висулка. Наскоро бе открита друга подобна със запазени верижки, захванати за кукичката[51]. От Преслав е публикувана обеца от същия тип, но със сферично топче в долния край, датирана с монета от XIII в. (табл. II, 31)[52].

Интересен и обичан женски накит са обеците във форма на въпросителна. Към долния вертикален край са закрепвани висулки с различна форма и големина — от спирални намотки, цилиндрични тръбички или гладка куха сфера до сложни композиции от ажурни или украсени с филигран и гранули сфери, пирамидални тела, верижки, вертикални „гроздове“ от тардиран тел. Като тип са характерни за номадските народи, обитаващи евразийските степи в периода XI-XIV в. но елементите на украсата им са повлияни от антични образци, прилагани и при другите типично славянски накити. Получават широко разпространение в земите на Волжка България и Златната орда, откъдето преминават у русите през XIII в. и се срещат до късно — XIV-XV в.[53] В днешна Македония са открити различни, богато украсени варианти[54]. В България са известни от по-големи средища, датирани в XII-XIV в.[55]

Обеците и наушниците са типично женски накити, носени от малките момичета. Само за обикновените халки, като се имат пред вид

данните за запазването на славянския обичай да се носи по една обеца от момчета и мъже, когато в семейството умират момчетата, може да се допусне, че някои от тях са принадлежали на мъже.

Тъй като тук разглеждаме само малка част от металните накити, постъпили от разкопки в Преслав, и то само един вид — обеци и наушници, — не могат да се правят по-обобщени изводи за комплекта накити, носени едновременно, за предпочитанието в даден период към някои и пр. От приложения каталог обаче добре се вижда, че нивото на развитие на ювелирния занаят в града е високо — прилагат се почти всички известни златарски техники, използват се различни метали и сплави.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тотев, Т. Преславско златно съкровище. С., 1983, 102 с.; Ваклинова, М. Новооткрито съкровище от Преслав. — Векове, 1972, № 3, с. 52 сл.

[2] Резултатите са непубликувани. Някои стратиграфски наблюдения са отразени от Акрабова-Жандова, Ив., Д. Василева. Баня във Вътрешния град на Преслав. — В: *Преслав.* Т. 2. 1976, с. 267; Михайлова Т., Ив. Йорданов. Разкопки на обект Административна сграда във Велики Преслав. — В: *АОР за 1988 г.* Кърджали, 1989, 114-116; Изказвам сърдечна благодарност на ст.н.с.Ив. Жандова за предоставените ми за публикация материали.

[3] Резултатите са непубликувани. В сектора на запад от Административната сграда са открити следи от обработка на цветни метали. Някои наблюдения са отразени от Михайлова, Т. Калъпи за отливане на накити от Преслав. — В: *Преслав.* Т. 3. 1984, с. 170 сл.; Михайлова, Т., Ив. Йорданов. Обект Административна сграда. — В: *АОР през 1987 г.* Благоевград, 1988, 142-143.

[4] Михайлова, Т. Верижни сгради край южната крепостна стена във Вътрешния град на Преслав. — В: *Проблеми на прабългарската история и култура.* III Международна среща по прабългарска археология. Шумен, 1990. С., 1991, 274-284.

[5] Данните за некропола са непубликувани. Вж. Михайлова, Т. Разкопки северно от западното крило на южната порта на вътрешната крепост — Велики Преслав. — В: *АОР през 1981 г.* Михайловград, 1982, 66-67; Бонев, Ст. Разкопки в югоизточния район на Вътрешния град на Преслав — В: *АОР през 1987 г.* Благоевград, 1988 г., 143-145; Бонев, Ст. Църква при Южната порта на Вътрешния град в Преслав. — Археология (под печат).

[6] Господинов, Ю. Разкопки в Патлейна. — ИБАД, 4, 1914 г., с.118; Разкопки в околността на Преслав. Археологически вести. — ИБАД, 6, 1916/18, с. 158; Иванова, В. Двете църкви при Чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. — ИАИ, 20, 1955, с. 481, обр. 17; Южната порта на Вътрешния град в Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. — ИАИ, 22, 1959, с. 146, обр. 11; Чангова, Й. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, 21, 1957, 238-239, обр. $8_{4,5}$, табл. III-3; Гражданска постройка в местността „Селище“ в Преслав. — ИАИ, 32, 1969, 224-225, обр. $20_{1,2}$; Тотев, Т. Базилика при Сакалова могила в Преслав. — В: *Преслав.* Т. 2. 1976, с. 52, обр. $16_{3,4}$; Овчаров, Д. Разкопки и проучвания на източната стена на Вътрешния град в Преслав (1970-1977 г.). — В: *Плиска-Преслав.* Т. 4. 1985. с. 154, обр. 42; Аладжов, Ж. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна

стена на Велики Преслав. — В: *Плиска-Преслав.* Т. 4, 1985, с. 171, табл. $V_{6,17}$, $V_{20,22}$; **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство (Изкуството на Първото българско царство). С., 1959, 221-225, обр. 258, 261; **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI-XI в на територията на България). С., 1976, с. 248-265, обр. $164_{1,а,б,7}$, 339-340; **Гатев, П.** Накити от погребения от XI-XII в. — Археология, 1977, № 1, с. 30, таблици. В последните две обобщителни публикации е посочена голяма част от литературата за българските средновековни накити (VI-XII в.). По-нататък ще цитираме предимно излезлите след 1976 г. трудове, а от по-ранните — за периода XII-XIV в., както и за типове, невключени в таблиците на П. Гатев и Ж. Въжарова. **Нешева, В.** Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. — А, 1979, № 2, с. 47 сл., обр. 4, 6; **Миятев, Кр.** Разкопки в Преслав през 1930 г. — ГНМ, 5, 1926/31, с. 193 сл.; Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 3, 26 сл. Започнатият от Кр. Миятев некропол около Кръглата църква е разкопан от ст.н.с. П. Георгиев и добре датиран с монети докъм средата на XII в. Материалът е обработен, но непубликуван. Благодаря на П. Георгиев за предоставените ми данни за аналогии.

[7] По класификацията на **Гатев, П.** Цит. съч., с. 33; Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. — РП, 12, 1985, с. 138.

[8] **Гатев, П.** Накити..., с. 34.

[9] Поради наличието на подробен каталог в изложението няма да отбелязваме всички данни.

[10] От Преслав — вж. **Иванова, В.** Южната порта..., обр. 11; Други: **Гатев, П.** Накити..., с. 33-34, обр. 3-I и цит. там. лит.; **Въжарова, Ж.** Цит. съч., с. 355, обр. 215_{1-5}, табл. 18-I тип, I и III вид; **Чангова, Й.** Некрополът. — В: *Перник.* Т. 2. (Крепостта Перник, VIII-XIV в.). С., 1983, с. 182, обр. 8_{2-4}; Македония: **Гарашанин, М., Др. Гарашанин.** Средњовековно српско гробље у Добрачи. — Старинар, н.с., 5-6, 1954/55, Београд, с. 200, сл. 13а; **Унковић, М.** Две средњовековне некрополе у источној Србији. — Старинар, н.с., 24-25, 1973/74, с. 227, сл. I, IV-5, 7, 8; **Aleksova, Bl.** Prosak-Demir-Kapija, Slovanska nekropola i slovanske nekropole u Makedoniji, T. 1, Skopije-Beograd, 1966, с. 52, т. $XIV_{97-99,108,303,304,317-319}$ — I тип, най-многобройни; Чехословакия: **Borkovski, Iv.** Pražskí Hrad v době přemyslovských knížat, Praha, 1966, obr. 10, 39; Унгария — **Kiss Attila,** Baranya megye X-XI cràzadi, Budapest, 1983, obr. 44. Русия: **Седов, В. В.** Восточные славяне в VI-XIII вв. — В: *Археология СССР.* М., 1982, табл. XXV-XXXII и цит. там лит.

[11] **Въжарова, Ж., В. Чачева.** Средновековен некропол при с. Ябланица, Благоевградски окръг. — А, 1968, № 2, с. 31, обр. 3.

[12] **Станчев, Ст., Й. Чангова, Хр. Петков.** Некрополът в местността „Кайлъка“ при Плевен. — А, 1961, № 1, с. 38, обр. 2_{14} и цит. там лит.

[13] **Въжарова, Ж.** Цит. съч., с. 355, 358, обр. 215_4, табл. 18-I тип, I вид. **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура. С., 1977, 141-142, **Седов, В. В.** Цит. съч., табл. XXVII_{25}, LI_7, LIX_7 и цит. там лит.; **Ерцеговић — Павловић,** Прилог проучвању наушница у Србије од IX-XIII стољећа. — Старинар, н.с., 21, 1970, Б., с. 42; **Aleksova, Bl.** Prosak..., s. 52, т. XIII_{70}; **Kiss Attila,** Baranya..., т. 154, 123, 152.

[14] **Гатев, П.** Накити..., с. 38, обр. 3-III; Средновековното селище..., с. 138; **Ваклинов, Ст.** Цит. съч., 141-142; **Седова, М. В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV в.), М., 1981, с. 13, обр. $3_{7,8}$; **Седов, В. В.** Цит. съч., табл. XXVII_{26}, XLVIII, $LI_{3,6}$, $LIX_{2,3,9,10}$.

[15] **Георгиева, С.** Българските средновековни накити. — А, 1961, № 1, 4-10, обр. 1_2; Археологически проучвания в Родопите през 1960 г. — А, 1964, № 4, обр. 1_1.

[16] **Stefanovičova, T.** Bratislovský hrad, Vg — 12 storočí. T. 1. Bratislava, 1975, p. 81, obr. 45-47, 49, 68; **Borkovski, I.** Pražsky hrad..., obr. 9-11, 39, 61; **Hradek, L.** Nejstarši sídlo Přemislovcu, Praha, 1965, obr. 12, 13, 32; **Kiss Attila,** Baranya..., t. 44, 123. **Ерцеговић–Павловић, Сл.** Цит. съч., с. 42, сл. 2 (Карта—рядък тип); **Седов, В. В.** Цит. съч., табл. XXVII_{22}, $XXXI_{40,42}$ — от VIII-XII в., с есовиден петлик, рядко с есовиден край.

[17] Основание за датирането на накитите от Преслав са непосредствените ни наблюдения на трите обекта (вж. тук, бел. 10-12) и други (вж. бел 6, 7, 8).

[18] **Щерева, И.** Колективна находка от средновековни накити от София. — А, 1973, № 1, 38-41, обр. 2; **Седов, В. В.** Цит. съч., табл. XXI_{11}, XXIX_7, XXXI_{11} — от X-XII в.; **Borkovski, I.** Pražský hrad..., obr. 9; **Hradek, L.** Op. cit., obr. 32.

[19] Публикувани екземпляри от тип I.4.а от Преслав: **Чангова, Й.** Търговски помещения..., обр. 8_5 (пръстен); **Георгиев, П.** Цит. съч. — 1 обеца; **Въжарова, Ж.** Цит. съч., с. 259; **Нешева, В.** Средновековен некропол..., с. 47 сл. (2 пръстена) датирани в кр. X-XII и XII-XIV в.; Други аналогии: **Чангова, Й.** Средновековното селище над тракийския град Севтополис, XI-XIV в. С., 1972, обр. 92_{15}; Некрополът..., с. 182, обр. 8_1 — датиран основно в XIV в. Такива халки са открити и в некропола на селището при с. Одърци, Добричко, както и в комплекса край западната крепостна стена на Плиска (до ср. XI в.) — по сведения на ст.н.с. Л. Дончева-Петкова, на която тук благодаря за отзивчивостта.

[20] **Ваклинова, М.** Цит. съч., с. 52 сл. — чифт луксозни обеци от Преслав; **Георгиева, С.** Средновековни български накити..., обр. 1_{11}; **Петровић, Др.** Средњовековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца). — Старинар, н.с., 13-14, 1962/63, Б., с. 275, сл. 30_4; **Aleksova, Bl.** Prosek..., т. XIII_{66-68}, $XXIII_{7,11,14,35}$ — VI тип, разпространени из целия Балкански полуостров, от античен прототип, различни варианти; **Седов, В. В.** Цит. съч, т. XXVI_{33}, $XXVII_{9,11,33,46,47}$, XIX_{31}, XXX_{27}, $XXXVII_{10,14}$, XLIII_7, $LIX_{4,7,26}$ — вариантите се отличават с голямо разнообразие в изработката и комбинациите от елементи.

[21] **Въжарова, Ж.** Цит. съч., с. 355, 358, обр. 215_5, табл. 18-I тип, I вид; Варианти и аналогии от бивша Югославия: **Јанковић, М.** Цит. съч., с. 227 сл.; **Ерцеговић–Павловић, Сл.** Цит. съч., с. 43, сл. 4 — карта, II тип, X-XII в. (посочва аналогии от България, Босна, Хърватско, Далмация); **Aleksova, Bl.** Prosek..., s. 52, т. XXIV, $XIV_{100-109}$ — II тип, от ранното средновековие.

[22] **Вучковић–Тодоровић, Д.** Античка Демир Капија. — Старинар, н.с., 12, 1961, Б., с. 229; **Ерцеговић–Павловић, Сл.** Цит. съч., с. 42, сл. 3.

[23] **Чангова, Й.** Средновековното селище над..., обр. 94_4 и цит. там лит.; **Aleksova, Bl.** Prosek..., s. 53, т. XXXIII_{10}, **Davidson, G. R.** Corint. The Minor Objects. Vol. 12. Princeton New Jersey, 1952, Pl. $108_{2025,2028}$.

[24] **Марјановић, Г.** Средњовековни гроб из околине Пожаревца. — Старинар, н.с., 18, 1967, Б., с. 217 сл., т. II_{3-5}; **Ерцеговић — Павловић, Сл.** Цит. съч., с. 43, сл. 5-IV тип.

[25] **Въжарова, Ж.** Цит. съч., с. 358, обр. $215_{21,22}$ — II тип, V вид (ковани), обр. 216_2 — II тип, VI вид (лети), табл. 18.

[26] **Филов, Б.** Софийската църква „Св. София“. С., 1913, с. 77, 82, обр. 63, 70.

[27] **Гатев, П.** Накити..., с. 30 и цит. там лит.; **Ваклинов, Ст.** Цит. съч., с. 141; **Ерцеговић–Павловић, Сл.** Цит. съч., 43-44, сл. 6, 8; Гроздолике византијске наушнице. — Старинар, н.с., 18, 1967, с. 89, табл. 1_4.

[28] **Мавродинов, Н.** Цит. съч., обр. 261 — лети; **Чангова, Й.** Търговски помещения..., табло III-13 (лята); **Георгиев, П.** Цит. съч. — 1 чифт сребърни,

ковани; Михайлова, Т. Калъпи за отливане..., обр. 1а; Датиране — края на X-XII в.

[29] Мавродинов, Н. Цит. съч., обр. 261; Непубликувани — във фонда на музея в Преслав.

[30] Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 358, обр. 216$_{6\text{-}10}$ — III тип, I и II вид, табл. 18.

[31] Ерцеговић—Павловић, Сл. Прилог..., с. 45, сл. 10 — към XI-XIII в.

[32] Велков, Ив. Една находка от Троян от варварските преселения. — ИАИ, 12, 1938, с. 421; Георгиева, С. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. — ИАИ, 20, 1955, с. 32, обр. 33; Димитров, Д. Ил. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. — А, 1959, № 3-4, с. 59, обр. 46; Джамбов, Ив. Средновековни накити от Хисар (X-XI в.). — А, 1977, № 3, с. 58, обр. 2с; Антова, В., Ст. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена — сектор север (археологически разкопки 1973/75 г.). — В: *Плиска-Преслав*. Т. 4. 1985, с. 68, табло IX$_{41}$.

[33] Степи Евразии в эпоху средневековья. — В: *Археология СССР*, М., 1981, рис. 12$_{62}$, 62$_{69}$ — от VII-X в., вкл. и прабългарски. Рис. 84$_{7}$ — от края на X-XII в.

[34] Аладжов, Ж. Цит. съч., с. 171, табло V$_{17}$; Антова, В., Ст. Дамянов. Материали от сондажни проучвания в Плиска. — А, 1969, № 2, с. 25сл., обр.10$_{2}$; Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 355, 358, обр. 215$_{3}$ — I тип, I вид, табл. 18.

[35] Davidson, G. R. Corint XII..., Rl. 108$_{2007}$.

[36] Георгиев, П. Цит. съч.

[37] Станчев, Ст., Й. Чангова, Хр. Петков. Цит. съч., обр. 2$_{14}$ — поява на типа II-IIIв.; Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 361, обр. 219$_{6,7}$, табл. 18-VIII тип, II вид, разновидност 1; Гатев, П. Накити..., с. 33, обр. 3$_{II\text{-}2}$; Седова, М. Цит. съч., с. 13, рис. 3$_{4}$; Јанковић, М. Цит. съч., т. VI-9; Aleksova, Bl. Prosek..., s. 53, т. XIII$_{77}$, XXIII$_{6,9}$ — III тип (между тях и с 2 мъниста).

[38] Филов, Б. Цит. съч., с. 75, обр. 61.

[39] Гатев, П. Накити..., с. 33, обр. 3$_{II\text{-}1}$; Aleksova, Bl. Posek..., s. 53, т. XIII$_{74}$, XIII$_{75}$, XXIII$_{5}$ — V тип.

[40] Въжарова, Ж. Цит. съч., 361, обр. 219$_{5,10}$, табл. 18-VIII тип, I и IV вид; Гатев, П. Накити..., с. 33, обр. 3$_{II\text{-}3а}$; Нешева, В. Металообработване, ювелирство... — В: *Средновековният Червен*. Т. 1. (Цитаделата на града). С., 1985, с. 190 сл., обр. 48а.

[41] От Преслав: Мавродинов, Н. Цит. съч., обр. 261; Чанкова, Й. Търговски помещения..., обр. 8$_{4}$, както и непубликувани материали във фонда на музея; Други: Марјановић, Г. Цит. съч., с. 217 сл. т. I-5 (към XII в.); Седов, В. В. Цит. съч., табл. XLVIII.

[42] Овчаров, Д. Цит. съч., с. 154, обр. 42$_{10}$; Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 361, обр. 219$_{11}$, табл. 18-VIII тип, IV вид; Георгиева, С. Накити и части от тъкани от Двореца на Царевград. — В: *Царевград-Търнов*. Т. 2. С., 1974, с. 409, обр. 4$_{10}$; Петровић, Др. Цит. съч., с. 282, сл. 29; Davidson, G. R. Op. cit., Pl. 107$_{2016}$.

[43] Ваклинова, М. Цит. съч., с. 52 сл. — 1 чифт от Преслав; Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол край град Ловеч и накитите, намерени в него. — ИАИ, 20, 1955, обр. 31$_{1}$; Дончева — Петкова, Л. Западна крепостна стена в Плиска (Проучвания в южния сектор през 1973 и 1974 г.). — В: *Плиска-Преслав*. Т. 1. 1979, с. 94, обр. 27$_{1}$.

[44] Гатев, П. Средновековно селище..., с. 138, табл. 8.

[45] Пак там, с. 138, табл. 8-1, от XII в.; Георгиева, С., Р. Пешева. Цит. съч., обр. 39$_{3,7,9}$; Щерева, И. Цит. съч., с. 38 сл., обр. 2 — междинен тип, XI-XII в.

[46] Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 361, обр. 219$_{13}$, табл. 18-VIII тип, IV вид, разновидност 4 (IX-XI до XII в.); Гатев, П. Накити..., с . 33, обр. 3$_{III\text{-}3в}$; Георгиева, С., Р. Пешева. Цит. съч., обр. 39$_{8}$ — точна аналогия на кат. № 71; Ажурни розети в сложни типове: Чангова, Й. Средновековното селище над..., обр. 93, 94$_{4}$; Ваклинова, М. Цит. съч., с. 52 сл. — 1 чифт от Преслав с 3 ажурни розети.

[47] Ерцеговић—Павловић, Сл. Цит. съч., с. 44, сл. 10 — от IX-XIII в.; Седов, В. В. Цит. съч., табл. LIX$_{1}$; Степи Евразии... Табл. 79$_{11}$, 79$_{12,14}$ — варианти от Волжка България, табл. 82$_{91}$, 84$_{5}$ — късномадски, XI-XII в.

[48] Нешева, В. Средновековни накити от Варненския музей. — ИНМВ, 21 (36), 1985, с. 114 сл. и цит. там лит.; Гатев, П. Накити..., с. 33, обр. 3$_{II\text{-}4}$ и цит. там лит.; Чангова, Й. Некрополът..., с. 182, обр. 8$_{10}$.

[49] Мавродинов, Н. Цит. съч., обр. 261; Нешева, В. Средновековен некропол..., обр. 4.

[50] Гатев, П. Накити..., с. 33, обр. 3$_{V\text{-}1}$; Георгиева, С. Археологически проучвания..., с. 12, обр. 9; Станчев, Ст., Й. Чангова, Хр. Петков. Цит. съч., с. 38; Aleksova, Bl. Prosek..., т. XXVI-13 — III тип, 5, 2в (X-XI в.), т. XXV — от XIII-XIV в.

[51] Непубликувана.

[52] Нешева, В. Средновековен некропол..., с. 49, обр. 4а.

[53] Седова, М. В. Цит. съч., с. 16, обр. 3$_{1,2,9}$; Степи Евразии..., рис. 7296-98, 7321 — II тип, номадски, XII-XIV в., рис. 794-6, 82115-116, 94161 — от IX-XIV в.

[54] Aleksova, Bl. Prosek..., s. 52, т. XIII$_{81,82}$, XXIII$_{16\text{-}18,23,28}$ — IV тип.

[55] Станчев, Ст., Ив. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, 23, 1960, 71-96, обр. 11; Вълов, В. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново (Предварително съобщение). — А, 1974, № 2, с. 51, обр. 196 — златна висулка от гроб (вероятно обеца от V тип, бел. — Т.М.); Джингов, Г. Средновековна Калиакра. — МПК, 1980, № 6, с. 19, обр. 11; Обеца от V тип е изложена в експозицията на Исторически музей — Шумен.

OHRRINGE UND OHRSCHMUCK AUS PRESLAV (ENDE DES X–XIV JH.)

Tonka Michailova

Zusammenfassung

Die dargestellte Ohrringe – und Ohrschmucksammlung repräsentiert die Funde, die bei den Ausgrabungen von drei Objekten im inneren Stadt aufgefunden wurden. Damit wird ihre Vielfalt nicht erschöpft, es wird aber eine genügende Anzahl von Exemplaren behandelt (78) was ihre Vielfalt und die Bevorzugung einiger von ihnen veranschaulicht. Gleichzeitig wird eine chronologische Ordnung aufgestellt, die über die Periode ihrer Verwendung informiert.

Nach dem Ringschnitt sind sie folgendermaßen geordnet: 1. Ohrringe – 34 (Schnittdurchmesser bis 0,18 cm) und 2. Ohrschmuck – 42 (Schnittdurchmesser über 0,2 cm). Die dünnen Endteile einiger dickeren Ringe sprechen davon, daß sie auch als Ohrringe getragen werden können. Wenn die Dicke den Ringes als bestimmendes Merkal angenommen werden kann, wird die typische mittelalterliche Tendenz bemerkbar – in der Periode bis zum XI Jh. werden vor allem Ohrringe getragen und in der Zeit von XII-XIV Jh. werden Ohrschmuckstücke bevorzugt (die zahlreichsten und variablesten Exemplare gehören zu Typ IV und Typ V repräsentiert einen späten Nomadeneinfluß mit byzantinischem Verzierungsmanier). Die älteren Type (II-III) verfügen auch über eine bestimmte Vielfalt, aber sind durch Einzelstücke vertreten. Das auch eine typische Erscheinung – nach dem Ende des X Jarhunderts wird bei dem Juwelierhandwerk die Tendenz bemerkbar, die Produktion zu standartisieren, mehr und billiger zu produzieren. Diese Tendenz kann dadurch erklärt werden, daß es nach Bestellung und für den Markt produziert wurde. Die Schmuckstücke sind billig und erschwinglich, angefertigt sind sie aus Kupfer, Bronze, Silber oder aus Kombinationen von verschiedenen Materialen (Kupfer, Silber, Metall, Glas). Zur Zeit ist nicht möglich die Verbreitung der Preslaver Juwelierproduktion zu bestimmen. Sie liefert nur Information über das Niveau das Juwelierhandwerkes in Preslav im XI-XIV Jh. Dort werden fast alle bekannte Goldschmiedetechniken verwendet, im Gebrauch sind verschiedene Legierungen und Materialen, die Schmuckstücke sind sehr variabel. Die hier behandelten Stücke ermöglichen keine Schlußfolgerunden über die komplett getragenen Schmuckstücke.

КУЛТУРЕН ХОРИЗОНТ НА ЦАР СИМЕОНОВИТЕ ИЗБОРНИЦИ

Пейо Димитров

В преходните си две работи: „Изборниците на цар Симеон“ (четена на X международен славистичен конгрес)[1] и „Датиращите функции на старобългарските (вселенски) хронографикони“ (четена на симп. Преславска книжовна школа, Шумен, 1989 г.)[2] аз се спрях последователно на една нова проблематика на славистиката. Първата статия бе посветена на системата на изборниците, а във втората се опитах да обоснова датиращата функция на хронографиконите и първичното им присъствие към съответните състави. Основното предназначение на колекцията, създавана по повеля на цар Симеон, е било тя да функционира като компендиум на средновековното знание и рецепция в „избор“ на съчиненията, създаващи представа за християнския универсум.

В пространното житие на Кирил, без претенция за изчерпателност, са посочени науките, изучавани от него в Магнаурската школа: „Ноучи же са Омироу, и геѡметрии, и оу Лъва, и оу Фотѣ діалектицѣ и въсѣмь філосѡф' скыимь оученїемь; къ сим' же и риторикїи, и аритметикїи, и астрономїи, и моусікїи и въсѣмь прочіимь еллин' скыимь хоудожьстївом“[3].

Несъмнено Кирил не е изучавал само цитираните дисциплини, в списъка не са споменати: теология, история, църковно право, съчиненията на светите отци. Акцентът преднамерено е поставен върху философската специализация и усвояването на елинската „външна“ мъдрост. Старобългарската култура няма своя античност, въвеждането на такъв тип знания е предпоставяло твърде голям риск за образоваността и възпитанието на ортодоксално мислещия християнин. По тази причина системата на Изборниците съществено се отличава от образователната система на Кирил, тя е по-тясно съобразена с интелектуалното ниво на средновековния славянин и прагматиката на социалното му битие. Естествено, той не е могъл да изучава граматиката по Омир и диалектиката по Платон, негов езиково-граматичен образец са били преводите на Евангелието и Библията, а диалектичен – Йоан Дамаскин. В такъв смисъл основа на културния му модел се явявало християнското наследство, а античността за него е била аксеологически изравнена с езичеството. До голяма степен такъв тип усвоена култура е специфична за новите европейски народи, изолирани от обучение на гръцки или латински език. Енциклопедичният обхват на знанието за тях е хронологически ограничен в рамките на средновековието и светогледа на християнството и само отделни лица са прекрачвали тази граница, но повсеместното ѝ престъпване се е считало за твърде дързък акт дори за Византия. Ето защо изучавалият Аристотел и Демостен „емиаргос“ Симеон се е постарал да направи достъпно за своя народ знанието, което е съответствало на културните му потребности. Етническата специфика е изисквала рецепция, съобразена с генезиса на зараждащата се култура. А поредицата от Изборници, замислена като фундамент за бъдещото културно развитие, е трябвало да удовлетвори необходимостта от информация на роден език в основните области на средновековната мисловност. Последователността на възникването им, според хронографиконите и предисловията, представя предварително обмислен план за култивиране на определен кръг знания, напълно удовлетворителни за своето време. Петте състава:

Шестоднев — до 912 г.
Номоканон XIV титула — 912 г.
Изборник — 919 г.
Хронограф — 921 г.
Златоструй — след 921 г.

имат основополагащо значение за формираща се нова култура с визията за мирозданието и когнитивния универсум. Върху тях (като изключим възникването им като система) е писано твърде много и може да се приеме, че изворово и археографски те са задоволително проучени. Аз ще обърна внимание на въпроса за специфичния им системен характер.

Систематизацията, както е известно, е резултат на светогледна позиция и се отличава с жанрово-литературна предопределеност — шестодневи, номоканони, хронографи и т.н., които в съответствие с матрицата на макросъстава включват определен тип информация.

Книга за битието и глобалната представа за мирозданието задължително се явяват шестодневите. Като основно космологическо и онтологическо съчинение те разглеждат кардиналните въпроси за демиурга и границите на вселената, възникването на земния живот и човека. В тяхната интерпретация пространственият континиум е разчленен на тристепенен ерархизиран космос: небе на безплътните сили, земя — зоосфера на материалните създания и подземно царство на наказаните грешници, страдащи заради нравствената си недостатъчност (последният не е обект на описание, понеже е периметър на Апокалипсиса). Паралелно въведените сведения по астрография, астрономия, фитология, зоология, ихтиология и антропология обективизират концептуалната доктрина чрез въвеждането на природонаучни знания. Вселената или „ВЕСЪ МИРЪ“, както е било превеждано древногръцкото понятие „*κοσμος*“, е затворен кръг с установени граници, свят — хармоничен, упорядъчен и вековечен. Естествено, човекът, който винаги търси своето място в системата, първоначално е трябвало да бъде запознат с цялостното пространство и след това с вписаната в него собствена територия. Шестодневът на Йоан Екзарх, разкриващ християнската представа за микрокосмоса и макрокосмоса, слага началото на поредицата от „Изборници“, понеже в логическата схема на познанието той се явява фундаментален философски труд. На неговата основа християнинът може да обозре какъв свят обитава, кой го е създал и го ръководи, и какво е неговото място под слънцето. Индивидуализиращите акценти на съчинението са свидетелства за етническа целесъобразност и рецептивен подход. Така напр. изобилието от битови примери навярно има за цел да снизи трансцедентания модел до равнището на реципиента. Въвеждането на антропологически знания — почти научното описание на човешкото тяло според Аристотел — обосновава антропоцентричната теория — първата философска концепция за човека на славянски език. Тя изразява светогледа на историческото време — ситуацията на културен разцвет и феодален възход. Също така в плана на полемиката са включени достатъчно количество антични знания, имена на натурфилософи и философи. Те безспорно не компенсират отсъствието на собствена антична традиция, но съобщават първоначален минимум и събуждат интерес за по-широка осведоменост.

След като Шестоднева запознава с вселенския модел естествено би било следващият Изборник да бъде посветен на историята на човечеството. Но по датировката на Хронографикона вторият състав е Номоканон XIV титула. В случая средновековната логика е следвала своите правила и аргументи. Номоканонът представя историята на църковното строителство и законодателство, а според средновековните понятия между божеството и човека стои медиатор — култовият богослужител. Представата за макрокосмоса е съществувала, но микрокосмосът е нравствен свят, строго кодифициран и недопускащ изключения. Практическата необходимост от християнски закони за административно устройство на държавата е изисквала и регламентация на личността в социума. Възпитанието в духа на законите дисциплинира индивида и поражда нравствения закон вътре в него.

Свободата на волята означава право на избор в границите на разрешеното. С молба за закони се обръща княз Борис — Михаил към папата, Методий след библията превежда „Номоканонъ, рекъше законоу правило“, а цар Симеон поставя задача да се преведе най-пълният юридически свод, включващ цялостно решенията на вселенските и поместните събори, съчинения за духовните учения и ересите, параграфи от Еклогата, Прохирона и новелите на Юстиниан, сказание на Максим Изповедник, календарни и хронологически статии. Номоканонът запознава с християнската юридическа мисъл в историческата ѝ последователност, дава представа за етапите и конвенционалната им същност. Чрез него светът се конституира и функционира като християнски, той насажда вярата в бога и с педантична добросъвестност догматизира всеки верски въпрос. С еднозначна категоричност са определени забраните и решенията, заедно с реда за изпълнение или санкция. Разбира се наличието на превода предполага раждането на съдебна дискусия и юридическа култура. Логическото съображение да бъде поставен след Шестоднева е медиативната му функция на книга, прагматизираща догматиката, снемаща я в социума чрез църковния служител. Основно верско съчинение, той е условие за пълноценност на християнското общество. Датировката му — 912 г. потвърждава закономерното му присъствие и ни запознава с конкретния състав, комплекуван за употреба.

Преводът на Номоканон естествено не е достатъчен, за да формира догматическа култура и съзнание, ангажирани със сложните дилеми и лабиринти на теологията като философия. В медиативната сфера паралелно с него е нужен и подбор от четива, съдържащи избрани текстове от съчинения на светите отци. Методий непосредствено след Номоканона „и очьскыꙗ книгы прѣложи“, т.е. превежда кръг от святоотчески текстове. В поредицата на Симеоновата колекция такъв състав се явява Изборника от 919 г., озаглавен

„Съборъ отъ многъ оц҃ь тълкованиꙗ о неразоумныхъ словесьхъ въ еуаггелии и въ ап҃лъ и въ инѣхъ книгахъ. Въкратъцѣ съложено на памать и на готовъ отъвѣтъ“[4].

Енциклопедичната му широта и тематичен обхват, включването на статии от почти всички свети отци — Григорий Богослов, Василий Велики, Йоан Златоуст, Августин, Ориген, Юстин, Евсевий, Дионисий Ареопагит, Йоан Дамаскин, Теодорит, М. Синкел, Исихий, Максим Изповедник, Атанасий Синаит и много други, прекрасно илюстрират идеята за святоотчески справочник по догматични въпроси. Трактатите по логика на Теодор Раитуски и „Мак҆симовѡ разлиѵии“, За фигурите на Георги Хировоск, отделни „статьи по ботанике, зоологии, медицине, астрономии, граматике и поетике“[5] разширяват тематичния му диапазон и подчертават енциклопедичния му характер. В резюме той сумира огромна информация и библиографски отвежда към конкретните съчинения и пълни корпуси. Оригиналният подход — евентуалната пълнота на святоотческитѐ текстове да се поднесе в избор, означава много добро познаване на византийската култура. Медиалната сфера е практически неизчерпаема, а изборът очертава ориентиращи предпочитания с обозрим кръгозор.

След сводовете, адресирани към медиалната сфера, закономерно идва ред на Хронографа, проследяващ човешката история от шестте дни на сътворението до въплъщението на Христос и разрушаването на Ерусалим, а чрез хронографикона — от Константин Велики до Роман Лакапин и съвремието. Съставен по Шестоднева на Йоан Екзарх, Библейските книги, хрониките на Йоан Малала и Георги Амартол, Юдейската война на Йосиф Флавий, Евангелието и др. съчинения, този огромен свод обхваща земната история в нейните мирови измерения. Великите царства с техните владетели, човешките умения, войни и религиозни вярвания са поучителен пример за несъвършенството на човешкия род и функцията на бога спрямо последния член на логическата верига. Неслучайно двата логически центъра в състава му са библейските исторически книги и Юдейската война на Йосиф Флавий — историята на избрания народ и божието наказание заради смъртта на Исус Христос. Концептуалната постановка — философията на историята е концентрирана в схемата на пророк Данаил за четирите царства, а от своя страна в историческото изложение преобладава подчертан интерес към предхристиянската история. Като исторически реалии се споменават: „Ѡмиръ творець“ и Херодот, „Єеоурипидъ пѣсньны хытрець“ и „Фоукидидисъ“, „Премоудрыи творець Вринълїи“ и „римланьскыи книгѵии Сервїи“. Специални глави са отделени за „Платонъ елиньскимъ философъ“, за Ахил и Троянската война, включена е пълно и Псевдокалистеновата Александрия. В категориално отношение с четвъртия сборник визията за битието се затваря. От висотата на космологичната концепция за хармонично устроеното мироздание се слиза до модела на антиномичното битие на човека, разпънат между силите на доброто и злото. Космосът и историята като когнитивен проблем и антиномичните светове на бога и човека намират окончателно осмисляне. Историята като проекция на онтологическия статус и историята като социална практика, топиката на историята и детерминистичното измерение на борбата между доброто и злото стават понятни и илюстрирани с примери. Макро- и микромодела са изразявали алфата и омегата на средновековната мисловност. След експликацията на историческия кръг знания граничната линия на културния хоризонт се затваря. Оптимистичната перспектива на антропоцентричната социална доктрина отстъпва място на антиномични представи и на преден план излизат острите проблеми на етноса и социума. Не е трудно да се предвиди, че духовният климат във времето на Богомил и презвитер Козма е идеологически обусловен от завършеността на културния модел в царсимеоновата епоха.

След този знаменит квадриум на средновековния универсум идва ред на частните дялове на познанието и Златоструя пренася вниманието към тях. Освен хомилистичен сборник — катена, той до голяма степен е служил и като „exempla“ по риторика и етика. Чрез красноречието на Йоан Златоуст творческата личност се е домогвала до висотата на художествения стил, а чрез нравствените му дилеми — до диапазона на практическия морал. Подборът, вършен лично от цар Симеон:

„ И избьравъ ѥго вьсѧ словеса
Изъ вьсѣхъ кънигъ ѥго
Въ сиѧ ѥдинъі сьложи кънигъі“[6],

обхваща широк регистър от етични въпроси. Графичното разставяне на колоните, използваните в превода риторични фигури и художествена символика зримо онагледяват изискванията за художествена и ритмична проза. Златоструят е антологичен състав, но той се явява и най-крупният старобългарски свод на хомилетичната традиция.

Изборниците на цар Симеон изграждат фундаменталните основи на старобългарската и славянската култура. Очертаното от тях културно пространство не вмества плоскостен модел, както би следвало от емпиричната текстология и детерминистичния историзъм. Вертикалното космическо измерение и хоризонталния гео-антропологичен обхват предпоставят наличието на равнища и структури, които все още не са описани и интерпретирани. Дяловете на познанието, включени в състава им, също така са организирани в светогледни и когнитивни субмодели, отразяващи нивото на образованост и категориална абстракция. Категориалният апарат и научната терминология ще бъдат обект на бъдещи тезауруси, които системно ще потвърждават сегашните наблюдения над текста. Сравнителното им изучаване, дори научното им издаване, е все още задача на бъдещето.

Все пак някои предварителни съображения за аспектите на изследване и сега могат да бъдат споделени. В културологично отношение един от най-съществените въпроси е за *интегриращата им функция*.

Три от тях- Шестоднева, Хронографа и Златоструя са композирани на българска почва. Включените в съставите им съчинения и фрагменти свидетелстват за количество ръкописи на гръцки език, които са били в активно обръщение сред създателите им, т.е. наличието им в царската библиотека не подлежи на съмнение — напр. Шестодневите на Василий Велики, и Севериан Гавалски, Тълкуванията върху книгата Битие от Йоан Златоуст, Извор на знанието от Йоан Дамаскин, отделни трудове на Платон и Аристотел, хрониките на Йоан Малала, Георги Синкел и Георги Амартол, Юдейската война на Йосиф Флавий, Александрията на Псевдокалистен, хрониката на патриарх Никифор, пълен състав от словата на Йоан Златоуст, прототипа на Изборника от 919 г., Еклогата и Прохирона, Фотиевата редакция на Номоканона, логически, граматически и календарни статии и трактати. На тяхна основа можем да говорим за чуждоезиковия фонд, притежаван в столичната библиотека. Друга част като Беседите на Псевдокесарий, Физиолога, Козма Индикоплов, Пчелата, Лествицата на Йоан Климакс, Паренесиса, са използвани като цитатен материал и сравненията със съществуващите преводи ще послужат за хронологизация на преводите. Така напр. ползването на Хрониката на Георги Амартол в Хронографа не подлежи на съмнение. За съставянето на колекцията те са били необходими, набавянето им не представлявало трудност, а преводът им, по всяка вероятност, е бил пълен.

Друг въпрос при изследването им е *въпросът за античното наследство* в техните състави. В три от тях — Шестоднева, Номоканона и Хронографа позоваването на антични автори и описанието на антични божества, митове, събития и владетели е особено изявено. Разбира се, по-голямата част от сведенията представляват превод на християнски съчинения, но подбора на текстовете също е резултат на преднамерен интерес. Информацията, получена чрез пряко или опосредствувано ексцерпиране на източниците, говори за сравнително добро познаване на античната история и култура, а паралелно с полемиката често пъти тя се разглежда като авторитетен образец и уникален прецедент, напр. описанието на човешкото тяло по Аристотел. Заслужава специално да се подчертае, че в цялото славянско средновековие единствено в Изборниците (и съставените по тях съчинения) срещаме интерес и сведения за античната епоха. Тази особеност също така е една от характеристиките на културния хоризонт на великопреславските книжовници.

Третият аспект несъмнено е *етническата им определеност*, която заслужава особено внимание. Както е известно, отсъствието на българска летопис в ръкописното наследство се разглежда като склонност към християнски универсализъм, без прояви на народностно съзнание. В Изборниците, в границите на универсалния модел, са включени порядъчно количество етнически известия. Сред тях заслужава да се отбележат териториалните глоси и сведенията за славянските езически божества в Хронографа, бележките за престолонаследието, разсъжденията за достойнството на царската власт и описанието на царския дворец в Шестоднева, предисловията и похвалите, посветени на цар Симеон. Сред оскъдните домашни известия в Изборниците наблюдаваме съзнателен стремеж за възвеличаване на неговите дела и личното му участие в културното строителство. Апологията на Симеон, независимо от различията, е сравнима с Кирило-Методиевата. В нея не срещаме житиеписен биографизъм, но са показани аспектите на дейността му. Той е представен сред интериора на своя дворец, построен и украсен, естествено, по негово желание. Изтъкнато е великолепието на украсата, царското му облекло, разположения от двете му страни болярски коронен съвет.

Външната характеристика е фрагментарна, много повече внимание е отделено на могъществото и величието му като владетел, на образоваността и постоянните му грижи за просветата на своите поданици. „Великꙑи въ цѣсарихъ“ и „Благовѣрꙑи цѣсарь“, той е изучил „Вьсѧ кънигꙑ ветъхꙑѧ и новꙑѧ, вънѣшнꙑѧ и вънѫтрнꙑѧ“ - религозните и светските съчинения „ими же и своѭ полатꙑ испльнь“.

Явявайки се за славяните „новъ Птоломѣи”, библиофил и създател на първата славянска библиотека, функционално сравнима с александрийската, той сам изследва божественото писание (божьственааго ѱанию испꙑтавъ), вниква в глъбините на разума (покръвенꙑѧ раоумꙑвъ глѫбинѣ), разпространява знанието сред болярите (пролиаѥтъ... изъ оустъ своихъ) и съставя книги (въ сиѭ єдинꙑ сьложи кънигꙑ). Сравнението с Птоломей — естествено за славяните — говори за широк замисъл при създаването на столичната библиотека. Източниците на колекцията от Изборници показват достоверността на поетическата метафора. Ориентацията да се обхване универсума чрез енциклопедични сводове и образователно-светското им предназначение съществено се различава от Кирило-Методиевата дейност. Именно Симеон, заедно със своите сътрудници, прави българската култура пълноценна за диалог с християнска Европа. В такъв обем тя се възприема и в средновековна Русия и Сърбия. Изгражданата приживе апология на владетеля трябва да се приема и като самооценка на новия етап, квалифициран в новата историография като „разцвет“ и „златен век“. Тя представя и столицата Велики Преслав като културен център и ниво на тип култура.

За Велики Преслав определението „книжовно средище“ е опростено, тясно и неотговарящо на функционалната му същност[7]. В регионален смисъл е съществувало и средище, ангажирано със задачата да произвежда книги за религиозната култова практика. Но надрегионалните функции на Изборниците и интелектуалният елит, който ги създава не се вместват в подобна формулировка. В столицата работят специалисти по естествени науки, богословие, право и история, диалектика и логика, хомилетика и химнография, библиофили и ерудити, преводачи, писатели, поети, възпитават се и израстват техни наследници. Заражда се и дава първите си резултати средновековната хуманистика със свое отношение към античността, християнството и собствения си етнос. Снема се в културата универсалистичен модел и се формира категориалният апарат на профилирано познание. Етническата рецензия служи за основа на оригиналното творчество, възникват теоретически концепции и духовни течения. Осъществява се координацията с духовните средища в страната и се изковава стратегията за собствения път на културно развитие, създава се типът славянска култура. Векове наред славянското средновековие не надхвърля културния хоризонт на създаденото във Велики Преслав. Велики Преслав не е само книжовно средище, а културна столица — първата културна столица на славянството и съсредоточие на интелектуалните усилия в ранния период на славянската култура.

БЕЛЕЖКИ

[1] Димитров, П. Изборниците на цар Симеон. — Литературна мисъл, 1990, № 7, 3-16; Изборниците на цар Симеон. — Die Slawischen Sprachen, Bd. 21, Salzburg, 1990, 17-39.

[2] Датиращите функции на старобългарските „вселенски“ хронографикони. Симп. Преславска книжовна школа, Унив. „Константин Преславски“, Шумен, 1989 г. — непечатана.

[3] *Климент Охридски.* Събрани съчинения. Т. 3. С., БАН, 1973, с. 91.

[4] Москва, ГИМ, Син. № 1043, л. 4а.

[5] Розов, Н. Н. Старейший болгарский „Изборник“ и его русская рукописная традиция. — Известия АН СССР, сер. Литературы и языка. Т. 28, 1969, вып. 1, с. 78.

[6] Вж. Димитров, П. Около предисловието и названието на „Златоструй“. — Език и литература, 1980, № 2, с. 22.

[7] Božhilov, I v. Preslav et Constantinople: dépendance et indépendance culturelles. — In: *XVIIth International Byzantine Congress.* Major Papers. New Rochelle, New York, 1986, 429-455.

KULTURHORIZONT VON ZAR SYMEONS ISBORNITZI

Pejo Dimitrov

Zusammenfassung

Die als Grundlage für die künftige Kulturentwicklung gedachte Reihe von Isbornitzi, sollte die Bedürfnisse nach Informationen in Muttersprache auf den wicktigsten Gebieten des mittelalterlichen Wissens befriedigen. Nach der Chronographie und den Vorworten stellt der Zusammenhang ihres Entstehens ein im voraus durchdachter Plan zur Entwicklung bestimmter Kentnisse dar, die zu dieser Zeit zu zufriedenstellenden Leistungen führten. Die fünf Bestandteile:

Hexameron bis 912
Nomokanon XIV Titula — 912
Isbornik — 919
Chronograph — 921
Slatostrui nach 921

haben eine grundlegende Bedeutung für die sich neugestaltende Kultur. Über diese Werke (ausgenommen über ihr Entstehen als System) ist viel geschrieben worden, und man kann annehmen, daß sie den Quellen nach und archeographisch ausreichend erforscht sind. In der vorliegenden Information wird die Spezifik ihres Charakters behandelt.

Der bulgarische Herrscher im Zusammenarbeit mit seinen Mitarbeitern ermöglicht einen vollwertigen Dialog der bulgarischen Kultur mit der Kultur christlichen Europas und verwandelt Preslav zu einem Literaturzentrum, zu der ersten Kulturhauptstadt des Slawentums, zu einem Mittelpunkt der intellektuellen Tätigkeit in der frühen Periode der slawischen Kultur.

К ВОПРОСУ О ПЕРВОЙ СЛАВЯНСКОЙ ГРАММАТИКЕ И ЕЕ АВТОРЕ

Христо Трендафилов

В своем докладе, прочитанном на Втором съезде болгаристов (София, 1986), мы сделали попытку переинтерпретации вопроса о цели написания сочинения древнеболгарского писателя Черноризца Храбра „О писменах"[1]. Так как основные положения в этом докладе тесно связаны с настоящей работой, то необходимо привести их еще раз: 1. Исходя из факта, что главными источниками Черноризца Храбра были схолии (*το σχάιον*) к грамматикам Дионисия Фракийского и Псевдо-Федосия, мы допустили, что в своем первоначальном виде „О писменах" задумано также как предисловие схолийного типа к грамматическому сочинению[2]. 2. С этой точки зрения мы проследили рецепцию „О писменах" в славянской рукописной традиции. На основнии не всегда полных данных о 73 списках (приведенных в монографии К. Куева[3]) был сделан вывод, что произведение древнеболгарского книжника попадает в окружении трех типов сочинений: летописных (5 раз), догматико-богословских (13 раз) и грамматических (37 раз). В ряде случаев „О писменах" вполне сознательно поставлено в начале рукописей с грамматическим (букварным) содержанием. 3. Эти наблюдения, вместе с некоторыми другими доказательствами затвердили предположение о первоначальной предисловной (педагогической) функции трактата Храбра. Здесь конечно, возникает вопрос: если „О писменах" действительно было задуманно как предисловие к грамматическому сочинению, то где можно искать эту грамматику?

В древнеболгарской и старославянской рукописной традиции до появления грамматического трактата Константина Костенского[4], существует только одно подобное сочинение. Оно известно под названием „О восьми частях слова" или Грамматика Йоанна Дамаскина в переводе Йоанна Экзарха. История изучения этого труда очень показательна.

Сочинение „О восьмих частях слова" сохранилось в ряде списков, начиная с XIV века. Заглавия обычно указывают, что его автором является Йоанн Дамаскин, а переводчиком — Йоанн Экзарх. Так например, в старейшем русском списке XV века написано: „Книга святаго Ивана Дамаскина философскаа о восмихъ частяхъ словаа. Преведе же еа Иванъ Презвитеръ, екзарх болгарский, от елинского языка в словенский“. В более поздных списках заглавие имеет несколько другой вид — „Ивана Екзарха ѿъ ѡсми част слова Дамаскина“, или только „Книга философскаа ѿъ осми части слова“. Отсюда видно, что исторически происходило сокращение заглавия[5]. Открывателем этого сочинения считается К. Ф. Калайдович, который впервые его опубликовал в своем известном труда „Йоанн Экзарх Болгарский“[6]. Нельзя не отметить, что русский исследователь в тот же самом труде опубликовал впервые и „О писменах“ Черноризца Храбра[7] и в этом факте может быть содержится глухой намек о возможной связи между этими двумя сочинениями. (Оба сочинения опубликованы в главе о подлинных произведениях Экзарха.) Согласно Калайдовичу, „О восьми частях“ положило основы русской грамматической терминологии. Таким образом, исследователь возразил А. Х. Востокову, который связывал ее создание с именем Максима Грека. В связи с этим Калайдович приводит термины для обозначения частей речи в Грамматике Экзарха и их греческие соответствия: 1. Имя — *ὄνομα*. 2. Рѣчъ (глаголъ) — *ῥῆμα*. 3. Причастие — *μετοχή*. 4. Различие (члень) — *ἄρθρον*. 5. Мѣстоименїе — *αντονυμία* . 6. Предлог — *πρόθεσις* 7. Наречие — *επιρρήα*. 8. Съузъ — *σύνδεσμος*[8].

Вслед за Калайдовичем к мнению об авторстве Йоанна Экзарха присоединились и другие слависты А. Х. Востоков, О. М. Бодянский, П. И. Шафарик, П. Строев. Однако, выход известного Описания рукописей Синодального собрания[9] изменил характер изучения Грамматики. А. Горский и К. Невоструев, авторы Описания, подвергнули ее обстоятельному археографическому и историко-филологическому анализу, приходя к выводам, которые отвергают авторство Экзарха. Между трудами Йоанна Дамаскина они не нашли грамматического сочинения. Согласно их мнению „О восьмих частях...“ дает только первоначальные филологические сведения, которые встречаются в Грамматике Дионисия Фракийского и в Схолии к Грамматике Псевдо-Феодосия. Горский и Невоструев утверждают также, что появления имени Йоанна Дамаскина в заглавиях некоторых списков нужно связать с ошибкой одного из списчиков, который написал его имя перед названием его Диалектики (Философии)[10]. В древнерусских рукописях эти два сочинения (т.е. Грамматика и Философия Йоанна Дамаскина

в переводе Йоанна Экзарха) следуют одном за другим. Кроме того исследователи не отметили древность в языке сочинения и обратили внимание на тот факт, что приводимые в его текст собственные имена (Милош, Драгош, Добромиръ, Радославъ, Драгомиръ), указывают на сербское происхождение памятника. Значительную по своему содержанию статью Грамматике посветил и В. Н. Малинин[11]. Исследователь вновь связывает ее появление с именем Йоанна Экзарха. Малинин приводит доказательства о том, что указанные личные имена встречаются и в болгарских текстах. Несмотря на многие поздные добавления в языке памятника, решительно ничего не говорит против авторства Экзарха. В своей работе русский филолог обратив внимание на технический (филологический) язык памятника, который не обладает сакральностью и поэтому легче подвергался изменениям[12]. В. Н. Малинин обратил внимание также на авторитет „Грамматики“ на Руси, о котором, в частности, свидетельствует приписка в списке XVI века[13]. В ней говорится о том, что князь Константин Острожский передал для напечатания из собственной библиотеки Грамматику Экзарха и что она была действительно напечатана в 1586 г. в типографии Мамоничей. В конце работы исследователь обобщает, что появление грамматического курса общего характера вполне естествен для периода раннего славянского Просвещения и что Экзарх вообще известен своим интересом к грамматическим вопросам[14].

В своих „Рассуждениях...“ В. Ягич подробно проанализировал текст „О восьми частях...“ и опубликовал его в русской и южнославянской редакции[15]. (Южнославянская редакция была опубликована по новонайденному списку из Хилендарского монастыря XV века.) Следуя за Горским и Невоструевым, Ягич пришел к выводу, что „О восьми частях...“ составлено по очень поздным греческим образцом где-нибудь в Сербии в первой половине XIV в. Отсюда сочинение это перешло в болгарские и влахо-молдавские рукописи и наконец — в русские. Согласно исследователю, содержание сочинения является странно запутанным[16], более того по два раза говорится об одном и том же предмете, но каждый раз по разным источникам. Тщательный филологический анализ, проделанный Ягичем, его авторитет в науке привели к тому, что его мнение прочно утвердилось в славистике. Поэтому после его работы почти нет попыток новых разысканий в этой области. Однако, нельзя не отметить работы Э. Георгиева и Ив. Гылыбова. Э. Георгиев попытался связать известие в главе VIII Пространного жития Константина-Кирилла, что славянский просветитель

перевел в Херсоне еврейскую грамматику с сочинением „О восьмих частях слова“[17]. Со своей стороны Ив. Гылыбов, приводя лингвистические доказательства, настаивает на авторство Йоанна Экзарха. Автор отмечает в частности, что языковые наблюдения Экзарха являются очень верными и вполне отвечают нормам языковой ситуации в Болгарии в X веке[18].

Такова история вопроса о первой славянской грамматике. Нам представляется возможным связать этого сочинения если не с самым Экзархом, то, по крайней мере, с дейтельностью его писательско-переводческого круга. По всей вероятности оно представляло собой грамматическое пособие (а не систематический курс) и давало только первоначальные сведения о славянском языке в сопоставление с греческим. Академический круг Йоанна Экзарха вообще известен своим интересом к яыковым и грамматическим проблемам. Сам Экзарх создал первую славянскую теорию перевода[19] (если не считать принципов, выдвинутых Константином-Кириллом). Нетрудно привести ряд примеров, которые указывают на филологический интерес древнеболгарского писателя. Это видно в предисловии к переводу „Богословия“ Йоанна Дамаскина и в „Шестодневе“[20]. Вообще говоря, чувствуется связь между указанным предисловием Экзарха, „О писменах“ Черноризца Храбра и Грамматикой („О восьмих частях слова“) того же Экзарха. Именно в такой же последовательности эти три старейшие славянские грамматические рассуждения опубликованы и проанализированы в компендиуме Ягича[21]. Не принадлежат ли они перу одному и тому же книжнику? По крайней мере, можно утверждать, что они созданы в одном литературно-переводческом центре. В этой связи можно привести и отдельные текстологические паралели:

Грамматика[22]	Богословие[24]	Храбр[23]
по б҃жію óбразу создáнному ч҃лку и́ слóва почтéнному сáномъ, сего чàсти ими же состойтсѧ, не без òученїѧ оставити потрèба аще бо и кромѣ сѫхъ въ д҃ши состойтсѧ слово, "ꙗко же òучáть б҃гоносніи wцы, но ко второму роженію плоти еже о҃уснáми и глáсомъ изьꙗвлѧму и́ прòчими сего ѡ́рудьми плоти трèбуетъ кромѣ бо сихъ изъꙗснїти о нихъ же слѫжôво нємощно суть же" оубо слòво чáстїи òсмь, ели́ка гл҃емъ и пи́шемъ, и внѣ сихъ ничтòже èсть.	Бо҃у могоущоѹ н слѣпыимъ видѣнье и глухымъ слышань и дебелоу же уму и гроубоу ѡстротоу и разоумѣнье противоу вѣрѣ дающоу всꙗка бо да и всꙗкъ даръ съврьшенъ... сꙗ по се дѣло и прѣложихъ с҃тго Iwана презвоутера Дамаскина...	По том же ч҃лколюбецъ бъ строѫ и всѣ и не wставлѣѫ ч҃лча рода безъ разоума. нѫ всѧ къ разоумоу приводѧ и с҃псению, помиловавъ родъ ч҃лчь, посла имь... посла имь...

Наконец некоторые выводы предварительного характера:

1. В связи со школьным обучением в эпоху ранного славянского просвещения (IX-X в.) в Болгарии было составлено краткое руководство по грамматике, которое должно было дополнить (но ни в коем случае вытеснить) изпользуемые греческие грамматики. Его появление было вызвано практическими соображениями; вместе с тем руководство представляло собой символический акт культьурной соизмеримости с Византией. Это стремление видно на всем протяжении правления царя Симеона (893-927)[25]. Болгарский владетель вступил в культурном состязании с византийским императором-философом Львом VI Мудрым; надо отметить, что поведение Симеона тесно связано с культурным типом „цар — писатель“, который прослеживается в античной, библейской и византийской традициях[26].

Можно полагать, что трактат Храбра „О письменах“ предварял это грамматическое сочинение в качестве предисловия схолийного типа. В эпоху нарастающей византийзации Болгарии при царе Петре (927-969) и во время византийского рабства (1018-1187), Грамматика Йоанна Экзарха потеряла свое значение. С другой стороны, сочинение Храбра стало опасным, так как оно обладало антигреческой направленностью. Важно заметить, что оба сочинения („О восьми частях слова“ и „О письменах“) по всей вероятности не были перенесены в Россию с Первым южнославянским влиянием.

2. В период XIII$^{\text{-ого}}$ — XIV$^{\text{-ого}}$ вв. в связи с освобождением Болгарии и стремлением к восстановлению культурного наследия Первого болгарского государства[27], а также и с повышенным интересом к филологическим вопросам и исправлению книг, трактат Храбра и Грамматика Экзарха вновь стали актуальными. Поэтому старейшие списки обоих сочинений относятся к XIV веку. И если произведение Храбра в силу того, что оно отстаивало священность славянской письмености, сохранилось в более аутентичном виде, то Грамматика из-за своей несакральности, подвергалась сокращениям и не всегда удачным дополнениям.

3. С Вторым южнославянским влиянием трактат Черноризца Храбра и Грамматика Йоанна Экзарха[28] пришли в Россию. Вплоть до XVII века древнерусские книжники переписывали сочинение Экзарха. Можно полагать, что дальнейшее исследование источников первых русских грамматических трудов и букварей покажет в нужной степени какое место занимает „О восьми частях слова“ в становлении и дальнейшем развитии славянской грамматической культуры.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] Трендафилов, Хр. Сказание за буквите на Черноризец Храбър — рецепция и функция. — В: *II Международен конгрес по българистика*. Доклади. Стара българска литература и Българско възраждане. С., 1987, 91-98.

[2] Надо иметь ввиду, что сочинение Черноризца Храбра было создано в период утверждения славянской письменности и богослужения в Болгарии и поэтому обладало и полемической направленностью. По этой причине ряд исследователей называют его апологией: К. Куев, А. Косова, Д. Петканова, А. Достал, В. Мошин, В. Велчев и др.

[3] Куев, К. Черноризец Храбър. С., 1967, 187-418.

[4] См. фототипическое издание этого трактата: Куев, К., Г. Петков. Събрани съчинения на Константин Костенечки. С., 1986, 82-225.

[5] Малинин, В. Н. Грамматика Йоанна Экзарха Болгарското. СПб., 1883, с. 185.

[6] Калайдович, К. Ф. Йоанн Экзарх Болгарский. М., 1824, приложение VIII, 68-75.

[7] Калайдович, К. Ф. Йоанн Екзарх..., 189-192.

[8] Калайдович, К. Ф. Йоанн Экзарх..., с. 76. Согласно А. Соболевскому „со второй половины XVI века вероятно благодаря Максиму Греку и его учеником, в некоторых училищах стала проходится или общая грамматическая (будьто-бы) Йоанна Дамаскина“. (См. Соболевский, А. Образованность в Московской Руси XV-XVII вв. СПб, 1894, с. 21).

[9] Горский, А., К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Т. 2. Ч. 2, Москва, 1859.

[10] Горский, А., К. Невоструев. Указ. соч., 311-313.

[11] Малинин, В. Н. Грамматика Йоанна Экзарха...

[12] Малинин, В. Н. Грамматика Йоанна Экзарха..., 186-187.

[13] Вот текст приписки: Бога благаго благодатію, а за презбою жителей столицы Великаго Княжьства Литовьскаго, града Вилны, сіа Кграмотика Словеньскаго языка з газофилак и славного града Острога, властное отчизны ясневелможнаго княжати и папа Коньстянтина Коньстянтиновича, княжати на Острогу, папа на Дубнѣ Воеводы Кіевскаго, моршал на земли Васынской, и прочая, з щодрабливое его милости ласки выдана, для наученія и выразумьнія божественаго писанія; а за помоцію Хрістовою на несмертную славу народу дому его Княжатьской милости выдрукована въ мьсть Виленьскомь, вь року нароженія Слова и Бога и Спаса нашего Іесуса Хріста афпѕ (1686), мѣсяца Октябрія и дня, на память преподобныя матери нашея Пелагеи, а оть сотворенія свѣта зчего, вь другарни дому Мамоничовь. См. Калайдович, К. Ф. Йоанн Экзарх..., 80-81.

[14] Малинин, В. Н. Грамматика Йоанна Экзарха..., с. 191.

[15] Ягич, В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. СПб., 1896, 40-46; 47-54.

[16] Ягич, В. Рассуждения..., с. 57.

17. Георгиев, Е. Кирил и Методий — основоположници на славянските литератури. С., 1956, 66-75.

[18] Galabov, Iv. Ein altbulgarischer Schriftsteller über den altbulgarischen Artikel. — Zeitschrift für Slavistik, 1967, 49-56; срв. Гълъбов, Ив. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. С., 1980, 82-83.

[19] Матхаузерова, Св. Древнерусские теории искусства слова. Praha, 1976, 29-35.

[20] Георгиев, Е. Разцветът на българската литература през IX-X в. С., 1962, 256-258; Вайер, Е., Х. Миклас. Преводачески похвати в Богословието на Йоанн Екзарх в сравнение с по-късни паралелни преводи. — Старобългарска литература, 19, 1986, 29-59.

[21] Ягич, В. Рассуждения..., 9-31; 32-37; 38-77.

[22] Ягич, В. Рассуждения..., с. 47.

[23] Куев, К. Черноризец Храбър, 187-188.

[24] Sadnik, L. Des hl. Johannes von Damaskus „Εκθεσις ἀκριβής τῆς ορθοδόξου πιστεως“ in der Ubersetzung des Exarchen Johannes. Bd. 1. (Monumenta lingua Slavical. Bd. 5). Wiesbaden, 1967, S. 18.

[25] Божилов, Ив. Цар Симеон Велики (893-927): Златният век на средновековна България. С., 1983.

[26] Трендафилов, Хр. Старобългарският владетел като писател (Античновизантийски образци и национална реализация). — Литературна мисъл, 1989, № 4.

[27] Об этом явлении см. Георгиев, Е. Литература на Втората българска държава. Ч. 1. Литературата на XIII век. С., 1977.

[28] К этому надо добавить, что в России было очень популярно и предисловие Йоанна Экзарха к переводу Богословия Йоанна Дамаскина, оно посвящено языковым и переводческим проблемам. См. Успенский, Б. А. История русского литературного языка (XI-XVII вв.). — Sagners slavistische Sammlung. Bd. 12. München, 1987, S. 231.

ZUR PROBLEMATIK DER ERSTEN SLAWISCHEN GRAMMATIK UND IHR VERFASSER

Christo Trendafilov

Zusammenfassung

Auf Grund einer Analyse von Joan Damaskins Werk, das von Joan Exarch von Bulgarien übersetzt wurde „О восьмих частях слова“, und welches in einer Reihe von Verzeichnissen aus XIV und XV Jh. erhalten ist, zieht der Autor einige vorläufige Schlußfolgerungen:

1. Im Zusammenhang mit der Schulausbildung im IX-X Jh. wurde in Bulgarien eine Sammlung von Grammatikhinweisen zusammengestellt, die die verwendeten griechischen Grammatiken zu ergänzen hatte. Dieser Zusammenstellung liegen praktische Aufgaben zugrunde, sie war aber gleichzeitig auch ein symbolischer Vergleich zu Byzanz. Dieses Vergleichsbestreben ist während der ganzen Herrschaftsperiode von Zar Symeon (893-927) zu beobachten.

2. Im XIII-XIV Jh., nach der Befreiung Bulgariens von byzantinischer Herrschaft, wird ein erhöhtes Interesse zur Fragen der Philologie bemerkbar und Bücher wie der Traktat von Tschernorisez Chrabar „За буквите“ und die Grammatik von J. Exarch werden von neuem aktuell. Dadurch wird auch die Tatsache erklärt, daß die ältesten Verzeichnisse von diesen beiden Werken ins XIV Jh. datiert sind.

3. Der Traktat von Tschernorisetz Chrabar und die Grammatik von J. Exarch kommen nach Rußland durch den Zweiten slawischen Einfluß, deshalb schrieben die altrussischen Literaturschaffende die genannten Werke mehrmals ab.

ДВЕ БЕЛЕЖКИ КЪМ „БЕСЕДА НА НЕДОСТОЙНИЯ ПРЕЗВИТЕР КОЗМА СРЕЩУ НОВОПОЯВИЛАТА СЕ ЕРЕС НА БОГОМИЛ“

Пламен Павлов

Вече повече от столетие антиеретическата „Беседа“ на преславския книжовник презвитер Козма привлича вниманието на редица наши и чужди изследователи. В резултат на проучванията на учени като И. Соколов, В. Златарски, Ю. Трифонов, М. Г. Попруженко, А. Вайан, Д. Ангелов, Ю. К. Бегунов, Д. Петканова и др. са решени широк кръг от въпроси, свързани с това ярко и оригинално произведение на старата българска литература[1].

Преди да премина към същността на настоящите две кратки бележки върху „Беседата“ като извор за историята на обществено-политическия живот в България при цар Петър (927-969), бих искал да направя уговорката, че приемам становището на Д. Петканова, според което презвитер Козма е написал своето съчинение приживе на цар Петър. Струва ми се, че изразът „във времето на правоверния цар Петър“[2] наистина не следва да се тълкува в смисъл, че този български владетел не е бил вече между живите. Според Д. Петканова презвитер Козма е написал своята „Беседа“ към петдесетте — началото на шестдесетте години на X в., скоро след някакъв поместен събор, най-малкото „...след всеобщо църковно анатемосване на еретиците“[3]. Именно такава мярка препоръчва на българския цар тогавашният Константинополски патриарх Теофилакт Лакапин (933-956) във второто си, за съжаление, единствено достигнало до нас писмо, което се датира общо между 940 и 956 г.[4] Наистина, препоръчаните от Теофилакт анатеми (може би само парадигми?) не съвпадат с тези, които са поместени в „Беседата“[5]. И все пак, макар анатемите у Козма да са предадени с думите на апостол Павел, те не биха могли да бъдат продукт на собствена инициатива от „свое име“, колкото влиятелен, авторитетен и високопоставен да е бил преславският презвитер. Анатемите срещу еретиците биха могли да бъдат дело единствено на върховната духовна институция — българската църква в лицето на висшите ѝ представители. Така или иначе, препоръчаната от константинополския патриарх „технология“ за борба с „новопоявилата се ерес“ е спазена. Макар да не съвпадат текстуално, двата списъка с анатеми, както и други подобни от същата епоха[6], имат ред сходни черти. И, макар и с различни думи, порицават идентични или сходни дуалистични и антицърковни схващания. При това ние не знаем дали кореспонденцията между Преслав и Константинопол не е продължила, дали не е имало старобългарски преводи на известните като факт две (или повече?) патриаршески писма до българския цар и т.н., и т.н.

Всичко това ме кара да мисля, че презвитер Козма е написал съчинението си срещу еретиците във връзка и по поръка на официалните български държавни и църковни власти в Преслав при управлението и не без участието на самия цар Петър.

I. Разказвайки за твърденията на българските еретици, презвитер Козма възклива: *„Но към кои, прочее, да ги причислим? Кому да ги уподобим? По-лоши са от глухите и слепи идоли!“*

Според изтъкнатия изследовател на богомилското движение Д. Ангелов този емоционален изблик показал, че “...Козма изхожда от непосредствени наблюдения, а не описва еретиците въз основа на сведения от по-стари автори...“. Той бил „...в недоумение, като описва техните възгледи срещу кръста, иконите и мощите. Очевидно ако той би знаел и използувал съчинението на Петър Сицилийски, както е случаят с патриарх Теофилакт, подобно недоумение у него не би имало място. Той просто би ги свързал тогава с манихео-павликянската ерес, както прави Теофилакт, и би им дал съответното име...“[7].

От своя страна, друг модерен изследовател на богомилството и близките му еретически учения Др. Драгойлович твърди, че този риторичен въпрос бил свидетелство за „злата“ или „новопоявилата се“ ерес. По същество, това синтезирано дуалистично учение било „македонска“ иновация на едно видоизменено само до известна степен, ако мога така да се изразя, „постпавликянство“ (изразът мой). Това учение по-късно станало известно под името „богомилство“[8].

Ще припомня, че трактовката на Др. Драгойлович, въпреки някои нови моменти (синтезът на старите дуалистични учения в „новопоявилата се“ ерес)[9], не се отличава с особена оригиналност. Още старата генерация учени, занимавали се с богомилството и с „Беседата“ на Козма, търсят връзката на „новопоявилата се“ в България ерес с „манихейско-павликянското учение“[10], и то в смисъл, че ереста е проникнала в страната още при Борис — Михаил и Симеон Велики. При цар Петър под ръководството на ересиарха Богомил тя разширява своя обхват, превръща се в социално бедствие и може би придобива нови черти.

Каква в крайна сметка е ереста, която разпространявал поп Богомил и действително ли той е нейният създател?

Мисля, че в текста на презвитер Козма няма категорични указания за „авторството“ на поп Богомил[11]. Тази представа изглежда се е наложила главно под въздействието на едното от двете заглавия, с които е известна „Беседата“ в късните си преписи, заглавието, което повечето учени смятат за първично[12]. За Козма поп Богомил е преди всичко най-активният и авторитетен разпространител на „лъжеучението“ (БЛѦДЬ)[13].

Не е тук мястото да се впускам в подробното изследване и съпоставка на „новопоявилата се ерес“ с другите, по-стари дуалистични учения на първо място с близкото във всяко едно отношение с нея павликянство. Ние приемаме за основателно и достоверно сведението на Сръбския синодик (1221 г.), че „...в Македония българска, във Филипопол и неговата околност възниква ереста на Богомилите. [Той — поп Богомил, добавка моя — П.П.] и неговите [ѥго — т.е. на поп Богомил — П.П.] съдружници да бъдат проклети трижди. Анатема!“[14].

Именно в района на средновековния Филипопол (Пловдив) и „българска Македония“ (средновековната „Македония“ с центрове Пловдив и Одрин)[15] е най-логично да възникне новото еретическо учение. В Пловдив и неговите околности, тази своеобразна българо-византийски „контактна зона“, както е известно, още от VII в. живеели и нееднократно били „подсилвани“ с нови маси големи колонии от еретици или източни „нехалкидонити“. Най-многобройни безспорно били павликяните, но имало и други преселници от Мала Азия и Близкия Изток — арменски християни (монофизити), яковити (сирийски монофизити), по-късно, може би и арменски тондракити[16]. Не бива да се забравя, че самото павликянство също не е било единно. В него съществували опозиционни течения[17], поне в известна степен то търпяло влиянието на арменските монофизити (тук си е казвала думата и етническата еднородност), може би отделни негови водачи или по-обособени групи са се поддавали донякъде и на непрекъснатата антиеретическа пропаганда на византийските или българските църковни и държавни власти. В новата си „втора родина“ павликянството сигурно е изпитвало въздействието на българската народностна психика с нейните особености през IX-X в. (преживелици на езическите вярвания и т.н.).

Според мен именно тук, в Пловдив и неговия хиндерланд възникнала в следствие на една сложна и разнопосочна симбиоза „новопоявилата се ерес“, която поне на първо време се покривала в много отношения с павликянството. И то може би не с „класическата“ му рецепция от IX в., дело на знаменития ересиарх Сергий — Тихик, а с някое от опозиционните течения в тази етнически и социално променена среда.

Не бива да се забравя, че когато патриарх Теофилакт окачествява ереста като „манихейско-павликянска“ (т.е. павликянство, тъй като „манихейство“ е само една обидна, целенасочена прибавка за павликянството още у Петър Сицилийски, патриарх Фотий и други антипавликянски автори)[18], той се базира на дадена му от самия цар Петър подробна информация. Това е казано и в запазения текст на второто патриаршеско писмо: „...след като от Вас по-пълно узнахме престъпността на учението...“[19]. В този смисъл квалификациите на Теофилакт едва ли се дължат на непознаване на ереста в България поради отсъствието на наблюдения и точна информация[20]. Още повече, че наред с царя навярно и българската църква е потърсила помощта на патриаршията в Константинопол.

Защо обаче презвитер Козма не нарича еретиците, станали известни по-късно под името „богомили“, нито „богомили“, нито „павликяни“ (респект. манихеи“)? Според Д. Ангелов, защото нашият автор не е познавал антипавликянските трактати, а и самите по-ранни дуалистични ереси.

Но, както е известно, „Полезната история“ на Петър Сицилийски (869-870) е посветена не на някой друг, а на първия български архиепископ Йосиф (Стефан)[21]. Самият автор се обръща специално към българския първосвещеник, като го предупреждава, че павликяните от Тефрика смятали да изпратят свои емисари в България. Да се доказват всеизвестните връзки на знаменития патриарх Фотий (858-867; повторно 877-886 г.), автор на „Повествование за вторичното разрастване на манихейството“, с княз Борис-Михаил и българския двор е направо излишно[22]. От друга страна, би ли могъл един високопоставен български духовник като презвитер Козма да не знае, че в страната, поточно в Пловдив и неговия регион, живеят еретици — павликяни? Би ли могла самата българска църква в лицето на архиепископа и близките му помощници да не води борба с еретиците в границите на своя диоцез? Та нали се знае, че в България още към 870 г. действал някой си „манихей [= павликянин, б.м. — П.П.] Сандаварин“(*Σανταβαρινόσ μανιχαῖος*) [23]. Еретическа, основно павликянска пропаганда и дейност в българските земи откриваме в редица други случаи, за които пише достатъчно подробно самият Д. Ангелов[24]. В България имало също така случаи на проникване на афтародокетизъм и други ереси, които

допълнително насочвали вниманието на Борис-Михаил и Симеон към проблемите на църквата[25].

В тази връзка едва ли ще е пресилено да се мисли, че българската църква е разполагала с необходимата ѝ антиеретическа, вкл. антипавликянска книжнина и дори с известен опит в борбата срещу ересите. Струва ми се най-правилно мнението на М. Г. Попруженко, защитено напоследък и от Д. Петканова, че презвитер Козма е познавал голям обем антиеретическа книжнина[26], в това число и „Полезна история“ на Петър Сицилийски.

Ако Козма споменава бегло само ранните учения на Арий, Македоний и Савелий,като заключава, че „...после се появиха много ереси, но не за светата Троица, а за божиите създания...“[27], то това съвсем не означава, че българският писател не познава „лъжеученията“ след Никейския събор от 321 г. Може би не е случайно избягването на квалификациите „манихеи“ и „павликяни“ от страна на презвитер Козма и това сигурно има някаква причина. Искам само да припомня, че съставителите на т.нар. Борилов синодик без всякакви уговорки наричат Богомил и последователите му с името „манихеи“[28].

Възможно е презвитер Козма по-добре от патриарх Теофилакт да е виждал отликите между ранното богомилство („ереста“) и павликянството[29], но едва ли водещият мотив е този. По-скоро, за Козма „новопоявилата се“ ерес е поредното действие на дявола срещу християнството в България. Именно дяволът е творецът на ересите. Но, не на последно място, далновидният и страстен изобличител не е желаел да признае на поп Богомил никакъв „актив“, още по-малко на разпространяваната от него еретическа доктрина. Ако бе нарекъл еретиците „павликяни“ или „манихеи“, което за съвременните му византийски автори е едно и също, Козма би трябвало да признае на Богомил и последователите му наследяването на исторически опит от няколко века. Нещо повече, тогава той би трябвало да оборва не само „богонемилия“ поп, но и такива еретически авторитети като Константин — Силван, Симеон — Тит и Сергий — Тихик. Всичко това изисква да се разкаже поне накратко за „манихейската“ ерес, за успехите на павликяните през IX в., за техните методи на въоръжена борба, за трудното преодоляване на павликянската съпротива от страна на византийската държава. Ето какво, струва ми се, е накарало официалните държавни и църковни кръгове, чийто „говорител“ е презвитер Козма, да не взаимстват буквално препоръчаните от патриарх Теофилакт анатеми и да изработят нови.

Както бе отбелязано, анатемите у Козма са предадени с думи на апостол Павел. Въобще апостол Павел е „авторитет номер едно“ в

„Беседата“ — от 119 цитата от свещените книги, повече от 70 са негови![30] Да оставим настрана извънредната популярност на апостола, богатото му творчество и непоклатим авторитет. Не е излишно да се напомни, че именно апостол Павел е своего рода „патрон“ на павликяните. Петър Сицилийски и другите антипавликянски автори изтъкват, че павликяните смятали, че именно те живеели по заветите на Павел като истински християни. Самите павликянски ересиарси приемали имената на Павловите ученици — Силван, Тит, Тимотей, Тихик, а споменатият вече Сергий — Тихик дори пишел послания в стила на апостола[31].

Прави впечатление също, че презвитер Козма само на няколко места привежда цитати от другия върховен апостол Петър, когото павликяните (и българските еретици) отричали.

Без съмнение, най-доброто оръжие срещу мнимите за Козма последователи на апостол Павел били думите на същия апостол. С цитати от негови послания той оборва всички основни схващания на еретиците. С казаното съвсем не искам да отъждествявам ереста, разпространявана от поп Богомил, с класическото павликянство от IX в. Връзката ѝ с основни схващания на павликяните обаче е призната в науката, а сред тях би трябвало да се има предвид и „патронажа“ на апостол Павел.

Ето няколко характерни примера от самата Беседа“: „Понеже сте слепи с умствените си очи — казва Козма, то затова — *когато четете посланието на блажения Павел, не разбирате...* “; „Еретици, нима *не чувате Павла, който пише и говори на Тимотей...* “; „*Еретиците, като слушат апостол Павел да казва...*“ и др.[32]

И все пак, признаването на ереста за павликянство за Козма явно би било погрешно. Ереста е рожба на дявола, а еретиците са по-опасни за хората от „глухите и слепи идоли“. Това е така, защото според църковните автори идолите (т.е. езичеството) са проява на низшите демонични сили, „бесовете“. Ересите обаче са „зло“ от качествено друг тип и са дело на дявола, „най-злия враг на човешкия род“. На българска почва, според Козма, еретиците действително няма на кого да се уподобят, тъй като до този момент българската църква е водила борба не толкова с проявите на ерес, колкото с характерното за една новопокръстена страна и стоящо по-ниско в типологията си като „враг на Христа“ и църквата езичество.

II. Поучителната част от „Беседата“, смятана от редица учени за втора „беседа“ или отделно съчинение[33], поставя интересни въпроси пред изследователя. Острата критика на отрицателните страни в живота на българското общество, особено срещу монашеството, висшето духовенство и богатите миряни налага въпроса за социалната позиция на автора. Вярно е, че основната задача на преславския презвитер се покрива с пропагандирането и утвърждаването на идеята за „социално примирение“ или „класов мир“[34]. От друга страна обаче в рамките на своята социална среда Козма очевидно е имал едни или други схващания за развитието на обществено-политическия живот. В този смисъл интригува мнението на Ю. К. Бегунов, че „...в основата на изявлението на преславския презвитер *стои грижата за средния собственик* [курсивът мой, П.П.], който разумно се разпорежда с богатството си, раздава милостиня на бедните, не притеснява работещите за него, строго следва указанията на църквата.“ В това, по думите на Бегунов, позицията на Козма е много сходна с тази на Йоан Златоуст[35].

Този цитат разкрива една интересна концепция, която навежда на нови предположения. Така може да се формулира и една хипотеза, каквато, доколкото ми е известно, не съществува в медиевистиката.

Нека отново припомня онези добре известни места в „Беседата“, където се казва, че някои богати монаси (т.е. манастири) „...често купуват и уреждат имения от ниви и села...“, те не живеели „...от своя хляб...“, „...гоели се като свине в кочина...“ и т.н. Подобни упреци се отправят и към светските лица от средите на аристокрацията, които прекомерно се грижели за „земния“ си имот, забравяйки „царството небесно“. Макар и с по-меки думи, обвинения в спекула с църковните длъжности, груб материализъм и пренебрегване на пастирските задължения са отправени и към българските епископи. Именно към тях е адресиран призивът да следват делата на Григорий Богослов, Василий Велики, Йоан Златоуст, а на българска почва — примерът на Йоан Екзарх[36].

Обикновено тези откъслечни и пръснати из „Беседата“ данни се използват като илюстрация на разрастването на феодализационния процес, увеличаването на експлоатацията от страна на държавата, светските и църковни земевладелци[37]. До голяма степен на основата на „Беседата“ и с косвени аргументи се смята, че цар Петър се отличавал с голяма щедрост към църквата[38]. Такъв бил и един от мотивите царят да бъде канонизиран като светец скоро след смъртта си.

Независимо от сериозните промени, настъпили в българското общество във времето на цар Петър, струва ми се, че негласното единодушие в оценяването на вътрешната му политика се гради на една обща и не съвсем точна представа. А критиката по адрес на висшите среди в страната, която срещаме в „Беседата“, едва ли е само един християнски апел към преодоляване на недъзите и взаимни компромиси, нито пък частно мнение на преславския презвитер.

Много е писаното за византийското влияние в двора и политическия курс на цар Петър. Някои учени, като П. Мутафчиев например, обвиняват този владетел в почти сляпо следване на империята, влизащо в противоречие със собствените български държавнополитически традиции и интереси[39]. Дори и днес това предпоставено отношение към Симеоновия син не е напълно преодоляно.

Без съмнение византийското влияние в България при Петър се е усилило, но, обективно погледнато, този процес бил естествен и съдържал редица положителни характеристики. Къде обаче, ако изключим църквата и въобще религиозната сфера, византийското влияние е било най-силно? Несериозно е да се мисли, че такава област би била например външната политика — наистина, цар Петър допуснал сериозни грешки, които обективно облагодетелствали Византия, но това в никакъв случай не било следствие от някаква „провизантийска“ политика. Според мен византийското влияние и взаимстване на вековния или актуален имперски опит трябва да се търси, освен в църковните дела и културата, най-вече в областта на правото. И това, което важи за времето на Борис-Михаил и Симеон Велики (българските преводни адаптации на Еклогата, Земеделския закон, Епанагогата, съставянето на Закона за съдене на хората и пр.)[40], би трябвало още повече да се предполага за България при управлението на Петър.

При цар Петър българската държава имала ред сходни проблеми с тези на империята. Общ проблем били сушата, неплодородните години и „големия глад“, довел до масово разоряване на селяните, през 927 г.[41], както и опустошителните маджарски нашествия[42]. При тесните връзки между двата царски двора в условията на „дълбок мир“, редовни политически контакти и т.н. тогавашното византийско законодателство не е могло да не окаже някакво влияние върху цар Петър и подкрепящата го аристократична групировка.

Съществуват някои, за съжаление предимно косвени данни, които според мен позволяват да се мисли, че в България е имало отражение и известното „антидинатско“ законодателство (в полза на свободната селска община и стратиотското войнишко съсловие), свързвано с т.нар. Македонска династия. Всъщност тази вътрешнополитическа и законодателна линия е подета от Роман I Лакапин (920 — 944), регент на легитимния василевс Константин VII Багренородни (913 — 959, самостоятелно от 944 г.). Този курс, от който е явен стремежът на централната власт да постави под свой контрол обективно протичащи икономически и социални процеси, намира израз в двете новели на

Роман I Лакапин — от 922 и 934 г.[43] Политиката на Роман била продължена от Константин VII, най-вече с новелата от 947 г., както и от Роман II (959 — 963), Никифор II Фока (963 — 969), Йоан I Цимисхи (969 — 976) и Василий II (976 — 1025)[44]. Независимо от противоречията в това законодателство, въпреки стремежа на императори като Роман II и, особено, Никифор II Фока и Йоан Цимисхи да действат в интерес на самите „динати“, същността на тази политика се крие в грижата за средния селски собственик. Целта е да се запазят свободните селяни и техните общини като елемент на обществената структура, административния надзор на държавата, данъчното облагане, рекрутирането на армията и т.н. Приема се, че това законодателство служело на интересите на централната власт и столичната знат в противовес на бързо замогващата се провинциална земевладелска върхушка и сходните с нея църковни собственици[45].

Близко до ума е, че във времето на Петър подобни явления и проблеми не били чужди и на българската действителност. В „Беседата“ на презвитер Козма са налице определени данни в този смисъл. Дали и българският цар не се е стремял да задържа процеса на обезземляване и разоряване на свободните общинници, подобно на византийските си роднини и „духовни братя“?

В същност, може и да изглежда на пръв поглед парадоксално, но в изворите няма нито едно сигурно свидетелство цар Петър да е раздавал големи поземлени участъци и села било на светски лица, било на църкви и манастири. Въобще традиционната теза[46], според която Симеоновият син проявявал прекомерна щедрост към църквата и монашеството, си остава предпоставена и субективна. Напротив, презвитер Козма пише за случаи на покупко-продажба на земя, за спекула и засилена експлоатация над селяните. Единтвеният регистриран в исторически извори жест на щедрост от страна на цар Петър към монашеството е свързан не с богат манастир или висша църковна институция (напр. епископия), а с прочутия анахорет св. Иван Рилски! Този жест, който, както се знае, даже не бил приет от светеца, поразително напомня благосклонното отношение на Константин VII Багренородни към „...по-бедните манастири...“[47] и грижата на Никифор II Фока за бедните през X в. атонски манастири. А Никифор II Фока именно е автор на една „скандална“ за византийската църква наредба, с която се забранява даряването на богатите манастири с поземлени имоти[48].

Има и друго, общоизвестно свидетелство за истинската дарителска дейност на цар Петър, което обаче не се разглежда в интересуващия ни аспект. Става дума за грамотите на Василий II Българоубиеца в полза на Охридската българска архиепископия и подвластните ѝ епископии от 1019 и 1020 г. Макар тяхната автентичност да е спорна за някои учени в последно време[49], то е несъмнено, че те съдържат достоверен и синхронен на други извори фактически материал.

Василий II запазва диоцеза на българската църква и потвърждава привилегиите ѝ от времето на Петър и Самуил. Направени са незначителни промени единствено в полза на архиепископа, видинския и дръстърския епископи. Свидетелствата в тези две грамоти правилно се тълкуват в смисъл, че парици и клирици в България е имало още по времето на Петър[50].

Големи ли са обаче сами по себе си дадените още от Петър и подтвърдени от Василий II стопански привилегии? Даденият „аритмос“ (количеството освободени от допълнителни държавни данъци парици и клирици) е сравнително нисък — от порядъка на 30, 70 и 80 зависими селяни[51]. И ако привилегиите на българската църква били сравнително скромни при Василий II, такива били те и по времето на цар Петър. Не е ли показателно, че именно Василий II, който с новелата си от 996 г. възприема напълно ограничителната политика на Никифор II Фока спрямо богатите църковни собственици[52], не изпитва никакво смущение пред останалите от времето на Петър и Самуил привилегии на българската църква?

В пряката ми задача не влиза да доказвам или отричам с нови аргументи идентичността на българския писател от Х в. Черноризец Петър със самия цар Петър[53]. Прекалено пристрастно би било тук да изтъквам вероятното авторство на царя. Но даже и „черноризецът“ да е лице, различно от българския владетел, то той в идейно и психологическо отношение стои близо до познатия ни от хрониките образ на цар Петър. А напоследък бе показано съвсем ясно, че в творбите на книжовника „...кипи социално възмущение“, налице е определена негативна позиция към алчността, несправедливостта, произволите на богатите в България[54].

Твърде рисковано и преднамерено е да търсим буквални, текстуални съвпадения между различните по жанр, характер и преки цели творби на презвитер Козма и Черноризец Петър, от една страна, и новелите на византийските императори от Х в., от друга. По-важното е, че са сходни тонът и социалната позиция. Така например в новелата на Роман I Лакапин от 934 г. се говори за нуждата от обуздаване „...на протегната за грабеж ръка...“, за „големия ламтеж на динатите“ към „имотите на бедните“. Той бил реализиран по престъпен начин — динатите, използувайки големия глад в 927 г., не просто „са купили“ имотите на свободните общинници, а „...са ги погълнали с широко

отворени уста“[55]. В 964 г. Никифор II Фока, чийто маниер напомня полемичната страст на презвитер Козма, говори „...за явната болест (защото аз наричам алчността болест), която е обхванала манастирите и свещените храмове...“; императорът иронично пита: „Кои църковни отци следват [представителите на византийското духовенство — б.м., П.П.], та са се впуснали към толкова голямо излишество и фалшива ревност...“. Не напомнят ли тези думи призива на Козма към българското висше духовенство да следва делата на светите отци и Йоан Екзарх? По-нататък Никифор Фока, подобно на преславския презвитер, бичува покварата на духовенството и му напомня, че „...Христовата заповед не е в придобиването на материални блага...“, че мисията на християнското духовенство е да поучава, да дава пример на смирение и преданост към религиозния идеал[56].

За съжаление, днешната наука не разполага с подобни български законодателни паметници, нито дори с техен отглас, ако не се смятат горните наблюдения. Но нека се върнем към цитираната в началото на тази бележка оценка на Ю.К. Бегунов.

Презвитер Козма наистина изпитва най-силни симпатии и загриженост към т.нар. среден собственик — онази неопределена още напълно категория заможни земеделци, която варира между среднобогатия и богатия селянин — общинник (например Георги от „Чудото на св. Георги с българина“ в края на IX в.)[57], от една страна, и представителя на дребната аристокрация. Струва ми се, че образецът за монашески живот според Козма отново се свързва не с богатия манастир (но не и с „чорлавите“, „скитащи“, и т.н. отшелници, към които преславският презвитер се отнася неприязнено)[58], а със „средния“ тип монашеска обител, от рода на „по-бедните“ манастири в новелата на Константин VII Багренородни.

Доколкото презвитер Козма е бил свързан с висшите църковни и дворцови среди в България, може би лично с българския цар Петър[59], социалната позиция в „Беседата“ е *официална позиция*. Именно такава позиция, сходна с отношението на византийските императори от Х в. към изживяващата дълбока криза свободна селска община, би отговаряла най-пълно на интересите на централната власт в българската държава по времето на цар Петър.

БЕЛЕЖКИ

[1] Обзор на литературата у Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1980, 3 изд., 34-41, бел. 3-8; Мечев, К. В дни на ратни беди. /Очерк за времето и за личността на Презвитер Козма/. С., 1983, 11-32; 73-105; с. 114 сл.; Петканова, Д. Старобългарска литература. Т. 1. (IX-XII в.). С., 1986, с. 327 сл.

[2] Попруженко, М. Г. Козма Пресвитер — болгарский писатель X века. (= Български старини, кн. 12). С., 1936, с. 2: 5-9.

[3] Петканова, Д. Цит. съч., с. 331.

[4] Срв. текста на писмото и литература за него в Гръцки извори за българската история (Г И Б И). Т. 5. С., 1964, 185-189; Ангелов, Д. Богомилството..., 33-34.

[5] Попруженко, М. Г. Цит. съч., 62-63. Новобългарският превод на Киселков, В. Презвитер Козма и неговите творения. С., 1943, цитираме по преизданието му у Мечев, К. Цит. съч., 194-196.

[6] Gouillard, J. Le "Synodikon de l'orthodoxie". — Travaux et mémoires, 2, 1967, 311-313; Angelov, D. Nouvelles données dans le Synodikon de l'orthodoxie. — Byzantinobulgarica, 3, 1969, 10-13.

[7] Ангелов, Д. Богомилството..., с. 39, бел. 5.

[8] Драгојловић, Др. Почеци богомилства на Балкану. — В: *Богомилството на Балканот во светлината на най-новите истражувања.* Скопје, 1982, 19-28. Статията се основава главно на монографията на Драгойлович „Богомилство на Балкану и у Малој Азији". Т. 1.Боеград, 1974.

[9] Оставям настрана безпочвените и тенденциозни твърдения, че ереста е „македонска", насочена срещу „турано-бугарите", които уж завладели насилствено „македонските словени" и т.н., и т.н. Вж. също ненаучната, пропагандистка статия на Ташковски, Др. Класниот и социјалниот карактер на богомилството. — В: *Богомилството на Балканот...*, 41-54 и посочената в нея югославска литература, вкл. и съчинения на учениците от Скопие.

[10] Вж. например Филипов, Н. Върху произхода на богомилството. — Български преглед, 1899, № 5, 89-105; № 6, 81-97; Попруженко, М. Г. Цит. съч., с. CLIII сл., където е дадена по-старата литература; Ангелов, Д. Богомилството..., 9-31 (пълен обзор на най-важните трудове върху богомилската проблематика до осемдесетте години на нашия век).

[11] Без това да означава, че поп Богомил не е историческа личност, а само епоним на еретиците от по-късно време (вж. например в най-ново време Киселков, В. Съществувал ли е поп Богомил? — Исторически преглед, 1958, № 2, 57-67). Според мен думите на съвременника Козма не оставят съмнение, че такъв ересиарх е съществувал. Вж. Ангелов, Д. Богомилството..., 123-127.

[12] Бегунов, Ю. К. Козма Пресвитер в славянских литературах. С., 1973, с. 11 сл.; Козма Презвитер в славянских литературах. (Автореферат на докторска дисертация). С., 1982, 3-5; Петканова, Д. Цит. съч., с. 327.

[13] Попруженко, М. Г. Цит. съч., с. 2: 8.

[14] Цит. по: Ангелов, Д. Богомилството..., с. 130, бел. 25. В цитираните по-горе статии Др. Драгойлович и др. Ташковски *съзнателно избягват името на Филипопол (Пловдив)*, приемайки твърдението на „синодика" че ереста възникнала в „Македония".

[15] Коледаров, П. Името „Македония" в историческата география. С., 1985.

[16] Извори и литература за тези колонисти вж. у Ангелов, Д. Богомилството..., с. 110 сл.; вж. още Попруженко, М. Г. Цит. съч., с. CLIII сл.; Бартикян, Р. М. Павликиане. — В: *Советская историческая энциклопедия*. Т. 10. М., 1967, 711-712; Тондракиты. — Пак там, Т. 14. М., 1973, кол. 311 (с най-важната литература); Garsoian, N. The paulician Herresy. The Hague — Paris, 1967; Travaux et mémoires, 4, 1970, p. 226 sq.

[17] Бартикян, Р. М. Источники для изучания истории павликианского движения. Ереван, 1961; Драгојловић, Др. Богомилство на Балкану..., с. 124 сл.; Loos, M. The Dualist Herresy in the Middle Ages. Praha, 1974.

[18] Бартикян, Р. М. Источники..., 123-136 (Петър Сицилийски); 168-196 (патриарх Фотий); с. 197 сл. (Георги Монах).

[19] Г И Б И, Т. 5, с. 185.

[20] Ангелов, Д. Богомилството..., с. 34.

[21] Бартикян, Р. М. Источники..., с. 117 (Пълното заглавие на трактата на Петър Сицилийски е „Полезна история на Петър Сицилийски — осъждане и опровержение на ереста на манихеите, наричани също така павликяни, написана за архиепископа на България"); „Предисловие на Петър към архиепископа на България" (гл. 3 и 4) — 118-120.

[22] Вж. общо Гюзелев, В. Княз Борси I. С., 1969.

[23] Попруженко, М. Г. Цит. съч., с. CLIV, бел. 3 (Този действал в България еретик е споменат в писмо на някой си Стилиян до римския папа Стефан).

[24] Ангелов, Д. Богомилството..., с. 102 сл.

[25] Гюзелев, В. Цит. съч., с. 179; Божилов, Ив. Цар Симеон Велики (893-927): Златният век на средновековна България. С., 1983, с. 196, бел. 31.

[26] Попруженко, М. Г. Цит съч,. с. CLXV; Петканова, Д. Цит. съч., с. 332.

[27] Попруженко, М. Г. Цит. съч., с. 1: 9—2: 5; преводът на В. Киселков у Мечев, К. Цит. съч., 129-130.

[28] Вж. извадките от Бориловия Синодик (по изданието на М. Г. Попруженко — София, 1928) у Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 2. С., 1978, с. 341: Параграф 38 (45). „Понеже вселукавият наш враг [дяволът — б.м., П.П.] разсея по цялата българска земя манихейската ерес, като я смеси с масалианската, на онези, които са начинатели на тази ерес, анатема!"; Пар. 39 (46). „На поп Богомил, който при българския цар Петър *възприе* тази манихейска ерес и я разпространи в българска земя, като прибави и това, че Христос бог наш се е родил от св. Богородица и приснодева Мария само привидно /.../, анатема!"

[29] Тези отлики били не толкова в теорията, колкото в официалната практика. За разлика от богомилите, които се отнасяли крайно отрицателно към богатството, продължението на рода, брака и т.н., то павликяните в това отношение не се отличавали с особена последователност (срв. и Loos, M. Zur Frage des Paulikianismus und Bogomilismus. — In: *Byzantinische Beit*räge herausg. von J. Irmscher. Berlin, 1964, 323-332). Във връзка с павликянското въстание на Травъл в Пловдив (1084-1086 г.) например става дума за конфискации на имуществото на павликянските водачи Ксант и Кулеон и техните сподвижници — Анна Комнина. Алексиада. М., 1965, с. 160. Освен това, за разлика от богомилите, които отричали напълно насилието и проливането на кръв, павликяните имали свои въоръжени отряди. При въстанието си под ръководството на Карвеас и Хрисохир те дори създали нещо като своя държава с административен център крепостта Тефрика, която византийските войски успели да превземат едва в 878 г. (според новата датировка на П. Льомерл — вж. общо рецензията на Каждан, А. П. Павликяне в византийских источниках. — Вопросы истории, 1974, № 4, 186-187). Подобен замисъл в българските земи вероятно имал и Травъл, който заедно с хората си в 1084 г. се установил в нелокализираната средногорска крепост Белятово, северно от Пловдив (вж. Павлов, Пл. Борбата на българския народ против византийското владичество и въстанието на Петър и Асен. В. Търново, 1985 /ВТУ „Кирил и Методий" — Идеологически център/, 8-9.

[30] Бегунов, Ю. К. Козма Пресвитер..., (Автореферат...), с. 27.

[31] Бартикян, Р. М. Источники..., с. 136, 144-148; Loos, M. Ou en est la question du mouvement Paulicien? — Известия на Института за история. Т. 14-15, 1964, 368-371.

[32] Попруженко, М. Г. Цит. съч., с. CCLXII (показалец на цитатите от апостол Павел); преводът на В. Киселков у Мечев, К. Цит. съч., с. 142, 143, 146, 147, 149 и др.

[33] Вж. по този въпрос общо Мечев, К. Цит. съч., с. 73 сл.

[34] Андреев, Й. Идеята за общественото примирение в средновековна България. — Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, Т. 8, кн. 2, 1970/1971, с. 31 сл.

[35] Бегунов, Ю. К. Козма Пресвитер... (Автореферат...), с. 36.

[36] Попруженко, М. Г. Цит. съч., с. 72 сл.; преводът на В. Киселков у Мечев, К. Цит. съч., с. 175 сл., по-специално, с. 175, 187-188, 190, 204, 208-213.

[37] Вж. напоследък Лишев, Стр. Некоторые вопросы феодальных отношений в Болгарии в X веке и в эпоху византийского господства. — Византийский временник, 41, 1980, 21-45; Ангелов, Д. Богомилството..., с. 59 сл.

[38] Пак там; вж. също Андреев, М. Българската държава през средновековието. С., 1974, 84-86 и др.

[39] Мутафчиев, П. История на българския народ 681-1323 г. (под ред. на В. Гюзелев). С., 1986, с. 200 сл.

[40] Вж. най-общо Андреев, М. Цит. съч., 63-70, 77-79; Ангелов, Д., М. Андреев. История на българската феодална държава и право. С., 1968, 3 изд., с. 53 сл.

[41] Вж. например разказа на Продължителя на Теофан в: Г И Б И, Т. 5, 135-137.

[42] Мутафчиев, П. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. — В: Мутафчиев, П. Избрани произведения. Т. 2. С., 1973, 441-477.

[43] Общо за това законодателство вж. Острогорски, Г. Историја Византије. Београд, 1959, с. 261 сл.; Ангелов, Д. История на Византия. Т. 2. С., 1974, 77-81, 84-85, 88-91, 97-98; Lemerle, P. The agrarian History of Byzantium from the origins to the twelfth c. Galway, 1979, p. 70 sq. Най-важните от тези новели са публикувани в български превод у Ангелов, Д., П. Тивчев. *Подбрани извори за историята на Византия*. С., 1974, 135-163.

[44] Каждан, А. П. Деревня и город в Византии IX-X вв. М., 1960, с. 402 сл.; Острогорски, Г. Цит. съч., с. 264 сл.

[45] Пак там. Струва ми се, че е прав П. Льомерл, който смята, че и „продинатски“ настроеният Никифор II Фока в крайна сметка продължава, макар и с отстъпки в полза на аристокрацията, линията на Роман I Лакапин и Константин VII Багренородни.

[46] Вж. бел. 38.

[47] *Подбрани извори...*, с. 145.

[48] Пак там, 153-157; Лев Дякон. История. М., 1988, 118-119, 175, бел. 42.

[49] На този въпрос при възможност ще се спра на друго място.

[50] Лишев, Стр. Цит. съч., с. 27. Текст на грамотите у Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, 555-556.

[51] Пак там; Литврин, Г. Г. Болгария и Византия в XI-XII вв., М. — Л., 1960, с. 77, 176-177.

[52] *Подбрани извори...*, 161-162.

[53] За него вж. най-общо Мечев, К. Цит. съч., 57-72; Андреев, Й. Кем был Петр Черноризец? — Byzatinobulgarica, 6, 1980, 51-56 (авторът привежда аргументи против идентичността на Черноризец Петър с цар Петър); напоследък най-обстойно върху творчеството на този писател вж. Димитров, П. Петър Черноризец. — Старобългарска литература, 21, 1987, 26-49.

[54] Димитров, П. Цит. съч., с. 47.

[55] *Подбрани извори...*, с. 139, 142.

[56] Пак там, 154-155.

[57] Петров, П. — В. Гюзелев. Христоматия..., Т. 1, 335-337.

[58] Вж. превода на Киселков у Мечев, К. Цит. съч., с. 175 сл. Според мен е невъзможно „новият презвитер Йоан /.../, който беше пастир и екзарх на българската земя“ у Козма да е св. Иван Рилски, както смятат някои автори (Дуйчев, Ив. Рилският светец и неговата обител. С., 1947, с. 385, бел. 87; Андреев, Й. Идеята за обществено примирение..., с. 33). Титлата „екзарх“, определението „новият“ Йоан („старият“ е дълбоко почитаният от Козма Йоан Златоуст — вж. Бегунов, Ю. К. Козма Пресвитер... (Автореферат...), с. 28, 33, 36) подхожда единствено на Йоан Екзарх. Освен това Козма възразява остро срещу монасите, които се „...предават на *свои завети и закони...*“ [к.м., П.П.] — Мечев, К. Цит. съч., с. 187. Както е известно, св. Иван Рилски е автор на такъв „Завет“. Въобще може да се каже, че Козма не отрича, но и не храни особени симпатии към отшелниците, появили се в България по негово време.

[59] Петканова, Д. Цит. съч., с. 337.

ZWEI BEMEKRUNGEN ZU “VORTRAG DES UNWÜRDIGEN PRESBYTER KOSMA GEGEN DIE NEUAUF GEKOMMENE KETZEREI VON BOGOMIL”

Plamen Pavlov

Zusammenfassung

Der Autor behandelt einige Fragen, die im Zuzammenhang mit dem “Vortrag” von dem Preslaver Schriftsteller stehen, wobei das zu einer Bereicherung der Vorstellung über das gesellschaftlich-politische Leben während der Herrschaftsperiode von Zar Petar (927-969) führt. Presbyter Kosma schrieb sein Werk gegen die Ketzer auf Bestellung von der offiziellen Staats-und Kirchenmacht in Preslav, dabei unter der Beteiligung von Zar Petar. Die Sympathien und die Besorgtheit des Verfassers sind zu dem sog. Mittelbesitzer und zu dem Vertreter der Kleinaristokratie gerichtet. Seiner Meinung nach galten als Muster des Mönchenlebens nicht die reichen Klöster, sondern diese “mittleren” Standes. Die vom Autor vertretene Meinung korrespondiert mit dem Verhältnis der byzantinischen Imperatoren des X Jahrhunderts zu der schwierigen Krise in der freien Bauerngemeinde.

ИСТОРИЧЕСКАТА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ В „ИМЕННИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ“

Христо Димитров

Определен брой от дискусионните въпроси, които е повдигал години наред досега „Именникът на българските ханове“ (по-нататък: ИБХ), може да се считат в една или друга степен задоволително разрешени[1]. Затова известно недоумение предизвиква у мен новото обемисто издание на този паметник от Моско Москов (по-нататък: М.М.) с претенциозното подзаглавие „ново тълкуване“[2], което би трябвало да оправдае, на пръв поглед, огромния исторически коментар, свързан с хронологизацията на българските ханове (с. 143-335).

Прегледът на целия този коментар обаче поставя под съмнение, според мен, оригиналността на това „ново тълкуване“. Това личи найвече от „сравнителните таблици на датировките“, представящи мненията на отделните автори. Така например мнението на М.М. за датировката на годините на Авитохол, Ирник, Гостун изцяло съвпада с това на Ом. Притцак; на Кубрат — с мнението на Ом. Притцак, П. Мутафчиев, В. Бешевлиев (пропуснати са становищата на В. Гюзелев и Ив. Божилов, както и за спора на последния с П. Петров по този въпрос)[3] и т.н.

Може да се каже, че единствената оригинална идея на М.М. се отнася до датировката за края на управлението на Аспарух — 695 г. Неговите доводи за това обаче, според мен, не са убедителни. В същност основната хипотеза, върху която той гради своята хронологизация, се основава на предположението, че посочените в ИБХ „61 години“ за Аспарух се отнасят за неговото управление, а не общо за неговия живот (с. 226-228). М.М. подкрепя това единствено с презумпцията, че Аспарух бил издигнат като съвладетел на своя баща през 634 г., като управлявал съвместно с него прабългарите до 665 г. Оттогава пък Аспарух управлявал заедно с по-големия си брат Баян/Безмер до 668 г., а след това вече — самостоятелно. Тази презумпция обаче не само че не почива на никакви сведения в изворите, но е лишена и от логически основания, а именно:

1) Според М.М. Аспарух е бил роден към 615 г., а умира през 695 г. на около 80 годишна възраст (с. 227). А съгласно едно сведение на

старобългарския паметник „Българска апокрифна летопис“ от XI в., в последно време, единодушно се приема, че Аспарух загинал в битка с хазарите[4], а не умрял от естествена смърт. Или с други думи, без да сме категорични по въпроса, дали Аспарух непосредствено е участвал във военните действия, довели до неговата гибел, все пак остава ясно че той поне ги е ръководил на бойното поле отвъд Дунава. А това за един 80-годишен старец, пък макар и хан, вижда ми се, меко казано, невероятно.

2) Институцията на съвладетеля не била характерна както за прабългарите, така и въобще за ранната тюркска и угорска история — тя липсва при хуни, авари и в ранния Хазарски каганат. Съвладетелят се появява у хазарите и за кратко време у маджарите през IX в.[5] А това, че Аспарух, подобно на своите братя е управлявал част от Старата Велика България още приживе на своя баща, не означава съвладетелство.

3) Ако Аспарух е бил съвладетел на Кубрат, тогава възниква въпроса, защо не го наследява именно той, а не Баян/Безмер. Ако приемем, че и Баян е бил „съвладетел“ на своя баща (а по тая логика и останалите му синове), тогава наличието на тази институция у прабългарите е била безпредметна. А доколкото изворите позволяват да се съди за институционно-административната уредба на прабългарите, струва ми се, че подобно излишество едва ли може да се предположи като достоверно.

4) Ако М.М. разбира под „съвладетелство“ предоставената възможност синовете да управляват части от държавата, а оттам и като обяснение годините на Аспарух, той би трябвало да потърси паралел, най-малкото поради историческата традиция, у неговите предходници Авитохол (= Атила?) — Ирник/Ернах. А при тях такава аналогия липсва — въпреки предполагаемото адекватно положение на Ернах и Аспарух в системата на властта спрямо техните бащи може да се смята почти за сигурно, че според ИБХ годините на Ирник/Ернах започват от 453 г., т.е. след смъртта на баща му Атила. Или с други думи, за всички владетели в ИБХ се дават годините на *самостоятелното* управление с изключение на Аспарух, за когото се дават годините на живот. В противен случай се получава хронологическа несигурност и объркване на принципите за датиране на останалите владетели в ИБХ.

5) Във връзка с горното, ако сведението на ИБХ за годините на Аспарух означават годините на самостоятелно управление, съгласно използвания в ИБХ принцип, а не годините на живот, излиза, че в разглеждания паметник е допусната груба грешка или явно противоречие: от една страна, както приема и М.М., правилно се посочва годината, от която той започва *самостоятелното* си управление — 668 г. (верени алем); от друга страна обаче, тази дата по никакъв начин не се съгласува с годината на неговата смърт, предложена от М.М. — 695 г. Или с други думи, мнението на Ом. Притцак, че посочените в ИБХ 61 години за хан Аспарух се отнасят за времето на неговия живот (630-691 г.), посочено от самия М.М. (с. 229), според мен, все още не може да бъде оборено.

В науката съществуват и други спорни или неадекватни на историческата действителност решения и изводи от коментара на ИБХ. Ще си позволя да обърна внимание на някои от тях, които засягат преди всичко прабългарската история, според този по същество прабългарски исторически паметник, познат ни обаче от по-късен превод на славянския старобългарски език по времето на Преславската книжовна школа.

Според ИБХ, първата българска управляваща династия се наричала Дуло. Нейните първи представители, според същия паметник, били Авитохол и Ирник, които могат да се разглеждат както като указание за конкретни исторически личности (Атила? Ернах?), така и като епоними на два отделни исторически периода в развитието на прабългарите (Авитохол = 153-453 г.; Ирник = 453-603 г.)[6]. Повече въпроси обаче, на които все още не е дадено задоволително обяснение, предизвиква наименованието на династията Дуло.

Според Ом. Притцак, Дуло = Вихтун = Мао-тун, чийто представител Шан-ю бил един от вождовете на хун-ну, който застанал начело на един от западните им клонове и осъществил след 153 г. тяхното предвижване още пò на запад[7]. От друга страна, според мен е твърде съмнително, дали самият Атила и респективно неговия син Ернах/Ирник са принадлежали към същата династия, която пък, от своя страна, до началото на VII в. едва ли е носила и името Дуло.

Възприемането на това родово име, според мен, е станало едва по времето на хан Кубрат (605-665), вследствие на определени политически причини. Фамилията ДУЛО би могла да се свърже с названието на племенния съюз ДУЛУ, в който влизали самите прабългари и който повел борба срещу другия племенен съюз НУШИБИ за установяване на господство в разпадащия се Тюркютски каганат[8]. Тези събития заемат първите три десетилетия на VII в. и имат отношение и към един друг въпрос, повдигнат от ИБХ — въпроса за историческата идентификация на Гостун.

Според едно сведение от кратката хроника на патриарх Никифор, през 619 г. в Константинопол се покръстил „господаря на хунския народ, заедно с първенците си“[9]. Това известие е предизвикало много спорове в историческата литература, но може определено да се каже, че става дума за прабългарски вожд, който по това време все още се намирал под тюркютска зависимост[10]. В подкрепа на тази теза свидетелстват и други житийни данни, макар и косвено[11]. Може дори вече, със сигурност да се приеме, че Константинополският патриарх е имал предвид личността на Органа[12], върху която, сравнително неотдавна, бе хвърлена повече светлина и от други извори.

Според някои известия от китайски летописи, начело на племенния съюз ДУЛУ/ДУЛО стоял Моходу-хеу (= Черният конник), който през 624 г. изпратил в Китай специално пратеничество с цел да осигури подкрепата на китайците в борбата срещу НУШИБИ[13]. Този именно Моходу-хеу бе отъждествен, напълно основателно още от М. И. Артамонов, с личността на Органа, който през 619 г. може би със същите цели посетил Константинопол и бил покръстен там[14]. През 630 г. същата тази личност вдигнала на въстание племенния съюз ДУЛУ и убила своя племенник по мъжка линия — тюркютския каган Тун-джабгу, но на следващата 631 г. претърпяла поражение и сама паднала убита в решителната битка[15]. След това в историческите извори окончателно изпъква личността на Кубрат като ръководител на прабългарските племена, които междувременно застанали на страната на ДУЛУ, а самият Кубрат бил племенник на Органа по женска линия[16]. От друга страна, още навремето В. Златарски изказа мнение, че Органа може да бъде отъждествен с Гостун от ИБХ, което въпреки опитите на някои учени да бъде оспорено, днес се приема от повечето изследователи[17]. И наистина, Моходу-хеу = Органа е управлявал Тюркютския каганат през 630-631 г., т.е. 2 години, или почти толкова, колкото е управлявал Гостун, според ИБХ[18]. Но както твърди Ом. Прицак, който също приема идентификацията Гостун = Органа, същият е управлявал през 603-605 г., след което, според него, загинал във война с аварите[19]. И тъй като хронологията на Прицак, според мен, е най-приемливата от предложените досега, налице е на пръв поглед едно значително противоречие — излиза, че Гостун = Органа = Моходу-хеу е управлявал според ИБХ през 603-605 г., според Никифор е бил жив и е посетил Константинопол в 619 г., а според китайските извори през 630-631 г. е бил тюркютски каган. В същност, противоречието отпада, ако пренебрегнем предположението на Прицак, че въпросното лице е намерило смъртта си през 605 г. Или с други думи, налице са само отделни моменти от политическата кариера на този забележителен прабългарски политически деец — през 603-605 г. той е управлявал като *наместник*, т.е. може би като регент от името на малолетния Кубрат, потомствен вожд на прабългарите, който навършил пълнолетие именно в 605 г., а неговият вуйчо продължил своята политическа кариера, неотразена в ИБХ, но затова пък намерила своето място в други извори, представяща го най-вече като вожд на племенния политически съюз ДУЛУ/ДУЛО. Именно поради участието на прабългарските вождове заедно с подвластния си народ на страната на този съюз, неговото име явно придобило голяма популярност, ставайки символ на борбата срещу НУШИБИ, т.е. срещу тюркютския каган и подкрепящите го хазари[20]. Според мен всичко това би могло да обуслови решението на Кубрат да промени родовото си име от Вихтун (= китайското Мао-тун) на Дуло, като по този начин и предопредели за десетилетия напред една от основните насоки на българската външна политика — борбата срещу хазарите като залог за оцеляване. Или с други думи, борбата срещу хазарите намерила своята официална санкция в един от най-важните атрибути на властта и обосновала политическата идеология на българската държава, изразена чрез ИБХ. А това, както показват последвалите събития не било нито случайно, нито маловажно, тъй като тази борба се оказала от първостепенно значение за запазването на целостта и независимостта на Старата Велика България в степите на Северното Черноморие, особено след смъртта на хан Кубрат през 665 г.[21]

В тази връзка, ще си позволя да обърна внимание и върху личността на Безмер от ИБХ, за когото едва ли трябва да има съмнение, че е идентичен с най-големия Кубратов син и Аспарухов брат — Баян[22].

Както е известно, Баян/Безмер управлявал прабългарите само три години (665-668). От друга страна, византийските автори Теофан и Никифор подчертават, че Баян не оказал сериозна съпротива в борбата срещу хазарите и станал техен данъкоплатец[23]. В същото време останалите синове на Кубрат, верни на завета, т.е. на политическата идеология на своя баща, явно не мислели за каквото и да било подчинение пред хазарите, и тъй като не могли да устоят на техния натиск, предприели разселване. Всичко това навежда на мисълта, че те не били съгласни с примиренческите действия на своя брат и сюзерен. Тази позиция намира израз и в ИБХ — поемането на властта от Баян е отразено в него, но от други извори знаем, че главната причина за краткото му царуване не била неговата смърт, а обстоятелството, че проявил склонност да приеме върховенството на хазарския хаган. Според мен главно поради тази причина, т.е. несъгласието на останалите братя към пораженческата му политика спрямо хазарите, им позволило да се откажат да признават повече неговата ханска власт, след което пристъпили към разселване[24].

Очевидно най-голяма активност в борбата срещу хазарите проявявал третият син на Кубрат — Аспарух[25], който по това време вероятно управлявал най-източните части на Стара Велика България, населена предимно с уногундури (утигури + оногури)[26], които по своето географско разположение били принудени да поемат и първия хазарски удар[27]. По всяка вероятност обаче, Аспаруховите българи не получили подкрепа от върховния владетел Баян, който, както бе показано, бил склонен повече към споразумение и подчинение на хазарите[28]. Ето защо за последните не било особено трудно да им нанесат поражение[29], след което победените започнали да отстъпват на запад.

Според мен всичко това влизало в противоречие с политическия завет на хан Кубрат и било достатъчно за Аспарух да пренебрегне сюзеренитета на своя брат и да се обяви за негов наследник, а своята власт и държавна организация, макар и над част от прабългарите, за единствен законен продължител на властта и държавната организация, изградена от неговия баща. И всичко това отразено в ИБХ дава, според мен, още един пример, как този паметник станал изразител на владетелската политическа идеология на своето време.

БЕЛЕЖКИ

[1] Срв. Beševliev, Vt. Anfang, Entwicklung und Probleme bzw. Aufgaben der Untersuchungen über die Protobulgaren (Überblick). — В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. (Втора международна среща по прабългарска археология — Шумен, 1986). С., 1989, с. 16; *Стара българска литература*. Т. 3. Исторически съчинения, отг. ред. Ив Божилов. С., 1983, с. 39 (текст), 346-347 (коментар); Дуйчев, Ив. „Именникът на първобългарските ханове" и българската държавна традиция. — В: Дуйчев, Ив. Проучвания върху българската история и култура. С., 1981, 9-16 (с пос. библиография).

[2] Москов, М. Именник на българските ханове (ново тълкуване). С., 1988, 368 с.

[3] Срв. Guselev, V. Les Protobulgares. Introduction à l'histoire de la Bulgarie d'Asparoukh. Sofia-presse, 1979, p. 34; Божилов, Ив. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X в. С., 1979, с. 90 и бел. 74. Критиката на Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981, с. 131, 143, бел. 58, който обвинява горепосочените автори в неточно тълкуване с неоснователна и всъщност безпредметна, тъй като в крайна сметка terminus ante quem за смъртта на хан Кубрат си остава 668 г. Датировката на Гюзелев и Божилов се възприема и от Юхас, П. Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюркско-българската култура върху маджарите. С., 1985, с. 228.

[4] Срв. Дуйчев, Ив. Едно легендарно сведение за Аспарух. — В: Дуйчев, Ив. Българско средновековие. С., 1972, 130-133; Димитров, Хр. Болгария и хазары в VII-VIII веках. — Bulgarian Historical Review, 1989, No 2, 55-56.

[5] Срв. Артамонов, М. И. История хазар. Москва- Ленинград, 1962, 262-282, 345-346.

[6] Срв. Москов, М. Цит. съч., 154-172.

[7] Pritzak, Om. Die bulgarischen Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955, 37-38. В българската историография тази теза се възприема само отчасти от Бешевлиев, В. Първобългари. История, С., 1984, с. 84, който също смята, че Вихтун е лично име, но не идентично и произлизащо от Мао-тун, а като принадлежащо на последния представител на рода Дуло — княз Вихтун (?).

[8] Срв. Гумилев, Л. Н. Древние тюрки. М., 1967, с. 150.

[9] Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880, p. 12_{20-28}. Срв. Чичуров, И. С. Византийские исторические сочинения: „Хронография" Феофана и „Бревиарий" Никифора, тексты, перевод, комментарий. Москва, 1980, с. 159 — превод, 168-169 — коментар.

[10] Срв. Артамонов,, М. И. Цит. съч, 157-158; Obolensky, D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453. London, 1971, p. 62; Golden, P. B. Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Vol. 1 (= Bibliotheca Orientalia Hungarica. T. 25/1). Budapest, 1980, p. 44; Петров, П. Цит. съч., 120-122; Бешевлиев, В. Първобългари. История, 40-41.

[11] Срв. Добрев, Ив. Нови вести за прабългарите в панегиричната литература. — Старобългарска литература, 11, 1982, 21-22.

[12] Срв. Marquart, J. Die alt bulgarische Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der bulgarische Fürstenliste. — ИРАИК, 15, 1911, с. 21; Кулаковский, Ю. История Византии. Т. 3. (602-717). Киев, 1915 (= Variorum Reprints, London, 1973), с. 15; Moravcsik, Gy. Studia byzantina. Budapest, 1967, p. 252; Obolensky, Op. cit., p. 62; Петров, П. Цит. съч., с. 122; Бешевлиев, В. Първобългари. История, 40-41; Beševliev, V. Zur Chronik des Johannes von Nikiu CXX 46-49. — Byzantinobulgarica, 5, 1978, 229-236. Неясно и неустановено остава за мен мнението на Москов, М. Цит. съч., 197-207, който иначе е добре запознат с библиографията по въпроса.

[13] Срв. Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 162.

[14] Пак там; Гумилев, Л. Н. Цит. съч., с. 203; Петров, П. Цит. съч., с. 123; Golden, P. B. Op. cit., p. 44.

[15] Срв. Гумилев, Л. Н. Цит. съч., с. 202; Петров, П. Цит. съч., с. 123.

[16] Според Л. Н. Гумилев, след като убил Тун-джабгу, Моходу-хеу започнал да се нарича Кюлюг Сибир-хан (Кюйли Сиби-хан), а наименованието Органа, с което станал известен на византийците, може да е идвало от прозвището Ураган, което в монголския език означава „родственик по женска линия", което пък от своя страна още веднъж показва, че същият бил вуйчо, т.е. брат на майката на Кубрат. Срв. Гумилев, Л. Н. Цит. съч., с.202.

[17] Срв. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. С., 1918, с. 85 сл. Неговото мнение се опита да обори Бурмов, Ал. Въпроси из историята на прабългарите. — В.: Бурмов, Ал. Избрани произведения. Т. 1. С., 1967, 69-70, без обаче да предложи друго по-убедително обяснение. За Гостун = Органа = Моходу-хеу срв. и коментара на Ив. Божилов в *Стара българска литература*. Т. 3, с. 346.

[18] Срв. Текста според Дуйчев, Ив. Именникът на първобългарските ханове, с. 11; *Стара българска литература*. Т. 3, с. 39; Москов, М. Цит. съч., с. 20, 22, 25, 176-180.

[19] Pritzak, Om. Op. cit., p. 36, 41-42.

[20] Срв. Димитров, Хр. Цит. съч., 48-49.

[21] Пак там, 50-51.

[22] Срв. Москов, М. Цит. съч., 209-217; *Стара българска литература*. Т. 3, с. 346; Дуйчев, Ив. Именникът на първобългарските ханове, 14-15.; Петров, П. Цит.

съч., с. 134, 144, бел. 74; Guselev, V. Op. cit., p. 34; Ангелов, Образуване на българската народност. С., 1981, с. 179 и бел. 15. Противници на отъждествяването Безмер = Баян са: Бурмов, А л. Цит. съч., с. 76; Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 167, бел. 25.

[23] Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, I. Hildesheim-New York 1980, p. 358_{5-11}; Nicephorus, p. 34_{12-19}. Срв. Гръцки извори за българската история, Т. 3. С., 1960, 262-263, 295.

[24] Срв. в този смисъл идеите на Бешевлиев, В. Първобългари. История, с. 174, бел. 43. Трудно ми е да се съглася с доводите на Петров, П. Цит. съч., с. 135, с които той отрича възможността Баян да се е подчинил доброволно на хазарите и да не е подкрепил борбата на останалите братя.

[25] Английският учен Ст. Рънсиман застъпва идеята, че е възможно Аспарух да е бил син на Баян/Безмер и внук на Кубрат. Срв. Runciman, St. The Bulgarian Princes' List. — In: *Ancient Bulgaria.* Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archeology of Bulgaria, ed. A. G. Poulter. Part 2. Nottingham, 1983, 238-239. В този смисъл гореприведените разсъждения на М. Москов биха могли да й помогнат, но както бе показано самите те не издържат на критиката. От друга страна изворите са категорични, че Аспарух бил син на Кубрат (вж. тук бел. 23). Освен това, никой засега не може да обори анализа на ИБХ от Прицак, според който Аспарух е бил роден по всяка вероятност през 630 г. — срв. Pritzak, Om. Op. cit., 50-51.

[26] Срв. Божилов, Ив., Хр. Димитров,. Protobulgarica. (Бележки върху историята на прабългарите до средата на IX в.). — Byzantinobulgarica, 9, 1990 (под печат). Българите-уногундури, които влизали в подвластната на Аспарух територия, очевидно са съставлявали основната маса от преселилите се прабългарски племена на Долни Дунав — срв. Божилов, Ив. Анонимът на Хазея, 90-100.

[27] Срв. Златарски, В. История..., 110-111; Бурмов, А л. Създаване на българската държава, с. 132 (Бурмов, А л. Избр. произв., Т. 1); Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 172; Божилов, Ив. Анонимът на Хазе, с. 100; Golden, P. B. Op. cit., p. 59. Не са достатъчно убедителни изводите на В. Гюзелев и П. Петров, че пръв изпитал удара на хазарите Баян. Срв. Guselev, V. Op. cit., p. 35; Петров, П. Цит. съч., с. 134. Виж също Юхас, П. Цит. съч., 228-229.

[28] Виж тук бел. 24. Срв. също Златарски, В. История..., с. 111; Плетнева, С. А. Хазары. М., 1976, с. 22.

[29] Преди около десетилетие съветският археолог А. В. Гадло изказа идеята, че хазарите успели да нанесат поражение на оногуро-българското обединение, тъй като последните най-напред изпитали върху себе си арабските удари към Кавказ в средата на VII в., което довело до тяхното значително отслабване. Срв. Гадло, А. В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Ленинград, 1979, 126-127. Подобен смисъл имат и разсъжденията на Юхас, П. Цит. съч., 302-303, както и на Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). Варна, 1987, с. 88 сл. Според мен, тези изводи не са достатъчно убедителни, най-вече поради обстоятелството, че арабските удари към Кавказ били поети предимно от хазарите, а не от прабългарите. Срв. Артамонов, М. И. Цит. съч., 176-180; Dunlop, D. M. History of the Jewish Khazars. New York, 1967, 46-57; Golden, P. B. Op. cit., 59-60; Магомедов, М. Г. Образование Хазарского каганата. Москва, 1983, 192-193.

DIE HISTORISCHE WIRKLICHKEIT IM "NAMENVERZEICHNIS DER BULGARISCHEN CHANS"

Christo Dimitrov

Zusammenfassung

Indem der Autor einige Meinungen über dieses Thema bestreitet, schenkt er Aufmerksamkeit der Frage über den Kampf gegen die Hazaren, der von dem dritten Sohn von Kubrat — Asparuch — geführt wurde. Zu dieser Zeit sollte er die Ostteile des Alten Großen Bulgariens regiert haben, die vorwiegend von Unogunduren (Utiguren + Onoguren) bewohnt waren, und wegen ihrer geographischen Lage mußten sie als erste dem Ansturm der Hazaren entgegentreten. Aller Wahrscheinlichkeit nach bekamen die Bulgaren von Asparuch keine unterstützung von dem Oberhaupt Bajan, der vielmehr zu Vereinbarungen und zu Gehorsam gegenüber den Hazaren geneigt war. Bei dieser Situation war für die letzten kein Problem, sich den Sieg zu sichern, und die Besiegten sollten sich nach Westen zurückziehen.

Nach dem Autor stand das alles im Widerspruch zu dem von Kubrat hinterlassenen Vermächtnis und war ein guter Grund von Asparuch, die Rechte seines Bruders nicht zu berücksichtigen und sich als Erbe zu erklären, wobei er auch seine Macht und seine Staatsogranisation als einzig gesetzliche Fortsetzung von der Macht und von der Staatsorganisation seines Vaters erklärte, obwohl das nur ein Teil der Bulgaren betraf. Das alles, im "Namenverzeichnis der bulgarischen Chans" widerspriegelt, ist noch ein Beispiel dafür, wie dieses Denkmal die politische Ideologie der Herrscher seiner Zeit darstellt.

ГЛИНЕНИ СЪДОВЕ ОТ XI В. ОТ ПЛИСКА

Людмила Дончева-Петкова

През 1985 г. при археологически разкопки в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска, пред вкопана и облицована с камъни полуземлянка (№ 1), бе разчистено разрушено и опожарено помещение[1]. Върху измазания му с глина обгорял под, заедно с две анонимни византийски монети — клас В (1030/35 — 1042), бяха открити фрагменти от различни глинени съдове. В помещението се е разразил силен пожар, за който свидетелства дебелият 0,25 — 0,30 м пласт от опушени, напукани камъни, пепел, въглени, отухлена пръст. Този пласт покрива многобройните разчупени съдове, различни по форма, предназначение и направа. Възстановени бяха 14 съда, които поради обстоятелството на намирането им — в затворен комплекс, с монети — са добре датирани и заслужават специално внимание. Тези съдове са с различни функции и могат да бъдат причислени според познатата вече схема към групите на кухненската, трапезната, складовата керамика и към керамиката със специално предназначение. Те впечатляват не само с различната си форма и функции, но преди всичко с начина на направа — едни са изработени на ръчно, други на крачно колело, а трети — на ръка, и то след като този способ на направа е прекъснат още в края на VII в.

Към групата на *кухненската керамика* принадлежат гърнетата и свързаните с тях похлупаци. Две от гърнетата са направени на ръка. От едното е запазен само фрагмент от устието и стените (обр. 1). Устието е било с диаметър 0,12 м с извит, леко заоблен ръб. Стените са дебели 0,005 — 0,006 м, неравни и силно опушени. Глината е със сиво-жълт цвят с примеси на пясък и варовикови частици. По външната и вътрешната повърхност личат надлъжни ямички от обгоряла трева или слама.

От другото гърне е запазен значителен фрагмент, който позволи съдът да бъде възстановен (обр. 2). Той е бил висок 0,091 м с диаметър на устието 0,84 м, а на тялото 0,113 м и на дъното — 0,07 м. По форма е биконичен, с висока наклонена шийка и заоблен ръб на устието. Дъното е плоско. Малко под устния ръб е залепена дръжка, която достига до най-широката част на тялото. От външната ѝ страна минава неравен канелюр. Гърнето е изработено от кафяво-червена, груба глина, която също е съдържала органични примеси, от които след изпичането са останали многобройни ямички. Стените са неравни, въпреки че са загладени с мокра ръка и са силно опушени. Гърнета, направени на ръка, през периода към който принадлежат съдовете от помещението край западната крепостна стена на Плиска,се срещат изключително рядко. Като паралел могат да бъдат посочени няколко съда от Диногеция-Гарван[2].

Сред възстановените гърнета преобладават изработените на ръчно грънчарско колело. Най-голямото от тях (височина 0,318 м, диаметър на устието 0,269 м, на тялото 0,334 м и на дъното 0,19 м) е с широко устие, широки заоблени рамене и стеснени към дъното стени (обр. 3). Шийката е много къса, леко прибрана, а устието е със заоблен ръб. По-голяма част от плоското дъно е възстановена. Запазена е част с не съвсем ясен релефен знак 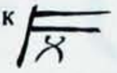 ? Повърхността е набраздена с врязани с пръчици плитки прави линии, а над тях, под устието, е вдълбана редица от тесни полегати ямички. Непосредствено под устието от едната страна на гърнето са пробити две дупчици. Точно срещу тях от срещуположната страна е запазена още една дупчица (до нея съдът е възстановен). Трудно е да се прецени с каква цел са пробити дупчиците — за поставяне на оловни скоби и съединяване на пукнатите части или още при здравия съд за прокарване на връв за носене, или за висене на гърнето над огъня. Второто предположение изглежда по-малко вероятно, тъй като гърнето е доста тежко. По форма и по покритите с прави линии стени това гърне се отличава от останалите съдове в комплекса и може да се каже, че се явява продължител на керамичната традиция от X в.

Другите две гърнета (обр. 4, 5) са еднакви по форма, украса и глина, което показва, че са изработени не само в една работилница, но че са излезли от ръцете на един и същ грънчар. Те са с яйцевидно тяло, най-издуто в средата и плавно стесняващо се към устието и дъното, прибрана шийка, силно извито устие с полегато срязан ръб и плоско дъно. Непосредствено под шийката, върху гладките стени, е вдълбана редица от елипсовидни, допрени една до друга ямички, а под тях (навярно със същата пръчица) — права линия. Върху дъното на по-голямото гърне има неясен релефен знак, а това на по-малкото е почти изцяло възстановено. Глината е керемиденочервена с примеси на ситен пясък, а повърхността е черна, опушена, обгоряла. Двата съда се раз-

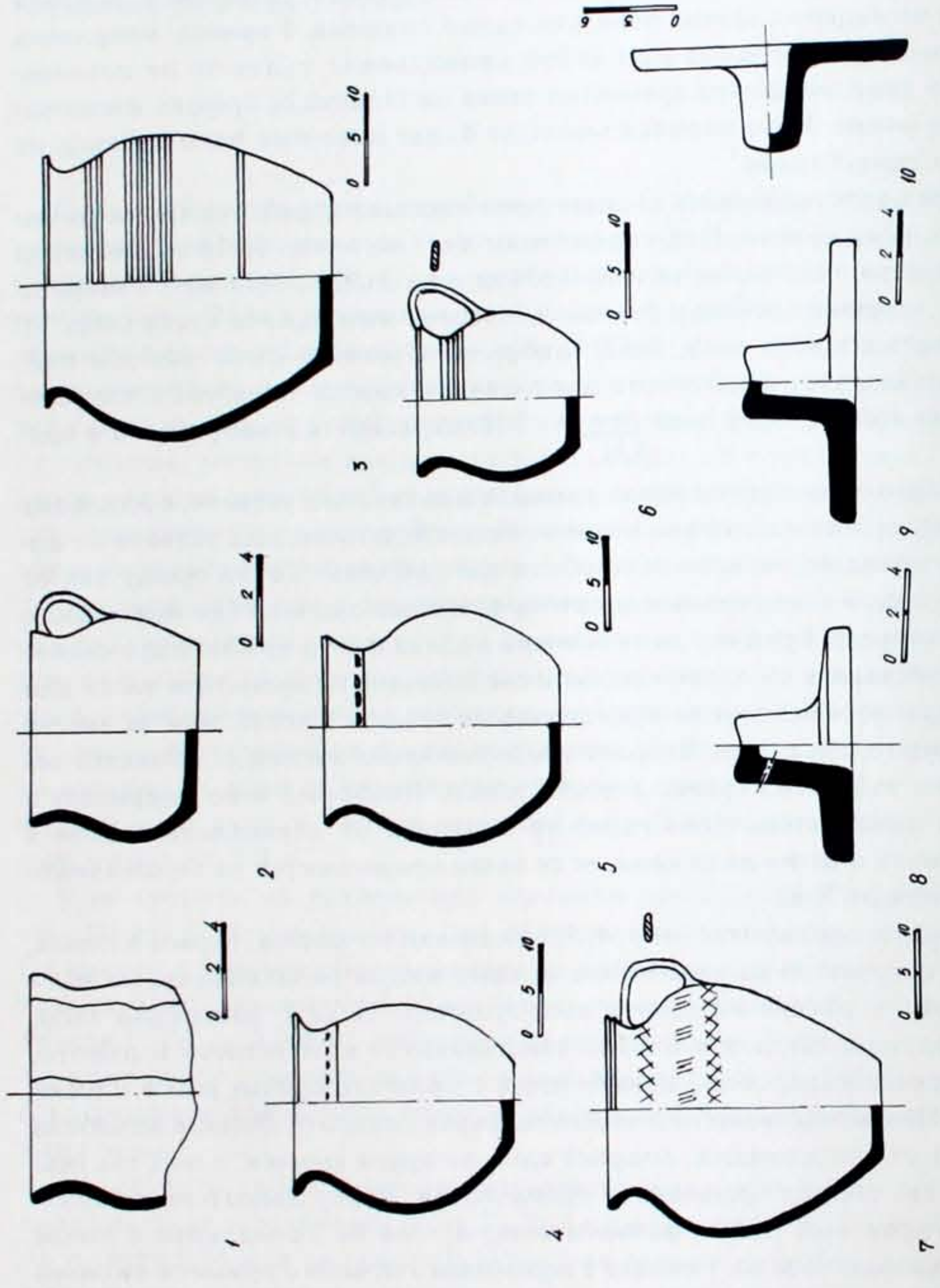

Обр. 1-10.: 1 — фрагмент от гърне, направено на ръка; 2 — гърне с дръжка, направено на ръка; 3, 4, 5 — гърне, направено на ръчно грънчарско колело; 6, 7 — гърне с дръжка, направено на ръчно грънчарско колело; 8, 9, 10 — похлупак, направен на ръка

личават единствено по размерите[3]. Тези гърнета са типични представители на едно ново грънчарско производство независимо, че са направени на ръчно грънчарско колело. Формата, глината със ситен пясък, гладките стени, украсени само в най-горната част на тялото, ги отдалечават от съдовете от X в., засвидетелствани и в по-долния пласт при западната крепостна стена на Плиска и ги доближават до гърнетата не само от XI, но и от по-късните векове[4].

Сред гърнетата, направени на ръчно грънчарско колело, има и две с дръжки. Едното (обр. 6) е по-малко (високо е 0,175 м, диаметърът на устието му е 0,16 м, на тялото — 0,19, а на дъното — 0,112 м) с почти сферично тяло, прибрана шийка, извито устие със слабо профилиран (прищипнат) ръб. Дъното е плоско, почти изцяло възстановено. От устния ръб до раменете извива дръжка с елипсовидно сечение, широка 0,035 м. Под шийката със ситен гребен е врязано снопче от успоредни прави линии. Гърнето е сравнително тънкостенно (дебелината на стените му е 0,005 — 0,006 м) и е изработено от керамиденочервена глина с примеси на ситен пясък. Повърхността му е сиво-черна, опушена.

Другото гърне (височина 0,30 м, диаметър на устието 0,22 м, на тялото 0,285 м, на дъното 0,11м) е направено също от керемиденочервена глина със значителни примеси на ситен пясък, но то е с яйцевидно тяло, висока прибрана шийка, слабо извито устие с профилиран устен ръб (обр. 7). Дъното е възстановено. От средата на шийката до най-широката част на тялото извива плоска дръжка, широка 0,045 м. В долния край, където дръжката се съединява със стените на съда, може би за по-добро залепване, чрез притискане с пръсти са оставени две отвесни вдлъбнатинки. Стените са украсени — в горната половина на тялото с пръчица са вдълбани два реда от допрени къси, пресичащи се под формата на буквата “X“ линии, а между тях — на интервали — по три наклонени. Отделните фрагменти, от които е слепено гърнето, са черни, опушени.

Под влияние на византийски керамични форми сред съдовете от XI в. се появяват гърнета с една дръжка. Такива са познати от средновековния Дръстър[5] и Диногеция-Гарван[6]. Както изглежда, около средата на XI в. съотношението между гърнета с и без дръжки е приблизително еднакво, но от края на XI — XII в. все по-често се срещат гърнета с дръжки[7], за да се превърнат в доминиращи през следващите векове[8].

За покриване на гърнетата са употребявани глинени похлупаци. В помещението край западната крепостна стена на Плиска бе открит един цял (обр. 8) и възстановени още два (обр. 9, 10) похлупака. По форма са еднакви — кръгли с издаващи се в средата цилиндричи, кухи отвътре дръжки, които в горния край отвън са равно изсечени или леко хлътнали. И трите похлупака са направени на ръка от същата сиво-жълта до кафяво-червена глина с едри примеси и ямички от органичен произход, от каквито са направени гърнетата на ръка. Повърхността им е загладена с мокра ръка и е сиво-черна, опушена. Размерите им са различни, което показва, че са употребявани при различни по големина съдове, много по-големи от двете гърнета, изработени на ръка[9]. Не е изключено да са покривали някои от гърнетата, направени на ръчно грънчарско колело, като това на обр. 4, тъй като диаметърът на устието му почти съвпада с диаметъра на най-големия похлупак (обр. 10).

В помещението бяха намерени и отчасти възстановени няколко съда, принадлежащи към групата на трапезната керамика — паници, части от кана и от стомни. Възстановени са две паници, които принадлежат към III тип по класификацията на битовата керамика[10]. По форма наподобяват обърнат пресечен конус, стъпил на малката си основа. Съдът на обр. 11 е с височина 0,09 м, диаметърът на устието 0,125 м и на дъното — 0,08 м. Устният ръб е полегато срязан, а под него с широка палка е вдълбана права линия, от която към дъното стените са покрити с врязани с гребен успоредни прави линии. Направен е на ръчно грънчарско колело от керемиденочервена песъчлива глина. Фрагментите, от които бе възстановен, са черни, обгорели, лошо изпечени. Другата паница (обр. 12) е с подобна форма и размери (височина 0,088 м, диаметър на устието 0,135 м и на дъното 0,085 м), с полегато срязан навътре устен ръб, под който с широка пръчица е прокарана права линия. В средата на издаващото се като столче дъно има релефен знак, наподобяващ квадрат (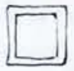).

Много е интересна каната, от която е възстановена само горната половина (обр. 13 а, б). Тя е била с яйцевидно тяло, запазено на височина до 0,09 м, висока (0,025 м) наклонена шийка и трилистно устие с диаметър 0,09/0,10 м. От двете страни на устието са разположени по две релефни пъпки. Непосредствено под устния ръб започва плоска дръжка, широка 0,03 м, която допира до най-широката част на тялото. В горния край на дръжката, под формата на триъгълник, са разположени три пъпки, а долу преди съединяването със стените се вижда вдълбана с палец елипсовидна ямичка. Каната е тънкостенна, стените ѝ са дебели 0,005 — 0,006 м. Изработена е грубо на ръчно грънчарско колело. Керемиденочервената глина е със значителни пясъчни примеси. Повърхността на места е опушена. През периода на Първото българско царство украсени с пъпки кани са засвидетелствани сред прабългарските некрополи — Кюлевча, Бдинци, могила XXXIII в Плиска[11]. През втората половина на IX-X в. такива примери не са ни известни. Но ето, че през XI в. тази украса се появява в съвсем различни по направа съдове. Тя е засвидетелствана при стомни или кани, покрити с масленозелена глазура[12]. През Второто българско царство пъпковидната украса се среща сравнително често сред битовата керамика[13].

Открита беше и горна половина от тялото на стомна с конусовидна форма (обр. 14). Тя е тънкостенна, източена на крачно грънчарско колело от фина жълто-розова глина. Преди изпичането върху мокрите ѝ стени са вдълбани две прави линии, а след засъхването стомната е била потопена в златиста ангоба. В широката част на тялото вероятно от притежателя е врязан знак-графит 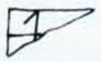 , който е отчасти запазен. Броят на съдовете, покрити със златиста ангоба все повече нараства. Често те се срещат в селищата от Южна България — Перник[14], Кюстендил[15], Мелник[16], Пловдив, с. Ковачево, Кърджали, с. Дядово[17], Сливен, с. Знаменосец[18]. Примерите от Плиска, Преслав[19] и Силистра[20] показват, че са разпространени и на север от Балкана. Засвидетелствани са и в Северна Добруджа[21]. Б. Борисов с основание разделя тази керамика на две групи: към първата принадлежат фино изработени съдове, а към втората — съдове с по-груба фактура, които не се отличават от обикновената керамика на крачно грънчарско колело[22]. Фрагментите от Плиска принадлежат към първата група, която вероятно е внос от някои византийски центрове. Общо е мнението, че съдовете със златиста ангоба се появяват в българските земи по време на византийското владичество — XI — XII в. Единствено екземплярите от Мелник са датирани от XIII в. Помещението при западната крепостна стена на Плиска предлага не само по-ранна, но и точна дата за тази интересна керамика. Долна половина от такава стомна бе открита още през 1974 г. в землянката, разположена непосредствено зад помещението, съществувала и опожарена заедно с него[23].

В помещението бяха намерени и фрагменти от съвсем друг тип стомни — покрити с масленозелена глазура. Тези съдове са били тънкостенни (деб. 0,005 м), изработени на крачно грънчарско колело (отвътре стените са набраздени) от добре обработена глина със сив цвят. Единият фрагмент е от вълнообразно огъната шийка с диаметър 0,05 м, за която е залепена елипсовидна дръжка, широка 0,04 м, украсена с три надлъжни канелюра (обр. 15, а). Другият фрагмент е от долната част на тялото, слабо разширяваща се към плоското дъно (диаметър

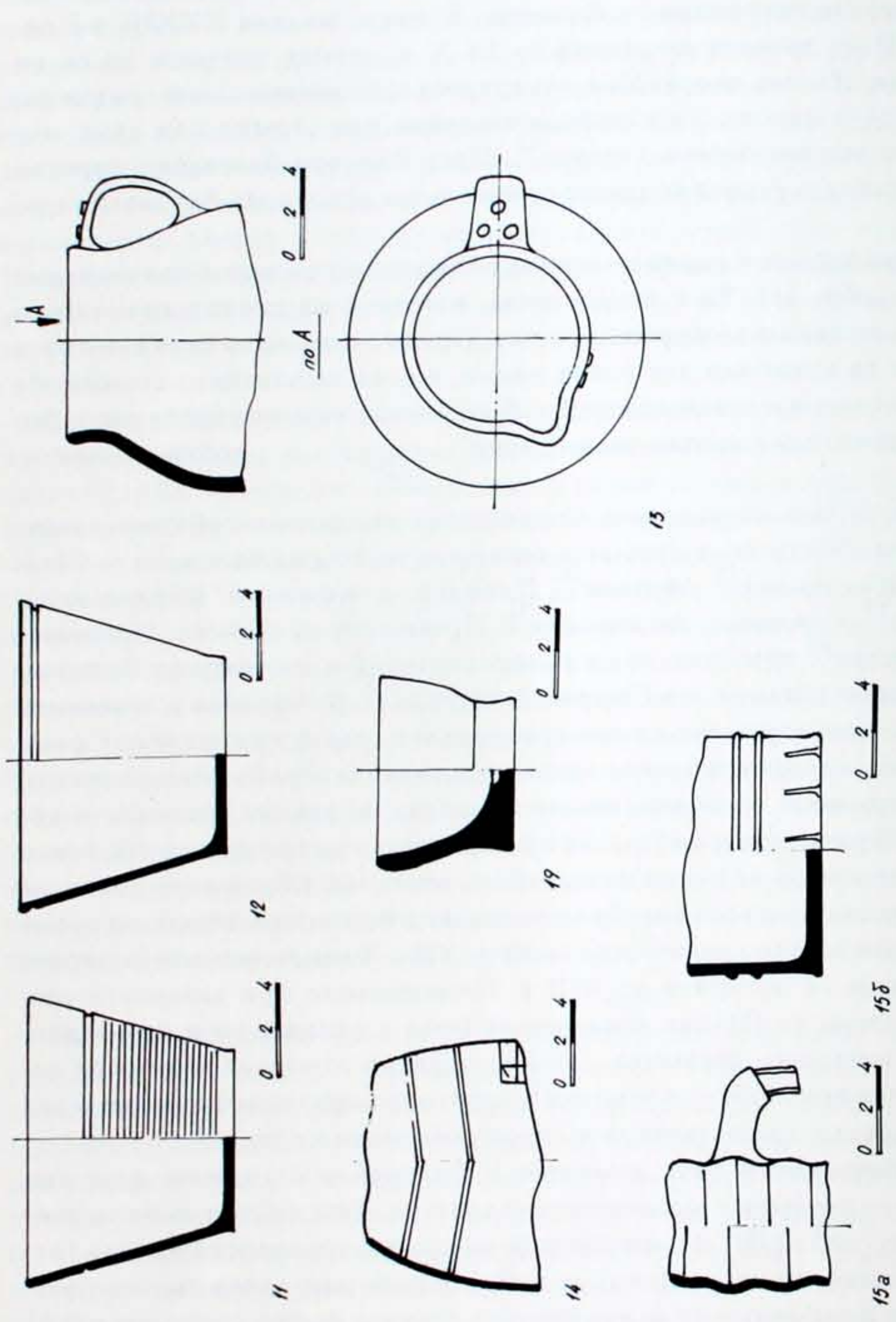

Обр. 11-15, 19: 11, 12 — паница, направена на ръчно грънчарско колело; 13 а, б — част от кана, направена на ръчно грънчарско колело; 14 — фрагменти от стомна, направени на крачно грънчарско колело и покрити със златиста ангоба; 15 — фрагменти от стомни, покрити с масленозелена глазура: а) шийка, б) дъно; 19 — свещник

0,12 м). Стените са украсени с тесни релефни ленти, под които на интервали са вдълбани по две къси наклонени линии (обр. 15, б). На фрагменти от такива съдове попадахме и на други места покрай западната крепостна стена на Плиска[24]. Познати са и от Преслав[25], и от Силистра[26]. Често към стените им са апликирани човешки или животински фигури. Широко са разпространени в Северна Добруджа — в селищата по долното течение на р. Дунав. Й. Барня с основание поставя въпроса за работилниците, в които е изработена керамиката с масленозелена глазура, приема за безспорен нейния византийски произход и я датира в XI — XII в[27]. Изглежда подобни глазирани съдове с пластична украса са открити в Коринт[28]. Примерите от Плиска и Преслав показват, че тези съдове са били разпространени и доста пò на юг от Дунавското устие, а редица бракувани екземпляри от средновековния Дръстър, както и петната от глазура, попаднали върху обикновените гърнета, сочат, че въпросните съдове са били изработвани и в този важен, дунавски град вероятно от византийски майстори[29].

Керамиката за съхраняване на продукти е представена от две амфори и една делва. Амфорите са направени на крачно грънчарско колело и са еднакви по форма, глина и почти — по размери. Едната (обр. 16) е малко по-голяма — висока е 0,50 м, диаметърът на устието ѝ е 0,12 м, а на тялото — 0,28. Другата (обр. 17) е висока 0,49 м, диаметърът на устието ѝ е 0,125 м, а на тялото — 0,29 м. Съдовете имат яйцевидно тяло, висока, тясна, но масивна шия, пръстеновидно устие, широко 0,03 м и заоблено дъно, изработено отделно и съединено с останалата част на тялото. Отличителен белег са елипсовидните дръжки (широки 0,006 м), които започват от средата на шията, извиват под остър ъгъл над устието и се спускат отвесно към раменете, които са най-широката част на тялото. Стените са гладки, набраздени само под шийката в най-широката част и към дъното. Глината е добре пречистена, светлооранжева. Общите белези свидетелстват, че двете амфори са произлезли от една работилница. Съдове от този тип са познати от Силистра, открити са в помещение № 4 в северозападния ъгъл на крепостта с монета клас A_2 (976/1030 — 1035)[30]. Отделни фрагменти са намерени и в Одърци, където последните анонимни фолиси са клас В. Към това време са и амфорите от Диногеция-Гарван, които според по-старата класификация на монетите се отнасят към управлението на император Михаил IV (1034-1041)[31]. Амфори от този тип са засвидетелствани в Херсон и Саркел и въз основа на намерените там екземпляри А. Л. Якобсон допуска, че са изработвани в северното и в северозападното Причерноморие[32].

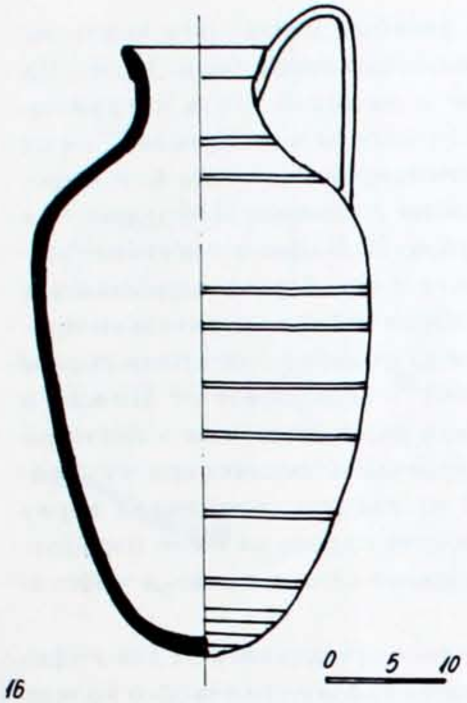

16

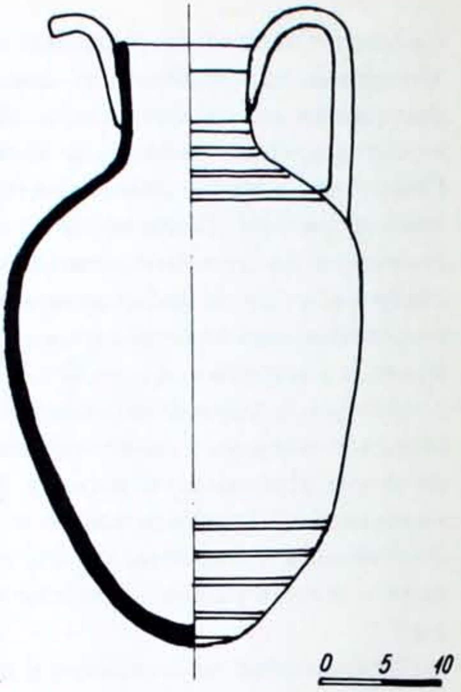

17

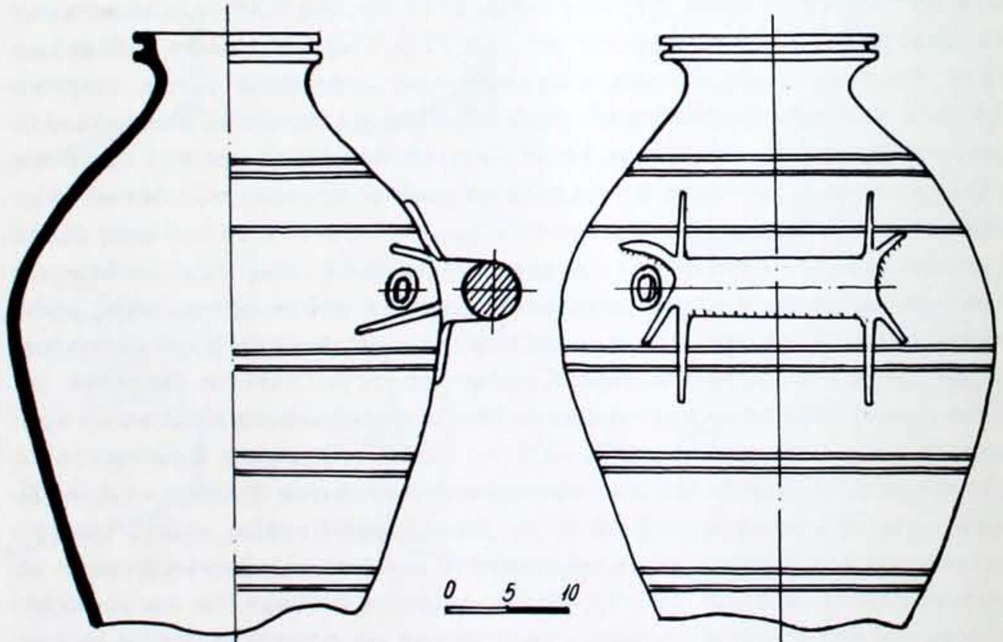

18

Обр.16—18.: 16,17—амфора; 18*а*, *б*—делва

Безспорно най-интересен съд е отчасти възстановената делва (обр. 18 а, б), аналогии на която не са ни познати. Тя е с най-големи размери (запазена височина 0,50 м, диаметър на устието — 0,145 м, на тялото — 0,34 м). Възстановената част (липсва долната част на тялото и дъното) е с масивно яйцевидно тяло, което в горната половина се стеснява плавно като завършва с два пръстена, единият от които е на устието. Върху добре загладената повърхност на интервали са врязани по три прави успоредни линии. Най-интересна е масивната тръбовидна хоризонтално захваната дръжка. От двете ѝ страни излизат релефни ленти, наподобяващи лъчи или пръсти на ръка, но четири на брой, различно дълги и в различни посоки. От единия край на дръжката между двата вътрешни лъча има малка дупка, заобиколена с релефен кръг, който отчасти е отчупен. Не е изключено в тази част към стените на съда да е имало малко чучурче. В долната половина съдът е бил счупен, но на няколко места са пробити една срещу друга дупчици, за да се съединят отделните части, навярно с оловни скоби. Делвата е направена на крачно грънчарско колело от добре обработена глина с керемиденочервен цвят.

Керамиката със специално предназначение е засвидетелствана с два свещника, направени на ръка. Единият е напълно запазен и по форма наподобява висока купа, стъпила на по-тясно и ниско столче (обр. 19). Височината му е 0,06 м, горният диаметър — 0,087 м, а на дъното — 0,07 м. На дъното на „купата" има малка дупчица. Глината е керемиденочервена, лошо изпечена, с примеси на пясък. Повърхността е загладена. От другия свещник са запазени само фрагменти, от които личи, че е бил с по-големи размери, но е имал същата форма. До плисковските свещници се доближават два екземпляра от Диногеция-Гарван[33].

Възстановените 14 съда, трите похлупака и разнообразните фрагменти от помещението край западната крепостна стена на Плиска са безспорно ценна находка, защото, както беше изтъкнато, произлизат от затворен комплекс с анонимни византийски монети клас В. Те се явяват основа за точно датиране — 30-те — началото на 40-те години на XI в. — на аналогични съдове. Те са важни, защото разкриват, че в границите на едно десетилетие са употребявани разнообразни не само по предназначение, но и по произход съдове. При едни (обр. 3) са запазени традициите на българското грънчарско производство, други — гърнетата без и с една дръжка на ръчно грънчарско колело (обр. 4-7) — са изработени от местни майстори по византийски образец, трети — стомните със златиста ангоба, с масленозелена глазура, амфорите — са продукт на византийски майстори. Някои от тези съдове са внесени от важни византийски центрове. Особено внимание заслужават гърнетата (обр. 1, 2) и похлупаците (обр. 8-10), изработени на ръка. Те се явяват потвърждение на направените преди повече от 20 г. наблюдения от М. Комша за керамиката на ръка от Диногеция-Гарван. Според видната румънска археоложка от времето на император Михаил IV започва появата на съдове, изработени на ръка с органични примеси. Тази керамика се свързва с появата на печенезите във Византийската империя[34].

Съдовете, изработени на ръка, от помещението при западната крепостна стена на Плиска, заедно с фрагментите от глинени котли и с ненужните вече монети (анонимни фолиси клас A_1 и A_2) открити в ямите непосредствено на изток, показват, че печенежки групи са отседнали твърде рано (може би към 1036 г) в Плиска. Вероятно през 1048 г., когато са големите нашествия, нови групи печенези са унищожили помещението със съдовете и трите полуземлянки в комплекса. Неоспоримо свидетелство за това са разрушенията, свързани със силни пожари. Така новооткритите материали хвърлят светлина и върху етническия състав на населението през 30-те — 40-те години на XI в. в някогашния столичен център, и по въпроса за началото на заселване на печенезите в тема Паристрион, което не се покрива напълно с писмените извори.

БЕЛЕЖКИ

[1] Дончева-Петкова, Л. Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска. — В: *Плиска-Преслав.* Т. 6. (под печат).

[2] Comşa, M., Ceramică locală. — Dinogetia, 1, 1967, p. 228, fig. 125$_{5,6}$, 126$_{5,8,9,11}$, 127$_{1}$.

[3] Гърнето на обр. 4 а, б е високо 0,24 м, диаметърът на устието му е 0,19 м, на тялото 0,22 м, на дъното 0,095; гърнето на обр. 5 а, б е високо 0,26 м, диаметърът на устието му е 0,20 м, на тялото 0,25 м, на дъното — 0,12 м. Стените и на двата съда са дебели 0,005 — 0,006 м.

[4] Гатев, П. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. — РП, 12, 1985, с. 12 сл., обр. 6-13; Borisov, B. Djadovo. Vol. 1. 1989, Tokai University Press, p. 137 sq., fig. 163, 164, 167, 197.

[5] Angelova, S. Sur la caracteristique de la ceramique du Naut Moyen âge probenant de Drăstăr (Silistra). — In: *Dobrudža* Etudes ethno-culturelles, Ş., 1967, š. 97, ţăâ. III$_{5,6}$.

[6] Comşa, M. Op. cit. p. 227, fig. 120$_{7\text{-}14}$.

[7] Гатев, П. Цит. съч., с. 87, обр. 18; Borisov, B. Op. cit., p. 143 sq., fig. 173-198.

[8] Георгиева, С. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. — В: *Царевград Търнов.* С., 1974, с. 12 сл., обр. 2-4.

[9] Похлупакът на обр. 8. а, б е висок с дръжката 0,05 м, диаметърът му е 0,105 м с дебелина 0,012 м. Височината на дръжката му е 0,02 м, а диаметърът ѝ — 0,025; похлупакът на обр. 9 а, б е висок 0,07 м, диаметърът му е 0,185 м, височината на дръжката му е 0,045 м, а диаметърът ѝ — 0,04 м, дебелината му е 0,017 — 0,003 м; похлупакът на обр. 10. а, б е висок 0,05 м с диаметър 0,123, височината на дръжката му е 0,03 м, диаметърът ѝ е 0,03 м, дебелината му е 0,01 — 0,03 м.

[10] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, с. 96, обр. 27$_{346}$.

[11] Въжарова, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България. С., 1976, с. 114, обр. 69$_{2}$, с. 148, обр. 93$_{2}$; Дончева — Петкова, Л. Цит. съч,. с. 74 сл., обр. 19$_{239}$, табл. XVII$_{239}$.

[12] Angelova, St. Op. cit., p. 101; Barnea, I. Ceramica de import. — Dinogetia, 1, 1967, p. 232, fig. 143$_{9,10,12,21}$.

[13] Георгиева, С. Цит. съч., с. 138, обр. 128$_{2\text{-}5,8}$, обр. 135.

[14] Щерева, Ир. Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI-XII в.). — Археология, 1977, № 3, с. 10, обр. 2, в.

[15] Гочева, Зл. Крепостта на местността „Хисарлъка“ в гр. Кюстендил. — ИБИД, 27, 1969, с. 253.

[16] Георгиева, С. Средновековна керамика от Мелнишката крепост (предварително съобщение). — Археология, 1980, № 2, с. 48, 53.

[17] Borisov, B. Op. cit., 215-220, fig. 247-253.

[18] Борисов, Б. Средновековното селище и некропол край с. Знаменовец. — В: *„Марица — изток“.* Археологически проучвания. Т. 1. 1991, с. 233 сл и цит. лит.

[19] Сведение на Т. Тотев.

[20] Разкопки на Ст. Ангелова.

[21] Baraschi, S. Ceramică cu angobă aurie (secolele XI-XII). — SCIVA, 40, 1989, № 2, 187-198.

[22] Борисов, Б. Цит. съч., с. 234 сл.

[23] Дончева-Петкова, Л. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. — В: *Плиска-Преслав.* Т. 5. Шумен, 1992.

[24] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч.

[25] Дончева-Петкова, Л. Средновековни съдове с животински и човешки изображения. — МПК, 1970, № 2, с. 17 сл., обр. 3.

[26] Angelova, St. Op. cit., p. 104 sq.

[27] Barnea, I. Op. cit., 230-238. Посочените от Й. Барня фрагменти на fig. 144$_{15,18}$ са еднакви с долната част на съда от Плиска на обр. 15, б.

[28] Morgan, Ch. H. The Byzantine Pottery. — Corinth, 11, 1942, p. 39.

[29] Angelova, St. Op. cit., p. 105.

[30] Сведение и разкопки на Ст. Ангелова.

[31] Barnea, I. Op. cit., p. 257 sq., fig. 159, 1, fig. 161, 1.

[32] Якобсон, А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л., 1979, с. 110, обр. 68$_{1,2}$.

[33] Comşa, M. Op. cit., p. 151, fig. 91$_{1,2}$.

[34] Ibidem, p. 227.

TONGEFÄSSE AUS DEM XI JH. AUS PLISKA

Ljudmila Dontscheva-Petkova

Zusammenfassung

Gegenstand der Beobachtungen sind die Tongefäße, die 1985 im Südsektor der westlichen Festungsmauer von Pliska aufgefunden wurden. Alle sind in einer niedergebrannten Behausung vor der halbvertieften Erdhütte № 1 gefunden, samt zwei anonymer byzantinischer Münzen — Typ B (1030/35 — 1042).

Die Gefäße können zu verschiedenen Anwendungsbereichen zugeordnet werden und nach dem bekannten Schema gehören sie zu den Gruppen der Küchen-, Tafel-, Lagerkeramik und zu der Keramik mit einem speziellen Gebrauch. Sie sind von Bedeutung nicht nur wegen ihrer verschiedenen Form und Funktion, sondern vor allem wegen der verschiedenen Art und Weise ihrer Anfertigung — einige sind handgearbeitet, andere durch ein mit dem Fuß betätigenden Töpferrad, dritte sind handgearbeitet in einer Zeit, wo diese Art der Anfertigung seit dem VII Jh. nicht mehr gebraucht wird.

ИНТЕРЕСЕН КОСТЕН ИНСТРУМЕНТ ОТ ПЛИСКА

Янко Димитров

От сондажните проучвания на територията на външния град в Плиска през 1989 г.[1] произхожда една любопитна в много отношения находка, на която задържаме вниманието си в следващите редове.

Предметът е изработен от плътна животинска кост, естествената повърхност на която е одялана неравномерно по дължина. В резултат на не дотам прецизната обработка костта е добила ръбеста клиновидна форма. Единият край е леко конусовидно изтънен и срязан напречно, след което върху кръглата му плоскост е гравирано правилно кръгче, с отбелязан център. С тази си миниатюрна, работна част инструментът без колебание може да бъде определен като костен пуансон. Размерите му са: дължина 6,7 см, диаметър в средната част 0,8 см, диаметър на гравираното кръгче 0,32 см (обр. 1 — 1). При натискане на предмета върху мек, пластичен материал се получава ясно очертан отпечатък на леко изпъкнало кръгче с точка в средата — геометричен мотив, влязъл отдавна в литературата като „птиче око“ (обр. 1—2).

Археологическата среда, в която се откри инструментът, предлага сравнително сигурни данни за определяне на неговата датировка. От особено значение в случая е фактът, че пуансонът не е случайна находка, а произхожда от насип, запълващ жилищна яма, прорязана отчасти при изкопаването на канал за водопровод (обр. 2-А). Това обстоятелство ни даде възможност да заснемем два профила на жилището, включващи и отоплителното му съоръжение (обр. 2-Б). Покривната конструкция на землянката е стълбова, а пещта е иззидана от ломени камъни, парчета керемиди и тухли в четириъгълна яма, вкопана в пода. Освен костената матрица, в насипа на землянката бяха открити едно сиво гърне с украса от излъскани ивици (обр. 2-В$_{10}$), значително количество фрагментирана керамика и керемида със знак, нанесен преди изпичането. Общият поглед върху керамиката, включваща освен двата основни ранносредновековни типа (с врязана украса /обр. 2-В$_{1-6}$/ и сиво-лъскава /обр. 2-В$_{7-10}$/), късове от кани, изработени на крачно колело и покрити с червена ангоба (обр. 2-В$_{11-13}$), насочва за време не по-късно от IX в.[2] В тези хронологически граници попада и разглежданата тук от нас находка.

Най-значимият и интересен въпрос, който повдига костеният пуансон от Плиска е: върху какъв материал са били нанасяни отпечатъците от гравирания отгоре му орнамент? При опита ни за отговор се сблъскваме със значителни затруднения, произтичащи преди всичко от тривиалността и широкото разпространение на украсата с мотива „птиче око“[3]. Сред археологическите паметници от епохата на Първото българско царство предметите, декорирани с него, са много. Не е без значение да изтъкнем, че най-голям е броят на находките от метал и кост. Костените изделия остават извън кръга на нашите търсения, тъй като орнаменталните мотиви и композиции с „птиче око“ върху тях са били гравирани с помощта на метален пергел[4]. По-голям интерес в тази насока представляват предметите, изработени от тънка бронзова ламарина с щампована украса[5]. Технологията на нейното осъществяване през X в. е разгледана много подробно от Б. А. Рибаков, ни от метал, с помощта на които са били изчуквани в различни съчетания отделните орнаменти[6]. Трябва да кажем, че инструментът от Плиска не се отличава много от тях по устройство и начин на действие. Единствената отлика е в различието на материала, от който те са направени. Засега плисковският пуансон е уникален и отсъствието на аналогии, до голяма степен, затруднява твърдото определяне на конкретната му функция. Поради недостатъчната си твърдост и здравина той не би могъл да служи за щамповане върху метални изделия. Неговата употреба трябва да свържем с украсата върху предмети от глина, восък и друг материал, позволяващ направата на отпечатъците да става посредством леко натискане с ръка, а не чрез изчукване. Най-разпространената суровина с тези качества е глината.

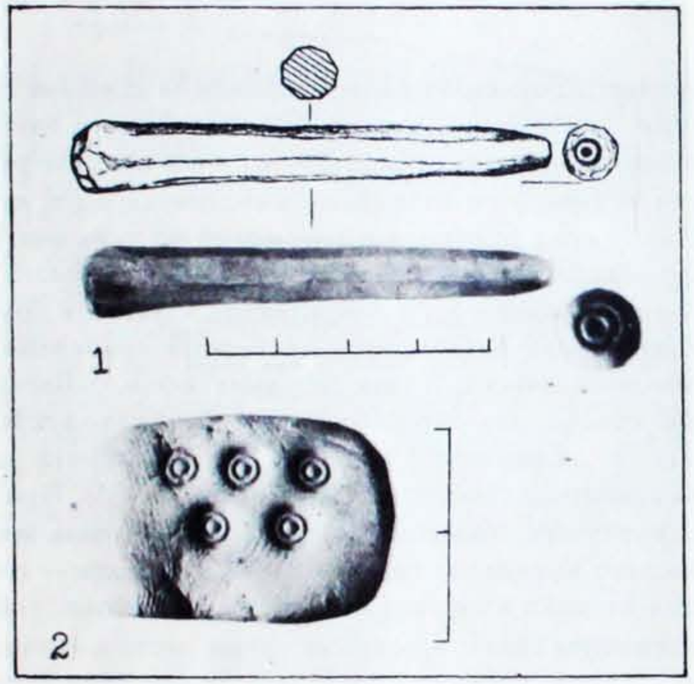

Обр. 1. Костен инструмент за мотива „птиче око“ от Плиска: 1 — рисунка и фото; 2 — отпечатъци, получени посредством инструмента

Щампованият орнамент „птиче око“ се среща най-често върху съдове, които в хронологическо и териториално отношение остават доста далеч от разглежданата находка[7]. Освен това, орнаментът съвсем не е типичен елемент от украсата на старобългарската битова керамика. Налице са обаче фрагментирани керамични съдове с този орнаментален мотив от Преслав и Ловеч[8]. Изключително важно се явява сведението, което дава Ст. Михайлов за един керамичен фрагмент, открит при разкопките на Обект 31 в Плиска: „Върху дръжка от голям съд... се виждат три реда малки кръгчета с точки в средата. Редовете са разположени по дължината на дръжката... Украсата е направена със специално печатче, вероятно от дърво или кост (разредка моя Я. Д.), с което се е натискало върху прясната още неизпечена глина. По дръжката личат следи от червена охра“[9]. В публикацията липсва снимка на въпросния фрагмент, но цитираният текст, според нас, красноречиво илюстрира изказаното предположение за употребата на пуансона от Плиска. Тук ще припомним, че сред материалите, открити заедно с него, фигурират няколко къса от кани, които са от същия керамичен тип, какъвто е и описаната от Ст. Михайлов дръжка.

Независимо от това, в предположението се съдържа известна несигурност, тъй като отпечатъкът от плисковската матрица представлява изпъкнал, всъщност, негативен образ на мотива „птиче око“, при това — с много малки размери. Много вероятно е с него да е била щампована украса по восъчни модели или глинени калъпи за отливане на дребни предмети от бронз[10]. Обстоятелството, че точно такива модели или калъпи не са открити при разкопки, е обяснимо, като се има предвид нетрайността на материалите, от които те са били направени. Изобщо, ползването на керамични леярски форми в Плиска е засвидетелствано от такива находки в работилниците за обработка на

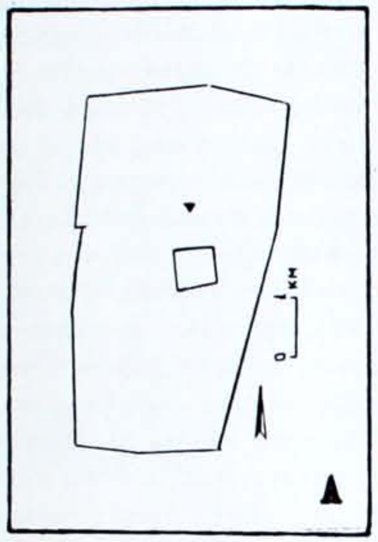

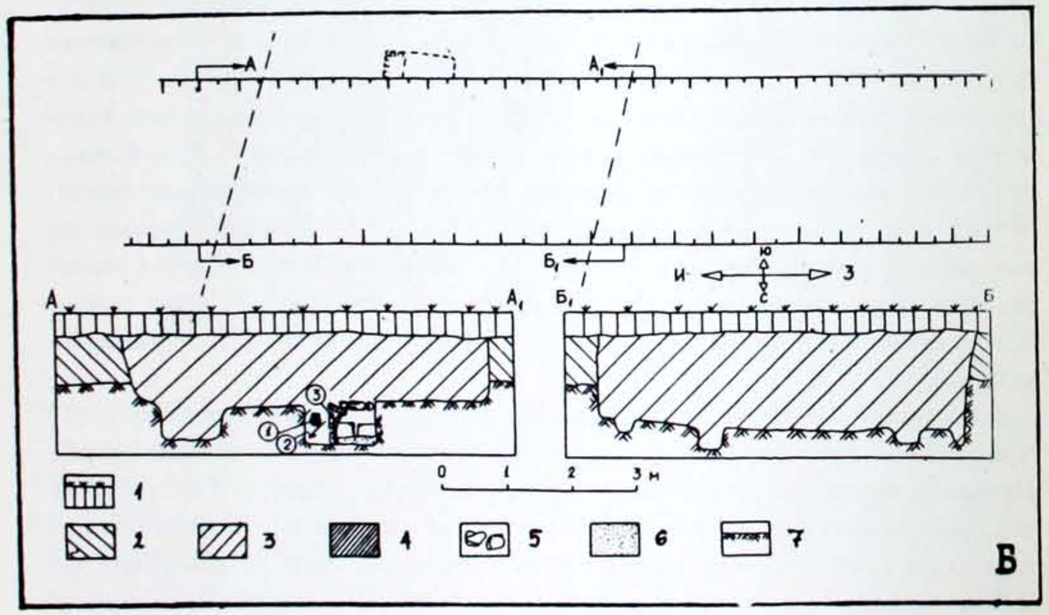
А
А₁
Б
Б₁
Ю
И
З
С
①
②
③
0
1
2
3 м
1
2
3
4
5
6
7
Б

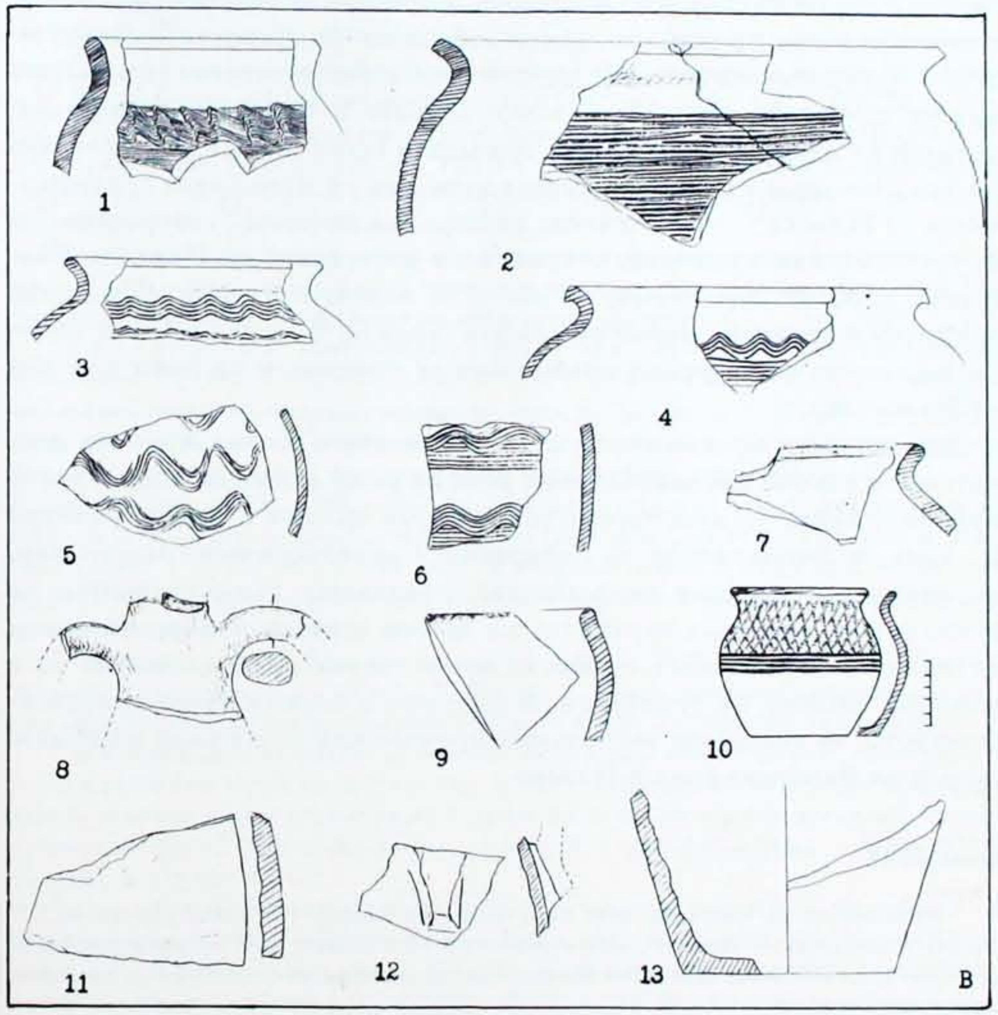
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
В

Обр. 2. Археологически материали от землянката, където е намерен инструмента: А — местоположение на землянката; Б — напречни разрези на жилищната яма (графично заснемане); В — керамичен материал от землянката

◄

цветни метали при Големия басейн и западната крепостна стена[11]. Употребата на пуансони от кост се подкрепя косвено и от други археологически находки — гривни, апликации, пръстени, нагръдни кръстове и други предмети, носещи мотива „птиче око“ и изработени чрез отливане[12]. Като великолепен пример в това отношение ще посочим половинка от масивен кръст-енколпион от дворцовия център на Плиска, публикувана от Ст. Станчев[13]. Върху повърхността виждаме украса от вдлъбнати кръгчета с точка в средата, които по вид и размери не се отличават от релефа на нашия пуансон. Забележително е, че тази украса е постигната не чрез изчукване, а още при отливането на кръста, което е станало по шаблон, както отбелязва Ст. Станчев[14]. Следователно върху калъпа мотивът „птиче око“ е бил в негатив (изпъкнало кръгче с издаден център) — точно какъвто е видът на отпечатъка, оставян от нашия инструмент. Със същата технология или с отливане по восъчен модел е била получена украсата на известната статуетка-ключ от Плиска[15], някои типове гривни[16], ключалки[17], свещници[18] и други бронзови предмети, откривани в центровете на Първото българско царство. Проблемът за нас е, че повечето от тези находки са датирани в различно време от нашата (края на X — XII в.), а за онези от тях, които са по-ранни обикновено се приема, че са били внасяни от Византия.

Завършвайки бележките си за този единствен досега известен инструмент с такова предназначение, иска ни се да включим и едно трето предположение — използването му върху тестени изделия. Разбира се, това не бихме могли да подкрепим с археологически материали, но някои етнографски свидетелства, показващи съществуването на традиция за домашна изработка на детски играчки и обредни кукли от тесто[19], ни навеждат на мисълта, че такова предположение не е напълно лишено от основания. В съгласие с това се явява и обстоятелството, че костеният инструмент произхожда от жилище на обитателите на Външния град в Плиска.

БЕЛЕЖКИ

[1] Възможност да направим тези проучвания ни дадоха изкопните работи на СП „Водно стопанство — Шумен“, които обхванаха по-голямата част от територията на Външния град в Плиска. Цялостно обнародване на материалите предстои да направим в друга наша работа.

[2] Макар и неголям като количество, керамичният материал от землянката притежава белези, които определят посочената датировка. На първо място, като сигурен хронологически признак може да се приеме наличието на сиви кани. Вж.: Дончева, — Петкова, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VII-края на X в.). С., 1977, с. 109, 118-119. Друга типична форма, с която разполагаме, е фрагментът от сиво-лъскава паница (обр. 2-В$_9$). Подобни на нея паници са открити в ранносредновековните селища в района на Голямата базилика и югоизточно от Вътрешния град на Плиска, около църква № 11; Георгиев, П. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. — В: *Плиска-Преслав.* Т. 2. С., 1981, с. 194, обр. II_5; Станилов, Ст., Я. Димитров, И. Янкулов. Проучвания на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. — В: *Проблеми на прабългарската история и култура.* Т. 2. С., 1991, с. 131, обр. 5_1. Също важен показател за ранна датировка е наличието на части от ангобирани кани с характерно релефно удължаване в долния край на дръжките. За хронологията на този тип съдове в Плиска вж. Станилов, Ст., Я. Димитров, И. Янкулов. Цит. съч., с. 130 сл. и посоч. литература; Рашев, Р. Най-старият строителен период в центъра на Плиска (под печат).

[3] Орнаментът „птиче око“ се среща у нас още от праисторическата и античната епохи когато е особено разпространен тип украса върху керамични съдове: Минков, В. Материали от предисторическата епоха в България. — ИБАИ, 7, 1932/33, с. 336, обр. 117; Велков, И. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932/33 г. — ИБАИ, 11, свитък 1, 1937, с. 121, обр. 112; Чичикова, М. Проучвания на тракийската култура през старата желязна епоха. — Археология, 1974, № 4, с. 23, обр. 3. Посочената литература не претендира за изчерпателност.

[4] За технологията на тази украса върху костени изделия подробен преглед вж. у Бонев, Ст. Обработка на кост и производство на костени изделия в средновековна България (VIII-XI в.) Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1983, 10-11.

[5] Балабанов, Т. Занаятчийски производства в Плиска (VII-XI в.). Кандидатска дисертация. С., 1983, с. 170, табл. $\mathrm{LXXXIII}_{1,2}$; Дончева-Петкова, Л. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. — В: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов.* С., 1984, обр. 8; Антова, В., Ст. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена — сектор Север (археологически разкопки 1973-1975 г.). — В: *Плиска-Преслав.* Т. 4. С., 1985, с. 69, табл. $\mathrm{IX}_{34,35,36}$; Захариев, И. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971-1974 г.). — В: *Плиска-Преслав.* Т. 1. С., 1979, с. 118, обр. 25. Няколко гривни с щампована украса бяха открити в гробове от некропол пред източната порта на Вътрешния град (непубликувани материали от разкопки на автора).

[6] Рыбаков, Б. А. Ремесло древней Руси. М.-Л., 1948, 281-282, рис. 67. По този въпрос вж. също: Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол при град Ловеч и накитите, намерени в него. — ИАИ, 20, 1955, 532-533, обр. 24.

[7] За използването на мотива „птиче око“ като украса върху съдове от праисторическата и античната епохи вж. по-горе бел. 3. През средновековието подобна щампована украса се среща изключително рядко — известни са ни две кани от крепостта Саркел, открити в пласт от IX-X в.: Артамонов, М. И. Саркел-Белая Вежа. — МИА СССР, 62, 1958, с. 13, рис. 9, 21.

[8] Тотев, Т. Вносна керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. — В: *Средновековна България и Черноморието.* Варна, 1982, 81-82, табл. III_4; Георгиева, С., Р. Пешева. Цит. съч., с. 524, обр. 10_1. Керамичният материал от некропола при Ловеч обаче е размесен с части от тракийски съдове. Що се отнася до публикуваните от Т. Тотев фрагменти от Преслав, те са образци от византийска белоглинена керамика.

[9] Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска (1948-1951 г.). — ИАИ, 20, 1955, 127-128.

[10] По въпроса за техниката на леене по восъчен модел и в глинени калъпи вж.: Рыбаков, Б. А. Цит. съч., 145-154, рис. 28. В статията авторът споменава за „малък

костен стилос" от фонда на Държавния исторически музей на СССР, който, според него, е инструмент за декоративна обработка на восъчни модели за леене.

[11] **Балабанов**, Т. Цит. съч., с. 163; **Дончева-Петкова**, Л. За металодобива и металообработването в Плиска. — Археология, 1980, № 4, с. 33, обр. 11-12$_{а}$.

[12] **Дончева-Петкова**. Некрополът при южния сектор..., с. 188, обр. 8$_{д}$; **Балабанов**, Г., Цит. съч., табл. LXXIX$_{14}$, LXXXI$_{14,11}$, LXXXII$_{11}$; **Въжарова**, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България. С., 1976, с. 296, обр. 184-8$_{а,б,в}$. Няколко лети бронзови гривни и пръстени и две нагръдни кръстчета, украсени с „птиче око", са открити в некропола пред източната порта в Плиска (необнародвани материали на автора).

[13] **Станчев**, **Ст.** Материали от дворцовия център на Плиска. — ИАИ, 23, 1960, каталог № 62, с. 29, обр. 3Б$_{1}$.

[14] **Станчев**, **Ст.** Цит. съч., с. 28. Авторът явно има предвид една техника, при която майсторът ползва готов предмет като щампа за получаване на леярската форма. При този способ първо се получават общите контури на оригинала чрез отпечатване върху глина, след което върху получения калъп се нанасят най-фините елементи на украсата. Вж.: **Рыбаков**, Б. А. Цит. съч., с. 154.

[15] **Михайлов**, **Ст.** Цит. съч., 78-79, обр. 26, 27.

[16] Имаме предвид един тип лети бронзови гривни с краища, моделирани като стилизирани глави на морско конче с ясно обозначени очи. **Гатев**, П. Накити от погребения от XI-XII в. — Археология, 1977, № 1, с. 409 метални гривни вид I-5; **Капелкова**, **Кр.** Накити от средновековния некропол край Симеоновград (предварително съобщение). — Археология, 1989, № 1, с. 52, обр. 6.

[17] **Тотев**, К. Зооморфни катинари от средновековна България. — В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Т. 2. С., 1991, с. 249, табл. 1$_{в,д}$, 2$_{б,в,д}$, 3.

[18] **Джингов**, Г. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска. — В: *Плиска-Преслав*. Т. 5. Шумен, 1992, **Тотев**, Т. Части от бронзови свещници от Преслав и Силистра. — Археология, 1975, № 1, с. 51, обр. 2.

[19] **Вакарелски**, **Хр.** Етнография на България. С., 1977, 622-623.

INTERESSANTES BEININSTRUMENT AUS PLISKA

Janko Dimitrov

Zusammenfassung

Gegenstand der Behandlung ist ein interessanter Fund, der aus der Außenstadt von Pliska stammt, und während der Sondierungsarbeiten 1989 aufgefunden wurde. Es handelt sich um ein kleines Beininstrument, das seinem Anwendungsbereich nach, als poinson zum Eintragen von dem "Vogelaugenmuster" bestimmt ist. Nach Angaben der archäologischen Umgebung, in der er aufgefunden ist (Keramikfragmente, Hausplan), wird der Fund ins IX Jh. datiert. Das Fehlen von genauen Analogien und die Trivialität des Ornaments erschweren die Lösung des Problems — auf was für einem Material das Instrument gebraucht wurde. In diesem Hinsicht sind einige Varianten behandelt — das Instrument könnte zum Dekoriren von Töpferwaren gebraucht worden sein, zur Druckarbeiten auf Wachsmodellen und Tongußformen, die zum Gießen von kleinen Bronzegegenständen gebraucht wurden, oder zur Dekoration von Teigwaren. Nach der Überprüfung von archäologischen Funden mit dem Vogelaugenmuster erscheint die zweite Variante als am besten begründet.

ЗА НЯКОИ ТВОРБИ НА КОСТОРЕЗНОТО ИЗКУСТВО ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Константин Тотев

Археологическите разкопки, провеждани системно в старобългарските столици и редица други средновековни градове и селища, позволяват ежегодно да се увеличават постъпилите предмети, изработени от различни видове кост[1]. Малък брой от тези находки обаче имат художествена стойност. Още по-рядко се срещат и откриват у нас творби на косторезбата от слонова и обикновено животинска кост[2]. Тази техника от византийското приложно изкуство се радва на стари традиции и особен престиж почти през цялото съществуване на империята, а нейните творби днес са високо ценени и търсени от най-големите световни музеи, галерии и частни колекции[3].

Постъпили по археологически път, такъв род произведения на изкуството, макар единични, имат важно предимство според А. Банк не само заради сравнително точната датировка, но и за определяне границите на тяхното разпространение и възможности за локализиране на изработката им в някои столични и провинциални художествени центрове[4].

Например вън от в някакво съмнение е византийският, по-точно константинополски произход на фрагмента от слонова кост със сцената Успение Богородично, открит при първите разкопки на крепостта Трапезица в Търновград (табл. 2 г). Този паметник е отнесен от своите издатели към тъй наречената „живописна" група творби и е датиран в Х в.[5] За сега не са ни известни други произведения от слонова кост с такова високо художествено качество, открити при редовни археологически разкопки.

Друг е случаят с художествената резба върху обикновена животинска кост, намерила забележителна изява през Х в. във Велики Преслав. За това съдим от откритите през последните 30 години при разкопките на Т. Тотев ателиета и материали в някои от градските и извънградски манастири на Симеоновата столица, които позволиха на техния откривател не само да постави въпроса за обработката на кост в средновековна България[6], но и сполучливо пръв да потърси мястото, характера и високите художествени достижения на преславските майстори на рязаната кост[7]. Направените от него наблюдения и изводи осветляват различни страни от творческия процес на косторезния занаят и създават възможности някои негови прояви заслужено да се откроят като самостоятелен дял на старобългарското изкуство през IX-X в.

Нашата цел в настоящата работа е да разширим кръга от редки произведения на косторезното изкуство от X-XII в., открити на територията на средновековна България и по-обстойно да разгледаме някои въпроси, свързани с тяхната проблематика в технологическо, стилово и сюжетно отношение, както и възможностите за определяне на техните модели и произход.

Преславската група паметници на костената пластика досега са разглеждани заедно с широк кръг костени предмети, предназначени за всякакъв род домашни и военни нужди. По такъв начин се прави опит да се осветли пътят по който обикновеният занаят достига нивото на самостоятелна техника от приложното изкуство. Основания в тази посока, от една страна, предлагат първите произведения от кост с художествени качества, създадени след като косторезите са можели да упражняват дейността си в отделни ателиета[8], а от друга — създаването на определени възможности за връзки и влияния с другите приложни техники в Преслав през Х в., като рисуваната керамика, каменната пластика, клетъчния емайл, мозайката и др.[9] Ако обаче вземем под внимание обстоятелството, че голям брой изделия от кост и рог се откриват при разкопките на почти всички обекти (феодални и манастирски комплекси, църкви, жилищни сгради, крепостни стени и др.) основателно е да се потърси и индивидуалната занаятчийска среда за осъществяване на това производство в края на IX — началото на Х в. При това положение художествените творби от обикновена животинска кост се налага да се разглеждат и изучават диференцирано от масовата косторезна продукция, въпреки че в някои случаи всички тези находки се откриват в една и съща производствена среда.

Сигурни данни за художествената косторезба в Преслав според нас предлагат единствено материалите от проучените три манастирски ателиета на северозапад от владетелските дворци (Дворцовия манастир), в местността Тузлалъка и при Кръглата, или Златна Симеонова църква[10]. За съжаление от завършените костени творби до нас са достигнали само някои единични екземпляри и в повечето случаи за цялостната продукция съдим от незавършени изделия или само от техните заготовки. Независимо от това няколко триизмерно скулптирани шахматни фигурки от Дворцовия манастир и особено костения комплект пулове за игра на табла от Тузлалъка насочват, че в тези ателиета е била практикувана и техниката на струговане и постигане

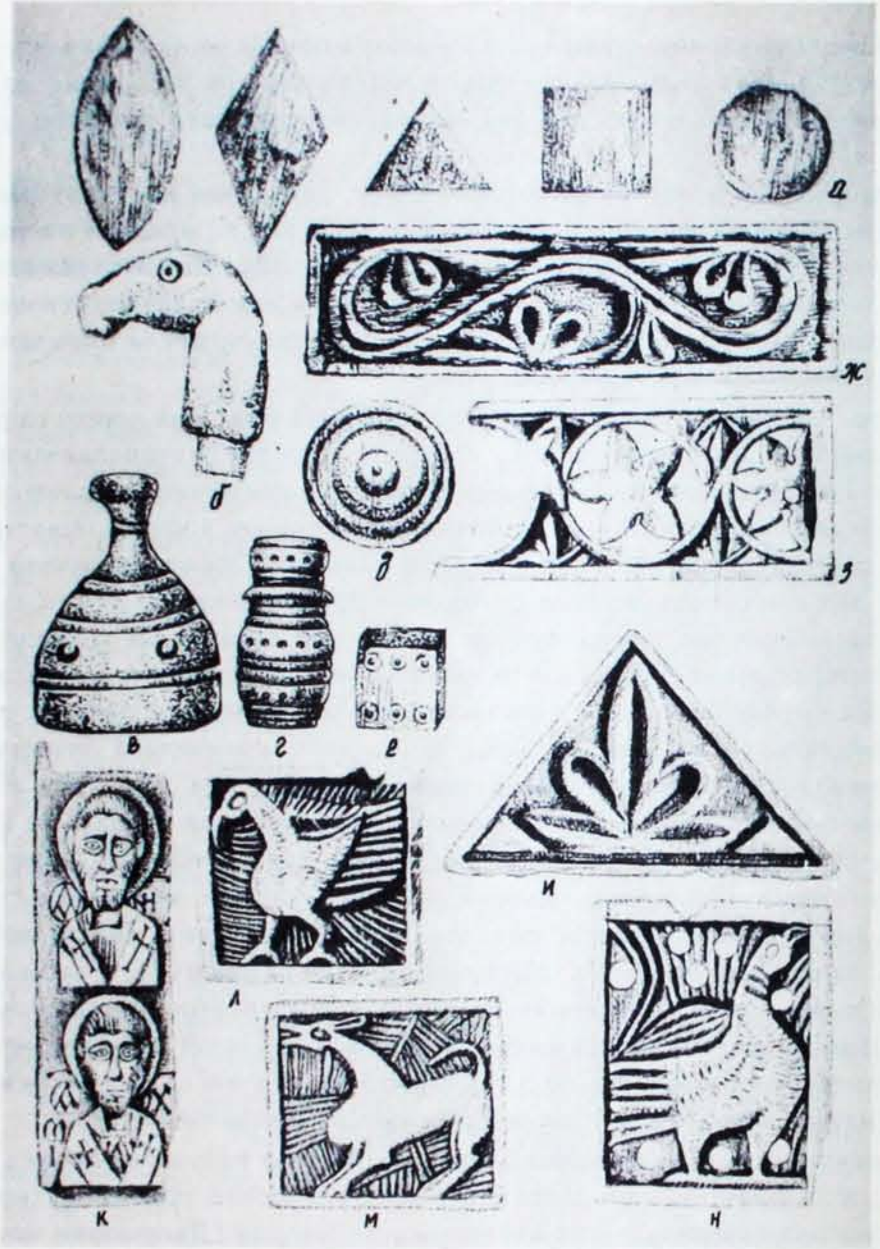

Табл. 1. Паметници на косторезното изкуство от Преслав (края на IX-X в.): *а* — плоски детайли за апликиране; *б, в, г* — шахматни фигурки; *д, е* — пул и зарче от комплект за игра на табла; *ж* — плочка с релефна украса от ателието при Кръглата църква; *з* — правоъгълна пластина с ажурна и релефна украса от Селище; *и* — триъгълна плочка с релефна украса от Дворцовия манастир; *к* — крило от костен триптих, открит в местността Селище; *л* — костена плочка с релефно изображение на хищна птица (сокол) от манастирското ателие в Тузлалъка; *м* — релефна плочка с изображение на сърна, открита в църквата при чупката на източната стена на Вътрешния град; *н* — плочка с релефно изображение на птица, открита в Двореца

на обемна моделировка (табл. 1 б, в, г, д, е). С дейността на последното се свързва и една почти квадратна костена апликация с релефно представена, чрез отнемане на фона, хищна птица[11] (табл. 1 л). Според Т. Тотев става въпроса за изображение на сокол, който в стилово и технологично отношение е в тясна връзка с най-популярната костена апликация от Преслав — релефна фигура на сърна[12] (табл. 1 м), открита при една от столичните църкви и по всяка вероятност изпълнена също от косторезите в Тузлалъка[13]. Костена плочка със сходно изображение на сърна е открита и при разкопките в Херсонес[14] (табл. 4 б). Несъмнено и върху двете преславски плочки са интерпретирани византийски образци, чието изпълнение се отличава с много вкус и подчертан усет за стилизация (табл. 1 л, м).

Подобна плочка с изображение на птица (според Т. Тотев фазан или токачка), представена в жива, реалистична трактовка, се отнася към дейността на майсторите от значително по-голямото косторезно ателие в Дворцовия манастир[15] (табл. 1 н). Основният дял от неговата продукция е бил свързан с изработката на плоски детайли, предназначени за апликиране и украса на различна църковна мебелировка (иконостаси, амвони, тронове, напрестолни кръстове и пр.), ковчежета за скъпоценности или свети мощи, погребални покрови и кожени подвързии на скъпо илюстровани кодекси. Откритите множество тънки, полирани, костени плочки с различни размери и форма са предлагали широки възможности не само за осъществяване на обикновени орнаментални фризове, но и сложни декоративни композиции, при които понякога инкрустираните костени елементи са били оцветявани в червено, синьо, зелено и пр. (табл. 1 а). Единични пластини, с подобно предназначение и форма (правоъгълна, ромбовидна, квадратна и др.), са открити и при разкопките на обекти, свързани с предстоличния период от живота на Търновград (XI-XII в.)[16].

Съществено значение за проследяване възможностите за възникване и развитие на косторезното изкуство в Преслав, според нас със сигурност, предлагат някои костени плочки с релефна декорация, открити в самите ателиета. Най-често те са свързани със споменатите дървени ковчежета с различно предназначение. Отделни екземпляри от този вид са открити в ателието на Дворцовия манастир и във все още не напълно проученото косторезно ателие в манастира при Кръглата църква (табл. 1 и, ж). От други обекти в Преслав произхождат подобни образци с релефно нанесена плътна и ажурна декоративна украса (табл. 1 з), които най-вероятно са били изработени в средата на X в. в тези две специализирани ателиета на художествена косторезба, тясно свързани, от една страна, с владетелския дворец и от друга — с родовия манастир на преславските владетели[17]. С дейността на едното от тях още през първите години на X в. е възможно да свържем и крилото от костен триптих с образите на св. Йоан Златоуст и св. Никола[18], чиято връзка с някои образци на преславската керамична иконопис не подлежи на съмнение (табл. 1 к). Не е изключено именно в косторезните ателиета при Дворцовия манастир и манастира при Кръглата църква да са скулптирани и други творби със сцени и персонажи от календара на източноправославната църква.

Косторезното изкуство в старобългарската столица, изглежда, достига забележително развитие през X в., когато в някои ателиета се създават условия и за изпълнението на поръчки с висока художествена стойност. Оформянето на декоративния и изобразителен репертоар на преславските майстори на рязаната кост се явява резултат на натрупания богат опит от изпълнението на обикновената занаятчийска продукция до претворяването на по-сложни модели, изпълнени в стила и иконографията на Византия и християнския Изток.

Най-близко до преславските произведения на косторезното изкуство стои един новооткрит гребен, изпълнен от обикновена животинска кост с двустранно нанесена релефна декоративна украса[19] (табл. 2 в). Находката е от жилището на административния управител на ранносредновековното селище от IX-X в., проучено в Дуранкулак[20]. Комплексът е опожарен и разграбен между 934-960 г. при набезите на печенезите в Добруджа и е възстановен и обитаван до края на X или най-късно до първата четвърт на XI в.

Издължените пропорции, прецизната полировка, моделирането на зъбците и полето с релефните орнаменти, обрамчено с фризове „рибя кост“ и „зиг-заг“, открояват тази находка сред многобройния костен материал от IX-X в., открит в селището[21]. В центъра на квадратното изобразително поле на гребена е изрязан ромб, разпределен от своя страна на четири по-малки с обемно третирани в тях триъгълници. Четири от тях запълват ъглите на квадратното поле с пластични петлистни палмети. Този мотив, самостоятелно представен, е познат от една триъгълна плочка, намерена в косторезното ателие в Дворцовия манастир в Преслав (табл. 1 и). Подобни костени пластинки за инкрустация са открити при разкопките в Херсонес[22]. Много близък по форма и украса с гребена от Дуранкулак е и един по-малък екземпляр, изрязан също от обикновена животинска кост, открит при разкопките в Саркел[23]. Неговите пропорции са също вертикално издължени, но форматът е значително по-малък (5,4 х 3,4 см). Изглежда по сходен начин са работени и двете творби, въпреки че височината на релефа

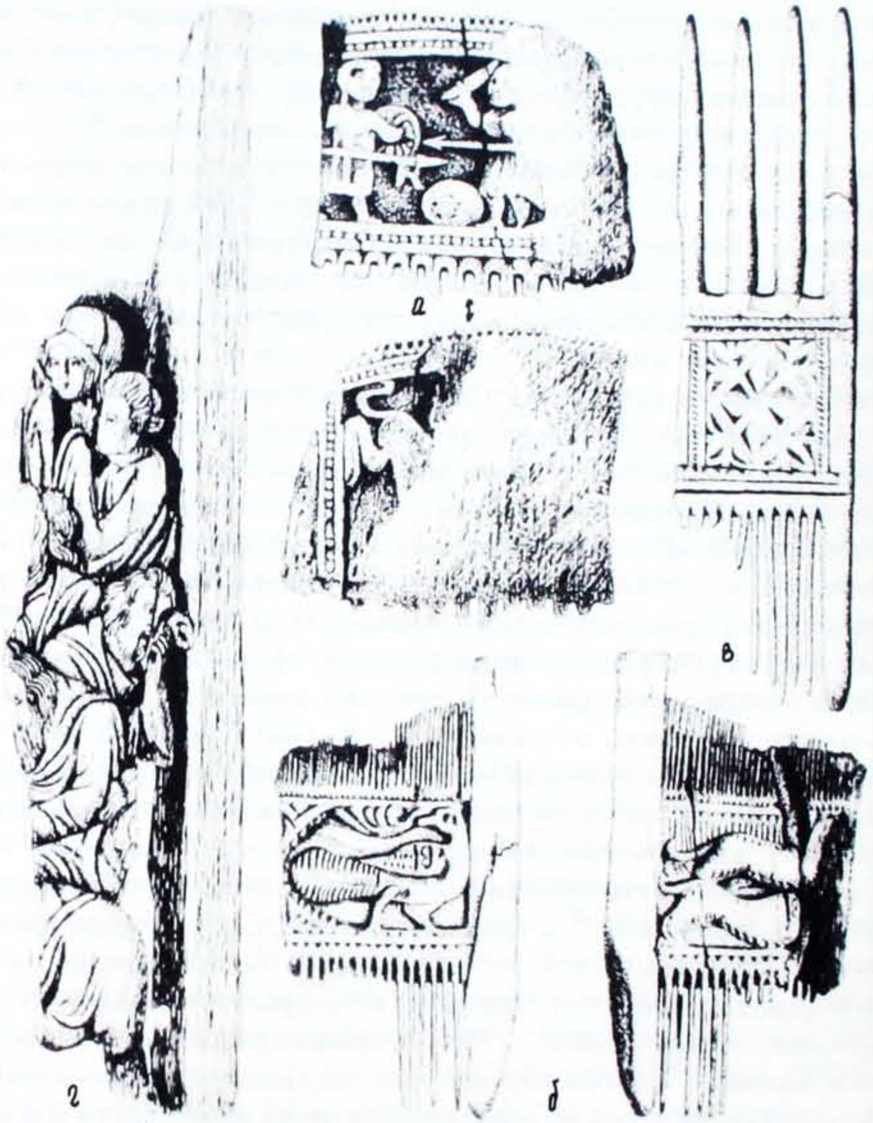

Табл. 2. *а* — Костен гребен с релефни изображения и сцени от Силистра (XI-XII в.); *б* — костен гребен с релефни изображения на паун и лъвове от Царевец (края на XI — началото на XII в.); *в* — костен гребен с релефна декоративна украса от Дуранкулак (X-XI в.); *г* — фрагмент от слонова кост с „Успение Богородично“ от Трапезица (X в.)

при гребена от Дуранкулак е по-голяма, а полировката много прецизна.

Прави впечатление, че авторът на гребена от Дуранкулак е владеел както релефното многопланово отнемане на фона, така и умението да си служи свободно със средствата на гравираната линия. Съчетанието на тези прийоми донякъде свързва изпълнението на творбата с изделията от рязана кост, работени по византийски образци през X в. в някои от разгледаните манастирски ателиета на Преслав. В случая се касае за подобен модел, чийто произход по отношение на формата си е във връзка със сходни паметници от IV-VI в.[24] В същото време характерното съчетание на растителни и геометрични мотиви в декоративната украса позволяват да свържем находката с широк кръг произведения на косторезното изкуство, разпространени във византийския свят през X-XI в.[25]

От последните разкопки в Силистра и Търновград произхождат още два гребена от обикновена кост с релефни изображения и сцени, византийският произход на които още по-трудно може да се оспорва[26] (табл. 2 а, б). Първият от тях е открит при разкопките на северната крепостна стена на Силистра без ясни стратиграфски данни[27] (табл. 2 а). От него е оцеляла малка част, върху двете стани на която в обрамченото от перли поле са представени двама гладиатори и двойка лъвски фигури. По отношение на формата, орнаменталната украса и лъвските изображения, гребенът има близко сходство с някои известни екземпляри, постъпили от разкопките в Коринт[28] (табл. 4 г).

По-голям интерес повдига сцената „Гладиаторски игри“ от другата страна на гребена, тясно свързана с императорската тематика във византийското изкуство през Македонския ренесанс. Този сюжет е познат върху константинополски ковчежета от X-XI в., облицовани с плочки от слонова кост[29] и един стеатит със същото предназначение от музея „Виктория и Албърт“ в Лондон[30]. Такъв характер имат и сцените върху гребените от Нюрнберг и Баварския национален музей, отразяващи „Конен двубой“, „Триумфиращи гладиатори“ и „Надбягване с колесници“[31]. Войнските фигури, участващи в двубоя на гребена от Силистра са работени многопланово, в нисък релеф, както три пластини от обикновена кост с подобни изображения от X-XI в., открити в Херсонес[32]. Идентичното облекло и въоръжение на войните от силистренския гребен несъмнено насочват за гладиаторски игри (двубой), които според една миниатюра в хрониката на Скилица-Кедрин са се провеждали на хиподрума пред самия василевс[33]. Самостоятелен епизод от този цикъл засега е известен само на силистренския гребен.

Изтъкнатите накратко основания насочват към импортния произход на гребена от Силистра. По всяка вероятност той е бил изработен в някой от провинциалните центрове на Византия през XI — най-късно в началото на XII в.[34] Маниерът на скулптиране, формàтът, декоративната му украса и представените сцени и изображения са най-близки с гребените, открити при разкопките в Коринт. Очевидно по време на византийското владичество в България редица градски центрове установяват тесни контакти с византийската столица и се създава широка възможност за проникване на византийската художествена култура. Ярък пример за това са писмата и подаръците, които са си разменяли византийският писател Йоан Цец (1110-1180) и неговият приятел, силистренският митрополит, напуснал Цариград около 1140 г.[35] Последният, знаейки изтънчения вкус на прочутия цариградски аристократ, му изпраща кутия за мастилница от кост, украсена с релефно скулптирания цикъл от „Деянията на Дедал“[36]. В съгласие с това се явяват и находките от двуетажно жилище от XI-XII в. на западния склон в крепостта Царевец, обитавано от виден представител на византийската аристокрация. Откритите в него монети от Комнините, заедно с костен гребен с релефни изображения на паун и лъвове, както и забележителната стеатитова икона на св. Теодор Стратилат ярко свидетелстват за съжителството на светски и култови художествени изделия в провинциалния византийски бит[37]. Константинополският произход на иконата насочва, че техният притежател е поддържал тесни контакти с византийската столица[38].

В тази връзка костеният гребен от Търновград, макар наскоро публикуван, заслужава повече внимание (табл. 2 б). По форма, размери и техника на релефа този екземпляр бележи сходство с гребените от Саркел, Коринт и Нюрнберг, въпреки различието на сцените[39] (табл. 4 а, г). Свободно представените една над друга фигури на лъв и лъвица и паун с грациозно обърната глава, са познати от широк кръг средновизантийски паметници[40]. Изображението на паун със стилизирана клонка, както при една костена плочка от Херсонес (табл. 4 в), най-вече насочва за възможността майсторът, работил този рядък гребен през втората половина на XI — началото на XII в., да е ползвал по-ранен образец от X в.[41]

Трите новооткрити гребена от България не само разширяват кръга на тази група творби на византийското косторезно изкуство, но и създават по-реални възможности да се постави въпросът за локализиране центровете на тяхната изработка, въпреки че засега единствено можем да твърдим, че става дума за образци на тази техника, изпълнени от

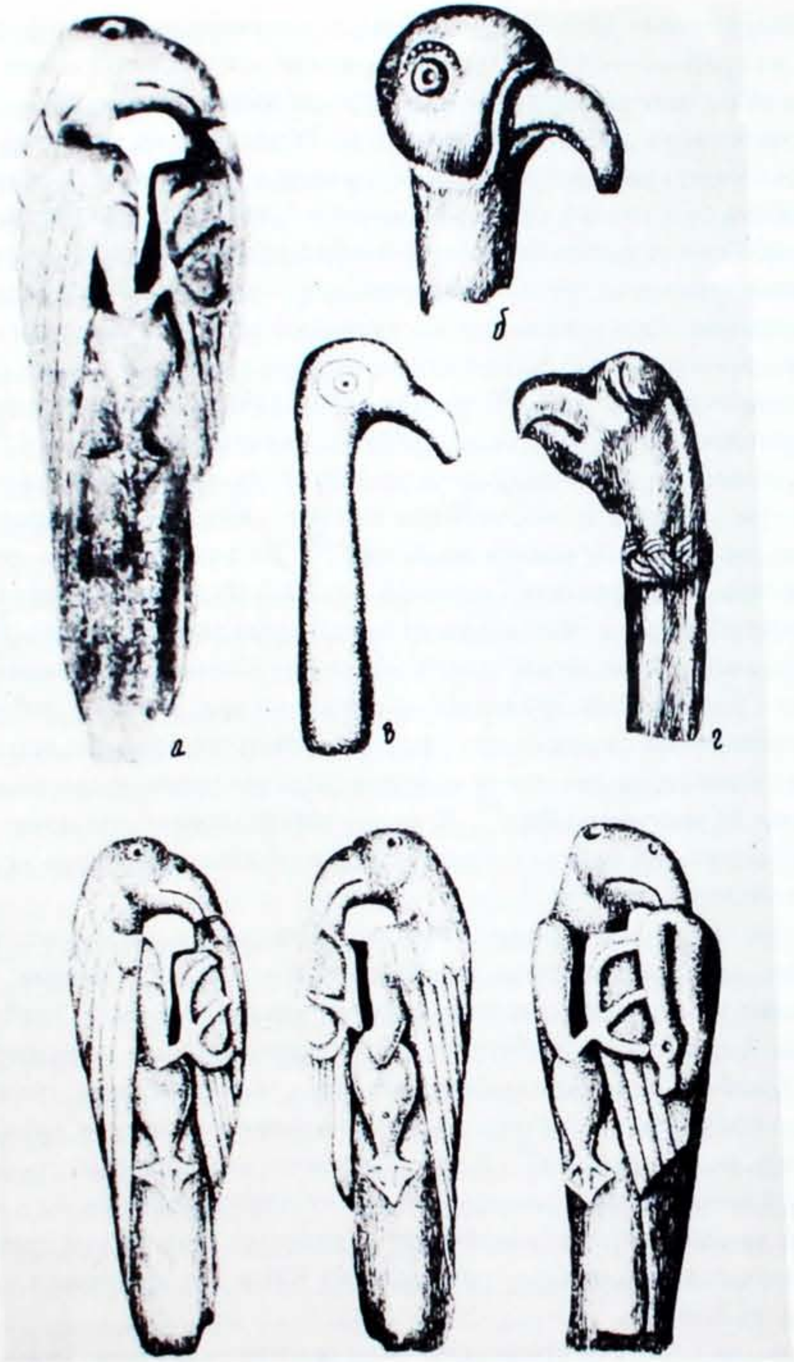

Табл. 3. *а* — Триизмерно скулптирана ръкохватка със сцена „Терзанис“ от крепостта при нос Чиракман (XII в.); *б, г* — орлиноглави навершия от Новгород (края на XII–XII в.); *в* — орлиноглав накрайник от Търновград (края на XII-XIII в.)

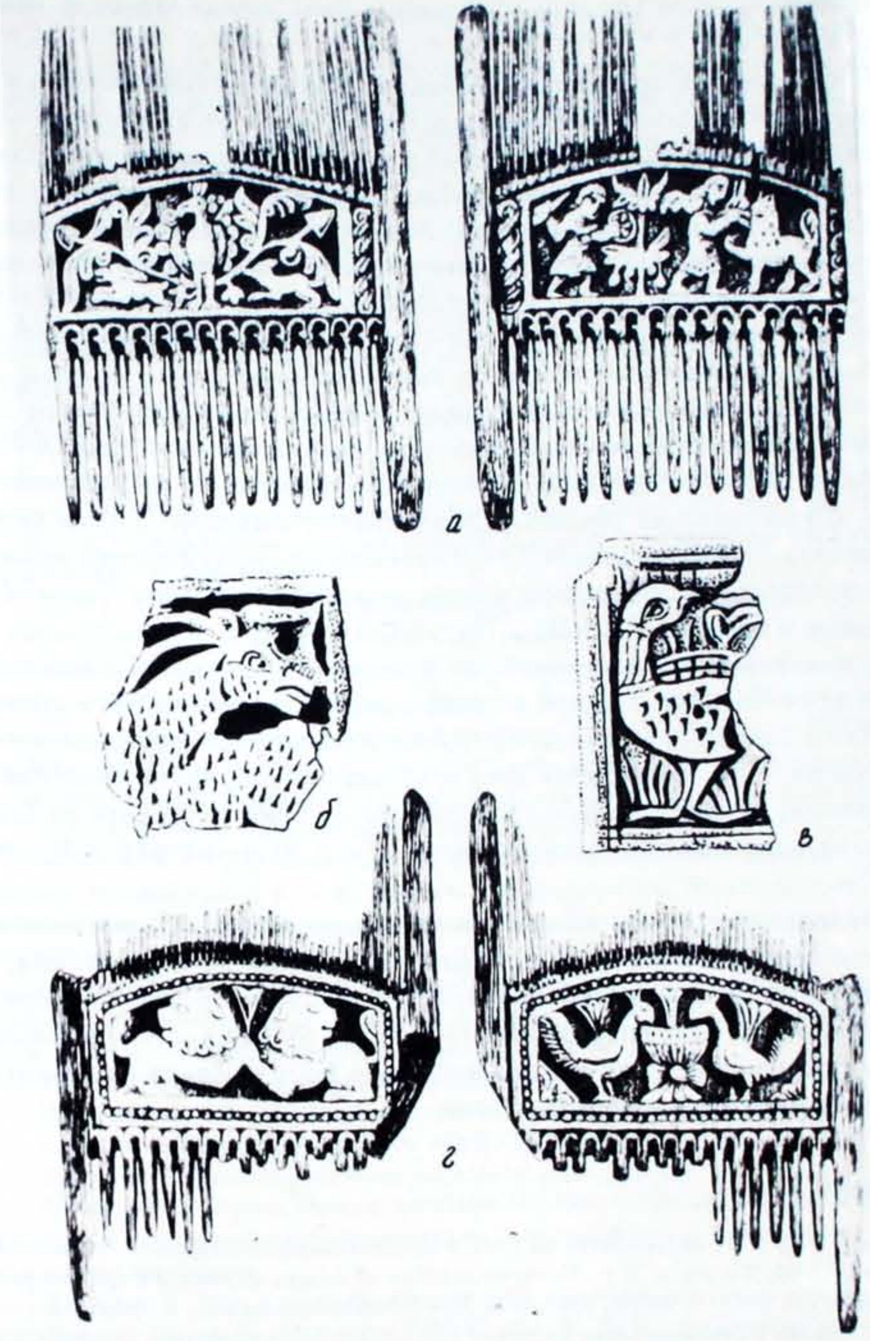

Табл. 4. *а* — Гребен от слонова кост от Саркел (XI в.); *б, в* — костени плочки от Херсонес (X-XI в.); *г* — костен гребен от Коринт (XI в.)

обикновен костен материал в границите на византийската империя през X-XII в.

Пò друг характер има една уникална статуарна композиция, изпълнена от монолитна животинска кост, постъпила от разкопките на крепостта при нос Чиракман[42] (табл. 3 а). Находката представлява триизмерно скулптиран орел, забил мощен клюн в шията на лебед, когото е сграбчил в ноктите си. Великолепно изпълнена пластична моделировка показва от различна диспозиция двете вплетени животински фигури (табл. 3 а). Предназначението на това рядко произведение на светското изкуство, като ръкохватка (дръжка) на печат за нанасяне на восъчни отпечатъци, определя и избора на сцената „Терзание", обикновено символизираща политическа и духовна мощ[43]. Източният, сасанидски произход на тази тема се развива през X-XII в. във византийското изкуство, в различни варианти и художествени техники, с участието на реални и фантастични животни[44]. Този смисъл на сцената отделя находката от Чиракман от група костени орлиноглави навершия от Новгород и една подобна творба от Търновград, датирани в края на XII-XIII в.[45] (табл. 3 б, г, в).

Художественото изпълнение на костената ръкохватка с основание може да се потърси в някое от ателиетата на византийската столица, работили през XII в. Такъв произход и датировка изглежда имат и медальоните от обикновена кост с изящно скулптирани бюстови изображения, открити наскоро в основите на една от кулите на малка наблюдателна крепост, разположена между Момчилград и Крумовград[46].

Разгледаните творби на костената пластика от България, повечето открити наскоро в сигурна стратиграфска среда, от една страна, осветляват възникването и развитието на косторезното изкуство през X в. в Симеоновата столица Велики Преслав, а от друга — свидетелстват за разпространението на светски и култови произведения на византийското изкуство по българските земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тотев, Т. За обработката на кост в средновековна България. — Археология, 1963, № 3, 83-92; Бонев, Ст. Костени детайли на конска амуниция в средновековна България (VIII-X в.). — МПК, 1981,№ 4, 39-43; Обработка на кост и производство на костени изделия в средновековна България (VIII-X в.). — Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1983; Джингов, Г. Археологически изследвания в западната част на укрепеното селище при Стърмен (сектори I, III, V, VI) — В: *Ранносредновековното селище при село Стърмен.* С., 1982, 52-54; Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска (1948-1951). — ИАИ, 20, 1955, с. 66 и сл., обр. 19, 20; Чангова, Й. Гражданска постройка в м. „Селище" в Преслав. — ИАИ, 31, 1969, с. 224; Георгиев, П. Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. — Археология, 1984, № 2, 16-28, обр. 1, обр. 6; Антонова, В. Шуменската крепост-твърдина през вековете. С., 1981, 69-72; Николова, Я. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. — В: *Царевград-Търнов.* Т. 2. С., 1974, 252-257, обр. 74-78; Ангелов, Н. Царевград-Търнов. Т. 3. С., 1980, с. 188, обр. 175, 176; Нешева, В. Обработка на кост, дървообработване. — В: *Средновековния Червен.* Т. 1. С., 1985, 202-207, обр. 69-75; Димов, Т. Изделия от кост и рог от средновековното селище край Дуранкулак. Т.1. С., 1989, 249-260, обр. 1-2, табл. I-VI.

[2] La Bulgarie médievale. Art et civilisation. Paris, 1980, No. 133, 134, 135, 232.

[3] Goldschmidt, A., K. Weitzmann. Die byzantinische Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts. Bd. 2. Berlin, 1930-1934; Weitzmann, K. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. T. 3. Ivories and steatites. Washington, 1972.

[4] Банк, А. Прикладное искусство Византии IX-XII вв. М., 1978, 82-88.

[5] Goldschmidt, A., K. Weitzmann. Op. cit., p. 28, No. 12; Банк, А. В. Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденые в Константинополе, Херсонесе и в Болгарии. — Byzantinobulgarica, 7. С., 1981, 108-123.

[6] Тотев, Т. За обработката на кост..., 83-92; За една игра в средновековна България. — Археология, 1973, № 3, 33-41.

[7] Тотев, Т. Преславските манастири, средища на художествен живот през IX-X в. — Векове, 1980, № 5, 46-54; Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. С., 1982, с. 34, обр. 27-31; Ярка проява на преславското приложно изкуство. — Юбилеен вестник „Плиска, Мадара, Преслав", № 13, 1982; Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязана кост през IX-X в. — В: *Средновековно изкуство.* Общи културно-исторически закономерности в развитието на изкуството на Древна Русия, България и страните на Балканския полуостров (под печат).

[8] Тотев, Т. Ярка проява на преславското приложно изкуство, с. 7.

[9] Бонев, Ст. Художествената резба върху кост връзки и влияния с другите приложни техники през X в. — В: *Преслав.* Т. 3. Варна, 1983, 149-158; за преславската костена пластика. — В: *Международен симпозиум „Преславска книжовна школа"*, Шумен, 1981 (материали под печат).

[10] Тотев, Т. Манастирът в „Тузлалъка"..., 34-35, обр. 27-31; Дворцовият манастир в Преслав. — Старобългарска литература, 17, 1985, 70-83; Родов манастир на владетелите в Преслав. — Старобългарска литература, 21, 1987, 120-129.

[11] Тотев, Т. Манастирът в „Тузлалъка"..., обр. 31.

[12] Иванова-Мавродинова, В. Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. — ИАИ, 20, 1955, 478-480, обр. 16.

[13] Тотев, Т. Към въпроса за творчеството..., (под печат).

[14] *Византийский Херсон.* Каталог выставки. М., 1991, с. 106, кат. № 105. Тази находка позволява да подкрепим идентификацията на В. Мавродинова за животното от преславската плочка като сърна.

[15] Тотев, Т. Ярка проява на преславското приложно изкуство, с. 7.

[16] Николова, Я. Цит. съч., 252-257, обр. 74-78. Непубликувани материали на Хр. Нурков от западния склон на хълма Царевец.

[17] Тотев, Т. Дворцовия манастир в..., 70-83; Родов манастир на владетелите..., 120-129.

[18] Бонев, Ст. Новонамерено произведение на малката пластика (костен триптих) от Преслав X в. — Проблеми на изкуството, 1980, № 4, 51-53.

[19] Тотев, К. Новые памятники византийской костяной пластики из Болгарии. — В: XVIII Международный конгрес византинистов, Москва, 8-15 августа 1991. Резюме сообщений. Т. 2. М., 1991, с. 1176.

[20] Тодоров, Х. Архитектурата на средновековното селище. — В: *Дуранкулак*. Т. 1. С., 1989, 29-110.

[21] Димов, Т. Цит. съч., 247-260. Гребенът не е включен в публикацията, а само е илюстриран на корицата на тома.

[22] Пуцко, М. Н. Резные кости из старых херсонесских находок. — Byzantinoslavica, 35, 1974, № 1, 47-49; Банк, А. В. Прикладное искусство Византии..., 86-87, рис. 69-71; Даркевич, В. П. Светское искусство Византии. М., 1975, с. 275, обр. 395; *Византийский Херсон...*, кат. № 102.

[23] Банк, А. В. Гребень из Саркела-Белой Вежи. — МИА СССР. Т. 75, 1959, с. 335, рис. 3.

[24] Strzygowski, J. Koptische Kunst. Wien, 1904, No. 7117; *L'art byzantin Art Européenn*. Athens, 1964, p. 150, No. 30; Петерс, Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1986, 64-68.

[25] Банк, А. В. Искусство Византии в собраниях СССР. М., 1977, № 603, 605, 610, 611; *Византийский Херсон...*, кат. № 102, 108, 109, 110, 115.

[26] Тотев, К. Новые памятники византийской костяной пластики..., 1176-1177.

[27] Тотев, К. Костен гребен с релефни изображения от Силистра. — В: *Сборник в чест на проф. Ст. Ваклинов* (под печат).

[28] Davidson, G. R. The Minor Objects. — Corinth. Vol. 12, Princeton-New Jersey, 1952, No. 1301; Банк, А. В. Гребень из Саркела..., рис. 8, 9.

[29] Goldschmidt, A., K. Weitzmann. Op. cit., Taf. XX, 33c; XXXI, 49c.

[30] Kalavrezou — Maxeiner, J. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985, Pl. A-28.

[31] Банк, А. В. Гребень из Саркела..., рис. 4, 5, 6.

[32] *Византийский Херсон...*, кат. № 102; Даркевич, В. П. Цит. съч., с. 275, обр. 391.

[33] Beylié, L. L'habitation byzantine. Paris, 1902, p. 110; Даркевич, В. П. Цит. съч., обр. 216.

[34] Банк, А. В. Гребень из Саркела..., с. 339; Трябва да се съгласим с доводите на А. Банк, изключващи константинополския произход на гребена от Саркел. Сходството на силистренския гребен с екземпляри от Коринт, открити при разкопките, както и с други паметници от тази група, позволяват обаче да оспорим нейното предположение за изработката на тези находки в източните провинции на империята. Гребените от Силистра и Търновград все повече разширяват възможностите за локализиране на центъра на този рядък вид художествени творби, изпълнени в повечето случаи от обикновена животинска кост. Според нас не е изключено този център да е бил в Коринт.

[35] ГИБИ. Т. 10. С., 1980, с. 106, писмо 6. Виж рецензията на А. П. Каждан. — ВВ, 34, 1973, с. 283.

[36] Каждан, А. П. Цит. съч., с. 283. Според автора мастилницата е изработена от тюленов зъб.

[37] Славчев, П. Костен гребен от Царевец. — Археология, 1990, № 1, 56-60; Икона на светец-воин от Царевец — XII-XIII в. — Археология, 1977, № 3, 60-65; Банк, А. В. Некоторые сходные памятники..., 114-115, 122, рис. 4.

[38] Totev, K. Icônes et croix en steatite de Tarnovgrad (Veliko Tarnovo). — CArch, 41 (под печат).

[39] Банк, А. В. Гребень из Саркела..., рис. 1, 2, 8, 6, 7.

[40] Schlumberger, G. Sigillographie de l'empire Byzantin. Paris, 1884, p. 27; Банк, А. В. Гребень из Саркела..., рис. 11, 12; Прикладное искусство Византии..., рис. 70; Даркевич, В. П. Цит. съч., 204-208.

[41] Totev, T. L'atelier de céramique peinte du monastère royal de Preslav. — CArch, 35, 1987, fig. 5 et 6; Много близко е изображението на паун върху новооткрит, белоглинен съд от разкритото през 1988 г. керамично ателие в Патлейна. (Непубликувани материали на Т. Тотев и К. Тотев.); Банк, А. В. Прикладное искусство..., рис. 70.

[42] Василев, В. Средновековната крепост на нос Чиракман. — В: *Средновековният български град*. С., 1980, 305-307; Чиракман. — Векове, 1985, № 3, 22-23, ил. на с. 18.

[43] Не е изключено находката да е била част от луксозен комплект писалищни пособия.

[44] Тотев, К. Новые памятники византийской костяной пластики..., с. 1177.

[45] Бочаров, Г. Н. Резьба по кости в Новгороде (X-XV века). — В: *Древний Новгород*. М., 1983, 111-140, обр. 78-79; Тотев, К. новые памятники византийской костяной пластики..., с. 1177.

[46] Непубликувани разкопки и материали на Н. Овчаров.

ÜBER EINIGE BEINSCHNITZEREIWERKE AUS MITTELALTERLICHEM BULGARIEN

Konstantin Totev

Zusammenfassung

Der Artikel is zwei Denkmälergruppen der Beinschnitzerei gewidmet, die bei archäologischen Ausgrabungen auf dem Territorium von mittelalterlichem Bulgarien aufgefunden wurden. Die ersten stellen die merkwürdige Entwicklung der Kunstbeinschnitzerei dar in einigen Klosterwerkstätten der altbulgarischen Hauptstadt Preslav, wo im X Jh. die Möglichkeit bestand, verschiedenartige Bestellungen mit einem großen künstlerischen Wert zu erfüllen (taf.1). Die formierung des Gestaltungsrepertoirs der Preslaver Meister der Beinschnitzerei ist ein Resultat der Erfahrung bei der Gestaltung der einfachen Handwerkproduktion und bei der Arbeit mit komplizierten Modellen, im Stil und unter Berücksichtigung dur Ikonografie von Byzanz und von dem christlichen Osten ausgeführt (taf. 2).

Die zweite Gruppe besteht aus drei neuaufgefundenen Kämmen mit Reliefverzierung aus Durankulak, Silistra und Tarnovo (taf. 3). Sie erweitern unsere Vorstellung über diese selten vorkommenden Werke der byzantinischen Kunst, die in den Grenzen des byzantinischen Reiches im XI-XII Jh. aus einfachem Beinmaterial angefertigt wurden. Neben diesen Gegenständen wird auch ein Beinsiegelinstrument behandelt, mit der Statuenkomposition "Qual" (taf. 4), deren künstlerische Gestaltung auch zu den Kunstwerkstätten der byzantihischen Hauptstadt führen kann. Diese Werke sind ein Beweis für die Verbreitung von Kultwerken und weltlichen Kunstwerken aus Byzanz in Bulgarien im XI-XII Jh.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД КОНСТАНЦИЯ

Димчо Аладжов

В историко-археологическата литература вече е прието, че крепостта Констанция се е намирала в местността „Асара", на десния бряг на река Марица край Симеоновград. Целта на настоящите бележки е да се изтъкнат основните резултати и изводи от археологическото проучване на средновековната крепост, без да се разглеждат историческите събития, свързани с града, тъй като това вече е сторено от проф. В. Гюзелев[1].

От писмените извори са известни няколко важни събития от историята на Констанция, които трябва да имаме предвид: крепостта е разрушена в средата на V в. от хуните на Атила[2]; от IV до VII в. Констанция е в състава на провинция Тракия, обект на нападенията на славяни, авари и прабългари[3]; след VI в. градът-крепост е епископско средище в състава на византийската тема Тракия, т.е. опора на политическото и църковното господство на империята над местното население, същевременно — преграда за походите на българските ханове в Източна Тракия и към Цариград[4]; през лятото на 812 г. хан Крум превзема Констанция и я превръща в българска погранична крепост[5], и накрая, в 1202 г. Констанция е превзета и разрушена от войските на цар Калоян[6]. Историческите данни сочат, че разцветът на града съвпада с византийското владичество /XI-XII в./[7].

Разкопките на Констанция продължиха с прекъсвания[8] от 1967 до 1985 г., а успоредно с крепостта бяха проучени и най-близките ѝ околности: един средновековен некропол, на 1 км североизточно от крепостта[9] и съседното му средновековно селище, между некропола и крепостта[10]. Междувременно средновековни селища и некрополи бяха открити на още няколко места: в източната част на крепостта и извън нея — некропол от IX-XI в., южно от крепостта — селище от XII-XIV в., които са част от средновековен некропол, заемащ площ от около 100 дка.

Два са основните фактора, които определят развитието на Симеоновградския район в древността: единият безспорно е река Марица, а вторият — главният път Белград—Константинопол.

Крепостта е разположена на естествено платовидно възвишение на 2 км, североизточно от Симеоновград и заема площ от над 50 дка. В крепостните стени е включена селищна могила от бронзовата епоха и селище от старожелязната и т.нар. латенска епоха. Най-ранните материали от римската епоха в крепостта са от III в. Вероятно още през IV в. са издигнати крепостните стени на града, които осигуряват живота на околното население през късноантичната епоха и средновековието[11].

Крепостните стени следват естествените очертания на платото, издължено в посока изток-запад. Западната половина е около два пъти по-широка от източната (обр. 1). От всички страни се спущат стръмни склонове, които правят крепостта естествено недостъпна. По западните по-полегати, скалисти склонове са открити останки от жилища на население, което е живеело и извън стените на крепостта. При най-източната част на платото има второ, по-ниско плато, известно като „Малкия Асар“. Там е бил един от средновековните некрополи (IX-XI в.), който заема и част от източната половина на крепостта.

Теренът на Констанция дълги години до разкопките е обработван. Камъните и тухлите са използвани за стопански нужди не само от жителите на Симеоновград и околните села, но и за строеж на големите (над двадесет) воденици по река Марица.

При археологическото проучване се установи, че крепостните съоръжения са изграждани многократно. Крепостните стени са дебели от 2 до 2,80 м, запазени на места до 1,5 м височина над основите, а другаде са унищожени заедно с тях, както е при голяма част от вътрешните постройки, които се проследяват на места само в негатив. При тази запазеност сравнително добре се отделят три строителни периода, които могат да се свържат и с историческите сведения за Констанция — късноантичен и ранновизантийски (IV-VI в.), ранносредновековен (VII-X в.) и средновековен (византийски) период (XI-XII в.).

Първият период на крепостта, с няколко преправки, има стени, дебели от 2,10 до 2,80 м, изградени с по-едри камъни и обилен здрав хоросан, примесен с парченца от счукани тухли, чиято големина и гъстота е различна.

Защитата на крепостта е подсилена от издадени навън от стената кули. Досега са открити два входа и шест кули. Пет от кулите имат U-образна форма, а шестата е кръгла. Те са поставени на най-застрашените места и от двете страни на входовете. Кулите имат големи вътрешни пространства и стени, дебели до 2 м. Стената на кулите е най-дебела в челната им част.

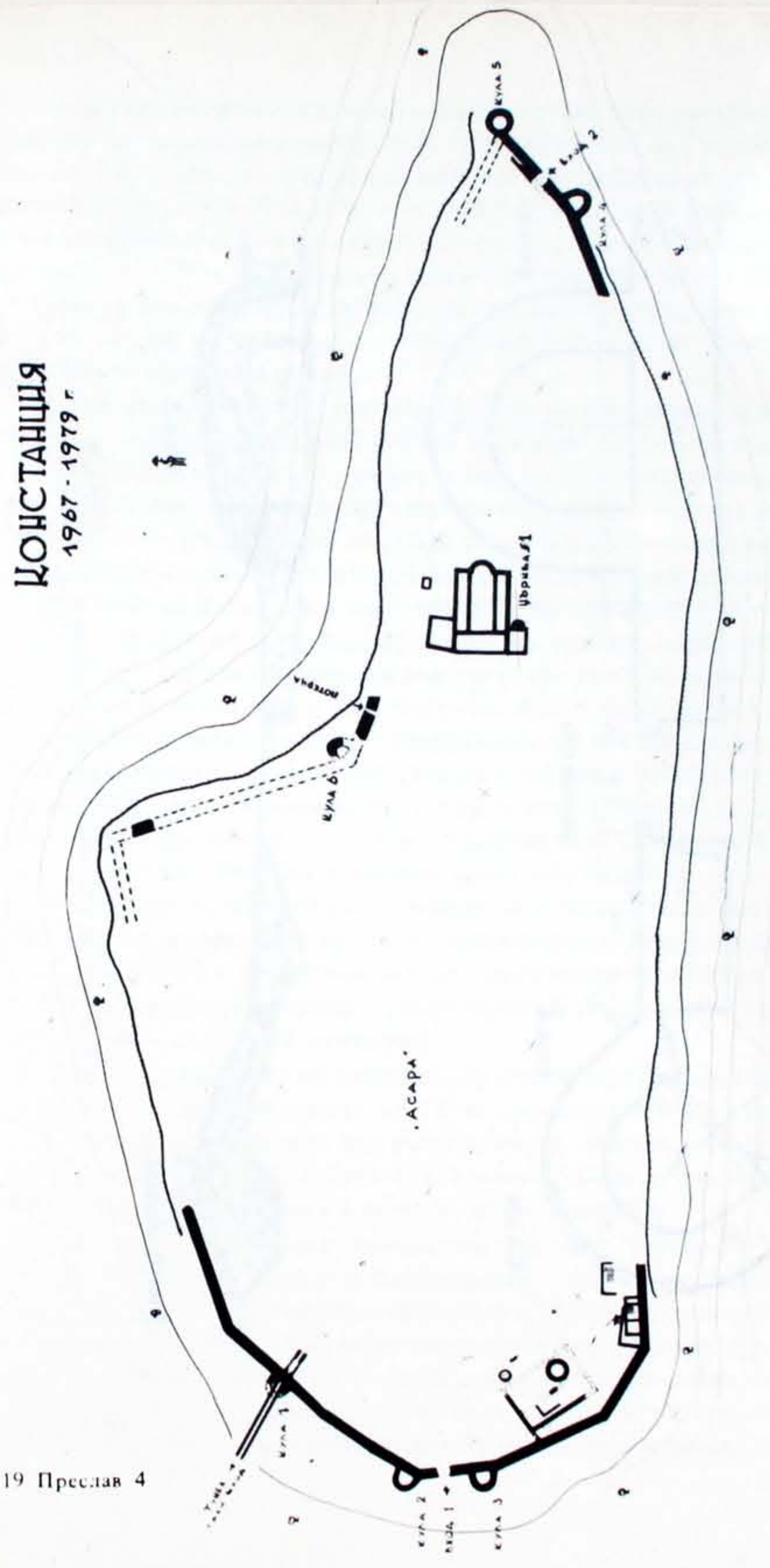

Обр. 1. Крепостта Констанция при Симеоновград — план

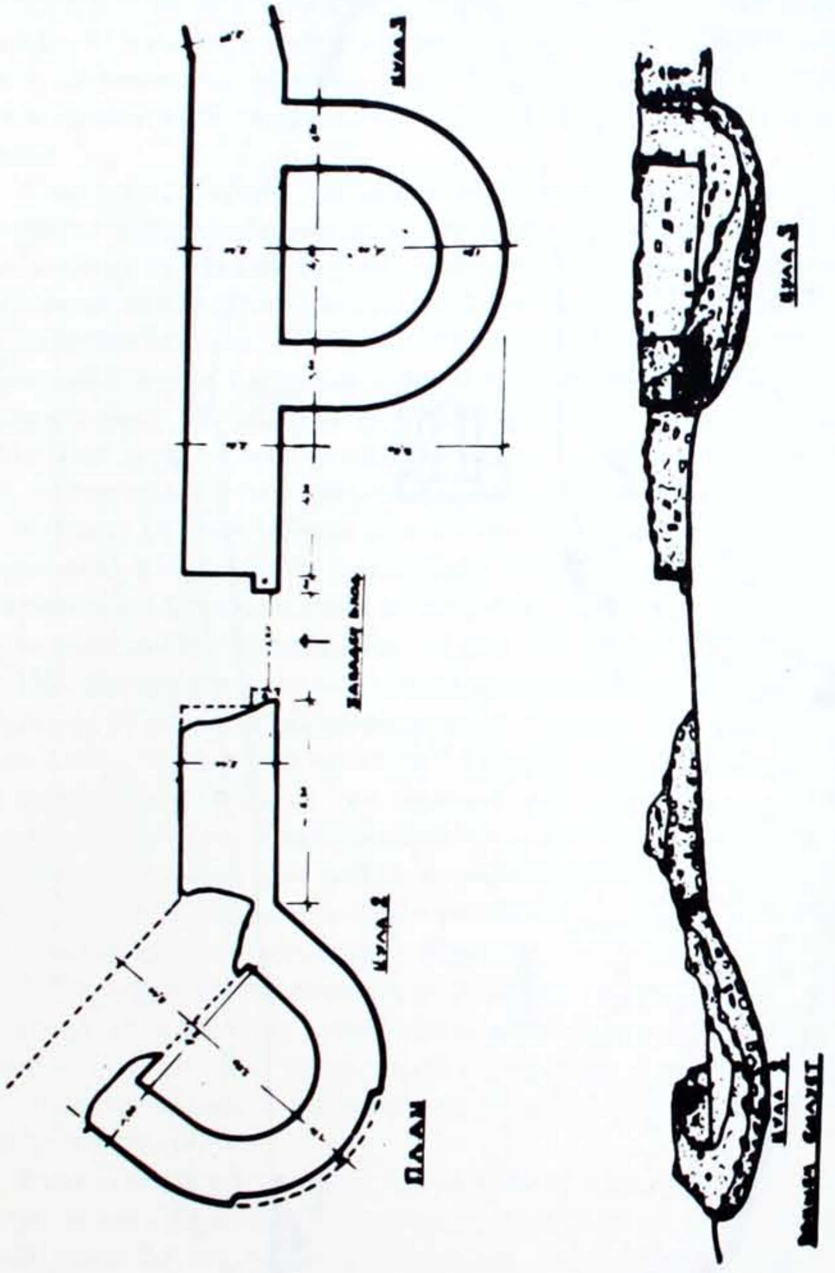

Обр. 2. Западен вход на Констанция — план и външен силует

Откритите входове са в западната и източна част на крепостта. Западният вход на Констанция (обр. 2) е широк 3,40 м. От двете страни има каменни блокове с дупка за оста на крепостната порта. Входът е фланкиран от кули № 2 и № 3. Източният вход е до североизточният ъгъл на крепостта. Той има принципно същото устройство, но е малко по-тесен — 3,25 м. И този вход е пазен от две кули № 4 и № 5, едната от които с кръгла форма. Между последната и входа са запазени 8,5 м от основата на каменно стълбище, широко 1,60 м, конструктивно свързано с крепостната стена.

Ранносредновековният период на Констанция може да се раздели на два подпериода: VII-VIII и IX-X в. Някои особености от политическото развитие на българските земи налагат това деление. Докато част от бившите византийски територии на север от Стара планина са включени към българската държава още в VII в., то населението около Констанция и изобщо в днешна Южна България продължава да живее в пределите на Византия и част от него е присъединено към България едва в началото на IX в. Хинтерландът на все още византийските градове, както показват археологическите проучвания през последните десетилетия, е заселен и със славяни, които, живеейки в близост с градовете, вероятно постепенно проникват и в тях. За дошлото от север население градът преди всичко ще да е играел ролята на тържище, а само донякъде и на административен център. Данните от разкопките, доколкото има такива за големите градове като Пловдив, Констанция и др., показват упадък в икономиката им, бедното и незначително строителство, общо ниското равнище на материалната култура на населението в сравнение с късноантичния период. Всичко това показва, че през VII-VIII в. византийските провинциални градове са обхванати от процес на дезурбанизация, постепенно загубвайки ролята си на производствено-търговски центрове.

След завладяването на Констанция от българите през 812 г., вероятно още в първата половина на IX в. крепостта е била възстановена. Не е сигурно дали цялата или само нейната западна половина. Източната част в края на IX и през X в. е използувана за некропол, а освен това разчистеното досега е само от първия период.

Ранносредновековните крепостни стени в западната половина, строени от ломен камък и бял хоросан, сега са по-тънки (2 м), но използват за основа старите съоръжения. Промените са незначителни. Запазена е формата на кулите, надзидани над руините. Една потерна при кула № 6 е затворена с тънка стена от камък и бял хоросан вероятно още в началото на периода, а основите на средновековната крепостна стена над подземен изход от първия период, в долния си край, преминават през сводовата му част, без да са съобразени с него, тъй като е бил вече повреден и затрупан, а вероятно и ненужен според разбиранията на времето. Изместване на стената е установено само на едно място, източно от кула 1. Тук останките от запазените в основи късноантична и средновековна стена са една до друга, разминавайки се.

Лицата на ранносредновековната крепостна стена се отделят от късноантичната (обр. 3) по начина на подреждането на камъните, а още по-лесно по цвета на хоросана, който сега е бял. Камъните са по-дребни, предимно използвани вторично. В новата стена, понякога отвесни фуги са запълвани с парченца от тухли или каменни отломки, поставени отвесно по дължината си. Това ѝ придава характерен вид, но издава и по-слабите икономически възможности на епохата[12].

Вероятно тук е мястото да отбележим, че не навсякъде по крепостните съоръжения са запазени останките от трите строителни периода. Нещо повече — на отделни места са оцелели части от крепостните стени, които принадлежат само на последния (византийски) период — XI-XII в. Тези стени са фугирни, а на места измазани изцяло. Такива са стените при кули № 2 и № 3, които са дълбоко вкопани в земята (подземни етажи), с измазани с розов хоросан отвън и отвътре стени, оформени фуги и така характерните дървени изравнителни греди (сантрачи). Сравнително големите вътрешни пространства на тези кули дават възможност те рационално да се използват чрез разделянето им с дървен гредоред на етажи. За жалост нивото, на което са съборени, не ни дава данни за входовете им.

В западната половина на крепостта са открити три типа ранносредновековни жилища. Най-ранните са вкопани в земята с под и стени, измазани с кал. В тези малки жилища (размери до 3,5 м) се открива пещ (т.н. „глинобитни печки"). Останките от глинени съдове ги отнасят към VIII или до към началото на IX в. Вероятно те са от добългарския период на Констанция.

Вторият тип жилища са открити до западната крепостна стена. И те са вкопани в късноантичните пластове, но използват крепостната стена или стени от късноантични помещения за една, или две от стените си. Новите им стени са градени от плочести камъни и вторично използвани фрагменти от тухли и керемиди, споени с кал. Дебелината им е до 0,65 м. Край източната стена на едно от тези жилища беше открита „глинобитна печка".

„Глинобитните печки", проучени в крепостта, имат диаметър около 1 м, направени от глина, понякога примесена със слама, със стени дебели 0,12-0,15 м, а отвън са облепени с плочести камъни и фрагменти

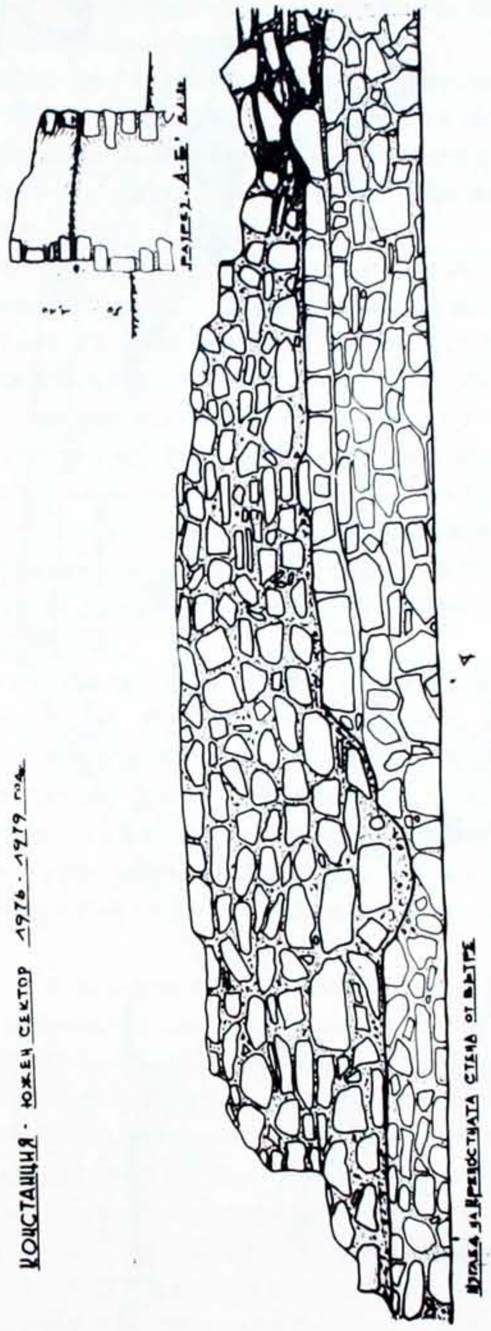
КОНСТАНЦИЯ · южен сектор 1976 - 1979 год.
разрез А-Б
Изглед на крепостната стена от вътре

Обр.3. Крепостната стена отвътре — късноантичен и ранносредновековен период

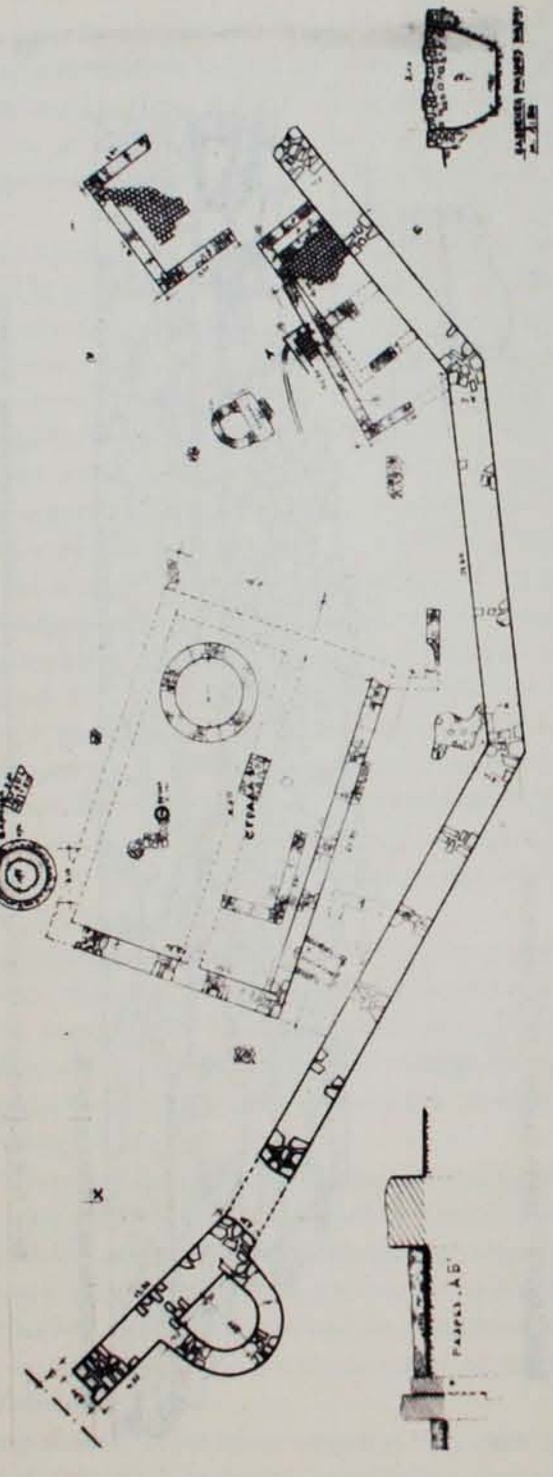

Обр.4. Западен сектор на разкопките — план

от питоси, тухли и покривни керемиди. Отвътре те са гладко измазани с глина, а една от тях е украсена с по няколко отвесно врязани линии. Абсолютно същите са открити през последните години и между останките на ранносредновековния Пловдив[13].

Третият тип жилище е строено на терена от пръст. Размерите му са около 3 на 3,5 м. В единия ъгъл на това наземно жилище има открито огнище. Оформянето на ъглите и прехода от пода към стените са плавни, с груба замазка от пръст. Намерената в това жилище керамика го датира около XI в.[14]

На няколко места в крепостта са открити останки от средновековни помещения в състояние, което не позволява да се установят планът и размерите им. Това са фрагменти от стени или ъгли от постройки, градени с ломени камъни, споени с пръст (обр. 4). В повечето случаи и камъните са вторично използвани, а в една от стените са вградени значително количество профилирни мраморни късове от антични постройки. Такива са намерени и до откритата наблизо пещ за вар.

Теренът на крепостта не е използван еднакво през различните епохи. През първия и третия период е застроена цялата площ на крепостта, докато останките от ранносредновековния период са само в нейната западна половина.

Най-ранните славянски съдове от края на VI-VII в. са представени от неголямо количество фрагменти на гърнета, изработени на ръка. Тези съдове имат изправено или леко извито навън венче, в края закръглено или изрязано (обр. 5). Дъната са дебели, плоски и равни. Тестото е с примес от едър пясък, съдовете са добре изпечени със сив или червеникавокафяв цвят. Повърхността е заглаждана, без украса. Прието е тази керамика да се отнася към т.нар. „пражки“ тип или тип „Корчак“[15].

В Констанция е намерена и прабългарска керамика. И тя, както гореописаната раннославянска керамика е в ограничено количество. Намира се само на едно място в най-високата част на вътрешнокрепостното пространство. Прабългарската керамика е два вида: а) сива и сиво-черна кухненска керамика, работена на колело. Гърнетата имат къса шийка и закръглено венче, обърнато навън. Повърхността им е покрита с пресичащи се излъскани ивици, които образуват ромбове, а над най-широката част на плещите на съда минава снопче от неравни, врязани хоризонтални линии; б) фрагменти от кани и стомни с розово-червен цвят, работени на тежко колело, с украса от излъскани ивици, подобна на тази на сиво-черните съдове, но по-прецизно изработена. И двата вида керамика са известни от Нови Пазар[16], Кю-

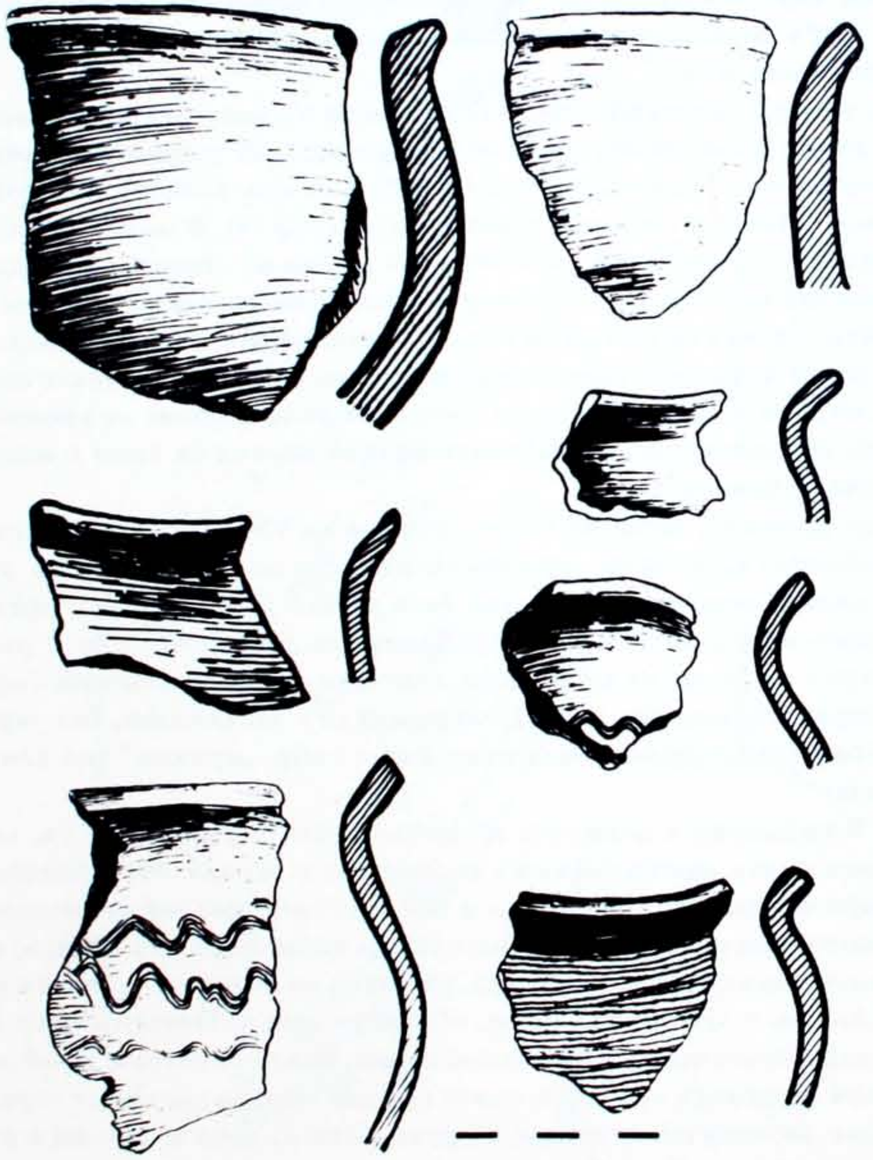

Обр. 5. Раннославянска керамика от Констанция (VII-VIII в.)

левча, Бабово[17] и др. в Северна България, датирани не по-късно от VIII в.

В първия тип ранносредновековни жилища са намерени съдове с масивни дъна, почти изправени венчета, работени от глина с примес от пясък и отделни по-едри песъчинки, които личат по повърхността на съда. Те са сиви, черни или червеникавокафяви, опушени, а отвътре допълнително обработвани с пръсти. Често са без украса или имат по една или две неравномерни вълнисти линии по плещите на съда, които на места прекъсват. Работите са на ръка или на примитивно колело но са по-груби, а дори и по-несиметрични от раннославянските (обр. 6.1). При тази керамика, която в Констанция е в значително количество, хоризонталните следи от грънчарския кръг понякога, както отбелязват някои автори[18], личат добре само около шийката на съдовете. Подобна е керамиката и в другите славянски страни. В Чехословакия — Нови Замки[19], датирана във втората половина на VII и VIII в., среща се във Великоморавската култура на IX в., а някои типове и там, както у нас са разпространени и до X в.[20] Това е най-късната славянска керамика в Констанция, работена на ръка или на примитивно колело, която трябва да се датира от VIII, най-късно, до средата на IX в. Тук тя съжителства с добре изпечена ранновизантийска керамика, местно производство и с вносни съдове от розова и по-рядко бяла глина от източните провинции и Египет[21].

Следващ етап на керамиката в Констанция са глинените съдове, работени на ръка или леко колело, покрити изцяло с врязана украса — най-често вълнисти линии. Три гърнета са открити във вкопано жилище от втория тип, с градени стени и с „глинобитна печка". Те са кафяви, опушени — едното е яйцевидно, несиметрично, работено на ръка (обр. 6.2); второто — високо и стройно (обр. 6.3), а третото — конично, с тясно дъно и силно разширена горна част (обр. 6.4). При тези съдове вълнистите линии покриват целия съд — също са неравномерни и на места прекъсват. Обикновено те се поставят в един комплекс с керамиката, работена на грънчарско колело и датирана най-общо в IX в. В случая са явно от началото на този период.

Най-много са фрагментите от глинени съдове от IX-XI в., работени на тежко грънчарско колело. Те са от гърнета със закръглени плещи и конусовидно или яйцевидно тяло (обр. 6.5,6). Линейната или вълниста, врязана украса покрива само плещите, а по-рядко и цялото тяло на съда. При някои съдове украсата е обогатена с резки и ямки под венчето. Едни от гърнетата са дебелостенни, други са изработени по-съвършено, с тънки, равни стени, всички са добре изпечени в пещ и имат венче, завито навън. Дъната са плоски, понякога с ръбче в пери-

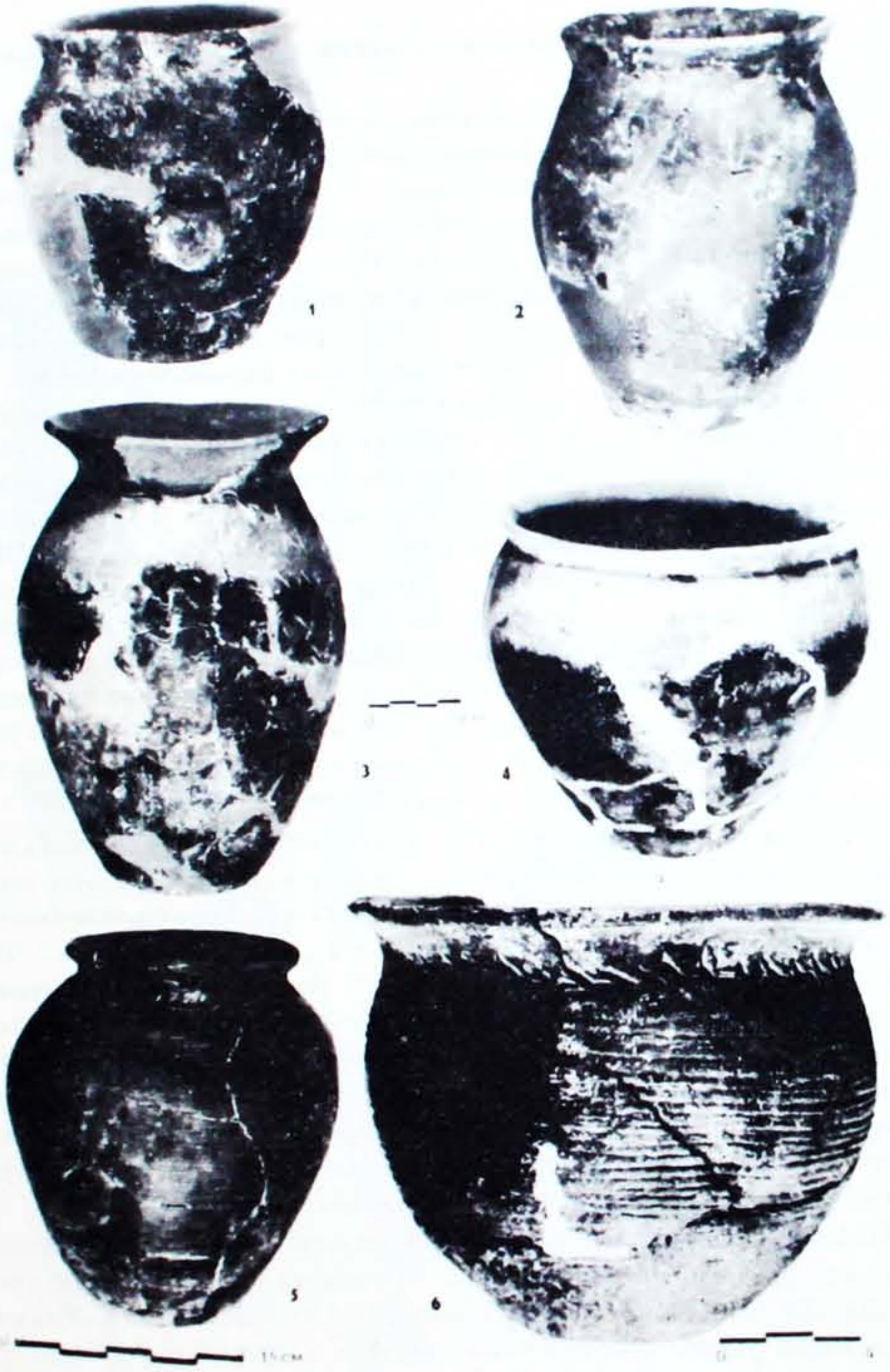

Обр. 6. Средновековни глинени съдове от Констанция: 1 — черен съд, работен на ръка — VIII в.; 2 — светлокафяв, опушен съд с вълнисти линии, работен на ръка — IX в.; 3 и 4 — кафяви, опушени гърнета с вълнисти линии — IX в.; 5 и 6 — сиви гърнета с хоризонтални линии — IX-X в.

ферията и рядко с релефни знаци. Голяма част от тази керамика намира точни аналогии със съдове от Югозападна[22], Южна[23] България, Хасково, Любеново и Минерални бани в Хасковския район[24] и е подобна на керамиката в Северна България и другите славянски страни[25].

Керамиката от XII в. е представена от по-тънкостенни гърнета с изправени или силно извити навън, с по-сложен профил, почти хоризонтални венчета. Тази керамика по-рядко има вълниста или линейна украса, следваща традициите на предходния период. Забелязва се допълнително заглаждане (обрязване) към дъното на съда и появата на излъскани ивици. От XII в. са и малкото фини съдове (гърнета и стомни) с врязани линии по плещите, покрити с плътна червена ангоба, върху която са нанесени излъскани ивици. Такива съдове са познати от повечето известни средновековни центрове у нас, предимно в Южна България[26].

В Констанция са открити значително количество метални предмети от средновековието. Част от тях са свързани с домашния бит или въоръжението на войската, а други с различни занаяти: за строителството — пробой, длета, скоби, клинове, обкови, халки и стотици гвоздеи; земеделските сечива са представени от палешници, сърпове, тесли, мотики, лопати; открити са и дърводелски инструменти. В едно голямо средновековно селище, като градът-крепост Констанция, металообработването и по-специално ковачеството, което обслужва населението и войската е било развито в значителна степен. Последното се подкрепя и от намирането на голямо количество металургичен шлак[27].

Изделията на средновековните майстори в областта на ювелирното и приложно изкуство са представени от стъклени и бронзови гривни, коланни апликации, токи и др. Особен интерес представляват намерените в крепостта и близката околност ранносредновековни бронзови токи с изображения на фантастични[28] и реални животни: грифон с лъвска глава (крилат лъв) от крепостта (обр. 7.1); грифон от крепостта при близкото село Овчарово (обр. 7.2) и лъв от местността Деве-Барган, на 2 км югоизточно от Констанция (обр. 7.3). Вниманието ни заслужават и калъпите за изливане на накити, доказателство за местно производство. Един добре запазен калъп от сив пясъчник е служел за изливане на малки кръстчета (обр. 8.7).

Част от откритите археологически находки в Констанция, наред с архитектурните останки, вероятно са дело на местни майстори. По такъв начин, чрез тях и сведенията на писмените извори, добиваме представа за облика на града, за неговите жители и техния поминък.

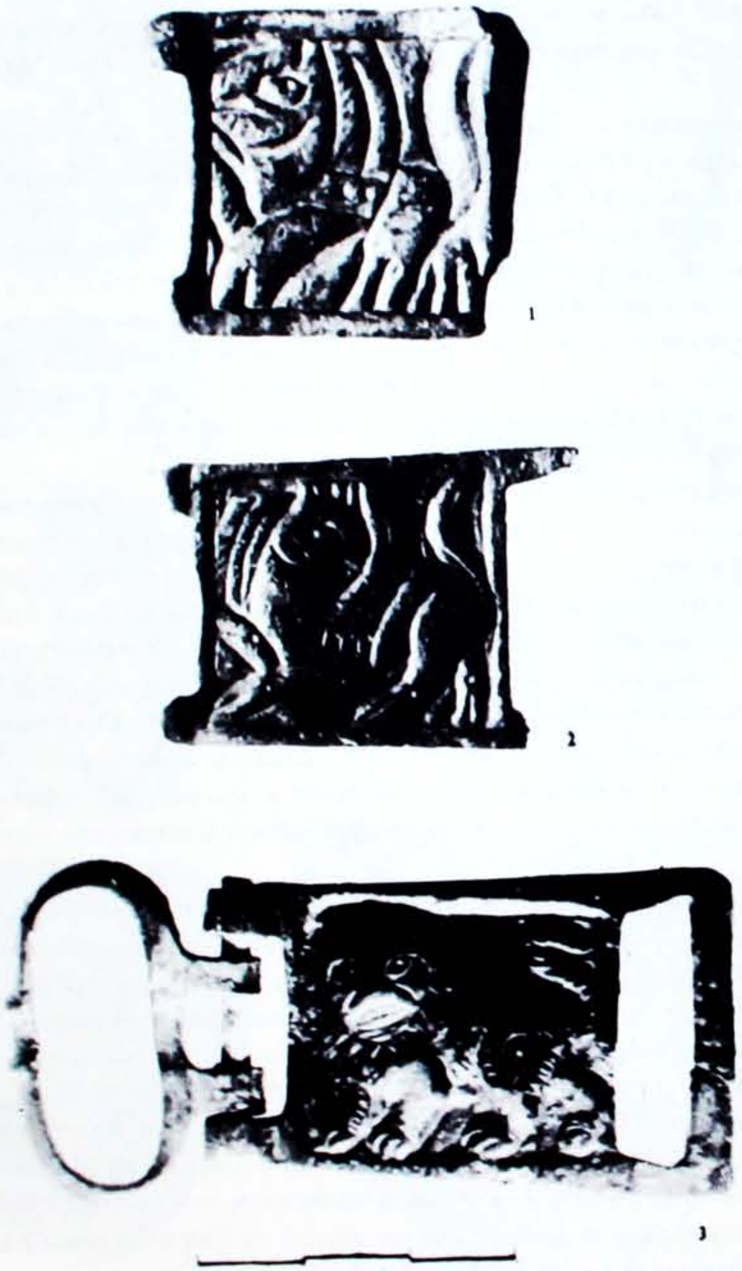

Обр. 7. Бронзови токи с релефна украса: 1 — крилат лъв — IX в.; 2 — грифон — X в.; 3 — лъв — IX в.

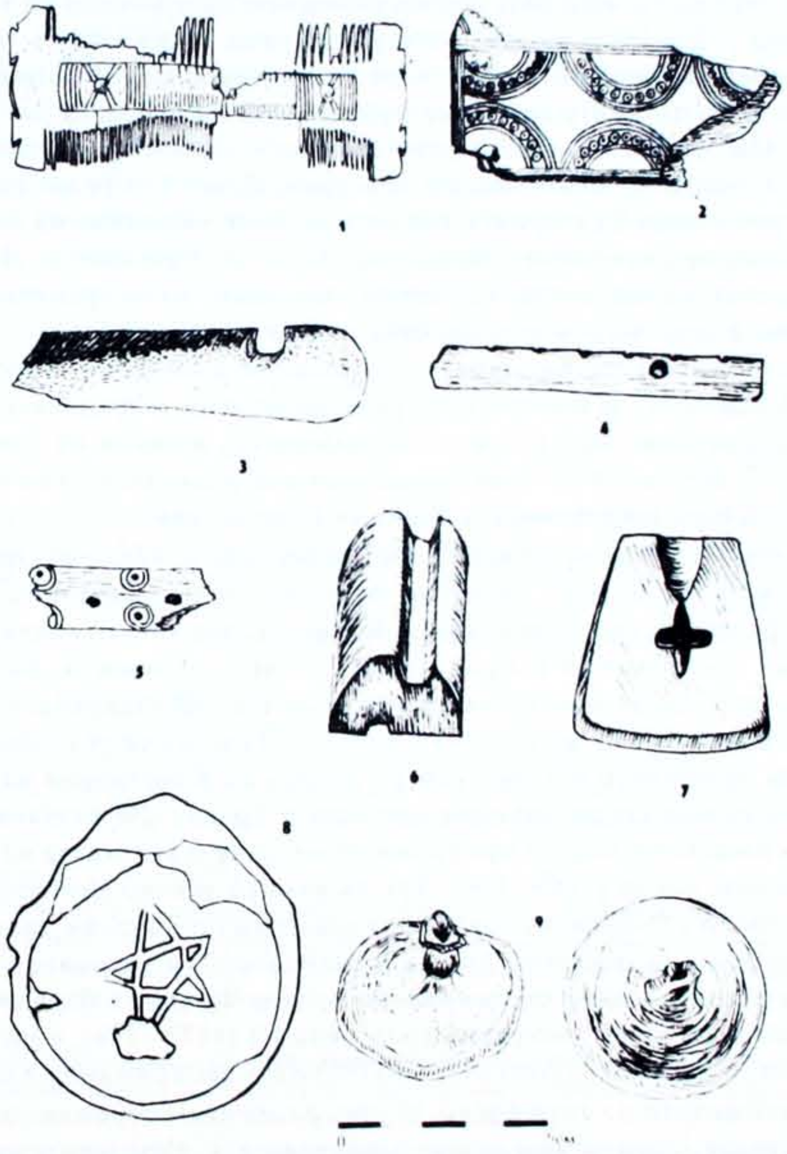

Обр. 8. Ранносредновековни предмети от Констанция: 1-5 — предмети от кост с гравирана украса; 7 — калъп за изливане на кръстове; 8- релефен знак, върху дъното на глинен съд; 9 — столчета от стъклени чаши

Разбира се значителна част от находките идва в града и по търговски път. Те, от своя страна, и намерените монети потвърждават наличието на търговци.

Известно е, че крепостта влиза в пределите на българската държава в началото на IX в., в резултат на победоносните походи на хан Крум през 812 г. в земите на юг от Стара планина. Това е един от най-съществените и значими моменти от средновековната история на тази част от Тракия, който се оказва с исторически последици чак до наши дни[29]. Наследникът на хан Крум, хан Омуртаг, полага грижи не само за възобновяването на Плиска и за строителството на редица крепости в Североизточна България, а обръща особено внимание на пограничните области и крепости с Византия. На юг от Балкана, от Девелт до Симеоновград, на места още личат останките от пограничния окоп Еркесия, който очертава границата между двете държави[30]. Данните от археологическите разкопки и проучванията на другите крепости в района показват, че именно след включването им в пределите на България значителна част от тях са възобновени, а някои из основи построени[31]. Вероятно по това време, още в първата половина на IX в., е възстановена и крепостната стена на Констанция.

Местоположението на крепостта, размерите ѝ, както и характерът на някои от находките[32], доказват значимостта на града през различните периоди на средновековието. Казаното, наред с откритите занаятчийски инструменти и продукция, калъпите за накити, варници и пещи за вар, дават основание да виждаме тук една широка и разнострани занаятчийска и търговска дейност. Това от своя страна са условия за развитието и нарастването ролята на Констанция като един от значителните средновековни центрове в Тракия. Не случайно Констанция е мястото, където продължително лагерува армията на Третия кръстоносен поход (1189-1190). Тук тя намира всичко необходимо за стопанството и отбраната: жилища, стопански помещения, занаятчийски работилници, водохранилища и сигурност зад здравите стени на голямата крепост. От Констанция император Фридрих Барбароса води кореспонденция с унгарския крал Бела III (1173-1196), с византийския император Исак II Ангел (1185-1195) и със своя син крал Хенрих[33].

От изложеното по-горе е ясно, че през различните периоди на своето съществуване, след земеделците, занаятчиите и търговците са били основния състав от населението на града. Богатството и разнообразието на обработваните култури през средновековието са негова характерна особеност, но в цялост, по своята стопанска дейност, градът е имал аграрно-занаятчийски облик. В този смисъл, чрез археологическите разкопки може да се коригира изразеното от Идриси[34] гледище за града като чисто земеделски. Тук виждаме изключителната важност на археологическите паметници и при проучването на обекти, за които има значителни писмени сведения.

Името на Констанция се споменава за последен път в писмените извори във връзка с българо-византийските отношения в началото на XIII в. В първите дни на март 1202 г. цар Калоян (1197-1207) нанесъл няколко бързи военни удара на византийците в Тракия. Съвременникът на тези събития Никита Хониат пише следното: „По това време Йоан [Калоян], с голяма и страшно въоръжена войска, тръгнал от Мизия, обсадил Констанция и превзел твърде лесно този забележителен град в Родопската област. След като разрушил крепостните му стени, той тръгнал от там...“[35]. След превземането и сриването на крепостните стени на Констанция животът в крепостта прекъснал, но бил продължен в местността „Градището“ и между днешния квартал Злати дол и река Марица.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изворите за Констанция са събрани от проф. В. Гюзелев, комуто дължим и подробния им анализ: Gjuzelev, V. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. I. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. — Byzantinobulgarica, 3, 1969, S. 155 ff.; Гюзелев, В. Средновековната българска крепост Констанция. — ИНИМ, 3, 1981, с. 9 сл.; Gjuzelev, V. Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter, Wien, 1986, S. 158 ff.

[2] Г И Б И. Т. 3. С., 1960, с. 231.

[3] Г И Б И. Т. 2. С., 1958, 136-137.

[4] Гюзелев, В. Средновековната българска крепост Констанция, с. 10.

[5] Г И Б И. Т. 3, с. 284; Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, № 2, с. 109, 14; 153-154; Гюзелев, В. Средновековната българска крепост Констанция, с. 11.

[6] Г И Б И. Т. 11. С., 1983, с. 66.

[7] Гюзелев, В. Средновековната българска крепост Констанция, 12-13; За това може да се съди от данните на *Идриси* (вж. Недков, Б. България и съседните ѝ земи през XII в. според „географията“ на Идриси. С., 1960, с. 47 и 119, бел. 101) и от факта, че рицарите от Третия кръстоносен поход намират тук условия за продължително лагеруване.

[8] Поради груба административно-бюрократична намеса в работата по разкопките на Историческия музей в Хасково, те бяха прекъснати от 1968 до 1975 г. и прекратени след 1985 г.

[9] Кanелкова, Кр. Средновековен некропол край Симеоновград, Хасковски окръг. — В: *Констанция*. Втора отчетна конференция за археологическите проучвания в Симеоновград. С., 1985, с. 49 сл.; Накит от средновековния некропол край Симеоновград. — Археология, 1989, № 1, 48-56.

[10] Аладжов, Д., Ст. Васева. Сондажни разкопки в Симеоновград през 1980 г. — ИМЮИБ, 5, 1982, с. 43 сл.

[11] *Констанция'77*. (Колектив). — ИНИМ, 3, 1981, 265-333; *Констанция*.

[12] Аладжов, Д. Крепости и селища в Югоизточна България по време на Първата българска държава. — В: *Архитектурата на Първата и Втората българска държава.* С., 1975, с. 126.

[13] От разкопките на Р. Морева, на която изказвам благодарност за подробната информация.

[14] Аладжов, Д. Археологически проучвания на Констанция. — ИНИМ, 3, 1981, с. 256.

[15] Русанова, И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и западном Бугом. — Археология СССР, САИ, El — 25, М., 1973, 10-12, 22, 27; Береш, Ю. Зачатки славянской керамики в Восточной Словакии. — В: *Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям.* Нитра, 1986, с. 261, 264, рис. 1.

[16] Станчев, Ст. Некрополът при Нови Пазар. С., 1958, № 3, гроб 20; Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, 69-70.

[17] Въжарова, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България. С., 1976, с. 122, обр. 73; с. 43, обр. 252.

[18] Дончева, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, 20-21.

[19] Čillinska, Z. Slawisch — Awarisches Gräberfeld in Nové Zamky. Bratislava, 1966, p. 128.

[20] Budinský — Krička, V. Slovanské mohyly v Scalici. Bratislava., 1959, p. 37, t. XI, XIV, XXXV, XLII, 6; Hruby, V. Staré Město. Velkomoravský Velehrad., 1965, p. 264, 269, t. XV, 1, XVIII; Solle, M. Stará Kouřim, Praha, 1966, p. 20, t. XXIX, LIV; Stančeva, M., L. Dončeva — Petkova. Sur la surface habitee de Sredec. — ИАИ, 35, 1979, p. 119, fig. 11; Преглед на литературата за Чехословакия с подробен анализ вж. у Bèreš, J. Keramika na tzv. Avarských pohrebiskách a sidliskách zo 7-8 stor. na Slovensku. — Slovenská archeológia, 33, 1985, № 1, 15-70.

[21] *Констанция'77*, с. 282.

[22] Стоянова-Серафимова, Д. Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско. — Археология, 1963, № 4, с. 19 сл.; Въжарова, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите..., с. 281, обр. 273, 8; обр. 274, 1; с. 293, обр. 183, 2; с. 341.

[23] Ботушарова, Л. Крепостната стена на Филипол по северните склонове на Небет-тепе. — ГНАМПл, 1963, с. 94, табл. XIII и XIV; Джамбов, Хр. Археологически проучвания за средновековната история на Пловдив и Пловдивския край. — В: *Археологически проучвания за историята на Пловдивския край.* Пловдив, 1966, с. 93 сл.

[24] Аладжов, Д. Материална култура на Югоизточна България през IX-XI в. — В: *Славяните и Средиземноморския свят VI-XI в.* С., 1973, 143-150.

[25] *Констанция'77*, 282-283 и пос. там. литература.

[26] Гатев, П. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. — РП, 12, 1985, с. 12, 92-94, фиг. 1, 2.

[27] Канелкова, Кр. Произведения на занаятите и приложните изкуства от средновековна Констанция. — ИНИМ, 3, 1981, с. 343.

[28] Дончева-Петкова, Л. Изображения на фантастични животни върху ранносредновековни български паметници. — В: *История, изкуство и култура на Средновековна България.* С., 1981, с. 172 сл.

[29] Гюзелев, В. Средновековната българска крепост Констанция, с. 11 сл.

[30] Овчаров, Д. Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал Еркесията в Южна България. — ГСУ — ФИФ, 63, кн. 3, С., 1969, 445-463; Рашев, Р. Раннобългарски землени укрепителни съоръжения. — В: *Български средновековни градове и крепости.* Т. 1. Варна, 1981, 30-32; Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982, 61-65.

[31] Аладжов, Д. Крепости и селища..., с. 121 сл.

[32] Йорданов, Ив. Византийски оловни печати от долното течение на Тунджа и Марица. — В: *„Марица-Изток“*. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 129-130, № 6 и № 7, табл. II, 10, 11, 12, 13.

[33] Гюзелев, В. Средновековната българска крепост Констанция, 13-15.

[34] Недков, Б. Цит. съч., с. 47 и 119, бел. 101.

[35] ГИБИ. Т. 11, с. 66.

ARCHÄOLOGISCHE INFORMATION ÜBER DIE MITTELALTERLICHE STADT KONSTANZIA

Dimtscho Aladshov

Zusammenfassung

Die archäologischen Forschungsarbeiten in der sich bei Simeonovgrad befindenden Festung, die mit dem spätantiken und mittelalterlichen Konstanzia verbunden wird, dauerten von 1967 bis 1985. Die Festungsmauer umgibt eine Fläche von über 50 Dekar. Aufgebaut ist sie im IV Jh. aus Stein und rotem Mörtel, wobei die Mauerbreite 2,60 -2,80 M beträgt, im Mittelalter ist sie nach fast demselben Plan weitererbaut und zwar mit weißem Mörtel und Mauerbreite von 2 M.

Durch die Freilegung sind bis jetzt zwei Eingänge, fönf hufeisenfürmige und ein runder Turm bekannt. Archäologisch erforscht sind 3 Typen von frühmittelalterlichen Behausungen, Kalkgruben und Reste von Wetkstätten. Es wurde auch in begrenzter Menge frühslawische und protobulgarische Keramik aufgefunden. Die zahlreichen Handwerkinsturmente bestimmen die Stadt nicht nur als Militärzentrum, sondern auch als Landwirtschaft-, Handwerk- und Handelszentrum. Die Bedeutung der Funde von der Festung Konstanzia steht im Zusammenhang mit den zahlreichen Schriftbelegen über diese Stadt, die davon zeugen, daß Konstanzia ein Eparchiesitz war, wo während des III. Kreuzzuges die Kreuzritter lange Zeit im Lager waren, daß die Festung im V Jh. durch die Hunnen von Attila erobert und zerstört wurde, 812 von Chan Krum wieder erobert, wurde sie 1202 zum letztem Mal durch die Truppen von Zar Kalojan erobert und zerstört.

A PROPOS D'UN FRAGMENT DE CHAPITEAU DECOUVERT AU COURS DES FOUILLES DE LA GRANDE LAURE DE VELIKO TĂRNOVO

Patrick Lecaque

La sculpture du deuxième royaume bulgare et en particulier celle de sa capitale Veliko Tărnovo n'a toujours pas trouvé dans la littérature scientifique la place qu'elle mérite. Certes les monuments retrouvés au cours des fouilles ne sont ni aussi nombreux, ni aussi variés, ni aussi richement travaillés que ceux de la capitale du premier royaume bulgare Preslav, ils n'en restent pas moins dignes d'attention. Les chapiteaux historiés du palais royal de Carevec notamment sont un très bon exemple de la sculpture médiévale dans la capitale bulgare[1].

Mais c'est un petit fragment de chapiteau historié découvert au cours des fouilles à la Grande Laure à Veliko Tărnovo qui fera l'objet de cette brève étude. Ce chapiteau dont moins de la moitié est conservé représente sur une face un personnage entouré de deux archanges et sur une autre face à moitié détruite, une rosette. Ce fragment de chapiteau a retenu notre attention pour plusieurs raisons: d'une part les chapiteaux figuratifs sont relativement rares dans l'art byzantin; d'autre part l'identification proposée ne pouvait nous satisfaire entièrement.

Ce chapiteau a été publié par le regretté Athanase Popov qui y voyait la représentation du **Bon Pasteur**[2].

Nous connaissons de très nombreuses représentations du **Bon Pasteur** aussi bien dans l'art paléochrétien que dans l'art byzantin. Citons pour l'example les sarcophages du Musée du Lateran à Rome, un sarcophage du Forum à Rome également, un sarcophage païen où figure le Dieu Berger du Museo Nazionale Romano toujours à Rome[3], la statuette du village d'Omer beyli[4].

On en trouve également des examples anciens dans la peinture murale comme au mausolée de Trebius Justus à Rome[5] ou dans la catacombe du Saint Callixtus[6].

Le thème du Bon Pasteur est tiré directement des Evangiles qui comparent le Christ au Berger et les chrétiens à ses brebis.

L'existence d'un sujet similaire dans l'art funéraire païen rendait inévitable le transfert de la représentation du Dieu Berger ou du berger et ses brebis des sarcophages païens au Christ Bon Pasteur des sarcophages chrétiens. Les représentations sont tellement similaires qu'il est difficile de distinguer une représentation de l'autre[7].

Sur les sarchophages chrétiens les plus anciens le berger porteur d'un agneau est symbole du Philantropie[8].

Souvent il ne s'agit d'ailleurs que de la représentation du berger „criophore" portant l'agneau pascal en signe d'offrande[9]. Les premiers calendriers illustrés byzantins font du criophore la personnification du mois v'avril[10].

On trouve des exemples de ce berger criophore sur un pilier de chancel conservé au musée archéologique d'Istanbul ainsi que cinq autres représentations d'un berger généralement identifié comme le Bon Pasteur[11]. On peut encore citer deux statuettes du Bon Pasteur du Musée Byzantin d'Athènes dont l'une le représente sous l'aspect d'un enfant. On retrouve ce genre de statuettes à Rome également[12] et dans deux statuettes du Musée de l'Ermitage[13].

Dans toutes ces représentations le berger est soit au milieu de ses brebis, soit — et c'est de lion l'exemple le plus courant — un agneau sur l'épaule. Lorsqu'il porte un agneau sur les épaules il n'a pratiquement jamais de bâton, ce qui est normal puisqu'il emprisonne les pattes de l'animal de part et d'autre de ses épaules dans ses mains.

Dans le cas du chapiteau de la Grande Laure qui nous intéresse ici nous voyons en effet un personnage qui tient ce qui pourrait etre un bâton de berger mais point de trace d'animal sur ses épaules.

Comme il s'agit sans aucun doute de la représentation d'un personnage en buste il n'y a pas de place pour représenter ailleurs les brebis.

En examinant de preés la sculpure on voit tres nettement qu'il porte une épée. Il tient fermement le fourreau de cette épée dans sa main gauche juste en dessous de la garde. Or nous connaissons plusieurs représentations de personnages tenant une épée de la même manière. On retrouve cette attitude dans plusieurs représentations de saints militaires sur des chapiteaux de Fetyéh Djami, du musée de Cluny[14]. „Nimbés et vus de face, les saints portent la cuirasse et le manteau militaire retenu par une fibule, certains font le geste de la vénération (paume ouverte) et tiennent le fourreau de l'épée ou une lance"[15].

Sur un fragment de chapiteau du palais royal de Carevec est également représenté un saint en buste portant une cotte de mailles et tenant une épés dans la main gauche[16].

De plus sur l'une des faces du chapiteau byzantin du Musée de Cluny le personnage tient non seulement dans sa main gauche une épée d'une manière identique à celle du personnage de Tărnovo, mais il tient dans sa main droite une lance tout comme sur le chapiteau de la Grande Laure[17].

On retrouve la même attitude chez l'un des saints militaires du chapiteau de Fetyéh Djami et sur le chapiteau du musée d'Istanbul où il pointe la lance vers l'extérieur[18].

Dans toutes les représentations citées ici les saints portent un manteau noué sur l'épaule par dessus une tunique. A Tărnovo il porte une cotte de mailles, dont on voit très nettement les plaques qui ressemblent à des écailles de poisson[19], sur une tunique, mais sans manteau. Cependant la grande différence entre les chapiteaux que nous avons mentionnés ici et celui de la Grande Laure, réside dans le fait que notre chapiteau présente une composition beaucoup plus élaborée puisque dans les angles sont représente des anges en habits impériaux portant le loros: celui de droite tient le globe dans la main gauche et le sceptre dans la main droite; celui de gauche est en partie détruit mais semble tenir das sa main gauche un volumen.

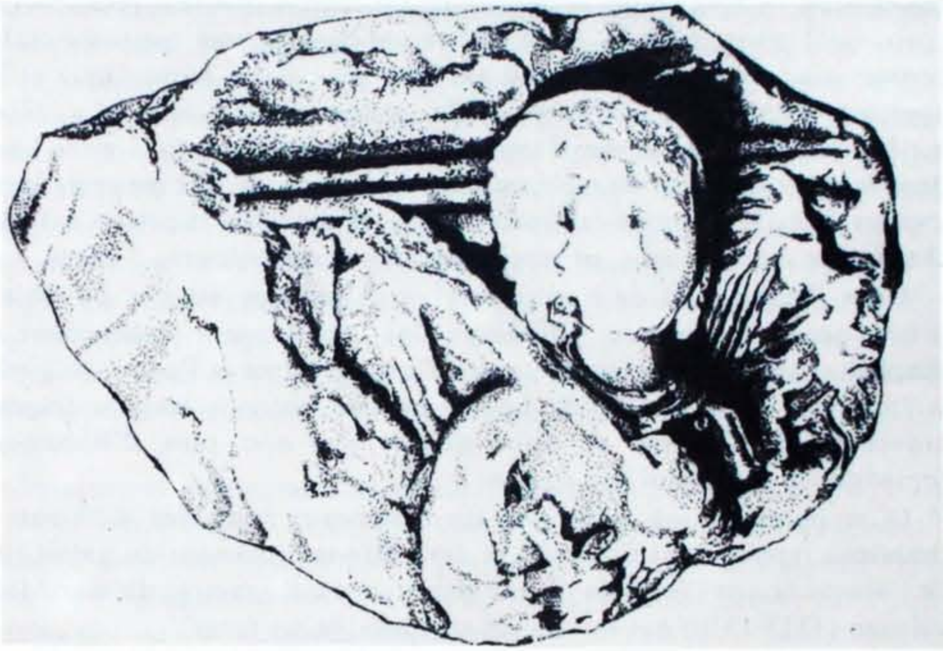

Ill 1. Fragment de chapiteau avec un saint militaire en buste de la Grand Laura "Les saints 40 martyrs" de Veliko Tărnovo (XIVe s.)

Bien entendu la représentation d'anges dans la sculpture byzantine n'a rien d'exceptionnel, on en trouve un autre exemple à Tărnovo même sur un fragment de marbre découvert à Carevec[20].

Si l'on connait d'autres représentations d'anges sur des chapiteaux dans la sculpure byzantine, comme sur un chapiteau de Kahrié Djami[21] par exemple l'on ne connaissait pas jusqu'à présent d'autres chapiteaux qui représentent à la fois des saints militaires et des anges.

Au Musée National d'histoire à Sofia se trouve un petit fragment de chapiteau provenant du palais royal à Carevec. Ce fragment de 17 cm x 19 cm environ — très âbimé — représente un martyr que l'on reconnait à la croix qu'il tient dans sa main droite. Malgré le trés mauvais état de conservation l'on peut voir qu-il est vêtu d'un habit monastique et l'on aperçoit même une ceinture nouée autor de la taille. La tête a malheureusement été brisée. Comme dans le chapiteau de la Grande Laure, dans le coin supérieur est représenté un ange dans un très mauvais état de conservation. Il est tout à fait remarquable de constater la présence de deux chapiteaux distincts où sont représentés des saints entourés d'anges.

Dans l'état actuel de nos recherches il ne nous est pas possible de déterminer avec grande précision d'où proviennent exactement ces chapiteaux dont l'un a été retrouvé à Carevec même et l'autre au pied de la forteresse dans la Grande Laure. Le trés mauvais état du fragment provenant de Carevec ne nous permet pas non plus d'établir une comparaison avec celui de la Laure.

D'un point de vue stylistique ces chapiteaux sont très différents du chapiteau représentant des aigles et des griffons provenant du palais royal de Carevec et que l'on peut dater grâce à un monogramme du tsar Michel Ŝiŝman (1323-1330) qui est sculpté sur deux de ses faces[22].

Si la technique dans le traitement des cheveux et des mains se rapproche de celle des chapiteaux du musée de Cluny, de Fetiyé et de Kahrié Djami, le travail est moins fin — cela est particuliérement visible dans le traitement desmains. Quant à la composition même, elle esttotalement différent: A. Grabar[23] place les chapiteaux de Fetiyéh et de Kahrié Djami ainsi que ceux du Musée de Cluny au début de l'époque Paléologue, il indique qu'il s'agit „de beaux reliefs à forte saillie"[24]. Or dans le cas du chapiteau de la Grande Laure il s'agit de bien plus qu'une forte saillie, le buste entier ressort du plan vertical au point que l'on peut voir la face antérieure des bras et le derriére de la tête. Celle-ci est placée trés haut et atteint presque la ligne supérieure de l'abaque. Le corps est bien proportionné à l'exception peut-être de la main droite qui tient la lance et qui est bien plus grosse que la main gauche.

Cette forte saillie est l'un des éléments qui ont fait dater les chapiteaux du Musée de Cluny aux XIe-XIIe siècle mais selon J. Maksimović[25] ils ont été taillés au XIIIe siècle.

Par sa composition le chapiteau de Tărnovo est beaucoup plus proche de certains chapiteaux romans ou gothiques que des autres chapiteaux byzantins évoqués ici. En effet ces chapiteaux sont schématiquement des cubes sur chaque face desquels est représenté un saint en buste qui occupe tout l'espace. Parfois, comme sur le capiteau de Fetiyéh Djami un ornement végétal est représenté sur les arêtes dont il arrondit les angles. Parfois le chapiteau a la forme d'un tronc de cone comme dans le chapiteau de Kahrié Djami[26] oú sont représentés des anges, mais là encore la sculpture est centrée sur chaque face. Le chapiteau de Tărnovo quant à sa composition ne suit pas ce schéma puisqu'il s'agit d'un chapiteau en forme de tronc de cône dans les angles duquel sont représentés des archanges qui encardent le saint guerrier. Ce schéma est très répandu dans l'art occidental dès la période romane à Saint-Nectaire, Brioude, Lescar, Vézelay[27]. On peut le rapprocher également, quant à la composition, du chapiteau représentant un Roi Couronné entre deux moines de l'Abbaye de Saint Benoît-sur-Loire[28].

Faut-il y voir ici une influence de l'art gothique qui semble se faire sentir dans la capitale bulgare au cours du XIVe siècle? Cette influence a été évoquée à propos de quelques fragments de sculpture — 2 têtes d'hommes dont l'un a une cucule, une tête de femme — découverts à Sveta Gora à Tărnovo[29].

Certains ont même parlé du travail d'un artisan ayant travaillé à l'ouest ou même ont évoqué la possibilité que ces statuettes aient été importées[30]. La même constatation a été faite à propos du fragment de sculpture représentant un aigle à deux têtes découver au palais royal de Carevec dans lequel certains ont vu une influence italienne[31].

Le chapiteau de la Grande Laure, qui est un témoignage tout à fait remarquable de la qualité de la sculpture médiévale dans la capitale du deuxiéme royaume bulgare, semble être un autre example des influences occidentales sur l'art de l'époque[32]. On peut sans doute dater ce chapiteau du XIVe siècle si l'on tien compte de ses analogies avec des monuments comme le relief provenant de Fener Isa (Arc de Ciborium) et conservé au Musée archéologique d'Istanbul[33] daté du XIIIe-XIVe siècle, ou le chapiteau représentant des saints militaires du Musée d'Istanbul, celui de Cluny, et ceux de Fetiyeh et Harhié Djami[34] que nous avons déjà examinés. C'est d'ailleurs au XIVe siécle que l'on peut rapporter la plupart des sculptures figuratives trouvés au cours des fouilles de Veliko Tărnovo[35].

NOTES

[1] *Царевград Търнов*. Т. 1. София, 1973, 126-128, ill. 13, 14.

[2] Попов, А. Търновска Велика Лавра. София, 1985, ил. 15; Попов, А., Генчев, Н. Велико Търново. София, 1986, ил. 39.

[3] Grabar, A. Christian Iconography — A Study of its Origins. Princeton, 1968, ill. 19, 90-91, 22, 89.

[4] Mendel, G. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines. [Musées Impériaux Ottomans], Rome, 1966, Tome. 2, 412-416, deux autres stattuettes du Bon Pasteur figurent aux pages 416-420 ainsi qu'un relief du Bon Pasteur pp. 488-489; une liste des principales analogies à cette statuette figure pp. 413-414 [voir infra note 10].

[5] Grabar, A. Op. cit., ill. 88.

[6] Volbach, W.F. Early Christian Art. New York, s.a., No 7.

[7] Grabar, A. Op. cit., p. 36.

[8] Grabar, A. Sculptures byzantines de Constantinople IVe – Xe siècles. Paris, 1963, 16-19.

[9] Ibidem.

[10] Ibidem, p. 18.

[11] Ibidem, pl. III, et. XXXIII.

[12] Sotiriou, G. Guide du Musée Byzantin d'Athènes, Athènes 1932, fig. 4 et 18 et p. 38-39.

[13] Bank, A. Byzantine Art. Leningrad, 1977, № 10 et 11.

[14] Mendel, G. Op. cit., p. 557; Grabar, A. Sculptures byzantines du Moyen Age. T. 2 (XI-ème – XIV-ème siècle. – In: ***L'Art Byzantin du XIII***-ème siècle. Simposium de Sopoćani, (1965), Belgrade, 1967, fig. 4.

[15] Grabar, A. Op. cit., p. 138.

[16] *Царевград Търнов*, 1, p. 128, № 6.

[17] Maksimović, J. Op. cit., fig. 3.

[18] Grabar, A. Op. cit. pl. CIX, b et c; Бельтинг, Г. Константинопольская капитель в Ленинграде. – In.: *Византия Южные Славяне Древная Русь и Западная Европа*, Moscou, 1973, p. 142; 143; 144; 147; 150; 151; la représentation de l'ange dans la sculpture byzantine n'a, comme on le voit ici, rien d'uxtraordinaire en soi. On en trouve un exemple à Tărnovo même sur une croix funéraire trouvée au cours des fouilles du Partiarcat à Carevec [*Царевград Търнов*. T. 3. София, 1980, p. 113].

[19] On peut comparer l'exécution de ces mailles en forme d'écailles, aux plumes d'un aigle à deux têtes retrouvé au palais royal à Carevec. Elles sont rectangulaires dans le cas des plumes, rondes pour la cotte de mailles [*Царевград Търнов*. 1, p. 56, ill. 15].

[20] Попов, Ат. Художествени занаяти в Търнов. – In: *Културата на средновековния Търнов*, София, 1985, 66-67 et Алексиев, Й. Каменоделство и каменна пластика в Търнов. – In: *Културата на средновековния Търнов*, p. 102, ill. 4.

[21] Grabar, A. Op. cit., pl. CVIII.

[22] *Царевград Търнов*, 1 p. 55.

[23] Ibidem, p. 138.

[24] On voit très bien cette „forte saillie" dans lens photos 3 et 4 de Maksimović, J. Op. cit.

[25] Ibidem, p. 25.

[26] Grabar, A. Op. cit, pl. CVIII.

[27] Focillon, H. Art d'Occident. Paris, 1963, p. 111.

[28] Bernard, D.J.-M. Les Chapiteaux Historiés du Triforium de l'Eglise Abbatiale de Saint-Benoît-sur-Loire. Saint-Benoî, 1979, № 48.

[29] Николова, Я. Принос към средновековната българска пластика. – Археология, 1960, № 4, 14-18 et Алексиев, Й. Op. cit., 104-107.

[30] Герасимов, Е., Силяновска-Новикова, Т. Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII-XIV в.). – Археология, 1965, № 1, p. 70; cité par Алексиев, Й. Op. cit., p. 98.

[31] Дрангов, Б. Л. Клинто. Ново тълкуване на каменните скулптурни глави от Велико Търново. – МПК, 17, 1977, № 2, 5-10, cités par Алексиев, Й. Op. cit., p. 106.

[32] Алексиев, Й. Op. cit., p. 107 indique que la sculpture figurative dans la Bulgarie médiévale est sous une forte influence occidentale.

[33] Grabar, A. Sculptures Byzantines du Moyen-Age. T. 2. Paris, 1976, pl. XCIX et C.

[34] Ibidem, № 130, 131, 135, 140.

[35] Алексиев, Й. Op. cit., p. 107.

ЗА ЕДИН КАПИТЕЛ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ВЕЛИКАТА ЛАВРА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Патрик Льокак

Резюме

Чрез задълбочен стилов анализ и значителен брой успоредици авторът задържа вниманието си на фрагмент от капител, намерен при археологическите проучвания на Великата Лавра „Свети четиридесет мъченици“ в Търновград и по-точно на запазилите се по него следи от изображения на светци.

Като се отнася с резерви към мнението на Ат. Попов (откривател и пръв издател на капитела), авторът приема, че отгоре му е бил представен не „Добрият пастир“, а бюстови изображения на светци войни. Според него капителът принадлежи на XIV в. и се явява свидетелство за проправили си път западни влияния в скулптурата на Търновград и Второто българско царство.

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА МОЛИВДОВУЛИТЕ НА ГЕОРГИ АРХИЕПИСКОП НА БЪЛГАРИЯ

Иван Йорданов

По време на археологически разкопки в Мадара през 1927 г. К. Миятев е намерил оловен печат (моливдовул), по чиято интерпретация се дискутира повече от шест десетилетия.

Откривателят му, който е и негов първоиздател не е попълнил правилно липсващите букви от името на архиепископа и е приел, че се отнася до името Леонтий, известен от други източници като преславски патриарх, а може би преди това и архиепископ на България[1].

Публикацията на Миятев бе своевременно отразена в подготвената от В. Лоран първа част на библиография по византийска сигилография. В нея отец Лоран доста предпазливо и колебливо разглежда текста на печата от Мадара и накрая допуска възможността името на архиепископа да е Георги, като не изключва възможността да се отнася до същия „епископ Георги“ упоменат в едно от писмата на папа Йоан VIII до българския владетел Борис, написано на 16.04.878 г.[2]

През същата 1930 г. излиза от печат студията на директора на нумизматичния музей в Атина и известен специалист по византийска сфрагистика К. Константопулос, посветена на колекцията на А.К.П. Стамулис. Наред с другите 139 византийски печата, представени почти в каталожен стил, под № 77 е документиран и този на Георги архиепископ на България. Без какъвто и да е коментар и датировка[3].

Отново през същата 1930 г., в книжка II на Византинославика, гръцкият византист и професор в солунския университет М. Ласкарис публикува кратък отзив за публикацията на К. Константопулос относно колекцията Стамулис и обстойна рецензия на статията на К. Миятев[4]. Като изключим злъчния тон на рецензията спрямо Миятев, същественото в тази публикация е, че той приема за сигурно идентифицирането на собственика на печата с отпечатъци в Мадара и Атина с вече цитирания „епископ“ Георги[5]. С което се присъединява към изказаните предположения от Голубински, Дринов и Цухлев[6]. Доколко обаче е категоричен в твърдението си личи от послеписа към рецензията му[7].

През следващата 1931 г. отец В. Лоран отново отделя място на този печат във втората част на бюлетина по византийска сигилография, анализирайки публикацията на Константопулос и имайки предвид рецензията на Ласкарис. Впечатлението, което остава от тази му рецензия е един опит за балансиране между двете хипотези. От една страна, приема датировката на Константопулос, но от друга — не изключва и хипотезата печатът да е принадлежал на вече цитирания епископ Георги[8].

Тази му раздвоеност намира място и в Корпуса на църковните печати, където датира печатът на Георги архиепископ на България в X в. и свързва личността му със собственика на печата на славянски език — Георги монах и синкел български. Според него този, при който Георги е архиепископ, е от по-късния период, навярно от последната четвърт на X в. (975-1000 г.)[9].

Подхвърлената по-горе идея срещна отпор от Т. Герасимов, който декларира, че печата на Георги монах и синкел български е датиран във втората половина на IX в., докато този на Георги архиепископ на България — в XI и няма нищо общо с Георги чърнец и синкел български, и с архиепископа със същото име от писмото на папа Йоан VIII[10].

Идеята на Лоран за общ собственик на двете групи печати получи своето развитие в специално изследване на В. Зайбт. Той прие, че печатите на Георги монах и синкел български са от периода преди завоюването на България от Византия, а тези с длъжността архиепископ на България — след завладяването на България от Йоан I Цимисхий (969-976)[11].

Нов импулс в тази дискусия дадоха резултатите от археологическите разкопки в комплекса до Голямата базилика в Плиска. През 1975 г. във втория северен двор в кв. 162 и 179 бяха намерени два моливдовула на Георги архиепископ на България, отпечатани чрез същия булотирион или същата двойка матрици с вече известните. Автор на първичната им публикация бе Т. Тотев. Без да взема категорично страна, авторът документира новите находки, свързва ги с вече известните и заявява че археологическата среда, в която са намерени не надхвърля X в.[12]

Следващата публикация бе на П. Георгиев, ръководител на разкопките при Голямата базилика, където бяха намерени вече цитираните печати. В интерпретацията на текста на печатите неговите изходни позиции са: датировката на моливдовулите и съпоставянето им с преки или косвени сведения от наративните източници за църковната уредба на българските земи след завладяването им от Византия в 971 г.[13]

Мотивите му за датировката на моливдовулите са следните:

Те са открити в пласт не много под съвременното ниво на терена и на 0,60 м над строителното ниво на най-ранните строежи в комплекса и това показва, че долната им хронологическа граница не може да се търси преди началото на X в.[14] Същата им датировка се подкрепя и от някои палеографски особености на буквите и иконографският им сюжет. За датиращ белег авторът приема отворената B = R, която се среща в писмените паметници след X в., а върху печатите — от времето на византийското владичество[15]. Докато българските печати от IX и X в. са със затворена B[16]. За датиране в края на X и началото на XI в. свидетелствува и изображението на Богородица от типа Никопея, което се среща върху монетите на Йоан Цимисхий, а върху печатите — от X в. насетне[17]. Крайният извод на автора е, че печатите следва да бъдат датирани в последната четвърт на X — до началото на XI в.[18]

Друга посока на разсъждения дават наративните източници, макар и непреки, и които позволяват да се приеме, че завладените от Византия в 971 г. български земи са били обособени в архиепископия България с център Дръстър[19].

Обединени тези два самостоятелни извода водят до заключението, че намерените в Мадара и Плиска моливдовули са принадлежали на Георги архиепископ на България след 971 г.

В разкопаната през 1979-1981 г. в Преслав резиденция на местния стратег от годините на византийското владичество бе намерен и печат на Стефан митрополит на Йоанопол. В първичната му публикация аз приех, че това е първият митрополит на града след завладяването му от византийците в 971 г. Тъй като такава митрополия отсъства от епархийските списъци от това време, допуснах, че митрополията Йоанопол е била подчинена на архиепископа на България[20].

Освен един по-обстоен преглед на историята на изучаването на тези важни документални паметници кое налага повторното им преразглеждане? — накратко, необходимо е преосмисляне на вече известната информация и направените изводи, а също и добавяне на нови данни.

Най-напред да се спрем още веднъж на самите моливдовули:

На лицевата им страна е представено бюстово изображение на св. Богородица с нимб, мантия и мафорий във фас. Мафорият е предаден чрез ко̀си штрихи. Държи пред гърдите си бюст на Младенеца. Той е с нимб, облечен е в хитон и химатион. От двете страни на изображението вместо титулите M-P - ΘV са гравирани два кръста. Около изображението е изписана инвокацията: +ΘKEROHΘ, TWCWΔVΛ, = + Θ(εοτό)κε βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλ(ῳ).

На опаката страна е изписан петредов надпис:

+ ΓΕW – ΡΓΙWΑΡΧΙΕΠΙСΚΟΠ – WROVLΓΑ – ΡΙΑC =
+ *Γεωργί ῳ ἀρχιεπισκόπῳ Βουλγαρί ας;*
+ *Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δού λῳ Γεωργί ῳ ἀ ρχιεπισκόπῳ Βουλγαρίας.*

Известни са ми 7 моливдовула, отпечатани чрез един и същи булотирион:

1. АИМ — София, инв. № 66. Намерен е при разкопки в Мадара в сгради на терасата под т.н. Даул Таш. Размери: 23-24/18/3 мм. Добре центриран и изпълнен отпечатък, но зле запазен моливдовул. Пробит е в горната си част и е висял от документа или е бил използван за медальон. Но при дърпане е бил разкъсан и са били повредени първите два реда от текста му.

2. Атински нумизматичен музей колекция Стамулис № 77. Размери: 27-28/18 мм. Добър отпечатък, макар че е направен малко встрани. Добре запазен моливдовул.

3. Дъмбъртън Оукс колекция Fogg A.M. № 5. Размери: 27-28/18/3 мм. Добре изпълнен отпечатък и добре запазен моливдовул.

4. АИМ — Шумен, инв. № 70. Намерен е при разкопки на Голямата базилика в Плиска, сектор Север, кв. 162, дълб. 0,70 м, 13.05.1975 г. Размери: 21,5-22,5/18/3,5 мм. Много добър отпечатък и много добре запазен моливдовул.

5. АИМ — Шумен, инв. № 71. Намерен е при разкопки на Голямата базилика в Плиска, сектор Север, кв. 179, дълб. 0,80 м, 12.05.1975 г. Навярно някога е бил добър отпечатък, но сега е зле запазен моливдовул. Счупен е бил на две части и след това залепен при консервацията му.

6. Неизвестно местосъхранение. Преди две години колегата Вл. Пенчев от НИМ — София ми съобщи, че на оценителната комисия на НИМ е бил предложен за изкупуване моливдовул на Георги архиепископ на България, но поради недоразумение собственикът си го е прибрал обратно. Не разполагам с данните му[21].

7. Според устно съобщение на Р. Василев от АИМ — София, той е намерил в Плиска, в района на Голямата базилика, моливдовул на Георги архиепископ на България. Публикацията му е предстояща[22].

От 7-те моливдовула 4 имат информация за намиране в Плиска и Мадара, единия неизвестно къде точно в днешна България, другите два (от колекции Стамулис и Fogg A.M.) навярно са от Константинопол и Гърция.

По-долу ще коментирам данните им.

Бюстовото изображение на Богородица във фас, държаща Младенеца пред гърдите си, има широко разпространение върху византийските печати от VI-XI в. в различни варианти. Среща се и върху печати на частни лица, но те не са точно датирани. От императорските найрано е засвидетелствано върху печатите на Юстин II (574-578). Като практика за това време стилът на изображенията е схематичен, релефът нисък и плосък. Вместо титулите на Богородица се гравират кръстове. С утвърждаването на иконоборството изображенията по печатите, в това число и на Богородица, изчезват, за да се „завърнат" отново след победата на иконопочитанието. В първия период на реставрацията му през 787-815 г. са засвидетелствани случаи на представянето на Богородица върху различни печати с особеността, че инвокацията с призива към нея се изписва от двете ѝ страни под формата на монограми. Вече във втория период на окончателната реставрация на иконопочитанието след 843 г. инвокацията се изписва традиционно чрез кръгов надпис около изображението, в началото отделен в два зрънчести кръга[23]. Все пак, кога точно е възстановена практиката да се представя върху лицевата страна на печатите бюстово изображение на Богородица е трудно да се посочи. Съществува една немалка група печати на различни сановници от централния и провинциален административен апарат, при които то присъства, но те се датират твърде общо във втората половина на IX и началото на X[24] в. Едно щастливо изключение, при това датирано, е печатът на патриарх Фотий, който е заемал патриаршеския трон в 858-867 и 877-886 г.[25] Наистина при тези печати се наблюдават някои различия. При едни, в това число и при печата на патриарх Фотий, Богородица държи пред гърдите си медальон с лика на Младенеца с голям кръгъл нимб, който по израза на В. Зайбт е предформа на богородица от типа Никопе[26]. При други, както и в нашия случай, тя държи пред себе си бюст на Христос с малък нимб, облечен в хитон и химатион. Като правило обаче и при едните, и при другите, липсват титулите на Богородица, полето от двете ѝ страни е празно или е гравиран по един кръст, мафорият е предаден с ко̀си штрихи и лицето на Богородица е удължено. Ако трябва да проследим развитието на тези две групи, то констатацията е следната — при първата група, Богородица държаща пред гърдите си медальон, се наблюдава едно широко разпространение. Тя прераства и се влива в Богородица от типа Никопея, Оранта и пр. Докато случаите на Богородица, държаща пред гърдите си бюст на Младенеца, са повечето като че ли изключения.

Направеният дотук екскурс в иконографията идва да ни убеди, че печатите на Георги архиепископ на България не правят изключение в своя иконографски сюжет от по-горе представените[27] и не бива да се изключва датирането им и във втората половина на IX в.

Палеографията на някои от буквите: Върху византийските печати от IX-XI в. различното изписване на В се използва като датираща характеристика. В IX в. и най-вече във втората му половина изписването на буквата В търпи видими промени. До първата половина на IX в. тя се изписва затворена В. След средата на същия век се наблюдава, от една страна, изписването на подчертана отдолу В = $\underline{R}$ и заедно с това и появата на отворена отдолу В = R. Отворената В = R срещаме както върху по-горе цитираната група печати, датирани във втората половина на IX и началото на X в., но също така и върху печата на патриарх Фотий. Изводът е, че изписването на отворена R върху печатите на Георги архиепископ на България не изключва датирането им и във втората половина на IX в.

Археологическата среда: Това е област, в която, надявам се, разкопвачът е най-компетентен. Но мисля, че не е за пренебрегване и информацията от другите находки на печати. Печатите на Георги архиепископ на България са намерени в сектор Север, кв. 162 и 179 на дълбочина 0,70 и 0,80 м. В близост до тях са намерени моливдовулите на: а) *Θεόδοσιος β. πρωτοσπαθάριος ἐ πί τῶν οἰ κειακῶν* датиран най-общо във втората половина на IX в. и намерен в кв. 155 на дълбочина 0,80 м.; б) *Νικόλαος ἐπίσκοπος Θεοβουλειας*, датиран също във втората половина на IX в. и намерен в кв. 124 на дълбочина 1,24 м. Същото се отнася и до моливдовула на Давид комеркиарий на Дебелт, за който нямам информация относно дълбочината в която е намерен. Прегледът на намерените в Плиска византийски печати води до констатацията, че единствено в манастирския комплекс до Голямата базилика са локализирани със сигурност византийски печати, датирани най-общо във втората половина на IX в. и които конкретно биха могли да се свържат с функциониращата там през 877-893 г. канцелария на българския архиепископ[28].

Изводът е, че няма реални основания да изключим печатите на Георги архиепископ на България от останалата съпътстваща ги среда.

След свързването на печатите на Георги архиепископ на България с канцеларията на главата на българската църква, резидирал в комплекса до Голямата базилика през периода 877/79-893 г.[29] е по-лесно да се свърже собственика на печатите с личност от наративните източници. Очевидно е, че ще трябва да се върнем към личността на неколкократно споменавания вече от писмото на папа Йоан VIII епископ Георги[30]. Несъмнено щом той е ръкоположил за епископ на Белградската катедра Сергий, ще да е бил архиепископ и то архиепископ на България[31].

Но да се върнем отново към изображението върху печата на архиепископа на България Георги. Не може с категоричност да се каже кой е повлиял за избора му на този сюжет, но навярно не е случайно съвпадението, че бюстовото изображение на Богородица се среща след възстановяването на иконопочитанието най-рано върху печата на патриарх Фотий и единствено върху неговите патриаршески печати, а Фотий има решаваща роля в покръстването и църковната уредба на българската държава. Не е случаен фактът, че изображението на Богородица намираме и върху печатите на новопокръстения български владетел Борис-Михаил[32]. Навярно това е било не просто следване на една мода, а политическа демонстрация.

БЕЛЕЖКИ

[1] Миятев, К. Новооткрит оловен печат на български архиепископ. — ИБАИ, 5, 1928/1929, 249-262.

[2] Laurent, V. Bulletin de sigillographie byzantine. Quinze anées de découvertes et d'étudie (1915-1929). — Byzantion, 5, 1929/30, 598-599.

[3] Κονσταντοπουλος, K.M. *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα: Συλλογή ᾿Αναστασίου Κ.Π. Σταμούλη*. Ἀθῆναι, 1930, № 77, Πίναξ III, ἀρ.1.

[4] M. Laskaris. — Bizantinoslavica, 2, 1930, № 2, 421-424.

[5] Ibidem, p. 421.

[6] Ibidem, p. 422.

[7] След предаването за печат на рецензията той поискал мнението на К. Константопулос за датата на печата. Последният заявил, че не вярва печатът да е от преди XI в. Изключва и възможността да е от IX в. В този случай заявява Ласкарис печатът е принадлежал на някой от българските охридски архиепископи, но важното е, както подчертава той, че това е „още един аргумент против теориите на г-н Миятев“. Предадох по-обстойно този послепис не само за да илюстрирам отношението на автора на рецензията към рецензираната работа, но и за да документирам мнението на К. Константопулос. Този послепис е единственото място, където той взема отношение по въпроса за датирането на печата на Георги архиепископ на България.

[8] Laurent, V. Bulletin de sigillographie byzantine 1930. — Byzantion, 6, 1931, 784-786.

[9] Laurent, V. Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome 5: L'église. Partie 2. Paris, 1965, № 1491.

[10] Герасимов, Т. Български и византийски печати от Преслав. — В: *Преслав*. Т. 2. С., 1976, 125-126, бел. 4-8.

[11] Seibt, W. Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs warend der Herrschaft des Johannes Tzimiskes mit hilfe zweier Siegeltypen. — JÖB, 24, 1975, 55-59.

[12] Тотев, Т. Два новооткрити оловни печата на български архиепископ. — В: *Плиска-Преслав*. Т. 1. С., 1979, 198-199.

[13] Georgiev, P. Au sujet de l'interpretation des sceaux de plomb de l'archeveque Georges de Bulgarie. — Etudes Balkaniques, 1980, № 3, 120-129.

[14] Ibidem, p. 122, n. 15-16.

[15] Ibidem, p. 122, n. 17.

[16] Ibidem, p. 123, n. 18.

[17] Ibidem, p. 123, n. 20-21.

[18] Ibidem, p. 123.

[19] Ibidem, p. 123-129.

[20] Йорданов, И. Нови данни за Преслав в края на X век. — В: *Преслав*. Т. 3. Варна, 1983, 110-111.

[21] Информацията дължа на колегата В. Пенчев, завеждащ нумизматичния и сфрагистичен фонд към НИМ — София. Ползвам се от възможността да му благодаря.

[22] Сведението дължа на колегата Р. Василев, комуто благодаря.

[23] Seibt, W. Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegel, besonders im 11. Jahrhundert. — SBS, 1, Washington, 1987, 36-43.

[24] Подборка на подобни печати със същата цел е направена от Соколова, И. Монеты и печати византийского Херсона. Ленинград, 1983, 78-82. Биха могли да се прибавят и други, неизвестни на авторката, но те не променят картината на появата на този тип изображение.

[25] Наистина в датирането му има различие в отделните изследвачи. Към кой точно период от патриаршестването на Фотий се отнасят печатите му с този иконографски сюжет? Laurent, V. Corpus... T. 5/1, № 7-9, е склонен да го отнесе към първия период 858-867 г., докато Zacos, G. Byzantine Lead Seals, Vol. 2, Bern, 1984-1985, № 7 a-b, предпочита датиране в 877-886 г.

[26] Seibt, W. Die Darstellung..., S. 41.

[27] Наистина в стилово отношение печатите на Георги архиепископ на България са различни. Релефът на изображението на Богородица е по-висок и чертите от лицето й са по-омекотени. Но това би могло да се дължи и на изработването на матриците в различни ателиета. Такава разлика се констатира и при сравняването на изображението на Богородица от печатите на патриарх Фотий с това на Борис-Михаил. Вж. Сравнението му у Юркова, Й. Моливдовули на княз Борис I (852-889). — Нумизматика, 1981, № 2, 4-6, обр. 1-6.

[28] Йорданов, И. Византийски оловни печати от Плиска. — В: Плиска-Преслав, т. 5 (под печат), където са събрани и анализирани всичките намерени в Плиска византийски оловни печати.

[29] По този въпрос вж. Георгиев, П. За първоначалното седалище на Българската архиепископия. — В: *Средновековна България и Черноморието*. Варна, 1982, 67-79.

[30] Превода на писмото вж. в ЛИБИ. Т. 2. С., 1960, 147-151, а интересуващия ни пасаж на с. 151.

[31] Това е мнението на: Дринов, М. Исторически преглед на българската църква от самото й начало и до днес. — В: Дринов, М. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1971, с. 36; Цухлев, Д. История на българската църква. Т. 1. С., 1910, 363-364, както и цитираният в началото М. Ласкарис. Докато Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2, С., 1979, 222-224, предлага доста неубедителната хипотеза, че цитираният в писмото на папа Йоан VIII епископ Георги е замествал временно моравския митрополит Агатон и в качеството си на такъв е ръкоположил за Белградски епископ славянина и евнуха Сергий.

[32] Вж. по този повод цитираната в бел. 27 литература.

NOCH EINIGES ÜBER DIE MOLYBDOBULES VON GEORGIUS ERZBISCHOF VON BULGARIEN

Ivan Jordanov

Zusammenfassung

Im Artikel wird eine ausführliche Übersicht von den verschiedenen Meinungen über die molybdobules von Georgius Erzbischof von Bulgarien dargestellt. Die Hauptideen führen zu der Meinung, daß die letzten in die Periode nach 971 datiert werden können, und daß sie dem Haupt des Erzbistum Bulgarien gehörten, das nach diesem Datum gegröndet wurde.

Es werden alle 7 bekannte Molybdobules dokumentiert, unabhängig davon, ob sie veröffentlicht oder nicht veröffentlicht sind. Die Angabenanalyse veranlaßte den Verfasser zu folgenden Rückshlüssen:

a) Die darauf abgebildete Muttergottes schließt ihre Datierung in die zweite Hälfte des IX Jahrhunderts nicht aus;

b) Das Aufschreiben des geöffneten B = R auf den behandelten ist auch bei byzantinischen Siegeln belegt, die in die zweite Hälfte des IX Jahrhunderts datiert sind;

c) Die Umgebung, in der die Molybdobules von Georgius Erzbischof von Bulgarien aufgefunden wurden, steht im Zusammenhang mit der Arbeit der Kanzlei des sich in den Jahren 877-893 in Pliska aufhaltenden bulgarischen Erzbischofs.

Die aufgezählten Feststellungen führen zu der Schlußfogerung, daß die Datierung der behandelten, unter Diskussion gestellten Molybdobules auch aus dem letzten Viertel des IX Jahrhunderts nicht ausgeschlossen werden darf, wobei der dahinterstehende Georgius Erzbischof von Bulgarien mit „Bischof“ Georgius identifiziert werden kann, der aus dem ins 870 datierte Brief von-Papst Joan VIII bekannt ist, und der den Slawen Sergios zum Bischof von Belgrad geweiht hat.

ДВЕ РЕДКИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ВЪРХУ ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ

Георги Геров

Ако значението на печатите като исторически свидетелства е отдавна оценено от византинистите, то същото едва ли би могло да се каже за печатите като произведения на средновековното изобразително изкуство. Изследванията в тази посока са малко на брой и не изчерпват цялото многообразие на проблематиката.

Печатите представляват отделен дял на византийската малка пластика. Те имат свой тематичен репертоар, подчиняват се на законите на художественото изграждане, разработват определен кръг идеи и притежават специфични стилово-пластически качества. Всички тези характеристики на печатите еволюират във времето и отразяват по особен начин развитието на византийското изкуство като цяло.

В отличие от другите видове и жанрове на средновековното изкуство печатите притежават една важна особеност. Тяхната функция е да репрезентират личността на притежателя на печата. Затова връзката поръчител — произведение тук е от първостепенно значение. Извайването на определен образ е пряко следствие от желанието на собственика на печата да се обозначи и идентифицира в културното пространство, така както чрез изписването на името и титлите си върху същия този печат той се обозначава и идентифицира в социалното пространство. Начините, по които може да се осъществи това обозначение, са многобройни и едва ли винаги би могло да бъде посочено какви са конкретните мотиви, поради които дадена личност е избрала за своя „емблема" именно това, а не някое друго изображение. Липсата на достатъчно пълна информация за притежателя на печата (а често и пълното отсъствие на такава) винаги ще затруднява издирванията. Въпреки това печатите дават ценна информация за всички онези, които се интересуват от социалното битие на средновековното изкуство, тъй като представляват многоброен по количество материал, който е свързан с доста широк социален кръг.

Средновековните печати представляват интерес за изкуствоведа поне поради още една причина. Те допълват и обогатяват познанията за изобразителния репертоар на византийското изкуство и понякога са единственото запазено образно свидетелство за отдавна унищожени произведения.

Настоящата статия не си поставя за цел да разработи цялостно нито една от горепосочените линии на проучване на печатите като произведения на изкуството. На този етап подобна задача би била преждевременна, тъй като все още липсва необходимият брой конкретни изследвания. Тук ще се ограничим с представянето на две изображения. Целта е: 1) Да се демонстрира разнообразието от проблеми, които предлага сфрагистичният изобразителен материал; 2) Да се покаже до какви резултати би могло да доведе тяхното изкуствоведство разглеждане; 3) Да се привлече вниманието на изкуствоведите-медиевисти към този вид изображения.

1. Св.Симеон Богоприимец с младенеца

В крепостта до с. Злати войвода, окръг Сливенски, заедно с други печати от края на XI век е намерен и един печат с рядко изображение. Днес той се съхранява в Националния исторически музей — София под инвентарен номер 24816. Има размери 18 Х 20 мм (17 мм на вътрешното поле) и дебелина 2 мм. Принадлежал е на Симеон Карантин, чието име и титла (дисипат) са изписани върху едната страна на печата. Собственикът на печата не ни е познат от историческите извори, но е известен друг негов печат, който се пази в колекцията на Fogg Art Museum. Счита се, че печатът от крепостта до с. Злати войвода датира от третата четвърт на XI век[1].

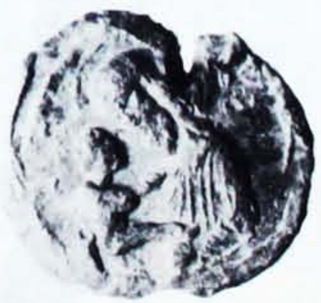

Обр. 1. Св. Симеон Богоприимец с младенеца Христос. Оловен печат от крепостта при с. Злати Войвода

За нас по-важна е втората страна на печата, където е представен до кръста светец със средно дълга, заострена в края брада и дълги, падащи по раменете коси. Той е полуобърнат надясно (за зрителя наляво). Облечен е с хитон и химатий, а около главата му е очертан кръгъл нимб. Светецът държи в ръце малко дете, което също има кръгъл нимб. То е повдигнало главичката си и е протегнало дясната си ръка към светеца. На свой ред последният е склонил глава към младенеца — едно често срещано (най-вече при изображенията на Богородица с младенеца) движение, което в традицията на византийското изкуство означава едновременно умиление и почитание (обр.1).

При сегашното състояние на печата не се вижда надпис, който да идентифицира изображението. Единствената възможност за идентификация ни дава иконографският анализ. За целта ще трябва да разгледаме всички изображения на светец, държащ малко дете, които се срещат във византийското изкуство, след което бихме могли да определим кое от тях е тъждествено с изображението върху печата от крепостта край с. Злати войвода. Предварително бихме могли да кажем, че възможностите, между които трябва да избираме, са три — а) св. Христофор с младенеца Христос; б) св. Захарий с младенеца Йоан Предтеча; в) св.Симеон Богоприимец с младенеца Христос.

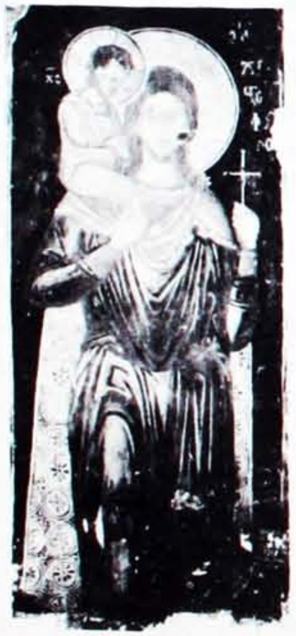

Обр. 2. Св. Христофор с младенеца Христос. Стенопис от Лесновския манастир (1349 г.)

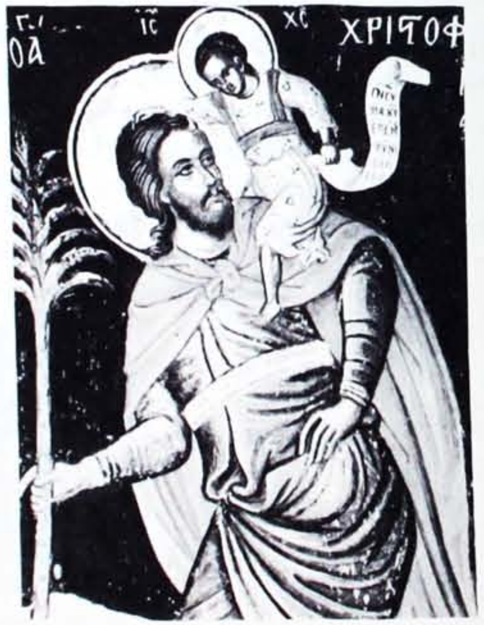

Обр. 3. Св. Христофор с младенеца Христос. Стенопис от манастира Ставрониката (1546 г.)

Нека проверим всяка една от тези възможности.

а) *Св. Христофор с младенеца Христос.* Името на този християнски мъченик — *Χριστοφόρος*(гр. Христоносец), пострадал за своята вяра около 250 г. при гоненията по време на царуването на император Деций, дало подтик за създаването на разказ, включен в прочутата „Златна легенда“ на Яков Ворагински (1230-1298). Според разказа Христофор служел на Бога като пренасял през брода на една река минаващите оттам пътници. Веднъж той трябвало да пренесе малко дете. Достигайки до средата на реката, светецът изведнъж усетил върху плещите си огромна тежест. Виждайки изненадата на Христофор, детето му казало, че държи върху раменете си не само целия свят, но и онзи, който го е създал. Младенецът, който Христофор трябвало да пренесе през реката, бил Христос[2].

В западноевропейското изкуство изображението на св. Христофор с младенеца се появява още в XII век, но в православния Изток то си

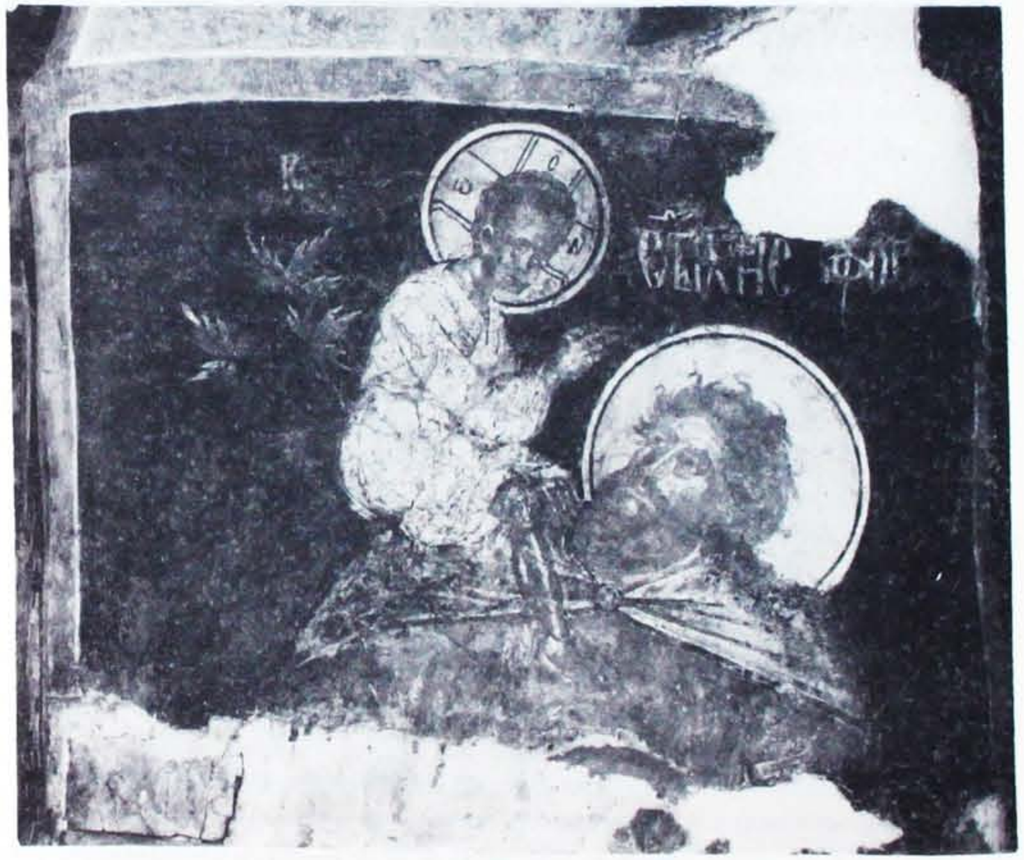

Обр. 4. Св. Христофор с младенеца Христос. Стенопис от църквата „Св. св. Петър и Павел“ в Търново (XVI в.)

пробива път едва през XIV-тото столетие[3]. Според зографските наръчници (ерминиите) Христофор би трябвало да се изобразява млад и голобрад и той наистина е представен по този начин в най-ранните паметници — Лесново (1349 г.)[4] и Конче (1366/71)[5] (обр. 2 и 3). По-късно, под западно влияние, светецът започва да се изобразява със средно дълга, заострена в края брада и дълги, падащи върху раменете коси[6] (обр.4).

Сравнението между изображението върху печата на крепостта при с. Злати войвода и изображенията на св. Христофор с младенеца ни позволява да отхвърлим категорично възможността да е представен един и същи персонаж. Основанията за подобна категоричност са три: Първо, печатът е създаден няколко века по-рано от епохата, когато изображението на св. Христофор с младенеца прониква във византийското изкуство и дори по-рано от най-ранните западноевропейски изображения с този сюжет. Второ, дрехите на светеца от печата не съответстват на тези, с които се изобразява св. Христофор. Трето, св. Христофор носи младенеца Христос върху рамото си, докато светецът от печата го придържа с двете си ръце.

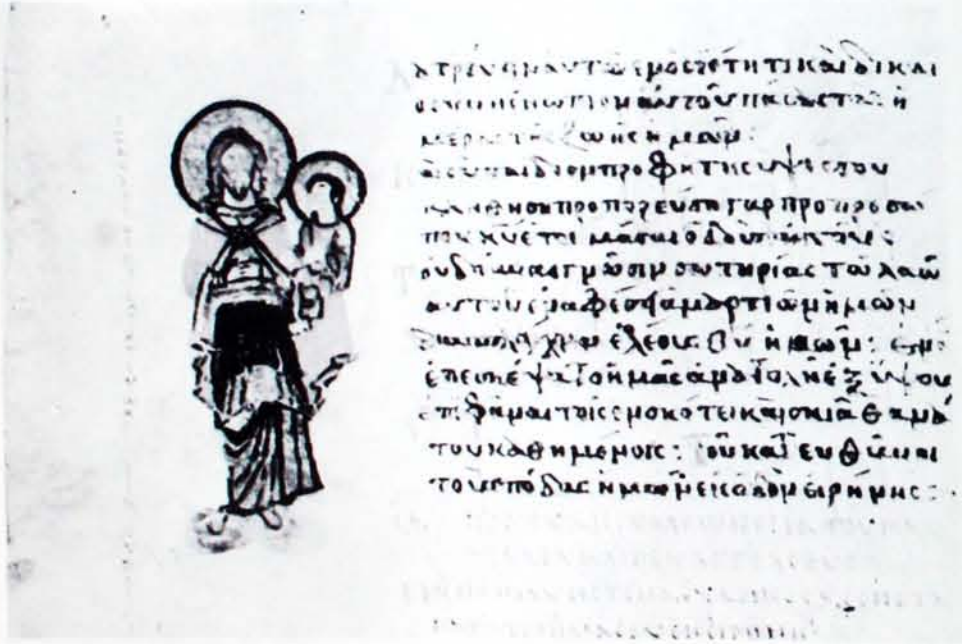

Обр. 5. Св. Захарий с младенеца Йоан Кръстител. Миниатюра от църквата „Св.св. Петър и Павел“ в Търново (XVI в.)

б) *Св. Захарий с младенеца Йоан Предтеча.* На лист 163об. от прочутия Хлудов псалтир, ръкопис от IX век, съхраняван днес в ГИМ-Москва под номер 129д, може да се види рядко изображение на св. Захарий с младенеца Йоан Предтеча[7]. Захарий е облечен с дрехи на еврейски свещеник — дълъг до петите хитон, ефод, препасан с колан и червена наметка, хваната пред гърдите с кръгла фибула. На главата си носи свещеническа шапка (кидар). Захарий има средно дълга, заострена брада и дълги, падащи по раменете коси. Представен е в цял ръст, строго фронтално. В лявата си ръка държи малкия Йоан Предтеча, а с дясната сочи към него (обр.5).

Въпреки сходствата във формата на брадата и косата между изображението на светеца върху печата от крепостта при с.Злати войвода и св. Захарий трябва да отхвърлим и тази възможна идентификация, тъй като съществуват някои дребни, но съществени различия. Първо, Захарий е представен фронтално и държи младенеца с едната си ръка, докато светецът от печата е полуобърнат надясно и носи младенеца с двете си ръце. Второ, Захарий носи винаги дрехи на еврейски свещеник и има върху главата си свещеническа шапка, която е много важен елемент от неговата иконография, тъй като обозначава свещеническия му статус. Напротив — светецът от печата е гологлав и не носи свещенически дрехи.

в) *Св.Симеон с младенеца Христос.* Според евангелието от Лука (гл.2,25-35) на един благочестив жител на Ерусалим, който се наричал Симеон, било предсказано от Светия дух, че няма да умре, преди да е видял очаквания от евреите Месия. По вдъхновение свише Симеон отишъл в ерусалимския храм в деня, когато според еврейския обичай Йосиф и Мария представяли своя новороден син на Господа. Симеон прегърнал младенеца, благословил го и предсказал, че той ще бъде „светлина за просвета на езичниците и слава на твоя [на еврейския Бог — б.м.,Г.Г.] народ Израил“.

Словата на Симеон, наречен по-късно Богоприимец, били тълкувани като доказателство, че Исус е очакваният Месия, и епизодът, разказан от Лука, придобил особено важно значение за християните. Събитието започнало да се чества под името „Сретение Господне“ и след време е включено сред дванадесетте най-големи църковни празника[3].

В православното изкуство срещата на Симеон с младенеца е изобразявана многократно в различни иконографски варианти. За нас интересен е този от тях, в който Богоприимецът държи с двете си ръце младенеца[9]. Симеон е с дълга, падаща по раменете коса и средно дълга, заострена брада. Облечен е с хитон и химатий. Полуобърнат е на

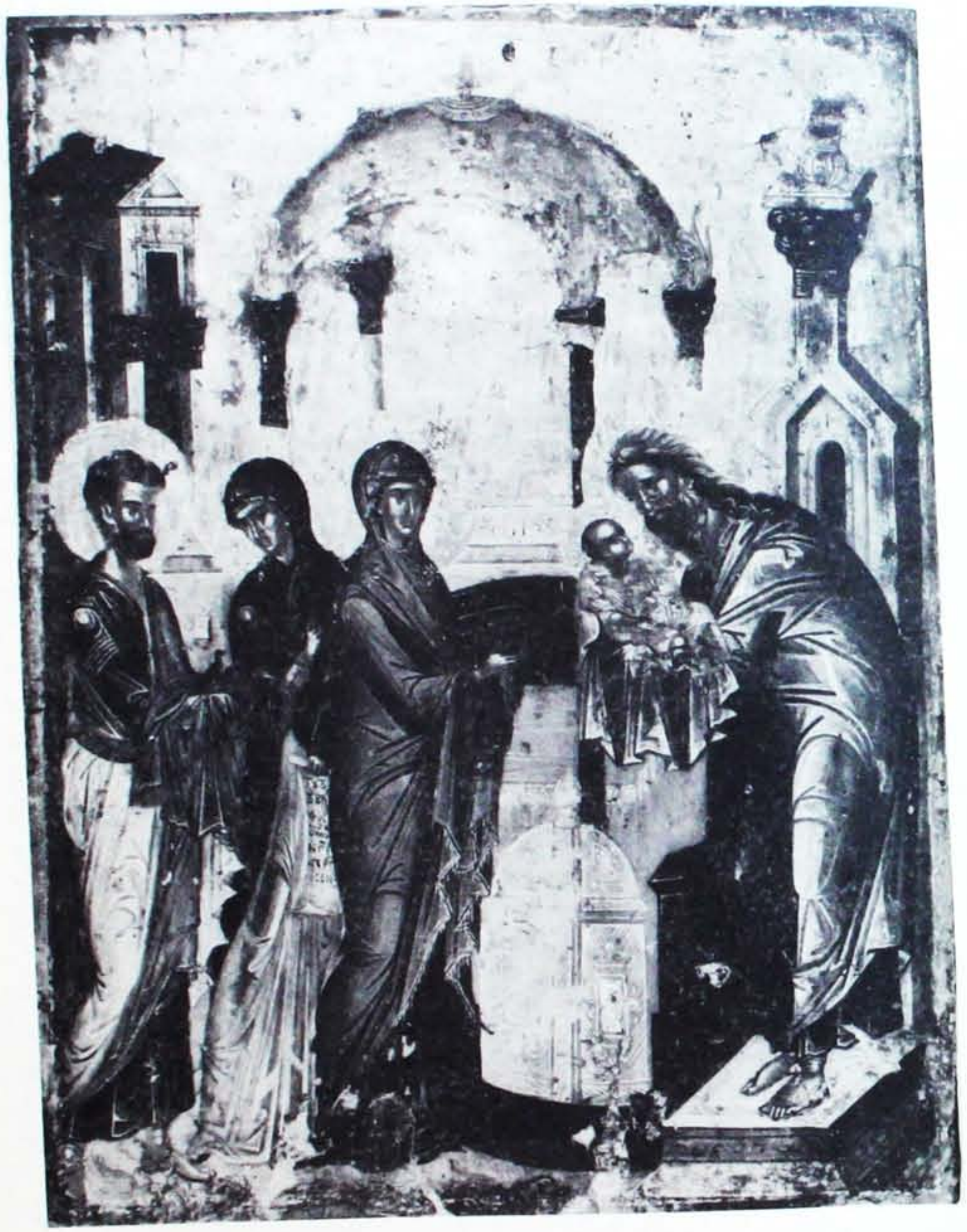

Обр. 6. Сретение. Икона от манастира Ставроникита (XVI в.)

едната страна и държи с двете си ръце младенеца (обр.6). Съвпадението на изображението на св.Симеон и сцената Сретение с изображението върху печата от крепостта при с.Злати войвода е пълно. Но върху печата не е представено цялото Сретение. Допустима ли е подобна редукция? Няколко паметника от по-късно време ни позволяват да отговорим положително на този въпрос. Това са едно изображение от манастира Врондисиу (*Βροντισίου*) на остров Крит от XIV в.[10] (обр.7), една руска икона от първата половина на XV в.[11], едно изображение от манастира Воронец в Румъния (1530 г.)[12], една икона от XVI в., приписвана на Михаил Дамаскин [13] (обр.8) и царски двери от 1773 г., намиращи се в манастира Хилендар [14]. Всички те ни представят само-

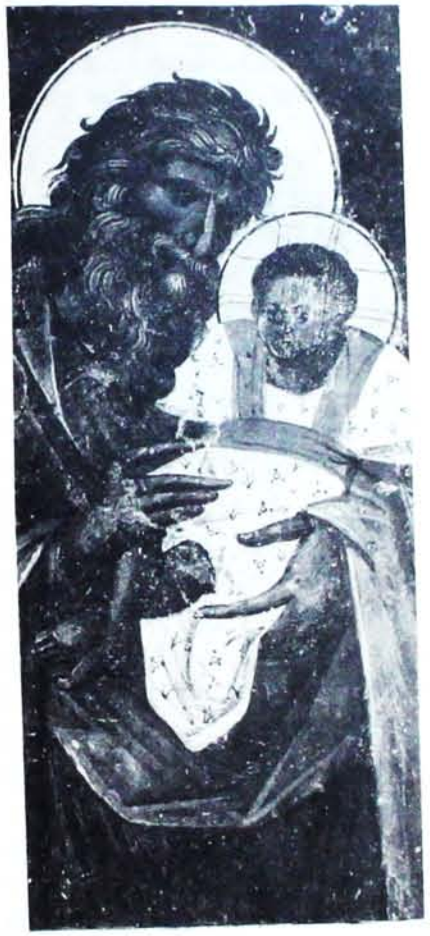

Обр. 7. Св. Симеон Богоприимец с младенеца Христос. Стенопис от манастира Врондисиу (XIV в.)

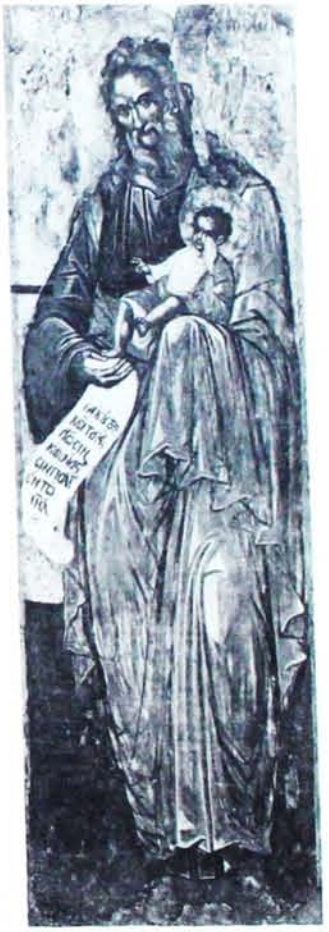

Обр. 8. Св. Симеон Богоприимец с младенеца Христос. Икона от XVI в., зограф Михаил Дамаскин (?)

стоятелно изображение на св.Симеон Богоприимец с младенеца.

Фактът, че въпреки редкостта си изображението на св.Симеон с младенеца е известно след XIV век в почти целия православен свят, говори, че вероятно първообразът на това изображение е създаден преди това в някой голям художествен център. Най-вероятно този център е бил Константинопол. Стиловите особености на изображението върху печата от крепостта при с.Злати войвода, което се явява най-ранното изображение от този тип, подкрепят подобно предположение. Въпреки малките размери на печата, изображението внушава впечатление за монументалност. Прецизната моделировка, правилните пропорции, изящната композиция, общата изисканост навеждат на мисълта, че матриците за печата на Симеон Карантин са изработени в някое от ателиетата на византийската столица.

Невероятно би било да допуснем, че изображението на св.Симеон Богоприимец с младенеца е било създадено специално за печата от крепостта при с.Злати войвода. Подобно твърдение би влязло в противоречие с методологическите достижения на съвременното изкуствознание. В науката е възприето като безспорно и е доказано на базата на многоброен материал, че художествените произведения, свързани с култа към светците, се създават първоначално за нуждите на храма, в който се пазят техните мощи, и едва след това придобиват по-широка популярност. За да се извършват предвидените от канона служби в чест на светеца, се създават (или преработват) жития и химнографски произведения[15], а за да се създаде подходящата тържествена обстановка, се изработват произведения на изкуството, които са свързани с култа към светеца[16]. Върху раклата, в която били положени мощите[17], върху богато украсените тъкани, които покривали тази ракла[18], върху някои разположени в непосредствена близост икони[19] и сред фреските, които декорирали стените на храма[20] можел да бъде представен образът на светеца или сцени от неговия живот и чудеса.

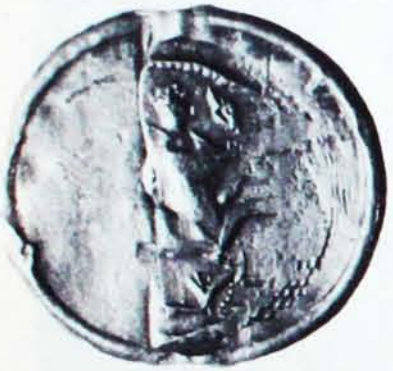

Обр. 9. Морски кентавър. Оловен печат от Преслав

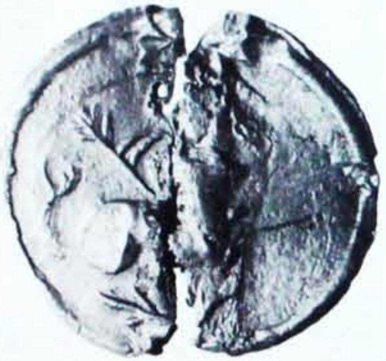

Обр. 10. Морски кентавър. Оловен печат от Преслав

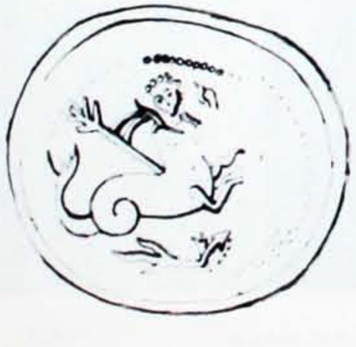

Обр. 11. Морски кентавър. Възстановка на изображението

Знаейки всичко това нека се върнем към печата от крепостта при с.Злати войвода. Можем да считаме за безспорно, че притежателят на печата Симеон Карантин е считал за свой светец-закрилник св.Симеон Богоприимец. През средновековието практиката да се почита едноименният светец е често срещана. Нещо повече, името на новороденото нерядко се е определяло в зависимост от името на светеца, чиято памет се чества в деня на радостното събитие. От деня на раждането си до своята кончина, средновековният човек чувствал невидимото покровителство на своя патрон и правел всичко възможно за да му се отблагодари. Симеон Карантин едва ли е правел изключение. Той вероятно добре е познавал и е изпитвал особено почитание към онези храмове, в които се пазели мощи на неговия небесен покровител. От изворите са ни известни два такива храма, като при това и двата се намират в Константинопол — църквата на манастира „Св.Богородица Одигитрия“, където в открит ковчег се пазело тялото на ерусалимския старец[21], и църквата на манастира „Св. Богородица Перивлепта“, където се пазела едната му ръка[22].

С голяма доза вероятност можем да допуснем, че поне в единия от тези два храма ще да е имало изображение на св.Симеон Богоприимец с младенеца, което е послужило като модел за печата на Симеон Карантин. А това означава, че печатът от крепостта при с.Злати войвода ни дава възможност да реконструираме ранната фаза на създаване на самостоятелното изображение на св.Симеон Богоприимец с младенеца и по този начин да допълним представата си за изобразителния репертоар на византийското изкуство през епохата на Комнините.

2. Морски кентавър

Второто изображение, на което ще се спрем, се среща върху два печата, намерени в Преслав. Първият е с полеви номер 18305 и има размери 25 х 26, 5 мм (20 мм на вътрешното поле) и дебелина 3 мм. Вторият печат има полеви номер 17561 и размери 24 х 25 мм (20 мм на вътрешно поле) и дебелина 2 мм. Двата печата са направени с една и съща двойка матрици[23].

Двата печата са лошо запазени, но съпоставката между тях дава възможност да се реконструира сравнително точно видът на един добре направен с тяхната матрица печат. Върху едната страна на печата е изписано името на собственика — Михаил, протоспатарий и стратег (?). Другата страна е заета от изображението на морски кентавър, представен в галоп надясно. Фантастичното животно има глава и торс на мъж, туловище и предни крака на кон и задница на риба. На рамото си морският кентавър носи лък (?) и колчан, от който се подава пернатият край на една стрела. И на двата печата ръцете на морския кентавър са почти изцяло унищожени. В долната част на изобразителното поле, под фантастичното животно, има стилизирана клонка (палмета?)(обр.9-11).

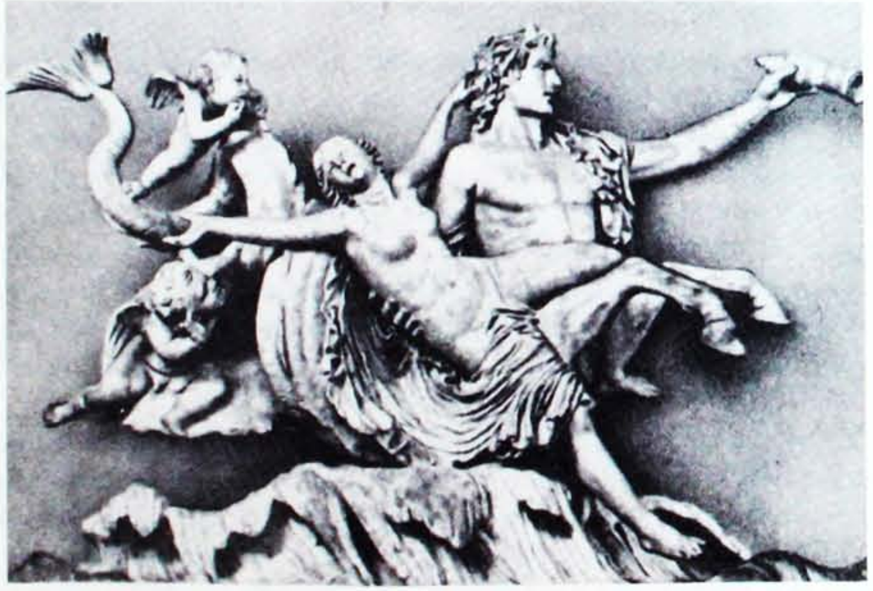

Обр. 12. Тритон и нереида. Римско мраморно копие на гръцки оригинал от II-I век пр.н.е. Рим, музей на Ватикана

Доколкото ни е известно, печатите от Преслав с изображение на морски кентавър представляват засега уникален случай в средновековната сфрагистика. Още по-съществено е, че такива изображения липсват и в другите видове и жанрове на византийското изкуство[24]. Възниква въпросът — как бихме могли да обясним появата на морски кентавър върху двата печата от Преслав? Какво е значението на това изображение?

За да отговорим на тези въпроси, е необходимо да се върнем назад в историята на изобразителното изкуство. Морският кентавър (*ἰχθοκένταυρος* — гр. рибокентавър) се появява в изобразителното изкуство през елинистичната епоха[25]. Митологичният образ на това фантастично същество не е съвсем ясен, въпреки че понякога то се отъждествява с Тритон[26]. От запазените изображения е видно, че морският кентавър бил възприеман през античността като божество или полубожество, влизащо в свитата на Нептун (Посейдон). Най-често се среща в сцени, представящи триумфа на Нептун и раждането на Венера. Морският кентавър често държи в ръцете си различни атрибути — весло, котва, различни музикални инструменти, раковини и т.н. Често той носи на гърба си Нереида (обр.12). В сцените, където срещаме морския кентавър, се появява и друго фантастично същество — морският кон. Той има предна част на кон и задница на риба. Сходството между двете същества е не само морфологично (разликата е само в заместването на конската глава с човешки торс), но и на функционално ниво. В изображенията на триумфа на Нептун и раждането на Венера морският кентавър и морският кон са взаимозаменяеми или пък съществуват редом. Очевидно през античността тези две фантастични същества са били считани за много близки и са били отъждествявани едно с друго.

Средновековната култура наследява от античността нейния реален и фантастичен бестиарий. През средновековието последният е лишен от своята митологична основа и е преосмислен в символико-алегоричен план според нуждите на християнската идеологема. Значителна крачка в тази посока представлява създаването през II век от н.е. на т.нар. Физиолог—съчинение, в което от позициите на християнския алегоризъм се описват нравите и външният вид на множество реални и фантастични животни. Това назидателно литературно произведение, предназначено за широк кръг читатели, придобива значителна популярност през средновековието. То оказало значително въздействие както върху начина на мислене на средновековния човек, така и върху изкуството. В многовековната си история Физиологът претърпял три основни редакции. Първоначалната, Александрийска редакция била преработена и допълнена с нови глави вероятно през XI век (т.нар. Византийска редакция). Век по-късно се появила т.нар. Псевдовасилиева редакция на Физиолога[27].

За нас особено интересна е Византийската редакция. В нея е включена глава, в която се разказва за едно фантастично животно, наречено Ендроп, имащо, според нас, пряко отношение към изображението на морски кентавър от печатите в Преслав. Ето съдържанието на тази глава според руски ръкопис от началото на XVI век: „[Ендропът — б.м.,Г.Г.] от пояса и нагоре има образ на кон, а под пояса — образ на рибата кит. Плава в морето и е войвода на всички риби. На края на морето стои златна риба и не мърда от мястото си, за да не попадне на рибари по пътя към водния кон. А той, като войвода на рибите, отива на края на земята при тази златна риба. Целува я, а след това я целуват всички риби самци. И си отиват обратно — първо самците, а след това самките. И самците мятат семето си, а самките, които вървят след тях, го приемат и стават плодни. И след седем дена раждат. Когато те [рибите-б.м.,Г.Г.] отиват на края на земята, рибарите поставят мрежите си по пътя на рибите. Но когато са плодни — не ги ловят.

Така се тълкува водният кон. Мойсей започна пророчества. Морето е целият свят, а рибите — хора. Златната риба се тълкува като входът на правата вяра. Отиват първо пророците и се приобщават към Светия дух. Хората се приобщават към учението на пророците и от тях получават духовна благодат. Рибарите са бесовете. Мрежите пък са пагубата и грешните желания. Ако не се следва водният кон, тоест Мойсеевият закон, то тогава се отделят [рибите-б.м.,Г.Г.] и попадат в мрежите на онези рибари и погиват. А вървящите след пророците няма да настигне никаква мрежа“[28].

В други ръкописи можем да открием малко по-различни тълкувания на Ендропа (морския кон): „Ендропът е църковният учител, рибите са хората. Златната риба е вярата на християнското кръщение. [Тези, които] се покланят са идващите в църква. Човече, царя почитай през деня, а на бога се моли нощем. Защото царят съди тялото, а Бог съди душите. Угодил ли си на Бога, и царят ще те почете“[29]. Или пък: „Така и ти, неразумни човече, по-добър те е сътворил Бог от всички твари. Каквото и да правиш, за Бога мисли и в църква ходи на обновление. Бедните не презирай, братята си не опечалявай. На нашия Бог слава во веки“[30].

Въпреки различията, които съществуват в тълкуването на Ендропа, според различните преписи на Физиолога, може да бъде проследена една обща за всички тълкувания линия на интерпретиране. Преди всичко ясно е, че фантастичното животно полу-кон — полу-риба е било считано за положителен персонаж, за разлика например от кентавъра, който е обрисуван във Физиолога определено негативно. Второ, от тълкуванията на Ендропа става ясно, че през средновековието той е бил възприеман като алегорично изображение на духовния водач, който приобщава вярващите към даровете на православната вяра и им помага да избягат от мрежите на Сатаната. Поради това образът на Ендропа е бил възприеман в един определено апотропеичен план.

Можем да твърдим с голяма доза вероятност, че протоспатарият и стратегът Михаил е искал върху печатът му да бъде изваян именно образът на фантастичното животно Ендроп. Поставяйки това изображение върху печата си Михаил би се самообозначил като една от рибите, които Ендропът предвожда, и по този начин би демонстрирал принадлежността си към православието. Но създаването на образа на Ендроп било трудна задача за майсторите, които трябвало да приготвят матриците за печата, преди всичко поради това, че във византийското изкуство не съществувала утвърдена иконографска сфера за изобразяването на това животно. За да се справят с поръчката, майсторите трябвало да се обърнат (може би по съвета на собственика на печата) към традициите на елинистичното изкуство[31]. А там, както видяхме, морският кон и морският кентавър са тъждествени, препокриващи функциите си, фантастични същества. Следвайки елинистичната традиция в отъждествяването на морския кон с морския кентавър, византийските майстори на матриците за печата на Михаил предпочели да представят Ендропа в по-ефектния образ на морски кентавър, въпреки че изображението на морски кон би било по-близко до описанието на Физиолога.

Вероятно не без значение при този избор е бил и личният вкус на поръчителя. Съдейки по изображението върху печата протоспатарият и стратегът Михаил бил поклонник на античното изкуство и култура. Това не бива да ни изненадва. Увлечението по античността е често срещано явление сред византийската интелигенция[32]. Поставяйки върху своя печат Ендроп в образа на елинистичен морски кентавър, Михаил имал рядката възможност да изрази пристрастието си към тази „мода“ на своето време, като в същото време демонстрирал принадлежността си към православието — жест, който му осигурявал защита от нападките на пуритански настроение защитници на ортодоксията33.

Разгледаните в настоящата статия изображения на св.Симеон Богоприимец с младенеца и на морски кентавър представляват само малка част от изобразителния фонд на средновековните печати. Те обаче показват колко разнообразни проблеми поставят подобни изображения. Едва ли би било преувеличено твърдението, че в изображенията по печатите е закодирана цялата идейна палитра на византийската духовна вселена — от владетелската и църковната идеология, през изтънчеността на интелектуалния елит, до непосредствената религиозност на по-широките аристократични кръгове.

В изображенията по печатите се съдържа важна информация за средновековната култура и пълноценното усвояване на тази информация тепърва предстои.

БЕЛЕЖКИ

[1] Печатът е непубликуван. Сърдечно благодаря на колегата Иван Йорданов, който ми обърна внимание върху този печат и ме запозна със своите проучвания за него.

[2] Мифы народов мира. Т. 2. М., 1982, 604-605.

[3] Ђорђевић, И. Свети Христофор у српском зидном сликарству средњег века. — Зограф, 11, 1980, 63-67.

[4] Пак там, сл. 1.

[5] Пак там, сл. 2.

[6] Ждраков, З. За западната иконография на св. Христофор от църквата „Св. Петър и Павел" в Търново. — Изкуство, 1990, № 9-10, 42-47.

[7] Щепкина, М. Миниатюры Хлудовской псалтыри. М., 1977, с. 163 об.

[8] От описанието на пътешествието на поклонничката Силвия в Ерусалим е видно, че през IV век Ерусалимската църква вече празнува празника Сретение. Виж Покровский, Н. Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских. С. — Петербург, 1892, с. 102, бел. 1. Както свидетелства византийският хронист Георги Амартол, той бил възприет от Константинополската църква по времето на император Юстин I (518-527). — Пак там, с. 102, бел. 1. Сведение, че празникът Сретение Господне бил вече включен в списъка на т.нар. Големи празници ни дава Йоан от Евбея (VIII в.). Виж Millet, G. Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècle d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos. Paris, 1916, p. 23.

[9] Покровский, Н. Цит. съч., 105-106.

[10] Χατζηδάκη, Μ. Τοιχογραφί εσ στήν Κρήτη. – Κρητικά Χρονικά ΣΤ', 1952, σελ. 71 κ.ε.; Ψιλάκη, Ν. Τα μοναστήρια τῆσ Κρήτης. Αθήνα, 1986, σελ. 75, πιν. 4.

[11] Антонова, В., Н. Минева. Каталог древнорусской живописи. Т. 1: XI — начало XVI века. М., 1963, с. 313, № 254, ил. 202.

[12] Ştefanescu, L. L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Paris, 1929, Album — pl. 42.

[13] Βυζαντινή και μαιταβυζαντινή τέχνη. Αθήνα, 1986, σελ. 138, πιν. 142.

[14] Bogdanović, D., V. Djurić, D. Medaković. Hilandar. Belgrad, 1978, Abb. 155.

[15] Кожухаров, Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. — В: *Търновска книжовна школи.* С., 1974, с. 251.

[16] Бакалова, Е. Житиеписно повествование и изобразителна интерпретация. — Старобългарска литература, 25-26, 1991, 175-176.

[17] Като пример бихме могли да посочим изображението на св. Агнеса(?) върху олтар над гроба на светицата (IV век) — виж Grabar, A. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. T. 2. Paris, 1946, p. 106, n. 2, Album: pl. XXXII 12; един релеф от V в., съхраняван в музея към катедралата в Трир, който изобразява пренасянето на мощите на неизвестен светец и вероятно е представлявал част от украсата на ковчега на светеца — виж Grabar, A. Op. cit., Album: pl. LXX; саркофагът от ср. на XIII в. на св. Теодора в Арта — виж Grabar, A. Sculptures byzantines du Moyen âge. T. 2: XI-XIV s. Paris, 1976, pl. CXXI, 144-145; раклата с мощите на св. Йоан Нови Сучавски — виж Бакалова, Е. Цамблаковото „Мъчение на св. Йоан Нови Сучавски" в румънската монументална живопис от XVI-XVII в. — В: *Търновска книжовна школа.* Паметници, поетика, историография. В. Търново, 1989 (под печат); раклата на св. Симеон Богоприимец в Задар — виж Petricioli, I. St. Simeon's shrine in Zadar. Zagreb, 1983.

[18] Маясова, Н. Древнерусское шитье. М., 1971, с. 7, 11-12, 27, 29-30, 33, ил. 7, 43, 48, 49, 55.

[19] Ђурић, В. Икона светог краља Стефана Дечанског. Београд, 1985, с. 29; Антонова, В., Н. Мнева. Цит. съч., с. 245; Кочетков, И. Иконописец как иллюстратор жития. — Труды Отдела древнерусской литературе, 36, 1981, 329-347.

[20] Например изображенията на св. Димитър в мозайките от църквата „Св. Димитър" в Солун — виж Grabar, A. Martyrium, T. 2, 119-122; изображението на св. Лука сред мозайките на манастира „Хосиос Лукас" във Фокида — виж: Лазарев, В. История византийской живописи, Т. 2. 2 изд., М., 1986. Таблицы: илл. 154; изображенията на св. Неофит в стенописите от неговата килия — виж: Mango, C., E. Hawkins, The hermitage of St. Neophytos and its wallpaintings. — DOP, 20, 1966, 119-206; сцените от житието на св. Иван Рилски в параклиса на Хрельовата кула в Рилския манастир — виж Прашков, Л. Хрельовата кула. С., 1973, 51-60; Бакалова, Е. Към интерпретацията на най-ранния житиен цикъл за Иван Рилски в изобразителното изкуство. — В: *Кирило-Методиевски студии.* Т. 3. 1986, 146-153; и др..

[21] За това споменават Антоний от Новгород (след 1200 г.) — виж de Khitrowo, B., Itinéraires russes en Orient. Osnabrück, 1966, p. 99 и Аноним от 1424-1453 г. — виж de Khitrowo, B., Op. cit., p. 229.

[22] За това споменават Стефан Новгородски (около 1350 г.) — виж de Khitrowo, B., Op. cit., p. 122 и Александър (1393) — виж de Khitrowo, B., Op. cit., p. 163.

[23] Виж Йорданов, Ив. Печатите от стратегията Преслав (под печат), № 364-365. Сърдечно благодаря на колегата Йорданов, който ми обърна внимание върху тези печати и ми предостави резултатите от своите още непубликувани изследвания.

[24] Докато изображенията на кентаври са сравнително чести в средновековното изкуство — виж Даркевич, В. Светское искусство Византии. М., 1975, 196-200, то, доколкото ни е известно, в литературата няма упоменавания за изображения на морски кентавър.

[25] Виж статията на Lamer за Ichthyokentauros в Paulys. Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Bd. 9/1, 830-843.

[26] Виж статиите за Тритон в *Мифы народов мира.* Т. 2. М., 1982, с. 526; В: Ausfürliches Lexicon der griechischen und ömischen Mythologie. Bd. 4/2, 1150-1207; В: Paulys. Op. cit. Bd. 13, S. 266.

[27] За Физиолога виж Карнеев, А. Материалы и заметки по литературной истории Физиолога. СПб., 1890.

[28] *Памятники литературы древней Руси.* Т. 3: XIII век. М., 1981, 482-483

[29] По ръкопис от XVI век Cod. slav. 149 от Виенската национална библиотека. Преводът е направен от Ана Стойкова, на която благодаря сърдечно за ценните съвети

и отзивчивостта, с която ми предостави свои непубликувани още изследвания върху Физиолога.

[30] По ръкопис № 38 от 80-те години на XVI век, съхраняван в Народната библиотека в Белград. Преводът е на Ана Стойкова.

[31] Непропорционално големият размер на стрелата, която носи морският кентавър от печата, говори в полза на подобно предположение. Съзнателно или поради недоразбиране на използвания античен образец, византийските майстори са заменили веслото — един традиционен за изображението на морския кентавър атрибут, със стрела.

[32] Много византийски автори проявяват жив интерес към художественото наследство на античността. Като примери бихме могли да споменем имената на Фотий, Михаил Псел, Йоан Цец, Теодор Продром, Евстатий Солунски и др. Жив интерес съществува и към изобразителното изкуство в античността. Особено ярко той е проявен в приложните изкуства. Съществуват цяла група предмети с изображения, вдъхновени от митологични сюжети — виж Mazulevitsch, L. Byzantinische Antike. Berlin-Leipzig, 1929. Срещаните върху тези паметници изображения се осмислят в духа на християнската идеология. Така например изображението на Белерофонт символизира борбата на доброто и злото, а изображението на Нереида, яздеща фантастичен лъв, е съпроводено с цитати от псалми — виж *Культура Византии.* IV — первая половина VII в. М., 1984, 604-606; Brandenburg, H. Bellerophon Christianus. — Römische Quartalschrift, 63, 1968, 49-55.

[33] Опасността от подобни нападки била съвсем реална. Така например, за да се оправдае от обвинението, че проявява прекалено голям интерес към античността, известният византийски писател от XII век Теодор Продром изтъква в една своя поема, че заимствува от античните автори само онова, което се съгласува с християнската вяра, и отхвърля всичко, което ѝ противоречи. Виж *Культура Византии.* Вторая половина VII-XII в. М., 1989, 210-214.

ZWEI SELTENE ABBILDUNGEN AUF BYZANTINISCHEN SIEGELN

Georgi Gerov

Zusammenfassung

Die in der Information behandelten Abbildungen von Hg. Simeon der Gottesempfänger mit dem Jesuskind (auf einem Siegel aus der Festung beim Dorf Slati Voivoda — Bezirk Sliven) und von einem Meerkentaur (auf zwei Siegeln aus Preslav) sind nur ein kleiner Teil von den Kunstgestaltungen der mittelalterlichen Siegel. Sie zeigen aber, was für verschiedenartige Probleme solche Abbildungen stellen können. Es wäre kaum übertrieben die Behauptung, daß in den Abbildungen auf den Siegeln die ganze Palette von Ideen des byzantinischen Geistesweltalls kodiert ist — angefangen bei der Herrschers — und Kirchenideologie, über die Finesse der intellektuellen Elite bis zu der unmittelbaren Religiosität der breiteren Aristokratiekreise.

Die Abbildungen auf den Siegeln beinhalten wichtige Information über die mittelalterliche Kultur und die vollständige Beherrschung dieser Information steht uns noch bevor.

О РЕДКИХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ НА ВИЗАНТИЙСКИХ ПЕЧАТЯХ

Валентина Шандровская

Широта интересов Тотю Тотева определило мое желание предложить для юбиляра эту статью в надежде, что памятники сфрагистики по-прежнему привлекают его внимание.

При изучении византийских печатей всякий раз убеждаешься в правоте Н.П. Лихачева, отметившего, что „для изысканий иконографического характера византийские буллы представляют обширное поле как своим обилием, так и разнообразием находящихся на них изображений“[1].

Наиболее распространен в сфрагистике образ Богоматери, многочисленны ее иконографические типы. Среди хорошо известных существуют и редко встречающиеся композиции, в частности, изображение Богоматери Млекопитательницы — Галактотрофусы и образ сидящей на троне Богоматери Одигитрии.

Разбирая эти типы в „Этюдах по иконографии Богоматери“ В.Н. Лазарев[2] подробно останавливается на их историческом генезисе.

Говоря о происхождении типа Галактотрофусы, он указывает на два вероятных источника. Один из них — эллинистический, второй — египетское искусство. „Очевидно, что именно это искусство сыграло решаущую роль в его формировании“[3].

Вопрос происхождения типа Млекопитательницы и его существования в византийском искусстве был предметом разногласий целого ряда исследователей. Так, Н. П. Кондаков и принявшие его теорию ученые отрицали факт существования, придерживаясь мнения, что тип Галактотрофусы, „фигурирующий в раннехристианском и коптоском искусстве, не получил развития в Византии“[4]. Появление этого типа в итало-критской и русской иконописи они приписывали итальянскому влиянию[5].

Н. П. Лихачев, О. Вульф, Г. Милле, А. Н. Грабар, напротив, приводили доказательства того, „что иконы с изображением Млекопитательницы были известны Византии“[6].

Тип Млекопитательницы — пишет Н.В. Лазарев — был известен в Византии, но „не как установившаяся схема, а как простой жанровый мотив“[7]. Когда художники Египта, впервые использовав этот тип в качестве иконного, заменили „живой жанровый характер иератическими качествами и целомудренной строгостью“ византийцы, отличавшиеся большим консерватизмом, особенно характерным для Константинопольского двора, не приняли его. Этим В.Н. Лазарев объясняет, почему образ Млекопитательницы не получил широкого распространения в византийском искусстве. Византийцы принимали этот тип как своеобразный „иконографический раритет“[8]. Судя по примерам, приведенным исследователем, Галактотрофуса более известна в провинциях и в странах христианского Востока, нежели в Константинополе.

В работе А. Катлера, специально посвященной культу Галактотрофусы в Византии и Италии, подчеркивается, что нельзя говорить только о периферийности. Прежде всего, следует иметь ввиду, что образ кормящей Господа был признан евангельским авторитетом (Лука, гл. XI, 27). Кроме того, сам факт кормления был естественнен и это не могло не находить отражения в произведениях искусства. И хотя, кроме Египта — отмечает автор, нет прямых свидетельств об изображениях Млекопитательницы между V и VIII вв., в письменных памятниках этого времени сохранились тексты, указывающие, что сюжет был хорошо известен. В них подчеркивалась достоверность земной жизни Христа.[9] Примером может служить послание папы Григория византийскому императору Льву Исавру (717-741), обнародванному в деяниях VII Вселенского собора, где идет речь об изображении „Святой Матери, держащей в руках нашего Господа и Бога и кормящей его своим молоком“[10].

В противоположность высказыванию Н.П. Кондакова, что „о типе Богоматери Млекопитательницы можно говорит только с XIII в.“[11],

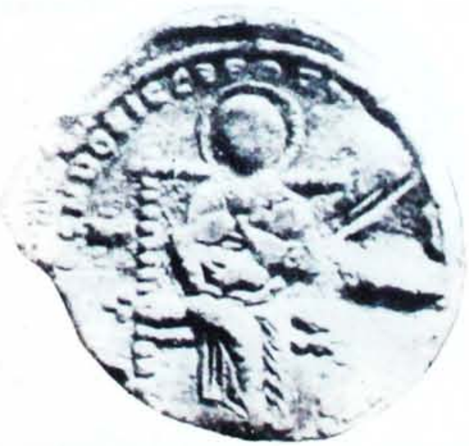

Рис. 1. Печать Романа, митрополита Кизика и синкелла

А. Катлер говорит, что „Галактотрофуса была не только одним из излюбленных изображений не позже, чем в IX в., но она культивировалась в самом сердце столицы“[12].

Что касается изображения Галактотрофусы на византийских печатях, то В.Н. Лазарев и А. Катлер приводят моливдовул, заказчиком которого был Роман, митрополит Кизика и синкелл, чтобы засвидетельствовать бытование типа Млекопитательницы в XI в.

Печать, которая происходит из бывшего собрания Н.П. Лихачева, была им издана в монографическом исследовании „Историческое значение итало-греческой иконописи“[13] (рис. 1).

На широком троне с прямоугольной спинкой сидит Богоматерь. Ее приземистая фигура дана в фас, сдвинутые вместе ноги немного повернуты вправо. Очертания ног в какой-то степени формируют складки одежды. Левой рукой Мария поддерживает спинку полулежащего на ее коленях младенца, правой придерживает его ножку. Голова младенца обращена вправо, его левая ручка упирается в грудь матери, ножки согнуты в коленях. Кроме обычных титлов Богоматери: МР ΘΥ, дана круговая надпись: +Κ(*ύρι*)*ε ὁ* Θ(*εόσ*) *μου βοήθει μου, ὁ είσ δε ἐλπί*[*ζων οὐκ ἀπο*] *τ*[*υ*] *γχάνει* — „Господи, Боже мой, помоги мне, да не потерпит неудачу надеющийся на тебя“.

Н.П. Лихачев писал, что по внешнему виду и стилю печать должна относиться к эпохе до правления Палеологов. Наличие параллельных экземпляров уточняют датировку. В. Лоран в корпусе печатей церкви[14] относит печать ко второй половине XI в. Моливдовул, изданный Г. Закосом[15], датирован В. Зайбтом третьей четвертью XI в.[16] В Эрмитаже хранятся две печати с изображением Млекопитательницы. Одна из них под шифром М-2926[17] поступила в музей из Русского Археологического Института в Константинополе. По сравнению с рассмотренной выше печатью Романа она имеет некоторые отличия: удлиненные пропорции фигуры Богоматери, сидящей не прямо, а слегка повернувшись в сторону. По иному переданы складки одежды, прикрывающей ноги (рис. 2).

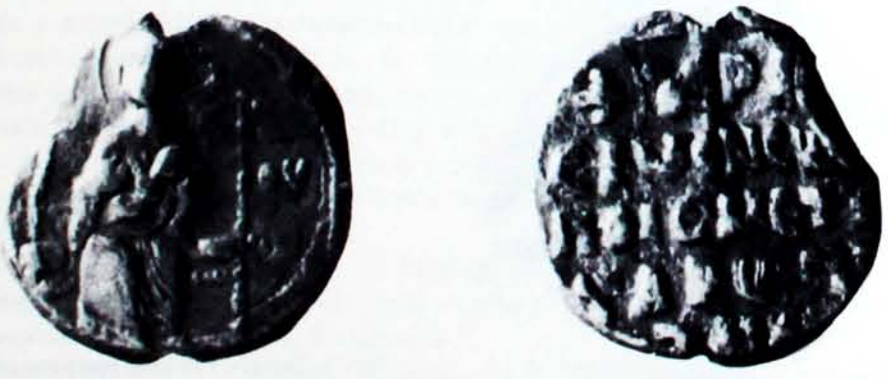

Рис. 2. Печать Герасима Таронита (лицевая и оборотная стороны) М-2926

На обороте печати надпись в пять строк:

+ ΓΕΡΑ	+*Γερά*
CIMONCK.,	*σιμον σκ*[*έ*]–
ΠΟΙCΜΕΤ..,	*ποισ μέ τ*[*όν*]
ΤΑΡΩΝ.,	Τ*αρων*[*ί*]–
ΤΗ.	*τη*[*ν*]

— „Защити меня, Герасима Таронита“.

Герасим Таронит — представитель известного армянского рода Таронитов[18]. Он известен лишь благодаря дошедшей от него печати[19]. Отсуствие титула и должности показывает, что печать не была официальной.

Схожесть исполнения этого моливдовула и печати Романа, митрополита Кизика, как мне кажется, сближает их датировку: вторая половина XI в.

Владельцем второй печати, как свидетельствует легенда реверса, был Михаил Офрида, вест, судья вила и императорский нотарий эфора. Печать издана Н.П. Лихачевым (она происходит из его коллекции) в работе „Моливдовулы греческого Востока“[20]. „По положению младенца и руки Богоматери надо думат, что на печати мы имеем редчайшее в византийском искусстве изображение богородицы Млекопитательницы“ — отмечал автор[21] (рис. 3).

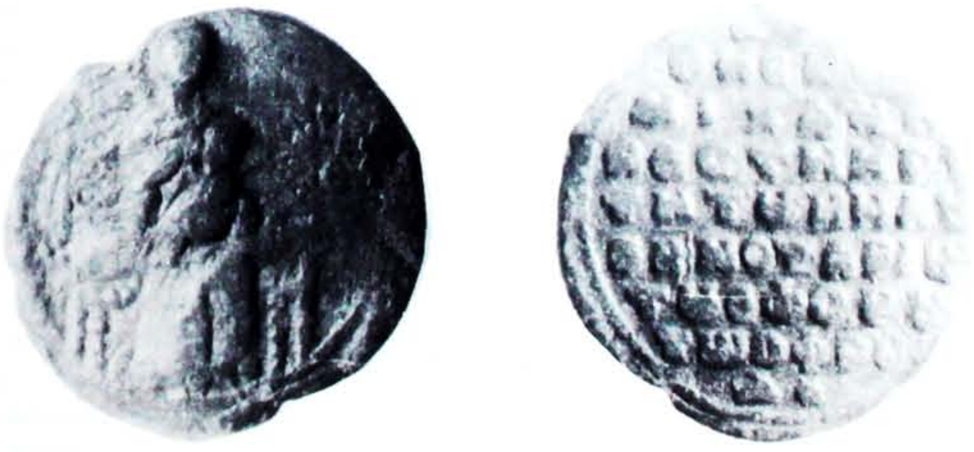

Рис. 3. Печать Михаила Офриды (лицевая и оборотная стороны) М-8043

Богоматерь сидит на троне с высокой изукрашенной спинкой, верх которой, скорее всего, не завершается прямой линией. Лицо Марии передано почти в фас, фигура несколько повернута в сторону. Правая рука на груди, левая поддерживает младенца, сидящего у матери на коленях. По сторонам от изображения Богоматери титлы. Младенец дан в полуоборот, окруженная нимбом голова повернута вправо.

Печать отличается высоким мастерством исполнения. Владелец моливдовула, скорее всего, имел отношение к столице и, быт может, столичный гравер изготовил для него матрицу.

Н.П. Лихачев датировал печать XII в. В своем комментарии к печати[22] я высказала предположение об идентификации Михаила Офриды с судьей Офриды, упоминаемом в юридическом памятнике XI в. — „Пире" и с судьей Офридой, противником Иоанна Ксифилина, о котором рассказывает Михаил Пселл. В том случае, если идентификация верна, моливдовул следует относить не к XII в., а к XI в. В работе А. Катлера речь идет о двух Офридах. Разделяя их друг от друга почти на поколение, он отождествляет собственника печати с более молодым из них — Офридой, судьей из „Пиры" и датирует печать периодом между ок. 1060 и ок. 1085 гг.[23]

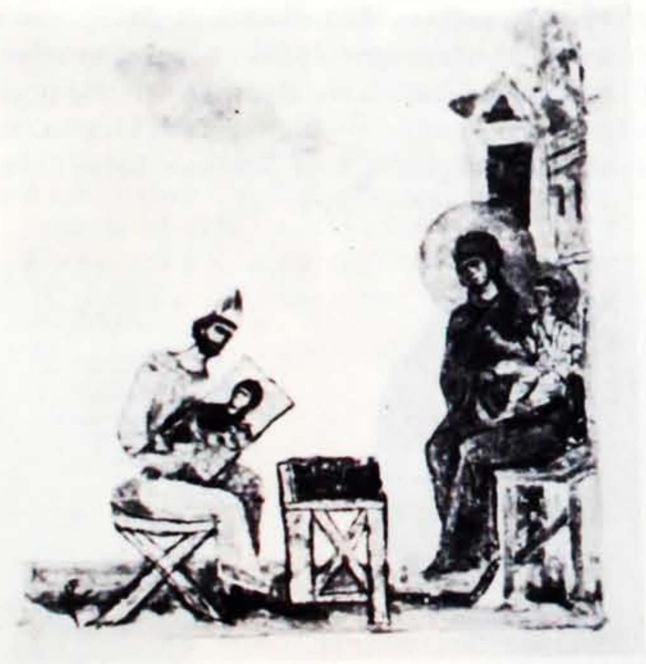

Рис. 4. Миниатюра из Гомилий Григория Назианзина

Итак, несмотря на некоторое различие в передаче композиции на рассмотренных выше печатях, несомненно, что выбор образа Млекопитательницы отражал хорошо известный иконографический тип. Хотелось бы в позе сидящего, а не полулежащего младенца видеть признак константинопольского происхождения типа, но обе позы были зафиксированы и на провинциальных памятниках.

К числу редко встречающихся изображений относится образ Богоматери на троне с младенцем, сидящем на ее левой или правой руке или колене. „В средневизантийском искусстве имеются уже изображения сидящей Одигитрии во многих произведениях миниатюрной живописи и прикладного искусства, так что это позволяет заключать о существовании какого-то лежащего в их основе весьма чтимого оригинала"[24].

Сидящую Богоматерь Одигитрию можно видеть, например, на миниатюре из Гомилий Григория Назианзина, находящейся в Библиотеке греческого патриархата в Иерусалиме (3/4 XI в.). Сюжет миниатюры основан на апокрифическом рассказе о том, как евангелист Лука, владевший ремеслом живописца, желая увековечить образ Богоматери, стал писать с нее икону[25] (рис. 4).

Образ сидящей на троне Богоматери Одигитрии не был признан византийским столичным искусством и встречается в нем крайне редко. В.Н. Лазарев рассматривает этот тип как сиро-египетский и дает примеры его широко распространения в восточнохристианском искусстве, где сирийская традиция была особенно устойчива, в частности на Кавказе[26]. Известны армянские надгробья VI-VII в., рельефы, миниатюры[27]. Тип сидящей Одигитрии можно видеть и на многочисленных памятниках Грузии. В качестве одного из примеров В.Н. Лазарев указывает на Кинцвисскую фреску, которая „занимая самое почетное место в росписи церкви свидетельствует от том, сколь почитался в Грузии тип сидящей Одигитрии, не встречающийся в росписях византийских церквей X-XIII вв."[28]. Этот образ многократно представлен в произведениях чеканного грузинского искусства, таких как триптихи из Чукули и Джахундери, чеканная икона из Лагурка (Сванетия), знаменитый золотой потир Баграта III из Бедия (все они X в.)[29].

Число византийских печатей с Одигитрией на троне невелико. Прежде всего, это печать константинопольского патриарха Николая. Экземпляр печати, хранящийся в Византийском музее в Афинах, был неоднократно издан[30] и приписывался одними издателями Николаю I, другими Николаю II Хрисовергу. Изображение на печати рассмотреть трудно, ибо моливдовул заштемпелеван другой печатью — Юлиана, митрополита Селевкии, X в. В последней публикации В. Ло-

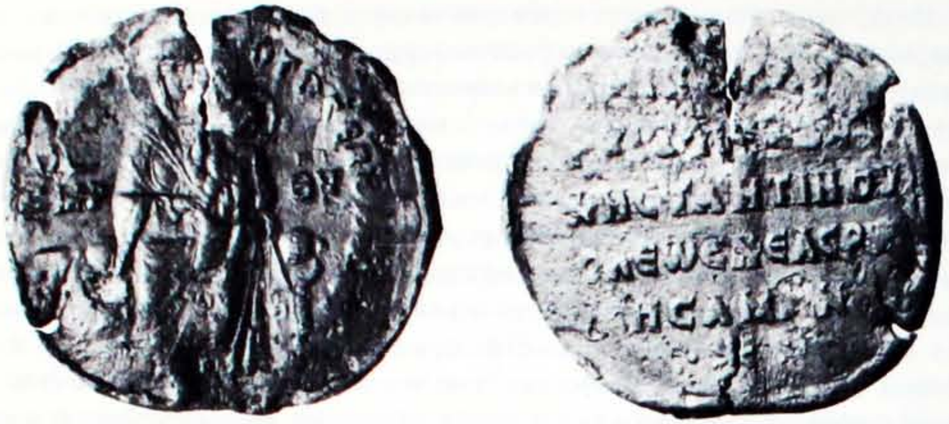

Рис. 5. Печать Николая, архиепископа Константинополя (лицевая и оборотная стороны) М-8237

рана владелец печати отождествляется с патриархом Николаем I. Из двух дат его правления на патриаршьем троне: 901-907 и 912-925 издатель принимает первую[31].

Эрмитаж также обладает печать Николая, патриарха Константинополя[32]. Примечательная особеность этого моливдовула, что он не был заштемпелеван и изображение на аверсе хорошо различимо. Печать издана в монографии Н.П. Лихачева „Моливдовулы греческого Востока“[33] (рис. 5).

На лицевой стороне печати изображение Богоматери, сидящей на троне без спинки, видна подушка по сторонам. Младенец сидит на левом колене Марии, поддерживаемый ее рукой. Лицо Богоматери склонено вниз, голова младенца немного откинута назад, его взор обращен вверх, к матери. Правая ручка Христа поднята в благословляющем жесте, в его левой руке — свиток. По сторонам изображения — титлы: MP-ΘV и круговая надпис: [+ΥΠΕΡ]ΑΓΙΑ ΘΕΟΤΟΚΕ RΟΗΘΕΙ “Пресветая Богородица, помоги“ с продолжением ее на реверсе: +ΝΙΚΟΛΑΩ – [Α]ΡΧΙΕΠΙϹΚΟΠW – [Κ]WΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ – [Π]ΟΛΕWΣΝΕΑΣΡW – [Μ]ΗΣΑΜΗΝ – “Николаю, архиепископу Константинополя, Нового Рима. Аминь.“

Н.П. Лихачев отмечает, что „по типу и по превосходной работе и по своей историчности“ печат „представляет памятник высокого интереса“[34]. Он предполагал, что печат принадлежала патриарху Николаю II Хрисовергу (982-995). Между тем, можно видеть композиционное сходство эрмитажного моливдовула и афинской печати, не исключая использования одной матрицы. В этом случае датировка должна быт пересмотрена. И если прав В. Лоран в хронологической атрибуции афинской печати, то и эрмитажная печать должна быт отнесена к патриаршеству Николая I, но не Николая II.

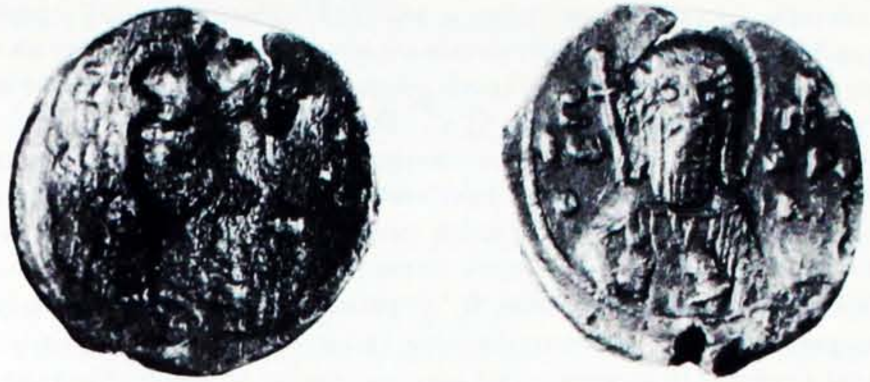

Рис. 6. Печать с изображением Богоматери Одигитрии на троне (лицевая и оборотна я стороны) М-10091

„Убедительным указанием на крайную редкост этого типа является тот факт, что кроме этих двух примеров, изображений сидящей Одигитрии на вислых печатях больше не встречается“ писал В.Н. Лазарев[35]. Это не соответствует действительности, ибо известно еще несколько печатей.

Печать из Эрмитажа под шифром М-10091[36]. Богоматерь изображена сидящей на троне со спинкой. Ее фигура повернута в сторону несколько отодвинутого от нее младенца, которого она держит на правой руке. Перед нами — Богоматерь Одигитрия Дексиократусса. Младенец дан в профиль, его ручка приподнята в жесте благословения. По сторонам изображения Богоматери читаются не только титлы: $\overline{\mathrm{MP}}-\overline{\Theta\mathrm{V}}$, но и ее эпитет: Η – Ο – Δ – ... – ΤΡ – ... = ΗΟΔΗΓΗΤΡΙΑ (рис. 6).

На обороте печати — погрудное изображение Иоанна Предтечи в фас. Его имя читается по сторонам: $\overline{\mathrm{IW}}\quad \overset{\Pi P}{\underset{\mathrm{M}}{\Delta\mathrm{PO}}}$. Лицо с большими глазами навыкате, борода „лопатой“, длинные волосы, переданные надо лбом симметричными кружками. В правой руке процессионный длинный крест, левая рука держит свиток. Печати с изображениями на обеих сторонах нелегко датировать, но я думаю, что моливдовул можно отнести к XI в.

Три печати опубликованы В. Лораном. Одна из них представляет Богоматерь, сидящую на троне с высокой прямоугольной спинкой. фигура Марии немного повернута в сторону. Младенец сидит на правой руке матери, несколько отклонившись от нее, и протягивает к ней ручки, будто обнимая. Печать XI в.[37] На моливдовуле из Британского музея Богоматерь сидит также на троне с высокой прямоугольной спинкой. Младенец на левой руке матери, его правая ручка в жесте благословения. Отвергая прежние датировки (Бэрч — VII-IX в., Г. Шлюмберже — XII в.), В. Лоран датирует печать XI/XII в.[38]

Еще одна печать, изданная В. Лораном, изображает Богоматерь, сидящую на богато декорированном троне. Она держит младенца на правом колене. Он повернулся к матери, чтобы ее обнят. Моливдовул XII/XIII в.[39]

Интересный моливдовул приведен Г. Закосом: Богоматерь, сидящая на троне, держит младенца на правой стороне от себя, не совсем ясно на правой руке или на колене. Левая рука Марии в жесте благословления. Младенец, довольно большой по размеру, дан в профиль, отвернувшись от матери в сторону. Его правая ручка в жесте благословения. Сам издатель не дал датировки[40], но по определению В. Зайбта моливдовул датируется 2/3 XII в.[41]

Было бы интересно сопоставить материал сфрагистики с изображением Богоматери Млекопитательницы и Богоматери Одигитрии, сидящей на троне, с другими памятниками, выходящими за пределы сфрагистики, но это не входило в задачу данной публикации. Мне хотелось, обращаясь к исследованиям В.Н. Лазарева и А. Катлера, расширить их сведения о печатях и, насколько возможно, показать моливдовулы как малые формы искусства.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] Лихачев, Н.П. Историческое значение итало-греческой иконописи. СПб., 1911, с. 37, прим. 3.

[2] Лазарев, В.Н. Этюды по иконографии Богоматери. — В: *Византийская живопись.* М., 1971, 276-281, 299-313.

[3] Там же, с. 276.

[4] Там же.

[5] Там же.

[6] Там же.

[7] Там же, с. 278.

[8] Там же.

[9] Cutler, A. The cult of the Calaktotrophousa in Byzantium and Italy. — JÖB 37, 1987, p. 337 sq.

[10] Айналов, Д. В. Византийские памятники Афона. — ВВ, 6, 1899, с. 75.

[11] Кондаков, Н. П. Иконография Богоматери. Т. 1. СПб., 1914, с. 257.

[12] Cutler, A. The cult..., P. 336.

[13] Лихачев, Н. П. Указ. соч., 162-164, рис. 370-371.

[14] Laurent, V. Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin. T. 5. Part 1, Paris, 1963, 251-252, № 353 (вторая половина XI в.).

[15] Zacos, G. Byzantine Lead Seals. Berne, T. 2. 1984, 398-399, № 879.

[16] Seibt, W. Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisieglen, besonders im 11. Jh. — SBS, 1, Washington, 1987, p. 46.

[17] Печат М-2926. Оттиск смещен в сторону. Размер: дм. 20 мм (общ.). Сохранность: край помят.

[18] Каждан, А. П. Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI-XII вв. Ереван, 1975, 17-25.

[19] Laurent, V. Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine. Athen, 1932, № 595; Каждан, А. П. Армяне..., с. 25, № 22.

[20] Лихачев, Н. П. Моливдовулы греческого Востока. М., 1991, 164-165, табл. LXVIII, 15 (= М-8043).

[21] Там же, с. 164.

[22] Там же, с. 165, прим. 7.

[23] Cutler, A. The cult..., 341-342.

[24] Alpatov, M. Eine abendländische Komposition in altrussischer Umbildung. — Byzantinische Zeitschrift, 30, 1929/30, S. 624.

[25] Вздорнов, Г. И. Портреты новгородских архиепископов в искусстве XIV в. — В: *Древнерусское искусство.* М., 1980, с. 132.

[26] Лазарев, В. Н. Этюды..., с. 303.

[27] Там же, 303-304.

[28] Там же, с. 304.

[29] Чубинашвили, Г. Н. Грузинское чеканное искусство. Тбилиси, 1959, № 45, 48, 55, 56, 90.

[30] Schlumberger, G. Sceaux byzantins inédits. — Mélanges d'Archeologie byzantine. Paris, 1895, 1 sér., 218-219, № 34; Лихачев, Н. П. Печати патриархов константинопольских. — Труды Московского Нумизматического Общества, 2, 1899, 59-60; Konstantopoulos, K. M. *Βυζαντιακά μ ολυβδοβουλλα έ νῶ Εθνικῶ Νομισματικῶ Μουσείῶ ᾿Αυηνῶν.* — Journal International d'Archéologie. 7, 1904, p. 155, № 17; Лихачев, Н. П. Историческое значение..., с. 113, 121, Appendice, c. 18, 8; Laurent, V. Corpus, 5, Part 1, 11-12, № 12; Zacos, G. Op. cit., 12-13, № 10 B; Лихачев, Н. П. Моливдовулы..., с. 83.

[31] Laurent, V. Corpus, 5, Part 2, 11-12, № 12. В. Лоран считает, что сомнение в атрибуции печати Николаю I „не кажется возможным".

[32] Печать М-8237 происходит из Константинополя. Размер: дм. 38 (общ.). Сохранность: помята, разрывы по краю, сквозная вертикальная трещина, повреждена верхняя часть надписи на обороте печати и отдельные буквы на лицевой стороне.

[33] Лихачев, Н. П. Моливдовулы..., 82-83, табл. LXI, 6.

[34] Там же, с. 83.

[35] Лазарев, В. Н. Этюды..., с. 306.

[36] Печать М-10091. Поступила в Эрмитаж из Института истории АН в 1938 г. Размер: дм. 22 мм (общ.). Соохранность: сильно потерта лицевая сторона, сквозная трещина сверху, выщерблена снизу.

[37] Laurent, V. Corpus, 5, Part 2, p. 97, № 1172, p.l. 149, № 1173.

[38] Idem. Corpus, 5, Part 1, p. 50, № 57, p.l. 9.

[39] Ibidem, 684-685, № 875, pl. 119.

[40] Zacos, G. Op. cit., 238-239, № 434, pl. 44.

[41] Весьма благодарна д-ру В. Зайбту (Вена) за это определение.

ÜBER EINIGE SELTENE ABBILDUNGEN AUF DEN BYZANTINISCHEN SIEGELN

Valentina Schandrovskaja

Zusammenfassung

Eine der amrhäufigsten verbreiteten Abbildungen in der Sphragistik ist diese der Muttergottes. Sie ist durch zahlreiche ikonographische Typen belegt. Unter den schon bekannten existieren auch solche, die selten vorkommen, wie z.B. die von der Autorin behandelten Muttergottes Galaktotrophusa und die auf einem Thron sitzende Muttergottes Odigitria.

Bei der Veröffentlichung von einer nicht großen Siegelgrouppe mit ihren Abbildungen, die zu der sphragistischen Ermitagesammlung gehört, analysiert die Autorin die Meinungen von einer Reihe hervorragenden Wissenschaftler wie N.P. Lichatschov, O. Wulf, G. Millet, A. Grabar und W. Lasarev über den ikonographischen Ursprung dieser Abbildungen. Es wäre, nach der Autorin, sehr interessant, wenn die Materialien mit den Abbildungen von der Heiligen Muttergottes Galaktotrophusa und der Heiligen Muttergottes Odigitria mit Denkmälern außerhalb des sphragistischen Bereichs verglichen werden, was nicht Gegenstand der vorliegenden Arbeit ist. Das Wesentliche betrifft die Betrachtung der Siegel mit ihren Abbildungen als Kustdenkmäler.

ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ XII-XIV ВЕК ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ ШУМЕН

Казимир Попконстантинов

Вера Антонова

Широкото разпространение на писмеността и грамотността през XII-XIV век в средновековна България намира своето обяснение в предходните векове, когато преклонението към живото слово и книгата намерили израз в схващането, че всеки народ има право да пише и чете на роден език, право, завоювано от славянството с цената на много усилия. Без да се прекъсват връзките с традициите, създадени през IX-XI век, през време на Второто българско царство се наблюдава още по-широко разпространение на грамотността и писмеността. За това свидетелства, макар и относително, количеството надписи от двата периода — като през първия период те са около 150 срещу близо 400 от Второто българско царство. Анализът на фактите показва, че разпространението на писмеността и грамотността през XII-XIV век се осъществява в две коренно различни по съдържание насоки. Трябва да добавим още, че това е двустранен по социалната си насока процес на бързо и твърде широко за времето си развитие на просветността и книжовността в средновековното българско общество, който от своя страна поставя въпроса не само за грамотността и образованието, но и за двупосочност в отношенията на автора на надписа, от една страна и читателя, от друга, отразяване на техните схващания, настроения, идеи и т.н. Разбира се, отговор на някои от въпросите, вълнували редица поколения изследвачи, дават безбройните надписи, врязани по стените на сгради с различно предназначение, на скалните манастири, върху камъни, керамични и метални съдове, върху тухли и керемиди, върху прешлени за вретено, върху оловни пластини и кръстове и много други, които се откриват в средновековните административни и духовни центрове и средища: Търново, Перник, Червен, Калиакра, Преслав, Шумен и други (Антонова 1965:30; 1967:79; Константинова 1983:68; Маргос 1973:419; Попконстантинов 1980:56).

Предмет на настоящата статия са епиграфските паметници от средновековния Шумен, открити от началото на века до наши дни (Златарски 1901:726; Шкорпил 1905:439; Антонова 1965:32;

Константинова 1983:69). Съвсем ясно е, че в случая нашият преглед не може да обхване изцяло новооткритите надписи с оглед на палеографията, епиграфиката, лингвистиката и историята. Една част от надписите са врязани върху камъни от крепостната стена, църковни и жилищни сгради, върху стените на керамични и други съдове, прешлени за вретено и други предмети от бита, по стените на скалните манастири, опасали средновековния град.

Въз основа на тяхното съдържание и композиция условно разделяме надписите от средновековния Шумен в следните групи: възпоменателни или надгробни надписи; строителни и ктиторски; надписи с летописно съдържание и графити-автографи.

Сред разнообразния епиграфски материал от средновековния Шумен най-стар е надписът с името ОСТРО БОГОIN, който според проф. В. Бешевлиев принадлежи към надгробните надписи (Бешевлиев 1955:282). Надписът е открит по северния склон на крепостта в началото на века, където при направените неотдавна сондажни проучвания се откриват следи от градежи. От надписа са запазени само две думи, на ред 1 ОСТРО (може би ОСТРОМНР) и на р. 2 първобългарската титла ВаГа INОС, предадена в нейната славянска форма БОГОIN, с изписване на Б вместо В, което подсказва, че надписът е на старобългарски. Важна особеност представлява и фактът, че леглото на буквите е запълнено с червена паста, както надписите около Мадарския конник, което заедно с другите особености дава основание да се съгласим с предложената от проф. В. Бешевлиев датировка — втората половина на IX в., което не противоречи на археологическата среда в района и показва, че крепостта е играла важна роля по време на Първото българско царство.

Вторият надпис от тази група също е открит около крепостта и е публикуван от В. Златарски, който го отнася към XV век и изказва предположението, че надписът е двуезичен — на гръцки и старобългарски (Златарски 1901:726; 1902:223). Напоследък А. Маргос направи опит да коригира четенето на В. Златарски, като предлага следния текст: а ПОДНР аСЬ ПНСаХЬ БОГЬ Да ПРОСТН СМНЛа (Маргос 1977:266). А. Маргос неправилно чете началото на текста — А ПОДИР АСЬ. Така би могло да бъде, ако това съобщение е продължение на нещо, казано преди това. Всъщност в началото на р. 1 е изписано името — аПОДРаСЬ , неправилно разчленено и погрешно интерпретирано като съюз а, следвано според Маргос от наречието ПОДНР , една нова форма и местоимението аСЬ . Личното име аПО - ДРаСЬ се среща за първи път в писмените паметници и разширява списъка на собствените имена от този период (обр. 1). По своите

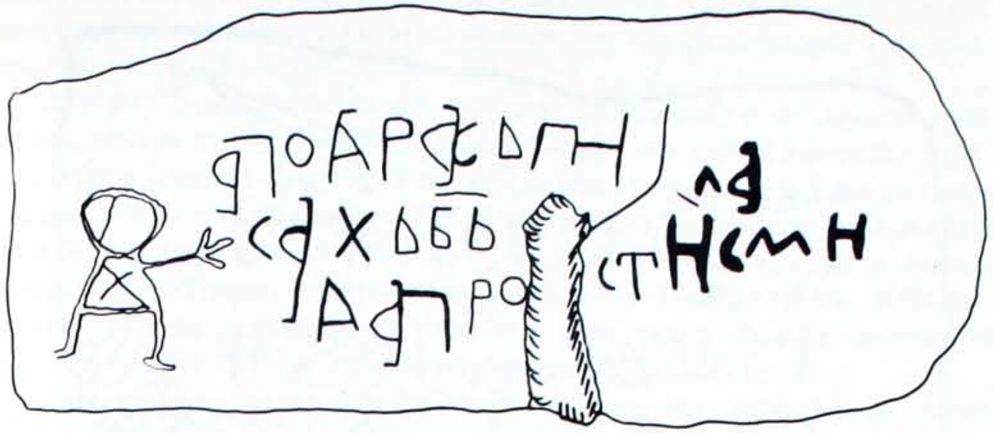

Обр. 1. Надпис с името Аподрась (факсимиле по К. Попконстантинов)

палеографски особености надписът се откроява от останалия епиграфски материал от средновековният Шумен и показва тясната връзка с някои книжовни паметници от този период (XIII-XIV в.).

Откритият в началото на века ктиторски надпис, намерен в насипа на църквата в Подградието на крепостта, е разглеждан неколкократно от В. Златарски и К. Шкорпил. Неотдавна към него се върна и А. Маргос (Маргос 1973:419), който изправи в някои пунктове четенето на този интересен надпис, а в други задълбочи, което налага отново да се спрем на този паметник. Ние ще засегнем само въпроса, дали това са два надписа, оставени от различни автори, или е единен надпис, с основание отнесен от първоиздателите към ктиторските. Известни са елементите, които задължително трябва да съдържа един ктиторски надпис: посочване на обекта, кому е посветен и кой е ктиторът. В нашия случай е отбелязано, че с Божията помощ и воля е построен храм, посветен на Божията майка. По-надолу е отбелязано името СТѠНаNЪ , а не СТѠѩNЪ с йотирана малка носовка, както предполага А. Маргос, който не видял, че Н е лигатурно изписано с вертикалния стълбец на а. Многогрешният Стоян продължава: ПНСаХ СН СЛОВа НаД ВРаТН... На пръв поглед се наблюдават различия в графиката на буквите от началните три реди и следващите два, където е името на автора на надписа, а следващите два са с почти същата височина, но не с толкова плътни очертания. Но съпоставим ли графиката на В, С, Ъ , Є, ще установим повече сходство в почерка, отколкото отличия. Различия в графиката в един и същ надпис се наблюдават в редица надписи от XIII-XV век. Съдържанието на горните три реда в

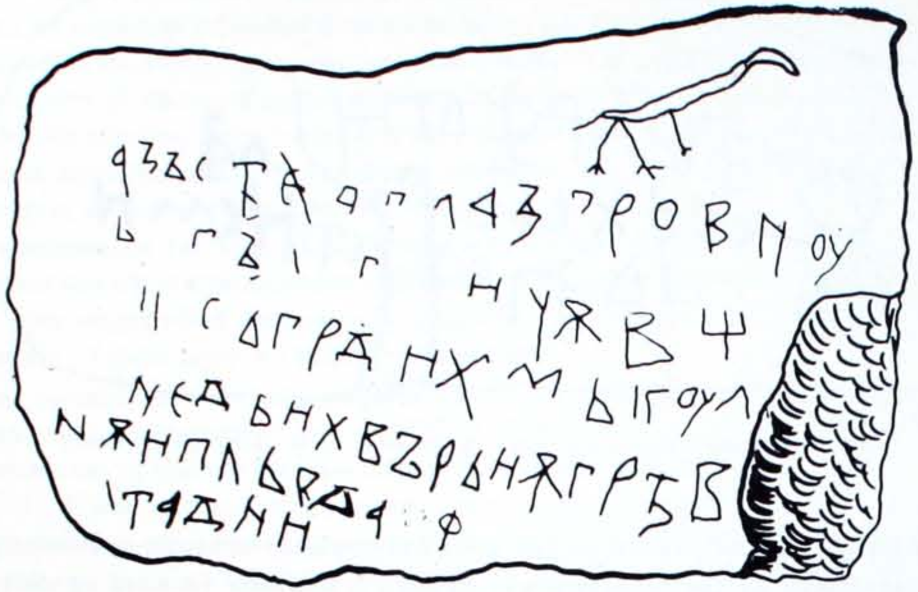

Обр.2. Надпис от крепостната стена на Шуменската крепост (факсимиле по К.Попконстантинов)

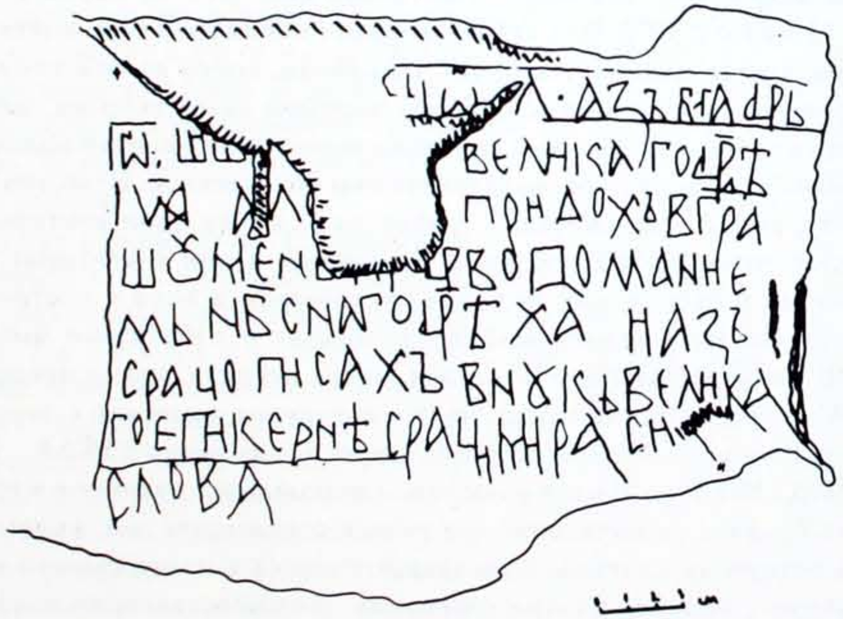

Обр. 3. Надпис с името на цар Иван Шишман (факсимиле по К. Попконстантинов)

нашия надпис показва, че той не е завършен, което от своя страна предполага, че Стоян е авторът на горните три реда, видно и от подтекста — ПНСАХ СН СЛОВА.

Другият строителен надпис, открит неотдавна, е от крепостната стена, между кулите 6-7. Надписът е шестредов, силно повреден, врязан върху блок от стената. В десния горен ъгъл е надраскана рисунка на животно в ход надясно, а под нея е разположен надписът. В първия ред се четат две имена: СТЄФАN /?/ и [.]РОВNОȣ . От втория се разпознават някои букви, а третия ясно се чете — Н СЪГРАДНХМЬ КОУЛѪ, което ни дава основание да свържем този надпис със строителните надписи от XII-XIII в. от средновековния Шумен (обр. 2).

Летописен характер има надписът, открит през 1966 г. върху блок от същата стена (Антонова 1967:79; Константинова 1983:68) (обр. 3). В него се упоменава името на цар Иван Шишман, син на цар Иван Александър, дошъл в град Шумен, и името на автора на надписа — СРАЦО ВNОУКЬ ВЕЛНКАГО ЄПНКЕРNѢ СРАЦНМНРА.

Първият ред от надписа, където по всяка вероятност е била отбелязана годината на изписването му, в по-голямата си част е повреден. В края на този ред се чете АЗЪ БЛГА ЦАРЬ. След местоимението АЗЪ стои съкращението БКГА , с лигатурно съчетание между Л и Г, което би трябвало да се развърже като БЛАГОВѢРЪNЪ Н, а не като БЛЪ - АРОМЪ . Практиката на лапидарните паметници (Попконстантинов 1980:56; Константинова 1983:71) и на царските грамоти показва, че в традиционните формули, съдържащи името, титлите и епитетите на владетеля, съществителното БЛЪГАРОМЪ стои винаги в края — САМОДРЬЖЄЦЪ БЛЪГАРОМЪ в надписа на Иван-Асен от Църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново, в надпис от времето на Иван-Асен от църквата в Беренде, в Зографската и Мрачката грамота на Иван Александър, в надписа от с. Рояк, Провадийско, в Троишкия ктиторски надпис (Константинова 1983:71). Епитетът БЛАГОВѢРЬNЪ наред с БЛАГОУЬСТНВЪ, ВЕЛНКЪ, ХРНСТОЛЮБНВЪ се среща често при имената на владетелите (Попконстантинов 1980:61).

Освен от палеографски и езиковедски аспект, надписът е изключително важен и от историческа гледна точка (Антонова 1967:89; Кузев 1975:14), тъй като дава интересни сведения за един твърде критичен период от средновековната ни история. От него става ясно, че цар Иван Шишман е пристигнал в град Шумен, събитие само по себе си твърде важно, за да му бъде посветен специален надпис. Особено важно е изричното подчертаване, че българският цар Иван Шишман е син на великия цар Иван Александър и е дошъл в Шумен по

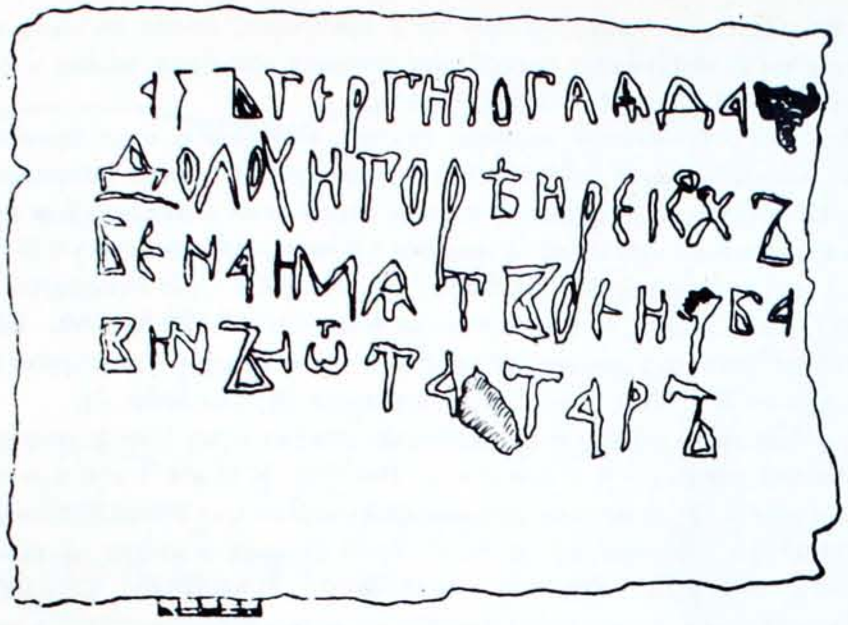

Обр. 4. Надпис с името на Георги (факсимиле по К. Попконстантинов)

царската воля на небесния цар Христа, отбелязано посредством израза — ЦРВОПОМАNНЄМЬ (Константинова 1983:72), едно словосъчетание подобно на БЛАГОВѢРЬNЪ, БЛАГОѴЬСТНВЪ, ХРНСТОЮБНВЪ, БОГОСПАСЄNЪ и други.

Другият надпис, който отчасти съдържа данни с летописен характер, е свързан със събитията от втората половина на XIII — началото на XIV век и отразява желанието за спасение от зачестилите татарски нашествия в българските земи (обр. 4). Именно в такъв момент един от жителите на средновековния Шумен, ГЄРГН (Антонова 1965:30; Маргос 1969:25) отправя молба към Бога да избави българския народ от татарите: АЗЪ ГЄРГН ПОГЛАДА[Ю] / ДОЛОꙋ Н ГОРѢ Н РЄКОХЪ / Б[ОЖЄ] NА НМА ТВОЄ НЗБА/ВН NIЬ ѠТ ТАТАРЬ". Археологическата среда, в която е намерен надписът, и палеографските му особености позволяват да бъде датиран в края на XIII — първата половина на XIV век.

Сред новооткритите надписи, които условно наричаме графити-автографи са няколко надписа, врязани върху различни предмети от бита — брусове, керамични съдове, прешлени за вретено и други.

Единият от тях е врязан върху брус (с размери 13 x 3 см), открит в насипа между кули 3 и 4 на крепостната стена на средновековния

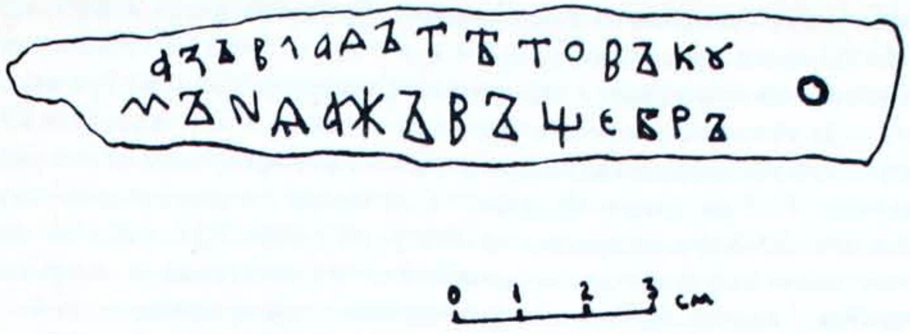

Обр. 5. Надпис с името на Владъ (факсимиле по К. Попконстантинов)

Шумен (обр. 5). Надписът е двуредов, плитко врязан (височината на буквите варира между 3 мм до 1 см), четлив:

АЗЪ ВЛАДЪ ТѢТОВЪ Кꙋ
МЪNА АЖЪ ВЪ ЩЄБРЪ .

Липсват следи от надредно и лигатурно изписване на букви. Палеографските особености и археологическата среда дават възможност надписът да бъде отнесен в хронологическите граници на XII-XIII век.

А се среща три пъти в текста — петлицата е леко заоблена, долепена почти в горния край на вертикалния стълбец. В и в трите случая е с окръглени петлици, с нееднаква големина, като в името ВЛАДЪ — долната петлица е отдалечена от вертикалния стълбец. Д е с начертание много близо до графиката на Л. Б, Ъ и Ѣ са с триъгълни петлици, като при Ъ и Ѣ стълбецът е силно наклонен надясно. Интерес представлява начертанието на **Щ** — със силно издължена средна хаста, излизаща извън очертанието на реда; на ꙋ — долната част е с ъгловато начертание. М е със силно уширени пропорции; О е окръглено и разположено в горната част на реда.

В надписа след АЗЪ ясно се чете ВЛАДЪ ТѢТОВЪ КꙋМЪ. Наличието на второто име в надписа ТѢТОВЪ с наставката —ОВЪ предполага, че се касае за бащино или фамилно име на ВЛАДЪ , но стотиците епиграфски паметници и приписки от IX-XIV век показват, че тази традиция у нас е от много по-късно време (Попконстантинов, Константинова 1984:114).

Неотдавна П. Георгиев в своя статия се опита да коригира мнението, че в средновековните български паметници — приписки, надписи, печати от IX-XIV век (които вече наброяват над 500), няма нито един пример на употреба на патроними, като се позовава на това, че „изворовият материал има неофициален характер или пък съгласно средновековната практика не изисква употреба (владетелски имена, имена от феодалната аристокрация) (Георгиев 1987:77). Нима всички паметници са с официален характер или пък неофициални? Тук не става въпрос за официални и неофициални паметници, а за традиция, с която се съобразяват и в царската канцелария, и в скрипториа, и обикновения граматик. П. Георгиев отбелязва, че „примери с използване на патроними през XI-XII в. се срещат сравнително рядко, но все пак са засвидетелствани върху различни паметници от България и особено от Византия, където изворовият материал е несравнимо по-богат“ (Георгиев 1987:89), но примери не са посочени.

Тези имена възникват чрез осмисляне на притежателните прилагателни, образувани с наставки –ОВ, –ЄВ. Системата на посесивните категории съставляват словообразователни (прилагателни със суфикс Ъ /Ь, –jь, –ьnъ, –ьń ь, –inъ, –evъ/ovъ) и синтактични категории (родителен и дателен притежателен) в граматически функции на израз на непосредствена принадлежност. Различават се посесивни производни в антропонимията, топонимията и апелативната лексика. Във връзка с това Р. Мароевич отбелязва: „Самые старые древнерусские памятники показывают, что притяжательное прилагательное употреблялось не только от существительного, которым назывался субъект посессивности, но и от приложения к нему: *стадо дѣтино* Ивашково; Володимерь внукъ Мономаховъ. Только согласованное определение имени, которым назван обладатель, прилагательное, причастие, порядковое числительное, местоимение-прилагательное, также речи в самостоятельном употреблении, выступали в форме родит. принадлежности (ср. словосочетания типа брать Якуновь слѣпаго)“ (Мароевич 1989:124). В нашия случай субектът се състои от два компонента – съществително име и неговото определение – от съществителното се образува и употребява притежателно прилагателно, а определението стои в родителен падеж (напр. братъ Якуновъ слѣпаго; старочешки тип – prvého kràlova syna; словашки тип – mojej tetkina komora (Ревзин 1973:45).

Текстът във втория ред, въпреки че е четлив, не ни дава възможност за сигурно тълкуване. Интерес представлява последната дума – ЦЈЄБРЪ . Дали тук авторът на надписа е използвал турко-монголското чебе́р-чеберь (цэбэр – монг.); кирг. – чебер (изискан, ловък, майстор); казах. – шебер, или чубарый – чыбар (пъстър, петнист) – не може да се каже със сигурност. Явно е влиянието на тюркския език върху българския и фонетичната близост на някои думи са предавани без изменения.

В надписа са отразени роднинските връзки между ВЛАДЪ и ТѢТО (за името ТѢТО вж. Романски: 1932:12; Рашони 1967:145; Маргос 1986:126), твърде рядък случай в епиграфските паметници от IX-XIV век.

Не по-малък интерес представлява другият надпис от тази група, врязан върху дъното на съд (с диам. 8 см) след изпичането – [АЗ]Ъ IWАNЪ ПИ[СА]ХЪ NА ДѦNѢ. От надписа личат началните букви от двата реда, но тяхното възстановяване не представлява трудност. Авторът на надписа при изписване на името е пропуснал Ї, добавя го по-късно, като продължава надолу лявата хаста на W (обр. 6). Както в надписа на ВЛАДЪ , така и тук наблюдаваме характерното за средноблгарските паметници смесване на носовките, което намира широко отражение и в ръкописите. Особено характерни са малобройните примери, когато Ѧ се пише на мястото на Ъ , което показва, че за носителя на езика през този период Ѧ е имала стойност на ерова гласна. Подобни примери се срещат във Велешкото евангелие от XII-XIII в., в Октоиха от XIII в. и други книжовни паметници от този период. Формата ДѦNѢ от надписа е особено ценна и интересна, тъй като локализира този процес в точно определен географски район. По своите палеографски особености – начертанието на А, Ѧ, Ъ, Ѣ, W, надписът

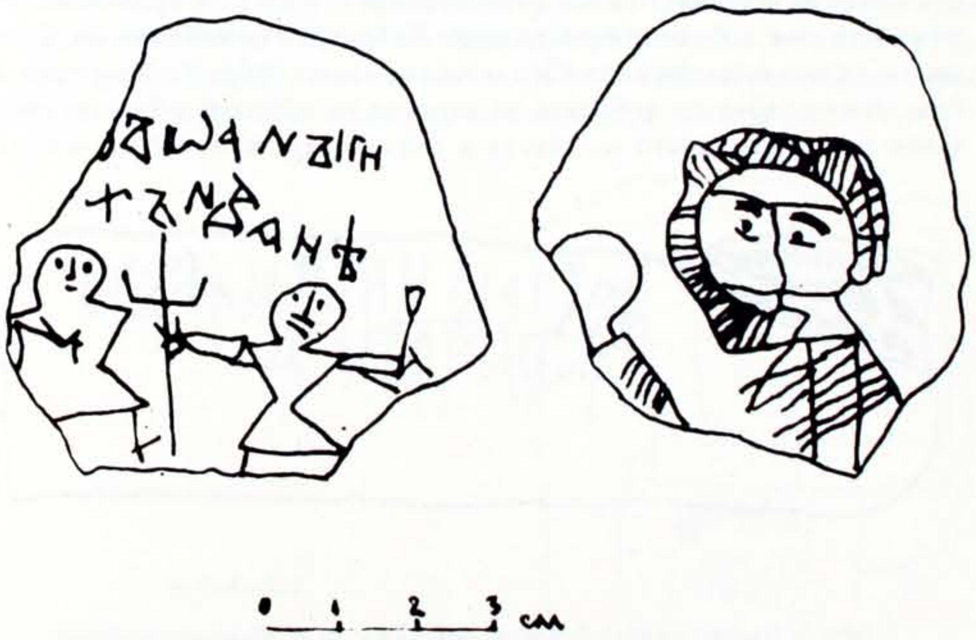

Обр. 6. Надпис с рисунка и името Йоан (факсимиле по К. Попконстантинов)

има връзка с редица лапидарни и книжовни паметници от XII-XIII век.

Под надписа са врязани две човешки фигури, представени насреща. Лявата фигура, по всяка вероятност на мъж, е с изпъната дясна ръка пред гърдите, а с лявата държи предмет напомнящ тризъбец или кръст /?/, който разделя двете фигури. Дясната е със силно стеснена в кръста фигура и с изпънати настрани ръце, като с дясната държи същия предмет, разположен между двете фигури. Дали́ тук се касае за някаква ритуална сцена, подобно на кукерските игри, трудно може да се каже. От вътрешната страна на дъното също има врязано човешко изображение, от което е запазена главата с буйно представени коси, силно изпъкнали очи, част от тялото и ръката, държаща кръгъл предмет.

Към тази група спадат и няколко надписа, врязани върху каменни блокове от сгради. Върху един от тях (с размери 28 x 8 см) бе открит недовършен двуредов надпис:

АЗЪ ГРЬЧИНЪ ПИСАХЪ ДА
СА ПРОЧѦТЪ Д… .

За нас надписът е интересен не само от палеографска гледна точка, но най-вече заради името — ГРЬЧИНЪ , което срещаме за първи път в българските средновековни епиграфски и книжовни паметници. От графиката на надписа (с височина на буквите от 1,5-3 см), заслужава внимание начертанието на З, разнообразието на А — с триъгълна петлица или пък с формата на развято байраче; изписването на Y — с висок, силно издължен стълбец и малка чашка (обр. 7). Към тези наблюдения трябва да добавим, че авторът на надписа е бил по-старателен при изписването на текста в първия ред, който е по-четлив в сравнение с втория, където буквите са по-небрежно очертани и на места са доста разлати. Явна е несигурността на ръката видно при очертаването на З, Ь, А. Личното име ГРЬЧИНЪ е познато само от древноруските паметници — от приписка в древноруски новгородски Триод от 1226 г. — АЗЪ ПОПИНЪ ГРѢШНЫИ САВА А МИРЬСКЫ ГРЬЧИНЪ НАПИСАХЪ КНИГЫ СИꙖ и в три грамоти от Новгород писани през XII-XIII век върху бронзови кори: ѠТ МИРОСЛАВА К ОЛИСЬЄВИ КО ГРИЧИНОУ… (грамота 502); ПОКЛАНѦНИЄ ОТ ПОПА КЪ ГРИЧИНОУ… (грамота 546); ОТ ПОПА ОТ МИНЬ КО ГРІ ЧИНОУ … (грамота 588) (Арциховский, Янин 1978:97; Колчин, Хорошев, Янин 1981:136,142,143). Във връзка с произхода на това име В.Л. Янин отбелязва: „Гречин — прозвище, связанное обычно с греческим происхождением его носителя (Гречин — грек). Однако то же слово могло быт и мирским именем“ (Янин 1981:137).

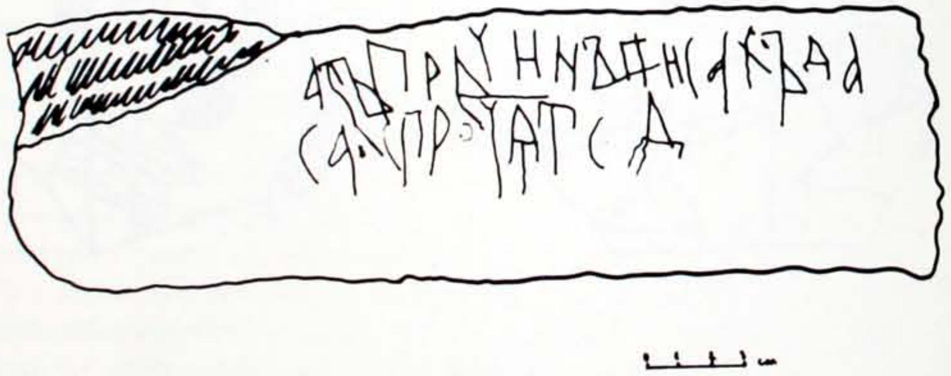

Обр. 7. Надпис с името Гръчинъ (факсимиле по К. Попконстантинов)

Върху камък с рисунка (размери 40 x 33 см), представляваща дама, е врязано името БРАНКО ПИСАХЪ . Буквите са с твърде издължени пропорции (с височина 2-4 см); използвано е лигатурно съчетание между А и Н (обр. 8). Името БРАНКО е известно от скалния манастир при Троица, Шуменско.

Надписи се откриват и върху прешлени — ТРИѲОУН (обр. 9), върху стеатитови иконки, върху съдове с литургичен характер, върху покривни керемиди. Върху една от тях, заедно с криптограма, е врязана твърде интересна сцена, която би могла да се свърже с известната сцена Богородица с Исус Христос във Витлеемската пещера (обр. 10).

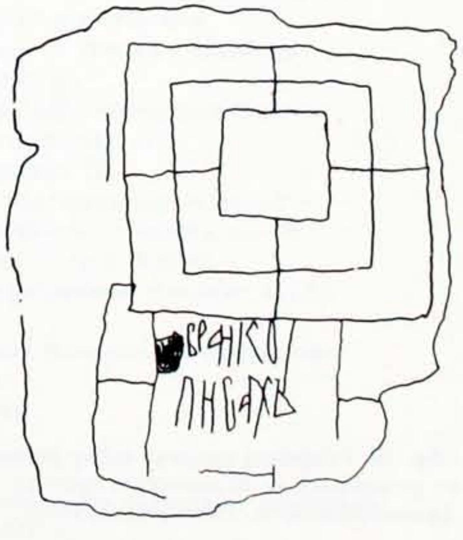

Обр. 8. Надпис с името Бранко (факсимиле по К. Попконстантинов)

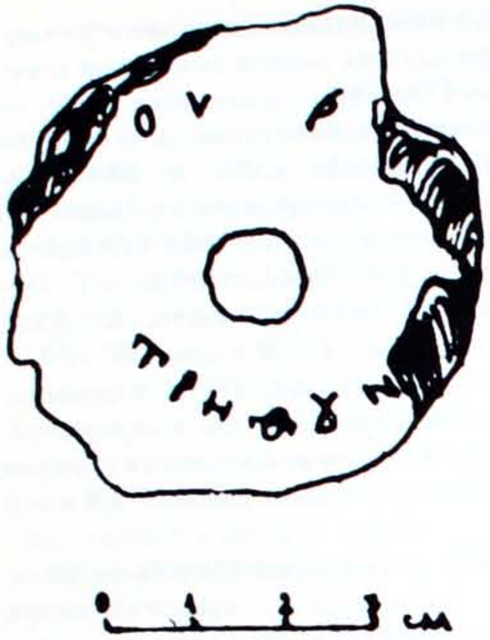

Обр.9. Надпис с името Трифун (факсимилие по К.Попконстантинов)

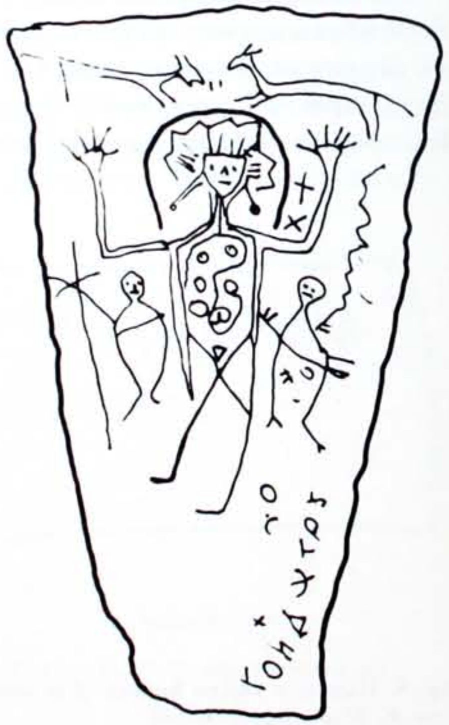

Обр. 10. Графитна рисунка върху керемида от разкопките на Шуменската крепост (факсимиле по К. Попконстантинов)

Епиграфските паметници от средновековния Шумен красноречиво говорят за грамотността на различните слоеве на населението — като се започне от представителите на царската канцелария, та се достигне до обикновения майсторзанаятчия. Фактът, че златари, ковачи, каменоделци, грънчари, тухлари, войници, духовници, ученици и други са можели, и то сравнително добре, да пишат не само имената си, кратки изречения или по-дълги надписи, но и да изразяват съждения, и то по-пространни, е доста показателен и е израз на едно безспорно явление в тогавашния духовен живот на страната — нарасналата народна грамотност. Доказателство за това са както многобройните епиграфски паметници, така и много писала и закопчалки за книги, които дават основание да се твърди, че средновековен Шумен е бил не само военно и административно, но и книжовно, и просветно средище, играло важна роля в духовния живот на средновековна България.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова В. 1965	Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Шуменско. — ИНМ-Ш, 3.
1967	Новооткрит старобългарски надпис от Шуменска крепост. — ИНМ-Ш, 4
Арциховский А. В., В. Л. Янин 1978	Новгородские грамоты на бересте. Москва.
Бешевлиев В. 1955	Нови откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Силистра. — ИАИ, 20.
Георгиев П. 1987	Кой е Тудор черноризец Доксов? — Старобългарска литература, 20
Златарски, В. Н. 1901	Един български надпис от XV в. — Периодическо списание, кн. 61.
1902	Надпис от град Шумен. — Периодическо списание, кн. 62.
Колчин Б. А., А. С. Хорошев, В. Л. Янин 1981	Усадьба Новгородского художника XII в. Москва.
Константинова В. 1983	Средновековни надписи от Шуменско (XII-XIV в.) — Старобългаристика, 7.

Маргос А. 1973	Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменска крепост. — В: *Сб. в памет на професор Ал. Бурмов.* София.
1978	Neue lesung einer mittelalterlichen inschriften aus der Sumen. — In: *Studia in Honorem Veselin Beševliev* Sofia. Sofia
1986	Късносредновековните църкви „Св. Димитър“ и „Св. Никола“ в с. Пороище, Разградско. — ИНМ-В, 22(37).
Мароевич Р. 1983	Посессивные категории в русском языке. — Филолог. науки, 5, Москва.
1989	К реконструкции праславянской системы посессивных категории и посессивных производных. — Этимология 1986-1987. Москва.
Медынцева А. А., Попконстантинов К. 1984	Надписи из Круглой церкви в Преславе. София
Попконстантинов, К. 1980	Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. — Археология, № 4.
1984	Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. — Старобългарска литература, 15.
Ràsoni, L. 1967	Les anthroponymes comans de Hongrie. — Acta Orient. Hung. T. 20.
Ревзин И. И. 1973	Понятие парадигмы и некоторые спорные вопросы грамматики славянских языков. — В: *Структурно-типологические исследования в области граматики славянских языков.* Москва.
Романски Ст. 1932	Имената на някои македонски градове — Тетово и Полог. — Македонски преглед, 7, № 4.
1974	Тюркизми в Восточно-славянских языков. Москва.
Шкорпил К. 1905	Памятники в окрестностях Абобской равнины. — ИРАИК, 10.

EPIGRAPHISCHE DENKMÄLER AUS XII-XIV JH. IN SCHUMEN

K. Popkonstantinov, V. Antonova

Zusammenfassung

Im Artikel werden veröffentlicht und tiefgründlich analysiert einige neuentdeckte epigraphische Denkmäler aus den Forschungsarbeiten im alten Schumen. Sie erweisen sich als ein sprechender Beweis für die ausgebreitete Bildung unter verschiedenen Bevölkerungsschichten — angefangen bei den Vertretern der Zarenkanzlei bis zu dem einfachen Handwerker. Die Tatsache, daß Goldschmiede, Schmiede, Steinmetze, Töpfer, Krieger, Geistliche, Schüler u.a. relativ gut nicht nur ihre Namen sondern auch kurze oder längere Sätze schreiben konnten, und daß sie in der Lage waren, auch längere Meinungen schriftlich auszudrücken, ist ein unbestreitbarer Beweis für, die sich entwickelnde Volksbildung — eine typische Erscheinung der geistigen Lebens zu dieser Zeit. Von Bedeutung, neben den epigraphischen Denkmälern, sind auch die aufgefundenen Schreibzeuge, Bücherverschlüsse, Verzierungen für Buchumschläge u.a. Sie erlauben den Rückschluß, daß das mittelalterliche Schumen nicht nur ein Militär — und Verwaltungszentrum war, sondern auch eine wichtige Rolle in dem geistigen Leben vom mittelalterlichen Bulgarien spielte.

БАЛКАНСКАЯ ПОЛИВНАЯ КЕРАМИКА В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В ПОЗДНЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

В. Н. Залесская

Интенсивный балканский импорт в Северное Причерноморье, начавшийся еще в римское время с прибытием легионов из Мезии и Фракии, к VII в. сходит на нет[1]. В силу ряда политических причин, конкретных в каждый исторический период, предметы балканского производства, и прежде всего такой массовый материал как керамика, в позднее средневековье, за редким исключением, берегов Крыма не достигали. Только с созданием новой политической силы — империи Джучидов — причерноморские города становятся проводниками идей централизованного государства, каким Золотая Орда выступает во второй половине XIII в. и в первой половине XIV в. Вероятно, со становлением новых экономических связей Джучидов[2] в Северном Причерноморье появляется посуда из различных регионов Балканского полуострова: Аттики, исторической Македонии и Второго Болгарского царства.

К первым относятся большие красноглиняные блюда с гравированными изображениями под кроющей желтой поливой; на них представлены рыбы, агнцы и виноградная лоза (рис. 1). Этот тип сосудов был широко распространен в Греции, — в Коринфе, Фивах и Спарте[3], — где, согласно найденным в Коринфе монетам[4], — датировался второй половиной XII в. В византийском Херсонесе блюда (чаще их фрагменты) этого типа редки и встречаются только в верхнем слое городища, относящемся к последнему периоду в жизни города, т.е. к XIII-XIV вв.[5]

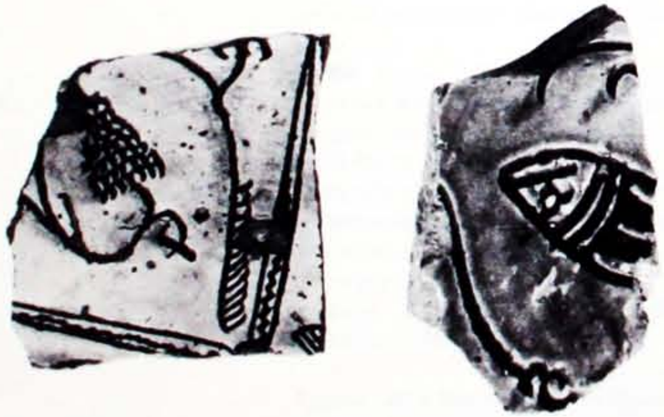

Рис. 1. Фрагменты керамики с изображением рыбы и виноградной лозы, найдены в Херсонесе. Эрмитаж

Обращение к ранневизантийским сюжетам (агнец, рыба) — одна из характерных черт культуры Палеологовского возрождения, стилистические и иконографические истоки которого уходят в искусство второй половины XII в.[6] Эта группа керамики обладает двумя отличительными признаками: 1) изображения на ней оказываются в русле самых новых для второй половины XII в. исканий византийского искусства, что само по себе указывает на метрополию; 2) характер стилизации виноградных лоз обнаруживает влияние арабского скоростного письма „насх“. Из исконных византийских областей такими чертами отличались прежде всего памятники средневековой Греции[7] с их ярко выраженной ориентацией на мусульманский Восток[8]. Источником

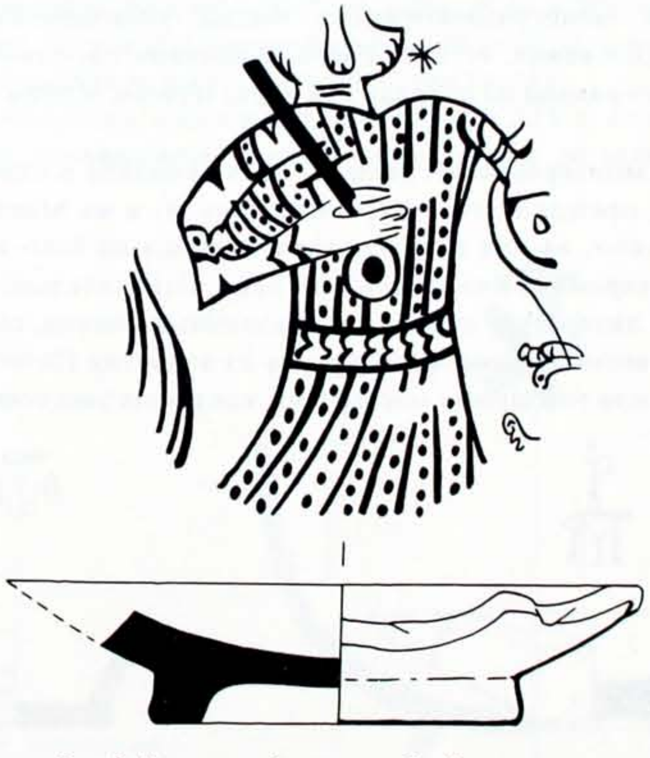

Рис. 2. Чаша с изображением Св. Димитрия, найдена в Херсонесе. Эрмитаж

этого явления было, с одной стороны, завоевание византийцами в 960 г. Крита и переселение мусульман в Аттику[9], с другой, — транзитное положение греческих торговых центров, получавших предметы арабского импорта.

Ко второй группе относятся, также находимые в позднесредневековых слоях Херсонеса, красноглиняные сосуды с изображениями, выполненными в технике сграффито, архангела Михаила, св. Димитрия и парных фигур, — мужской с мечом на плече, женской в башенной короне, — в каковых следует признать Димитрия Солунского и госпожу Евтаксию[10]. Хотя композиционно сцены на таких сосудах близки кипрской керамике[11], характер рисунка на них и иконография сходны с изображениями на византийских монетах фессалоникской чеканки времени Андроника II Палеолога (1282-1328 гг.), известных по кладам в исторической Македонии: в Фессалониках, Олинфе, Пеле и юго-западной Болгарии[12]. Стилистическую близость к блюду с Димитрием и Евтаксией обнаруживает фрагмент сосуда, представляющий воина с мечом в правой руке и щитом в левой (рис. 2). Ивменно так изображался на монетах Андроника II Палеолога патрон Фессалоник. Восьмиконечная монограмматическая звезда, помещенная слева от головы святого воина, по наблюдениям археологов, относится, как и вообще монограммы на сосудах[13], к характерным чертам балканской керамики.

Сосуды с монограммами неоднократно находили в Северном Причерноморье, прежде всего в Херсонесе (рис. 4) и на Мангупе (рис. 3, 5). Как правило, на них встречаются монограммы того же типа, что известны на керамике Византии и Болгарии. Относительно толкования этих литер в литературе существуют различные мнения, объясняющие их как собственные имена императоров из династии Палеологов, метки гончаров или гончарных мастерских, как имена заказчиков из среды священнослужителей[14]. Монограммы наносили в технике сграффито на дно сосудов определенной формы. Это были небольшие „камбановидные" чаши, пиаловидные на кольцевых поддонах кубки, плоскодонные чашечки. Монограммы составлялись из двух-трех врезанных букв, иногда объединявшихся знаком сокращения[15]. Например, на плоскодонной происходящей с Мангупа чаше (раскопки Р. Х. Лепера 1912 г.) имеется двухъярусная монограмма с именем Димитрия (рис. 3); вверху буква „Д", внизу — буквы „МР". Аналогии ей известны как на керамике из Варны, так и на собственно византийской[16]. К числу относительно редких сокращений принадлежит монограмматически выраженное имя „Георгий", выгравированное на „камбановидной" чашечке из Херсонеса (рис. 4). Лигатура передана S-образным знаком.

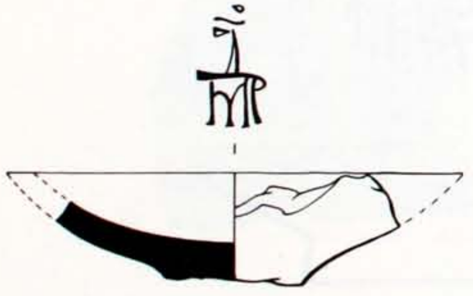

Рис. 3. Чаша с монограммой: Димитрий, найдена на Мангупе. Эрмитаж

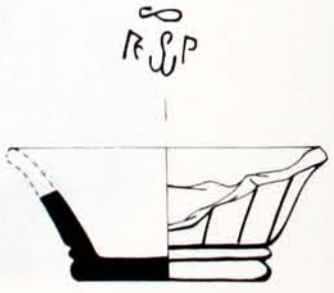

Рис. 4. Чаша с монограммой: Георгий, найдена в Херсонесе. Эрмитаж

Несомненный интерес представляет довольно значительная, — более десятка, — группа поливных сосудов, найденных при раскопках дворца правителей Мангупа. Эти кубки, миски и блюда имеют на внутренней стороне чаши монограмму, состоящую из греческих букв Х и Т (рис. 5). В интерпретации этих литер существуют две точки зрения. Одна, высказанная Н.В. Малицким и поддержанная М.А. Тихановой и А.Л. Якобсоном, другая — В.Л. Мыцом. И те и другие исследователи считают эти сосуды местной крымской работы, а в монограмме видят зашифрованное имя мангупского правителя.

Во главе созданного на мангупском плато в XIV в. княжество Феодоро стояли, по-видимому, князья из татар, или во всяком случае с

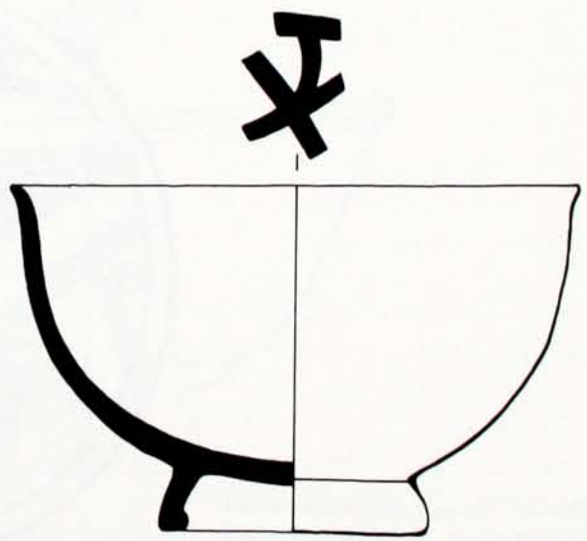

Рис. 5. Чаша с монограммой: ХТ, найдена на Мангупе. Эрмитаж

татарскими именами, но христиане, которые стремились поддержать связи с Византией и с ее форпостом на берегах Черного моря Херсонесом. Во второй половине XIV в. на Мангупе развивается крупное строительство — строится дворец, восстанавливается большая базилика Константина и Елены, возводятся укрепления верхнего замка, о чем свидетельствует одна из мангупских греческих надписей, найденная Р.Х. Лепером при раскопках базилики в кладке стены большой гробницы[17]. В этой надписи сообщалось о постройке в 6870 (1361/1362) г. с помощью св. Димитрия и Хуйтани-сотника башни верхнего города. Н. В. Малицким было высказано предположение, что упоминаемый в надписи сотник, будучи христианином, носил имя Димитрия. Сопоставление же этого имени с известием в Летописи великих князей литовских о разгроме Ольгердом татар на Синей воде (в Днепровском лимане) и о поражении трех князей, Хечебея, Кутлубуга и Димитрия, с данными о разгроме в 1396 г. тем же Ольгердом около Дона ханов крымского, киркельского и монлопского, дало основание считать, что здесь имеется в виду Хуйтани-Димитрий, княз Феодоро, который упоминается в надписи из мангупской базилики[18]. Отсюда следовал вывод о том, что встречающаяся в керамике из мангупского дворца абревиатура „ХТ“ указывала на принадлежность этих чаш князю Димитрию - Хуйтани, владевшему княжеством Феодоро в 60-х гг. XIV в. Тем более, что там же были найдены и чаши с именем Исаака-владетеля, персонажа исторического, правившего на Мангупе уже в следующем столетии[19]. По мнение же В. Л. Мыца, в монограмме „ХТ“ следует видеть не имя Хуйтани-Димитрия, упоминавшегося в 1363 г. и в 1396 г., но другого мангупского князя Техура (Текура), занявшего престол после смерти в 1475 г. упоминавшегося выше „Исаака-владетеля“ и свергнутого прибывшим из Молдавии новым правителем Феодоро Александром[20]. При приближении к Мангупу турецкой армии Техур бежал к Османам.

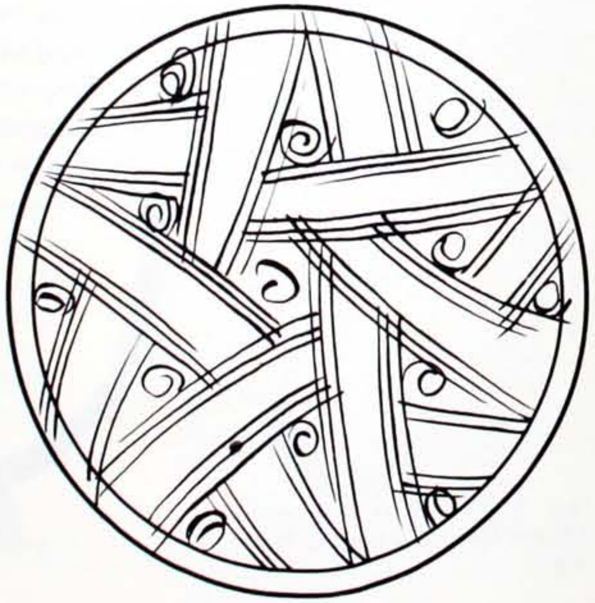

Рис. 6ª. Чаша с геометрическим орнаментом, найдена в Феодосии. Эрмитаж

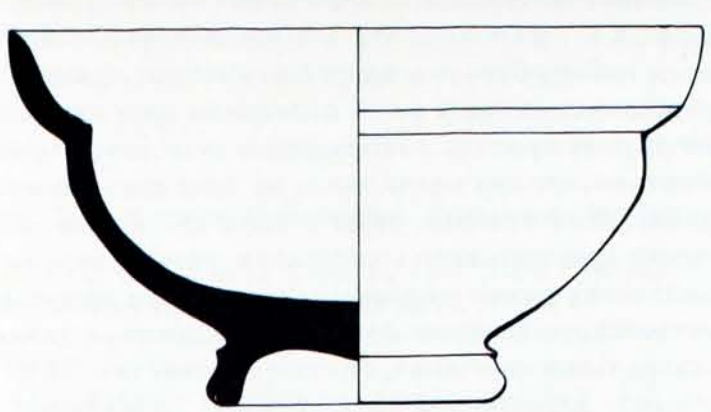

Рис. 6б. Чаша с геометрическим орнаментом, найдена в Феодосии. Эрмитаж

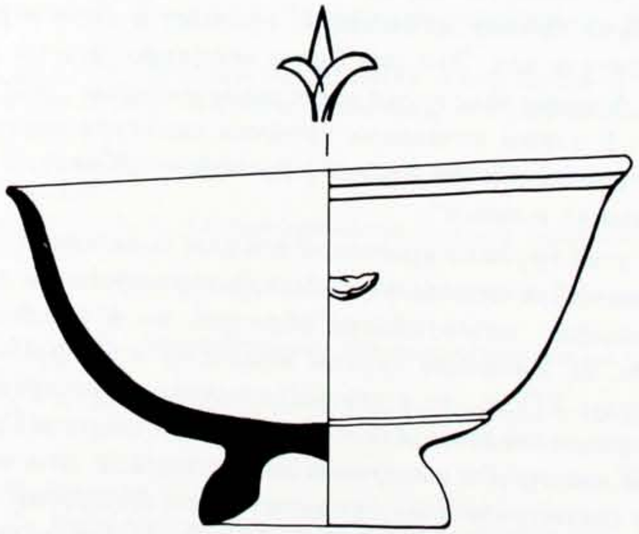

Рис. 7. Чаша с лилией, найдена в Аккермане /Бесарабия/. Эрмитаж

Нет оснований ни сомневаться в крымском производстве чаш с монограммой „ХТ“, ни в том, что в этих литерах могло скрыватся подходящее по набору букв имя одного из местных правителей. Наша иная интерпретация основана не на отрицании двух приведенных гипотез, но на другом подходе к объяснению сути такой монограммы; на предположении, что она могла иметь не одно единственно возможное толкование. Монограммы, включающие как имена собственные, так и изречения христианского содержания, присуствовали на византийских памятниках разного назначения и разного времени, начиная с раннехристианского периода. Монограмматическая тайнопись, содержащая сакральные изречения, получает развитие с XI в.[21] и становится особенно характерной для резных деревянных изделий, происходящих из северной части Балканского полуострова[22]. В поствизантийское время эта тайнопись становится обычной для деревянных резных крестов, происходящих с Афона или выполненных по афонским образцам. Чаще всего встречались буквосочетания, связанные с символикой Голгофы и Адамовой головы, но были и просто славящие единого Бога[23]. Среди последних наличествовали и две уже известные нам литеры „ХТ“, которые означали Х[*ριστόs*] Т[*ρόπαιον*] или Т[*εῖχοs*], т.е. „Христос — победное знамя или твердыня“. Наше предположение сводится к тому, что христианские правители Феодоро, будь то Хуйтани-Димитрий (в XIV в.) или Техур (в XV в.), заказывая себе пиршественную посуду, хоотели, чтобы на ней был помещен не только знак их собственности, но и знак их веры, что превращало утилитарный по своему назначению предмет в своего рода апотропейон-отвратитель зла. Это тем более вероятно, что на одной из изданных В.Л. Мыцем чаш к уже известным литерам „ХТ“ прибавлена еще и „В“24. В таком сочетании тройная лигатура раскрывалась бы какХ[*ριστόs*] Т[*ρόπαιον*] или Т[*εῖχοs*] В[*οήθει*] — „Христос — победное знамя (твердыня), помоги“.

Пример с этой группой крымской посуды показывает, что работавшие в Северном Причерноморье мастера-керамисты не просто копировали привозные византийские образцы, но и создавали изделия своеобразные, не имеющие точных аналогии в метрополии. Что же касается посуды XIV в., то в стилистическом отношении она могла быть характерным свидетельством того, что в Северное Причерноморье проникали как сугубо восточные элементы, как это видно на примере чаши с геометрическим орнаментом из Феодосии (рис. 6 а, б), так и западные мотивы (лилии), как на чаше из Аккермана (рис. 7).

Итак, в позднее средневековье в Северном Причерноморье встречаются образцы всех трех групп балканской керамики, условно названные нами: аттическая, македонская и имевшая достаточно широкий ореал монограмматическая.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] Кадеев, В. И. Импортные светильники I-IV вв. н.э. из Херсонеса. — СА, 1969, № 3, 159-170.

[2] Залесская, В. Н., М. Г. Крамаровский. Изображение человека в керамике Северного Причерноморья XII-XIV вв. Л., 1990, с. 4.

[3] Megaw, A. H. S. Supplementary excavations on a Castle site at Paphos, Cyprus. — DOP, 26, 1972, p. 335.

[4] Morgan, Ch. The byzantine Pottery. — Corinth, 11, 1942, p. 157.

[5] Zalesskaya, V. N. La céramique byzantine des XIIe — XIIIe siècles de Chersonèse. — In: *Recherches sur la cèramique byzantine.* — Bulletin de correspondance hellénique, suplément 18, Paris, 1989, 146-147.

[6] Hadermann — Misguich, L. Tendances expressives et recherches ornementales dans la peinture byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle. — Byzantion, 35, 1965, p. 429.

[7] Miles, G. Classification of islamic elements in byzantine architectural ornament in Greece. — In: *Actes du XIIe congrès* international d'études byzantines. Vol. 3. 1964, 281-290.

[8] Банк, А. В. Некоторые проблемы изучения византийской скульптуры. — В: *Культурное наследие Востока.* М., 1985, с. 265.

[9] Miles, G. Byzantium and the Arabs relations in Crete and the Aegean Area. — DOP, 18, 1964, 3-32.

[10] Залесская, В. Н., М. Г. Крамаровский. Указ. соч., 10-12.

[11] Papanikola — Bakirtzis, D. Medieval Pottery from Enkomi, Famagusta. — In: *Recherches sur le c*éramique..., 233-246.

[12] Bendall, S., P. Donald. The later paleologian coinage 1282-1453. Bristal, 1979, 256-257.

[13] Bakirtzis, Ch. Byzantine tsoukalolagena. A contribution to the study of the names, shapes and uses of fireproof cooking potes, transport vessels and storage containers. Athens, 1989, p. 146.

[14] Кузев, А. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. — ИНМ-В, 10, 1974, с. 156.

[15] Кравченко, А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV вв.). Киев, 1986, с. 112.

[16] Кузев, А. Указ. соч., табл. 1, 7, 8; Wallis, H. Byzantine ceramic art. London, 1907, pl. 6, fig. 12.

[17] Тиханова, М. А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма. — МИА СССР, 34, 1953, с. 330.

[18] Малицкий, Н. В. Заметки по эпиграфике Мангупа. — Известия ГАИМК, вып. 71, 1933, 11-13.

19 Якобсон, А. Л. Дворец. Отчеты. (Раскопки на Мангупе в 1938 г.). — МИА СССР, № 34, 1953, 414-415.

[20] Мыц, В. Л. Несколько заметок по эпиграфике средневекового Крыма XIV-XV вв. — В: Византийская Таврика. Киев, 1991, 181-184.

[21] Покровский, Н. В. Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских. СПб., 1892, с. 356.

[22] Sotirion, G. A. La sculpture sur bois dans l'art byzantin. – In: Mélanges Charles Diehl, Vol. 2. Paris, 1930, 171-180.

[23] Millet, G., J. Pargoire, L. Petit. Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos. Paris, 1904, p. 184.

[24] Мыц, В. Л. Укрепления Таврики X-XV вв. Киев, 1991, с. 96, 102, рис. 45.

GLASIERTE BALKANKERAMIK AUS DER NORDSCHWARZMEERKÜSTE IM SPÄTEN MITTELALTER

Vera Saleskaja

Zusammenfassung

Im Artikel werden neuaufgefundene Musterstücke von glesierter Balkankeramik aus der Nordschwarzmeerküste veröffentlicht. Aufgrund ihrer charakteristischen Merkmale werden sie in drei Gruppen unterteilt: atische, mazedonische und monogrammische. Ihr Aufkommen in den Nordschwarzmeerstädten wird mit Recht auf das hier neuentstandene Reich der Dshutschidi zurückgeführt.

СТЕНОПИСЕН ФРАГМЕНТ ОТ ЦЪРКВА № 11 В ЧЕРВЕН

Диана Косева

Разглежданият в следващите редове стенописен фрагмент е от археологическите разкопки на църква № 11 в Червен[1]. На него са оцелели два образа: на Йоан Кръстител-Ангел на пустинята и на стояща в ръст фигура на Исус Христос (обр. 1). От особена важност за нас е крилатото ангелско изображение, тъй като то е най-ранно и единствено досега в средновековна България и в същото време осветлява картината за този все още рядък сюжет във византийската иконография.

Стенописният фрагмент е открит in situ върху южната стена на църковния наос. Успешно свален от реставраторите от НИПК, той е включен в средновековния раздел на експозицията на Националния исторически музей. Запазеното пано е с размери: 2 х 1,70 м. Оцелелите две фигури се открояват на двуцветен фон, преливащ на места от тъмносиньо до прозрачно зелено. Отсъствието на данни за главите на светците, буквени означения за имената им и най-вече на рамкировка от горната страна на полето пречат за изводи относно сигурната височина на стенописния фриз. Че става дума за фигури от първия регистър на стенописния църковен ансамбъл няма никакво съмнение.

Тържествено стъпилата върху златист супендиум фигура на Христос е вдясно от изображението на Йоан Кръстител (обр. 1). В лявата си ръка придържа Евангелие с украсена подвързия. Подаващата се под диплите на бялото наметало благославяща ръка се откроява върху пурпурния цвят на хитона, който съвсем дискретно личи пред гърдите и при нозете на изобразения. Явно е, че се касае за стояща в ръст фигура на Христос. Независимо от отсъствието на главата, с позата, благославящия жест, колоритното решение и щрафировката на дрехата и Евангелието, съвсем безспорно е, че представеният образ е на Христос Евергет. Червеният кант, рамкиращ образа отдясно, определено говори за водещото място, което фигурата в източния край на южната стена е заемала в композицията на стенописния ансамбъл.

Разперените широко встрани крила правят образа на Йоан Кръстител особено внушителен (обр. 1). За това до голяма степен допринася

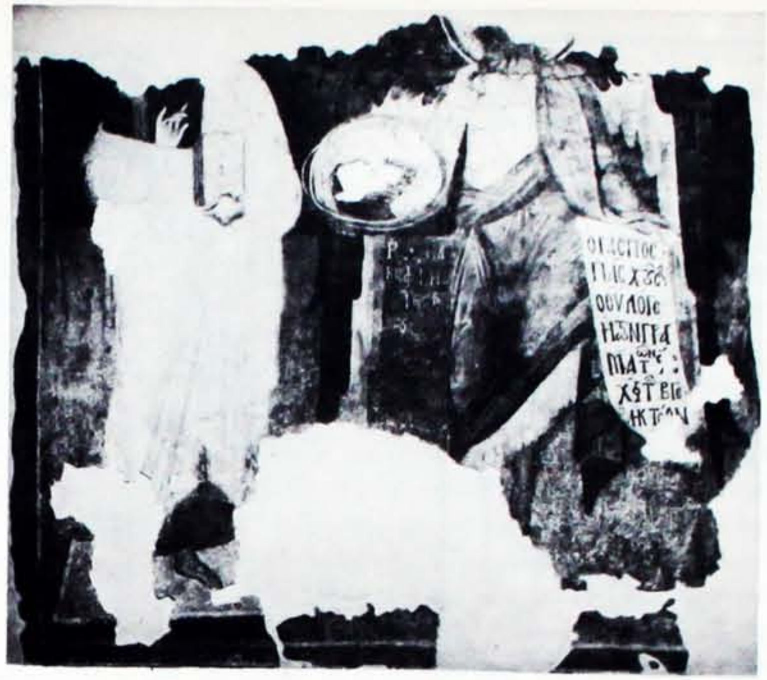

Обр. 1. Стенописен фрагмент от църква № 11 в Червен (начало на XIV в.)

блюдото с отсечената глава на светеца и разгънатия свитък в спуснатата встрани лява ръка. От главата с нимба са оцелели краищата на тъмнокестенява брада и два кичура коса, падащи на дясното рамо. Долната част на стенописния фриз е също повредена. Личи единствено левият крак до глезена. Липсват свързаните с този иконографски сюжет алегорични изображения на дървото със забитата секира[2]. С много вкус и майсторство е изпълнено и традиционното облекло на светеца. Сивобелият ексомос е с прозиращи на места сини и розови багри, подсказващи козината и краищата на власеницата. Сивосиньото наметало, с богатата си драпировка от тъмнокафяв контур и светли, бели линии, очертава слабата фигура на пустинника. Надписът, красиво изписан върху свитъка с гръцки букви, се отнася за мъченичеството на Йоан. Според Ж. Лафонтен-Дозон и М. Татич-Джурич, смисълът на текста е свързан с литургични химни от началото на XIV в., посветени на празника на неговото посичане (29.VIII)[3]: „Ти виждаш как страдат, о Слово на Бога, тези, които порицават делата на нечестивците и как накрая отсякоха моята глава.“ Под блюдото с главата е разположен друг гръцки надпис, обозначаващ, че именно в блюдото е главата на Йоан.

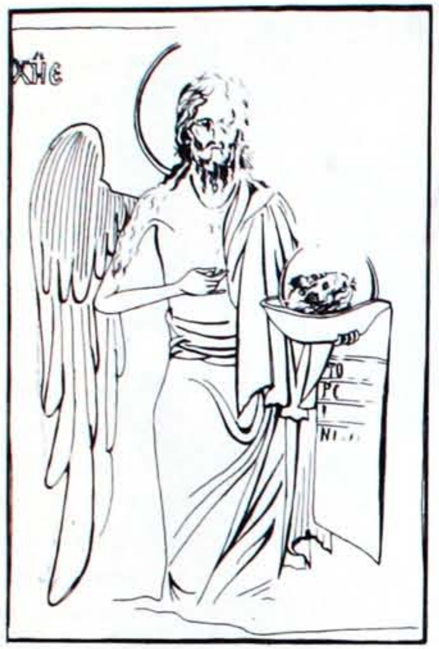

Обр. 2^{а}. Стенописно изображение на Йоан Кръстител от църквата „Св. Ахил“ в Ариле (1296)

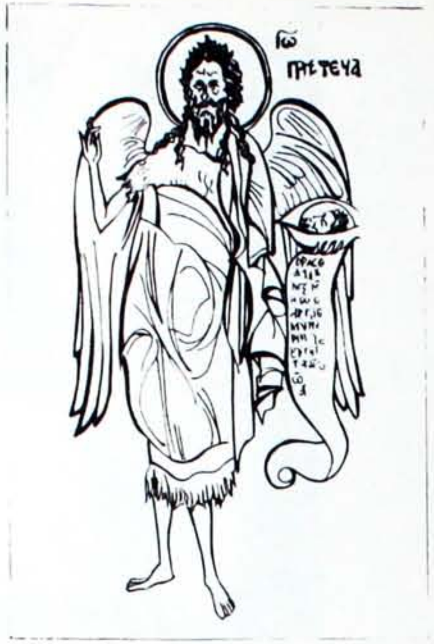

Обр. 2^{б}. Изображение от стенописната украса на църквата „Св. Никита“ в Чучер (1307)

Двете фигури върху оцелялата част от стенописния фриз, с разположението си, издават завидно умение от страна на художника за монументално изграждане и сполучливо цветова хармония. Прави впечатление балансът между синьозелената гама, белите петна върху дрехите и акцентът на златистожълтите нимбове и цинобъра от рамката на фриза. Освен Христос и Йоан Кръстител е трудно да се предполага кои други персонажи са участвали в композицията. Навярно това са били стоящи по същия начин светци и пророци.

Изображението на Йоан Кръстител в разгледания накратко иконографски сюжет като Ангел на пустинята е рядко познат в църковната монументална украса от края на XIII – началото на XIV в. Затова с основание Червенския стенопис се отнася към първите, известни засега крилати изображения (обр. 2 а, б). Най-ранното от тях е от църквата „Св. Ахил“ (1296) в Ариле, изписана от солунски художници (обр. 2 а). Тук Йоан е показан фронтално, в цял ръст, с ексомос и наметало, покриващо лявото рамо. Долната част от фигурата с едното крило са унищожени. Лицето на светеца е с познатия строг и аскетичен израз. Дясната ръка е свита пред гърдите и като че ли е насочена към блюдото с отсечената глава и свитъка[4]. Малко по-късно подобно изображение

срещаме в църквата „Св. Никита“ в Чучер (1307), вероятно дело на гръцки майстори (обр. 2 б). Наблюдават се същата фронтална диспозиция и характеристика по отношение на подробностите. Дясната ръка е изнесена в жест за благословия, а лявата държи съда с отсечената глава и свитъка с гръцкия текст[5]. Не е без значение, че съдържанието на текста е аналогично на това от Червенския стенописен образ. По този същия начин сюжетът е разработен във фреските на църквата „Св. Никола Орфанос“ (1317) в Солун, само че на свитъка е изписан цитат от Евангелието на Йоан: „Ето агнеца Божий, който ще спаси света“[6].

Традицията за прослава на живота и смъртта на Йоан Кръстител в източнохристиянското изкуство намира специфичен израз в идеята за християнско благочестие и защита на православието, която през Палеологовата епоха става особено популярна на Балканския полуостров. Внимание привличат различни страни от житието на светеца, разкриващи богатата му същност на Пророк, Проповедник, Вестител за идването на Христос, Кръстител и Мъченик, а тяхната художествена интерпретация строго определя появата и смисъла на атрибутите, съпътстващи отделни епизоди и композиции. Крилатият тип на Йоан Кръстител-Ангел на пустинята най-сполучливо съчетава цялото теологично съдържание на образа в един представителен иконографски вариант. Неговото възникване все още предизвиква полемика, тъй като всички запазени най-ранни изображения на Йоан Кръстител с крила върху миниатюри, стенописи, каменни релефи и др. са съвсем ограничен брой и се отнасят към творбите на Палеологовото изкуство[7]. Най-многобройните паметници, с тази иконография (икони и фрески), са от поствизантийския период, когато художниците утвърждават и разпространяват сюжета в различни негови варианти[8].

За да се открои хронологически създаването на разглеждания иконографски модел, трябва да се спрем на някои самостоятелни изображения на Йоан Кръстител, представен в дълга власеница, с основните атрибути – свитък и кръст-жезъл, които не се променят до появата на крилатите фигури на светеца[9]. Понякога разгънатият свитък с текст по Йоан (1.29) се замества с изображенията на Агнеца. Тази тема е забранена на Константинополския събор през 692 г. Фронталните изображения на светеца се появяват през VI в. върху катедрата от слонова кост на архиепископ Максимиян в Равена, Ватиканската миниатюра от IX в., релефа от слонова кост, съхраняван в Ермитажа от X в., мозаичната икона от Цариградската църква „Св. Георги“ (XI в.) и стеатита от Москва от XIII-XIV в.[10]

Основа за формирането на най-важните елементи към иконографията на Йоан Кръстител и средата, в която се изобразява, са библейските

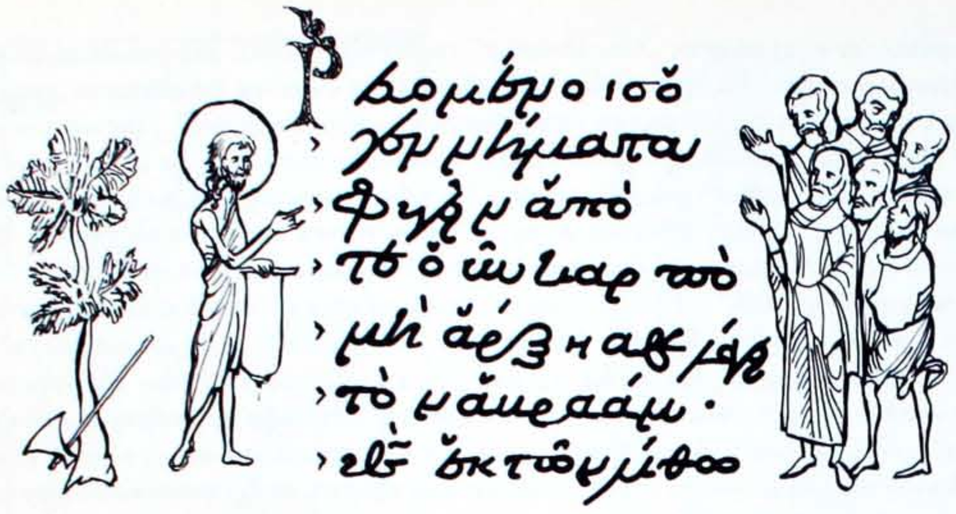

Обр. 3. Миниатюра от Евангелие № 154 от националната библиотека във Виена (XI в.)

текстове. От всички известни сцени, свързани с житието на светеца без евангелски текст остават само две: „Водене на Йоан от ангел“ и „Призоваване на Йоан от ангел“, които са в тясна връзка с някои основни моменти от разглеждания сюжет. Изглежда, че при разработването на евангелската традиция и създаването на широките житейски цикли на светците се е разчитало и на апокрифни мотиви от стари хроники и тълкувания на евангелски събития в сборници с проповеди[11]. Миниатюрите към ръкописите, излезли от скриптория на Студийския манастир, носещ патронажа на Йоан Кръстител още от V в., издават подобни връзки и съприкосновения със сирийската и палестинската източна традиция. Така е интерпретирана сцената „Йоан Кръстител проповядва в пустинята“, известна от миниатюри в две Евангелия от Виена и Париж[12]. На миниатюрата от Виенското Евангелие са показани символичните изображения на дървото със секирата, следващи по-късно представянето на крилатата фигура на светеца (обр. 3). Несъмнена е цялостната преработка на тези влияния и заемки от манастирските художници към изискванията и вкуса на Цариградското общество през IX-X в. В някои от създадените по това време литургични химни светецът за пръв път е наречен „Ангел“[13]. Важно е да изтъкнем, че самият Теодор Студит е участвал в канонични спорове за отсичане главата на Йоан Кръстител и по този повод описва една от иконите в манастира, с изображение на мъченика в тъмницата, неговата смърт и пира на Ирод. Вероятно тук е възприет мотивът с и оставянето на отсечената глава в блюдо, във връзка с историята на неговото мъченичество. Тъй като крилатият тип на Йоан не се среща в средновизантийски паметници през този период, можем да разграничим само появата на някои от основните му атрибути.

Разглеждането на сходни житейски произведения, създадени еднотипно през XI в., след реформата на Симеон Метафраст в агиографската литература, дават реални възможности да се откроят характерни белези в различен род творби, които носят определени художествени типове и форми. Изглежда, такъв е случаят с цикъла на Йоан Кръстител, свързан тясно с библейското предание и апокрифните разкази от Протоевангелието на Яков и житието на Серапион, чиято интерпретация, в идейно-тематичен план, формира синтезирана представа за крилатия образ на светеца през Палеологовата епоха. От друга страна, за разработването на тази иконография съществено влияние оказват някои литургични химни, свързани с най-значимите житийни моменти, както се вижда от текста върху свитъка при Червенския образ. Другите два най-често срещани надписа от свитъка на Йоан са по Евангелията на Матей (3.2) и Йоан (1.29). Изобразяването на Йоан Кръстител винаги е придружено с епитета „Продромос“, който напомня за мисията на светеца да бъде Ангел-вестител, без да се означава, или загатва земното му битие. Ето защо създаденият под влияние на житийния цикъл фронтален иконографски вариант с крила разширява в един представителен вид богатата същност на Йоан Кръстител.

Появата на разглеждания стенописен образ в иконографската програма на Червенската църква № 11 не трябва да ни учудва, тъй като през годините на Второто българско царство темата за Йоан Кръстител се радва на широка популярност, особено в границите на търновския литературен и художествен кръг. Сцени от житийния цикъл на светеца срещаме в притвора на църквата при с. Иваново, Русенско, миниатюрите на Томичовия псалтир, Четвероевангелието на Иван Александър и една мраморна икона с Отсичане главата на Кръстителя от с. Драганово, Великотърновско[14]. Крилатият образ на Йоан Кръстител от Червен допринася да се разшири кръгът от най-ранни паметници с този сюжет и да се привлекат по-сигурни данни за неговата поява в първите години на XIV в.

БЕЛЕЖКИ

[1] Според разкопвача църквата се датира в началото на XIV в. Вж. Димова, В. La ville mèdièvale de Cerven. — Archeologia, 144, 1980, 24-27. На откривателката, която беше любезна да ми предостави фрагмента за публикация изказвам най-искрена благодарност.

[2] При всички изображения на Йоан Кръстител от първия регистър на стенописната украса на църквите, алегоричните изображения на дървото, със забитата в него секира, отсъстват.

[3] Lafontaine — Dosogne, J. Une icone d'Angélos et l'iconographie du St. Jean Baptiste ailé. — Bulletin des Musées Royaux d'Art et Histoire, 48, année 1976 (Bruxelles, 1978), p. 128; Татић — Ђурић, М. Икона Іована Крилатог из Дечана. — Зборник народног музеја, 7, 1973, 43-44.

[4] Окунев, Н. Л. Арилье. Памјатник сербскаго искусства XIII веко. — Seminarium Kondakovianum, 8, 1936, 235-236, p 1.IX, 2.

[5] Millet, G., A. Florow. Peinture en Yougoslavie. Vol. 3 (1962), p 1.47, 1.

[6] Xyngopoulos, A. Oi toihographies toi Agioi Nikolaoi Orfanoi Tessalonikis, Athènes, 1964, 15-16, fig. 78.

[7] Strzygowski, J. Die Miniaturen des serbischen Psalters. Vienne, 1906, 57-58, p 1.XXXVII, fig. 86; Lange, R. Die byzantinische Reliefikone. Recklinghausen, 1964, S. 121, fig. 47; Окунев, Н. Цит. съч., табл. IX,2.

[8] Haring, W. The winged St. John the Baptist. Two Examples in American Collection. — Art Bulletin, 5, 1932, № 2; Мысливец, I. Икона Іоанна Предтечи изъ собранія Золотницкаго. — Seminarium Kondakovianum, 6, 1933, 227-237; Даен, М. Новооткрытый памятник станковой живописи эпохи Ивана Грозного (икона „Йоанна Предтечи" из Махрищского монастыря). — В: *Древнерусское искусство*, М., 1970; Стоянова, М. Няколко житийни икони на Йоан Кръстител от XVII-XVIII в. Типологични особености. — Проблеми на изкуството, 1986, № 2; Косева, Д. Неизвестни икони на Йоан Кръстител от Великотърновско. — Изкуство, 1990, № 2, 36-40; Изображения на крилатия Йоан Кръстител от Несебър. — Векове, 1990, № 6.

[9] При някои константинополски паметници от X-XI в. ексомосът се заменя с дълга платнена дреха.

[10] Bovini, G. La Cattedra eburnea del Vescovo Massimiano di Ravenna. Faenza, 1957, p. 10, fig. 9; Лазаров, В. История византийской живописи, М., 1986, табл. 97; Банк, А. В. Византийское искусство. М., 1976, фиг. 123; Лазарев, В. Цит. съч., с. 97, табл. 318; Пуцко, В. Раннопалеологовский стеатит с изображением Йоанна Крестителя. — Byzantinoslavica, 50, 1989, № 2, 203-204, fig. 1.

[11] Hennecke, E. New Testament Apocripha. Vol. 5. Part 1. Oxford, 1962, p. 387, 416.

[12] Лазарев, В. Цит. съч., 88-89.

[13] Татић — Ђурић, М. Цит. съч., 41-44.

[14] Тотев, К. Темата за Йоан Кръстител в литературата и изкуството в Българското средновековие. — Старобългарска литература, 21, 1990, 94-100.

WANDMALEREIFRAGMENT VON KIRCHE Nr. 11 IN TSCHERVEN

Diana Kosseva

Zusammenfassung

Das behandelte Wandmalereifragment wurde im mittelalterlichen Tscherven bei den Freilegung der südlichen Naosseite der Kirche Nr. 11 entdeckt. Die darauf erhaltenen Gestalten sind von Johannes der Täufer Engel der Wüste und von Jesus Christus im Stehen.

Ein besonderes Interesse erweckt die erste Figur. Die Tatsache, daß sie ihren Platz in einem so wichtigen Zentrum des Christentums findet, in Tscherven, darf uns nicht wundern, da in der Zeit des Zweiten bulgarischen Reiches das Thema von Johannes der Täufer im Rahmen der Literatur- und Kunstgesellschaft in Tarnovo sehr populär ist. Scenen aus seinem Heiligenleben kommen auch an anderen Stellen vor: in der Vorhalle der Kirche beim Dorf Ivanovo (Bezirk Russe), bei den Miniaturen im Psalter von Tomitsch, im Tetra-evangelier von Zar Ivan Alexander und bei einer Marmorikone, die "Das Kopfabhacken vom Heiligen Johannes der Täufer" darstellt und beim Dorf Draganovo (Bezirk Tarnovo) aufgefunden ist. Die Flügelgestalt vom Heiligen Johannes der Täufer und das behandelte Wandmalereifragment leisten einen Beitrag zu der Bereicherung des Denkmälerbestands diesen Typs und zwar aus der Periode seines frühen Erscheinens — den ersten Jahren des XIV Jahrhunderts.

НЯКОИ АСПЕКТИ НА ВИЗАНТИЙСКОТО ПРИСЪСТВИЕ В БЪЛГАРСКОТО ЧЕРНОМОРИЕ ОТ КРАЯ НА XII ДО СРЕДАТА НА XV ВЕК

Васил Гюзелев

През средновековието може би най-траен и продължителен характер е имало византийското присъствие в българската черноморска област; то тогава е имало не само многообразни проявления и насоки, но е било породено от действието на различни фактори. В настоящото изследване ще бъде направен опит за наблюдение върху византийското присъствие в три основни сфери — политическата, църковнорелигиозната и етническата.

Продължителното византийско владичество над западното Черноморие от последната четвърт на X в. до края на XII в. (повече от две столетия), след безспорната българска политическа хегемония в тази област, оказало силно въздействие както върху нейното цялостно развитие, така и върху етническия състав на обитаващото я население. Здраво свързано стопански, политически и културно с Цариград, българското Черноморие било за византийската столица не само естествен хинтерланд, но и жизнено необходимо пространство. Когато през разглеждания период Византийската империя загубила окончателно и безвъзвратно малоазийските области, тогава именно най-много проличало какво представлява българското Черноморие за този многолюден и космополитен град — мост между Изтока и Запада, между Европа и Азия.

След възобновяването на Българското царство през 1186-1188 г., в резултат на освободителното движение на Асеневци[1], незабавно един от крайно спорните и невралгични пунктове в българо-византийските политически отношения станал въпросът за владеенето на западния черноморски бряг и разположените край него основни градове и пристанища.

Владеенето на тази област за Византия не може да се смята само въпрос на политически престиж, но преди всичко стремеж за активно присъствие в нея, което ѝ позволявало активно да се меси в българските вътрешнополитически дела. А за Българското царство това означавало възможност за установяване на известен политически превес над империята, натиск към нейната столица и важно средство за неутрализиране на безспорното византийско превъзходство в корабоплаването. Добре известно е, че през ранното средновековие византийската таласократия е била източник на постоянна опасност за България, срещу която били извършвани походи по море и десанти. Силното присъствие на италианските търговски републики Венеция и Генуа в черноморския басейн от началото на XIII в. в голяма степен довело до отслабване на морската военна мощ на Византийската империя, но не и до нейното окончателно ликвидиране. Етно-политическите промени, които настъпили в земите на север от Черно море в южноруските степи, също така давали осезателно отражение върху историята на държавите и народите от този географски ареал. Пораженията, които Византйската империя търпяла в Мала Азия, водели бавно и постепенно до нейното изтласкване оттук от селджукските и османските турци. Това имало като естествена реакция засилване на нейния интерес към българското Черноморие и особено към онази част от него, която се намирала на юг от Балкана.

Връзките на българските южночерноморски градове и селища с Цариградската патриаршия, традиционното присъствие на елинско население и говорения от него особен диалект на гръцкия език, известен като „ромека" или „ромейски език", давали своеобразен колорит на тази област дори и тогава, когато тя продължително или кратко се намирала в пределите на Българското царство. Поради изложените вече съображения и редица други причини византийското присъствие в българското Черноморие може да бъде разглеждано като естествено и нормално.

Българо-византийските политически отношения от края на XII до 60-те години на XIV в. са свързани със стремежа на двете политически сили да установят своето трайно владичество над западното Черноморие и имат два главни периода в своето развитие. Със своите особености и онези исторически моменти, които най-релефно ги експонират и характеризират, тези периоди отразяват изменящата се същност на византийската политическа доктрина спрямо България.

Първият етап от 1186 до 1204 г. отразява характера и целите в политическите отношения между двете държави в първоначалния етап от възобновяването на Българското царство, който по странен начин съвпада с прелюдията, довела до изчезването на Византия от политическата сцена[2]. Първоначалните усилия на българските владетели били насочени към превземането на двата основни черноморски града Варна и Анхиало, върху които в голяма степен се крепяла византийската власт в Черноморието и неговия хинтерланд. Събитие от голямо значение за българската история било окончателното превземане на

Варна (24 март 1201 г.), отбранявана от латински наемници на империята[3]. С това била ликвидирана последната опора на византийската власт в земите на север от Балкана. Българо-византийските преговори, водени през юли 1203 г. в пограничния черноморски град Девелт[4] между цар Калоян (1197-1207) и император Алексий III Ангел (1195-1203), не само са указание, докъде са достигнали българските владения в черноморската област на юг, но и че в името на военно-политическия съюз между двете държави срещу намиращите се вече в Цариград латински рицари, Византия се принудила да признае легитимността на българските завоевания.

Отсъствието на Византия като реален политически фактор в българското Черноморие през продължителния период от съществуването на Латинската империя (1204-1261) е имала като краен резултат установяването в тази област на продължителна и трайна българска хегемония, дала отражение върху нейната история. Независимо от обстоятелството, че според подялбата на Византия и нейните владения (partitio Romaniae) в орбитата на интересите на латинците и венецианците са влизали черноморските градове на юг от Балкана[5], проявената от тях активност за завладяването им е имала епизодичен характер и се е изразила с установяване на временна власт (1206-1211 г.) в Терми (дн. Бургаски минерални бани), Анхиало и Ахтопол[6]. Превземането на Несебър от венецианската флота през 1257 г.[7] не довело до никакви сериозни промени. Независимо от това, че Венеция не станала политически фактор в българското Черноморие, тя осмислила, главно от стопанска гледна точка, значението на тази област за Цариград и неговите господари.

Вторият етап на оспорване на Черноморието от българи и византийци започва с възобновяването на Византийската империя през 1261 г. и завършва със залеза на последните български средновековни държавни формации в края на XIV в. Той се откроява със силно изявения стремеж за владеене от страна на Византия на черноморските градове на юг от Балкана и с опити за създаване на полуавтономно княжество, което да служи като буфер за защита на Цариград.

Трайното владеене на черноморските градове на север от Деркос и Ахтопол от страна на Българското царство, при възобновяването на Византийската империя, е констатирано от Георги Пахимер: „Империята на ромеите се простираше от Орестиада (Одрин) и едва ли по-нататък, защото отвъдните земи бяха под властта на българите.“[8] В резултат на похода на Михаил Глава Тарханиот и предателството на българския деспот Мицо през 1262 г. Кастрицион, Ахтопол, Созопол, Анхиало, и Несебър били включени във византийските предели[9]. Оттогава те се превърнали в „ябълка на раздора“ в отношенията между двете държави и задържането им във византийски ръце, в немалка степен, се дължало на новия фактор в историята на Балканите и Черноморието — татарската „Златна орда“[10]. Според именно тогава изработената концепция, превзетата от България територия, наричана „вътрешните земи на Хемус“, принадлежала „по право“ на империята и в никакъв случай не трябвало да бъде отстъпвана. Грижите, проявени през 1284-1304 г. от византийската власт за строителството и възобновяването на „повече от 50 крепости по височините и долините на Хемус“[11], показвали трайния ѝ стремеж да задържи предмостието към Цариград и да го защити от нападенията на българите и татарите.

В резултат на войната от 1304-1307 г. и сключения мирен договор, Византия признала възвръщането на южночерноморските градове в пределите на България. За бедстващото население на Цариград изпратеното тогава българско жито било „лекарство срещу глада“[12]. Опитът на византийския император Андроник III Палеолог (1328-1341), след злощастната за българите битка край Велбъжд (28 юли 1330 г.), да си възвърне Русокастро, Анхиало и Несебър бил ефимерен. Още на следната година тези градове и цялата област, наречена в един старобългарски извор ПОМОРИЕ, станала отново част от Българското царство[13].

Последната българо-византийска война през 1363-1364 г. всъщност е представлявала несполучлив опит на император Йоан V Палеолог (1341-1391) да завладее Анхиало и Несебър[14].

Благодарение на похода на граф Амедей VI Савойски през 1366-1367 г. срещу българското Черноморие и сложните дипломатически преговори, водени тогава, Византия успяла да реализира в крайна сметка своите намерения[15]. Скоро подир това в южночерноморската област с център Несебър било създадено апанажно владение, известно като „императорския домен Загора“ (в смисъл в България). То било поверено на един от синовете на василевса, Михаил Палеолог (+1377)[16]. Този продукт на византийската доктрина по отношение на южнобългарското Черноморие се оказал със сравнително продължителен исторически живот.

Българското присъствие в Черноморието до 1395 г. се олицетворявало от Добруджанското княжество на деспот Добротица (1360-1385) и неговия син Иванко (1385-1395) със столица Калиакра. То включило в своите граници Варна, Козяк и Емона и по този начин от 1367 до 1395 г. било непосредствен северен съсед на византийското Несебърско деспотство[17]. Бракът на тукашния деспот Михаил Палеолог с дъщерята на деспот Добротица през 1377 г.[18] е още едно доказателство за стремежа на Цариград да обвърже по-голямата част от балканските владетели с брачно-династически връзки.

Все още неизцяло проучената история на Несебърското деспотство по същество разкрива избрания от Византия път на трайно политическо обвързване на южнобългарското Черноморие. Съхранените откъслечни писмени свидетелства дават възможност да се реконструира порядъка на деспотите или управителите на „императорския домен“: от 1413 до 1421 г. — Димитрий Леондарий, от 1421 до 1429 г. — деспот Константин Драгаш, от 1440 до 1443 г. — деспот Димитър Палеолог, е подир това до окончателното завладяване на града от турците през пролетта на 1453 г. управлението на деспотството изцяло се намирало в ръцете на константинополския василевс, който осъществявал властта си чрез управител, упълномощен от него[19]. В Черноморското деспотство, в период на най-големия му териториален обхват, били включени Силимврия и градовете между Деркос и Несебър, както за това свидетелствува Георги Сфрандзи[20]. Не може да не направи впечатление, че през последното столетие от съществуването на Византийската империя именно в някои градове на Черноморския деспотат като Несебър, Анхиало, Созопол и Ахтопол обитават редица представители на знатните фамилии Кантакузин, Палеолог, Асен, Комнин, Дисипат и др.

Разположен в непосредствена близост до Цариград, Черноморският деспотат със средище Несебър, от една страна, е представлявал опора на Византийската столица, а от друга източник на амбиции за овладяване на трона. Достатъчно е да се спомене, че през 1442 г. в съюз с турците несебърският деспот Димитър Палеолог продължително обсаждал Цариград[21].

Една рекапитулация на политическото присъствие на Византия в историята на българското Черноморие може да доведе до интересни констатации. От края на XII до края на XIV в. това присъствие в градовете на север от Балкана липсва. Включването на българските южночерноморски градове при съществуването на българската държавност е сравнително краткотрайно (от 1262 до 1304 г. и от 1330 до 1331 г. (общо 43 години). След предаването им от Амедей IV Савойски през пролетта на 1367 г. на византийския василевс Йоан V Палеолог, с две прекъсвания поради завладяването им от турците (1380-1403 г. и 1411-1413 г., общо 25 години)до 1453 г те са били владение на Византия около 41 години. Простата аритметична сметка показва, че от 1201 до 1453 г., т.е. в продължение на 251 години, 84 години са византийско владение, 25 години — турско, а в пределите на Българското царство са се намирали цели 142 години. Може с основание да се смята, че за

тяхното по-тясно политическо обвързване с Цариград решаващи се оказали събитията в последните три десетилетия на XIV и първата половина на XV в.

Друга картина представлява църковно-религиозният и културен живот, в който ролята на Цариградската патриаршия, византийската образованост и гръцкият език била доминираща.

Независимо от обстоятелството, че са съхранени доста писмени свидетелства и паметници на църковната архитектура, организацията и историята на църквата в черноморската област и досега остава незадоволително проучена.

Оскъдните известия от периода 1204-1261 г. навеждат на предположението, че тогава българското Черноморие изцяло е било под юрисдикцията на Търновската архиепископия — патриаршия. Показателно в това отношение е сведението в Синодика на българската църква (XIII-XIV в.), където са споменати несебърските митрополити (мїтрополїтє мєсємвръстїн) Василий, Марко, Никодим, Прокл, Доротей и Партений, които от царуването на Иван Асен II (1218-1241) се намирали „под властта на Търновската патриаршия“[22]. През последната четвърт на XIII в. настъпила коренна промяна, която се изразила в подчиняването митрополитите на Варна и Несебър, и архиепископа на Анхиало на Цариградската патриаршия и учредяването през 1285 г. на Вичинската митрополия. Това е намерило отражение в епархийските списъци от края на XIII-XIV в.[23] Документите на Цариградската патриаршия от XIV в. по убедителен начин свидетелстват, че независимо от обостоятелството, че черноморското крайбрежие се е намирало в пределите на български владения (Търновското царство и Добруджанското княжество), предстоятелите на тукашните епархии са влизали в състава на Цариградския синод и са се подчинявали на неговите и на патриарха решения[24]. Редица от манастирите и селищата на тези епархии били смятани за ставропигиални и патриаршески, което влизало в разрез с интересите на техните предстоятели. Установеното от Цариградската патриаршия църковно господство над черноморските епархии, в известно отношени изглежда странно, като се има предвид основното средновековно правило: Cuius regio, eius ecclesia. Но по всичко изглежда, че това господство е било регламентирано от нейните взаимоотношения с Търновската патриаршия. Засвидетелстваните случаи на нейната намеса в организацията и църковния живот на подчинените на Цариград епархии са нещо твърде рядко, поради това те заслужават специално посочване. От приписката към едно гръцко евангелие, преписано през 1337 г в Анхиало, става ясно, че тукашният архиепископ Йоан „бил издигнат в изпълнявания законен сан от великия патриарх на Търново Теодосий“[25]. Има и други интересни сведения за намеса на българската църква. През 1379 г. византийският император Йоан V Палеолог издал простагма по молба на несебърския митрополит. В нея се отбелязвало, че преди завладяването на града през 1304 г. от българите някои от намиращите се в епархията манастири принадлежали на митрополита. „След като тая крепост минала под царството на българите, те били отнети от същата светейша митрополия и дадени на други“ (вероятно на Търновската патриаршия). Пак като ставропигиални, но този път подчинени на Цариградската патриаршия, манастирите останали и след 1367 г., когато южното Черноморие влязло в състава на Византийската империя. В края на простагмата императорът е изразил решението си по следния начин: „Митрополитът поднесе молбата си и царство ми, като я прие, пожелава и повелява чрез настоящата простагма, щото този светейши митрополит и ипертим на Несебър да вземе и да владее тези манастири и да има над тях такава власт, каквато са имали свещените предстоятели на подчинената му митрополия преди споменатата крепост Несебър да премине под властта на царя на българите...“[26]

В някои документи на Цариградската патриаршия са отразени редица организационни промени, станали главно през последните три десетилетия на XIV в.: въздигането на анхиалския архиепископ в сан митрополит, учредяването на митрополитски престоли в Созопол и Ахтопол, прехвърляне на управлението на вдовствуващи епархии и т.н.[27] Тези промени в немалка степен са били обусловени от турското завоевание на Източна Тракия.

Характерна особеност на периода е значителното увеличаване на броя на църквите и манастирите в областта чрез ново строителство или възобновата им. С многобройните си църкви в самия град и деветте манастира („Св. Богородица Елеуса“, „Св. Йоан Предтеча“, „Христос Акрополит“, „Св. Богородица Агиосоритиса“, „Св. Влас“, „Св. Николай Емонски“, „Св. Антоний“, „Св. Троица“ и „Св. Анна“), в него и околността, Несебър представлявал изключително по значението си църковно и монашеско средище, което с право може да бъде наречено „черноморски Ерусалим“[28]. На север от Балкана в черноморската област, свързана с Добружда, са доминирали скалните манастирски обители, каквито се срещат край Варна, Калиакра, с. Тюленово и др.[29]

В преобладаващата си част черноморските манастири са били средища на византийската образованост и книжовност. Като най-важен книжовен център през XIV – средата на XV в. се наложил созополският манастир „Св. Йоан Предтеча“. Из средата на неговото монашество

излезли цариградският патриарх Йоан XII Козма (1294-1303), съчинителя на анакреотични стихове Йоан Комнин Созополеца и известният исихаст Давид Дисипат. Чрез Созопол е била осъществявана връзката с основания през 1325 г. в Парория (дн. Странджа) от Григорий Синаит исихастки манастир „Св. Богородица“[30].

Българското Черноморие е било по същество важна контактна зона на византийската и българската култура. Чрез него и неговите манастири, в които е имало както гръцки, така и български монаси, е прониквало влиянието на Цариград и елитарната византийска духовна и материална култура. Както проникването на исихазма, така и създаването на „българската школа във византийски стил“ в църковната архитектура (по сполучливото определение на Ал. Рашенов) се дължало на българо-византийското общение в тази зона.

Нарушаване на „източноправославната идилия“ в Черноморието представлява постепенното вклиняване на католическата църква. През 1318 г. нейният епископ на Кафа разпрострял своя църковен диоцез чак до Варна (a villa de Varna in Bulgaria)[31]. По силата на сключения през 1347 г. договор с Венеция цар Иван Александър предоставил правото на нейните търговци, пребиваващи в България, да си построят собствена църква във Варна[32]. Към средата на XIV в. генуезците построили католически църкви в Килия, Ликостомо и Маврокастро.[33] Това явление оцветявало картината на църковно-религиозния живот в Черноморската област и създавало предпоставки за ново развитие.

Сред преобладаващата част от византинистите се е наложило схващането, че през средновековието западното Черноморие е било обитавано изключително от гръцко население. Тази традиционна представа се нуждае от известни корекции, които ще бъдат направени върху основата на някои факти, на които не се обръща внимание или са съзнателно пренебрегвани.

Като се изходи от продължителното политическо присъствие на Българското царство в Черноморието чрез установяването в него на военно-административна власт, наличието през определени периоди на намеса в църковното управление от страна на Търновската патриаршия и споменаването на отделни българи-жители на градовете или монаси от български произход — може да се види, че българският етнически елемент е бил представен в черноморските селища. Същевременно отделни сведения дават възможност да се констатира в тях наличието и на други етнически групи.

Политическата доктрина — че Черноморската област на юг от Балкана била неразделна „част от Романия“ — започнала, изглежда, да си пробива път след 1262 г. и станала аксиома за византийските василевси. Според Георги Пахимер Анхиало и Несебър дълго време принадлежали на българите и трябвало да им бъдат върнати по силата на сключения през 1268 г. мирен договор, скрепен с династически брак. Ала Михаил VII Палеолог отказвал да стори това, измисляйки убедителни предлози, между които, че „жителите на градовете не се съгласявали. Градовете били част от Романия, а те ромеи, и не било разумно ромеи да бъдат поданици на българите“[34].

Във връзка с опустошителното нападение на османските турци над „градовете около Хемус“ (това понятие включва и южночерноморската област) Никифор Григора нарича плячката, взета от тях, не „българска“, а „ромейска“ и дава следното обяснение относно населението: „Защото ония жители били ромеи, които поради бедност преди немного години се били преселили там. Поради това тамошните градове били владение на императорите от рода на Палеолозите и влезли в пределите на ромейската държава, а след време били завладени от мизите [= българите] и им станали подчинени. Случило се, както вече се каза, че и тези, които живеели наоколо там, поради бедността доброволно и поради съседството си възприели същия начин на живот. Когато неотдавна нападението на варварите [= турците] се разпространило и до тези градове, но не могло да се разпростре по-нататък поради предвидливостта на управниците на оная страна, станало така, че всички пленени оттам били ромеи, но се наричали мизи, понеже дълго време били подвластни на мизите“[35]. Очевидно е, че в дадения случай Никифор Григора се опитва да докаже ромейската етническа принадлежност на населението от черноморските градове на юг от Балкана, което се смятало за принадлежащо към българите и водело еднакъв начин на живот с тях. Ако се изходи от един Генуезки документ от 1380 г., гдето е спомената една „българка, която говорела гръцки език“ (Burgara de lingua Grecorum)[36], може да се предположи, че и мизите от „градовете около Хемус“ са принадлежали към нейната група.

Гърците и българите са съставлявали основната част от населението на крайморските селища на север от Балкана до дунавските устия. От договора на добруджанския деспот Иванко с Генуа от 1387 г. става ясно, че населението на неговото владение се състояло от „гърци, българи и други“ (Greci, Bulgari vel alii)[37]. В посланието на полско-унгарския крал Владислав III Ягело до турските гарнизони в крепостите Шумен, Мадара, Петрич, Варна, Каварна и Галата местните жители се определят като „гърци и българи“ (Graecos et Bulgaros)[38]. Само наличието на немалобройно гръцко население във Варна и епархията на нейния митрополит, и на черкуване на гръцки език може да обясни

неоспорваната църковна юрисдикция тук на Цариградската патриаршия[39], независимо от факта, че политическата власт на българските владетели в тази област не предизвиква каквото и да е съмнение.

Гърците и българите са съставлявали двата основни етнически елемента в черноморската област. Освен тях в отделни градове и селища са пребивавали италиански търговци и мореплаватели (докато венецианците са предпочитали Варна, генуезци обитавали в Несебър и Созопол)[40]. През XIV в. еврейски общини са засвидетелствани във Варна и Несебър[41]. С основание някои изследвачи предполагат наличието на арменци, кумани и татари предимно в черноморската област, свързана с Добруджа[42].

Изложените данни показват, че населението на българското Черноморие през XIII- средата на XV в. е било сравнително пъстро по своя етнически състав. Господството на митрополитските средища, свързани с Цариградската патриаршия, редовното черкуване на гръцки език и силното присъствие на византийската култура в различни сфери са били от решаващо значение за определяне на цялостния облик на тази област. Същевременно трябва да се подчертае, че от най-важно и може би решително значение за процеса на ромеизацията на българското Черноморие се оказал периодът от 1367 до 1453 г., когато в градовете на юг от Балкана се заселват редица жители на Цариград, между които и представители на споменатите по-горе знатни византийски фамилии. Този процес имал и обратен знак. Скоро след покоряването на Цариград, поради неговото обезлюдяване, султан Мехмед II Завоевател заповядал част от жителите на причерноморските градове Несебър, Анхиало, Мидия и на селища от Източна Тракия да бъдат преселени в новата турска столица[43].

Наблюденията върху византийското присъствие в българското Черноморие, направени в това изследване, налагат и някои обобщителни характеристики. Това е необходимо с оглед да се акцентува върху най-същественото и значимото.

Преди всичко съвсем очевидно е, че Византийската империя твърде много е държала на трайно политическо, етническо и църковно-религиозно присъствие на западночерноморския бряг и особено в градовете и селищата на юг от Балкана. Този географски ареал от страна на Цариградската патриаршия е бил третиран като традиционно принадлежащ ѝ църковен диоцез, в който черкуването е било извършвано почти навсякъде на гръцки език. Господството на гръцкия език както в богослужението, така и в повседневния живот на населението е напълно очевидно. Българите, които обитавали крайчерноморските градове и селища волю-неволю е трябвало да го усвояват и говорят. Не трябва да удивлява фактът, че дори в канцеларията на самостоятелния български владетел деспот Добротица езикът на общуване с чуждите владетели е бил гръцкият и надписите на монетите, сечени от него и синовете му, също били на гръцки език. По същество българското Черноморие е зона на византийската култура в нейния цариградски вариант. Именно поради това то представлява един доста интересен обект на наблюдение.

БЕЛЕЖКИ

[1] Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. 2. С., 1934, 410-483; *История на България*. Т. 3. С., 1982, 117-125.

[2] Gjuzelev, V. Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter. Wien, 1986, 201-211.

[3] Nicetas Choniates. Historia, res. I. A. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1975, 532-533.

[4] Gjuzelev, V. Op. cit., 210-211.

[5] Carile, A. Partitio terrarum Imperii Romaniae. — Studi veneziani, 7, 1965, 125-306.; La chronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla appartizione della Romania nel 1204. Firenze, 1969, p. 301, 347, 513.

[6] Данчева — Василева, А. България и Латинската империя (1204-1261). С., 1985, 75-77.

[7] Gjuzelev, V. Medieval Bulgaria — Byzantine Empir — Black Sea — Venice — Genoa. Villach, 1988, 274-288.

[8] Georgius Pachymeres. Relationes histpricas, edidit, introductione notisque instruxit A. Failler, gallice vertit V. Laurent. T. 1. Paris, 1984, p. 279.

[9] Ibidem. T. 2. Paris, 1884, p. 449, 451.

[10] Ibidem. 443-445; Spuler, B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland (1223-1502). Wisbaden, 1965^2, 60-61.

[11] Georgius Pachymeres. Relationes historicas. T. 2. p. 417; Nicephorus Gregoras. Byzantina historia. T. 1. Bonnae, 1829, p. 484.

[12] Georgius Pachymeres. De Michaele et Andronico Palaeologis lidri XIII. T. 2. Bonnae, 1935, p. 629.

[13] Joannes Cantacuzenus. Historiarum libri IV. T. 1. Bonnae, 1828, 427-431, 458-470; Nicephorus Gregoras. Byzantina historia, 1, 454-458, 483-488; Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, с. 14: и градови прѣатъ крѣпостїа Несабръ и всє Поморїє с Романїа.

[14] Ioannes Cantacuzenus. Historiarum libri IV. T. 3. Bonnae, 1832, 362-363.

[15] Гюзелев, В. Choronicon Mesembriae (Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366-1448 г.). — ГСУ-ИФ, 66, 1975, 153-159.

[16] Пак там, с. 154, бел. 29.; Tinnefeld, F. Vier Proomien zu Kaiserurkun den, verfaßt von Demetrios Kydones. — Byzantinoslavica. 44, 1983, S. 191.

[17] Гюзелев, В. Средновековната крепост Калиакра през XII-средата на XV век. — ИНМ-В, 9, 1973, 123-137; Джингов, Г., А. Балканска, М. Йосифова. Калиакра. Т. 1. Крепостно строителство. С., 1990, 9-21.

[18] Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken. Bd. 1. Wien, 1975, S. 182.

[19] Гюзелев, В. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352-1453 г. — ГСУ-ФИФ, 64, 1972, 73-84.

[20] Georgios Sphrantzes. Memorii (1401-1477), ed. V. Grecu, Bucureşti, 1966, p. 64.

[21] Гюзелев, В. Chronicon Mesembriae, 185-187.

[22] Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила. С., 1923, 92-93.

[23] Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, texte critique, introduction et notes par J. Darrouzès. Paris, 1981, p. 400, 407-408, 413, 417.

[24] Miklosich, F. et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. T. 1-2. Vindobannae, 1860-1862; Hunger, H. O. Kresten. Das Register des Partiarchats von Konstantinopel. Bv. 1, Wien, 1981.

[25] Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Т. 2. С., 1944, с. 281.

[26] Papadopoulos — Kerameus, A. *᾿Ανάλεκτα ῾ιεροσολυμιτίκης σταχυολογίας*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1981, 470-471.

[27] Darouzès, J. Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Paris, 1971, passim.

[28] Gjuzelev, V. Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter, 43-44.

[29] Ханджийски, А. Обители в скалите. С., 1985, 9-12.

[30] Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII-XIV в. С., 1985, 91-92.

[31] *Archivio segreto Vaticano* — Reg.Aven. 16, f. 188 v.

[32] Gjuzelev, V. Medieval Bulgaria — Byzantine Empire — Black Sea — Venice — Genoa, p. 323.

[33] Gjuzelev, V. Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter, S. 195.

[34] Georgius Pachymeres. Relationes historicas. 2, p. 443.

[35] Nicephorus Gregoras. Byzantina historia. T. 3. Bonnae, 1855, p. 118.

[36] *Archivio di stato di Genova.* — Fondo notarile, Notai ignoti, busta XXIV, Nr. 438, f. 4: Item, si in insula Cipri loquitur per sclavos et alios, qui ubi dicuntur pro sclavis, qui ibi appelantur Burgari de lingua Grecorum.

[37] Ibidem — Materie politiche, n.g. 2729, busta 10, Mappo 1, Nr. 25, f. 5 r.

[38] *Andreas de Palatio.* Litterae, ed. A. Prochaska. Lwow, 1882, p. 26.

[39] Miklosich, F. et J. Müller, Op. cit. T. 1, p. 95, 135, 144, 195, 197, 219, 224, 230, 237, 367-368, 502, 528, 541, 594; T. 2. 6, 8, 25, 126, 129, 130, 133, 135, 138.

[40] Сакъзов, Ив. Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. — ГСУ — Юридически факултет, 30, 1937, 58-65.

[41] *Computus Antonii Barberii* (= F. Bollati di Saint-Pierre, Illustrazioni della speduziona in Oriente di Amedeo VI (il conte Verde).

[42] Torino, 1900, p. 8.

[43] Сакъзов, Ив. Цит. съч., 62-63.

[43] *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos*. Bonnae, 1849, p. 25; *Esthesis chronica and Chronicon Athenorum*, ed.Sp. Lambros. London, 1902, p. 17.

EINIGE ASPEKTE DER BYZANTINISCHEN ANWESENHEIT AN DER BULGARISCHEN SCHWARMEERKÜSTE VOM ENDE DES XII BIS ZUR MITTE DES XV JH.

Vassil Gjuselev

Zusammenfassung

Die byzantinische Anwesenheit im bulgarischen Schwarzmeergebiet ist durch verschiedene Faktoren bedingt und chrakterisiert sich durch verschiedene Richtungen. In der vorliegenden Arbeit versucht der Autor, die Anwesenheit von Byzanz vom Ende des XII bis zur Mitte des XV Jh. zu behandeln, und zwar in drei Hauptsphären: in der politischen, kirchlichreligiösen und in der ethnischen.

Die Beobachtungen im Laufe der Erforschung führen den Autor zu einigen verallgemeinenden Charakteristika. Es ist vor allem offensichtlich, daß das byzantinische Reich darauf Wert legte, eine feste politische, ethnische und Kirchlich-religiöse Anwesenheit an der westlichen Schwarzmeerküste zu zeigen und das besonders in den Städten und Orten südlich vom Balkangebirge. Dieses geographische Gebiet wurde seitens des Patriarhats in Zarigrad als eine traditionsgemäß zu ihm gehörende Diözese behandelt, in der der Gottesdienst fast überall in Griechisch gehalten wurde. Es wird deutlich, daß die griechische Sprache sowohl in der Kirche als auch im Alltag dominierte. Die Bulgaren, die in den Städten an der Schwarzmeerküste wohnten, sollten — freiwillig oder gezwungenermaßen — diese Sprasche lernen und sprechen. Kein Wunder, daß in der Kenzlei des selbständigen bulgarischen Herrschers Dobrotitza mit den ausländischen Herrschern auf Griechisch gesprochen wurde und daß die Überschrifte der von ihm und von seinen Söhnen geprägten Münzen auch auf Griechisch waren. Dem Wesen nach war die bulgarische Schwarzmeerküste ein Gebiet der byzantinischen Kultur in ihrer Zarigrader Variante.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АОР	— Археологически открития и разкопки
ВВ	— Византийский временник
ГИБИ	— Гръцки извори за българската история
ГНАМПл	— Годишник на Народния археологически музей — Пловдив
ГНМ	— Годишник на Народния музей
ГСУ-ФИФ	— Годишник на Софийския университет - Философско исторически факултет
ИБАД	— Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ	— Известия на Българския археологически институт
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
Известия ГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИИД	— Известия на Историческото дружество
ИМЮИБ	— Известия на музеите от Юго-източна България
ИНИМ	— Известия на Националния исторически музей
ИРАИК	— Известия Русского археологического института в Константинополе
КСИИМК	— Краткие сообщения института истории материальной культуры
ЛИБИ	— Латински извори за българската история
МИА СССР	— Материалы и исследования по археологии СССР
РП	— Разкопки и проучвания
СА	— Советская археология
АН	— Archeologia Hungarica
DOP	— Dumbarton Oaks Papers
JÖB	— Jahrbuch fur österreichischen Byzantinistik
PG	— Patrologia graeca
SA	— Slavia antiqua
SBS	— Studies in Byzantine Sigillography

СЪДЪРЖАНИЕ

ИВАН БОЖИЛОВ. ПРЕДГОВОР . . . 5
ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ. Д-Р ТОТЮ ТОТЕВ – ЗАСЛУЖИЛ ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА ПРЕСЛАВ . . . 7
ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ. БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА Д-Р Т.ТОТЕВ . . . 11
ИВАН БОЖИЛОВ. ПРЕСЛАВСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ . . . 33
РАШО РАШЕВ. КЪМ ТОПОГРАФИЯТА НА ПРЕСЛАВ ПРЕЗ Х ВЕК . . . 49
СТОЙЧО БОНЕВ. АРХИТЕКТУРЕН КОМПЛЕКС В ПРЕСЛАВ . . . 56 ✓
ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ. КЛАСИФИКАЦИЯ И ХАРАКТЕР НА ГРОБНИЧНИТЕ ПОСТРОЙКИ И СЪОРЪЖЕНИЯ В ПРЕСЛАВ . . . 79
ИВАНКА АКРАБОВА-ЖАНДОВА. ПО СЛЕДИТЕ НА РИСУВАНАТА КЕРАМИКА ПРЕСЛАВСКИ ТИП В МУЗЕЯ „МЕТРОПОЛИТЕН“ В НЮ ЙОРК . . . 108
ТОТЮ ТОТЕВ. РЕЛЕФНАТА КЕРАМИЧНА ИКОНА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ . . . 123
ВАСИЛИЙ ПУЦКО. ПРЕСЛАВСКИЙ КЕРАМИЧЕСКИЙ ЭПИСТИЛИЙ . . . 138
ЮЛИЯ ЩАПОВА. О ПРОИЗВОДСТВЕ СТЕКЛА В ЭПОХУ ПЕРВОГО БОЛГАРСКОГО ЦАРСТВА . . . 151
СТОЯН ВИТЛЯНОВ. БРОНЗОВИ МОДЕЛИ - МАТРИЦИ ЗА КОЛАННИ УКРАСИ ОТ ПРЕСЛАВ . . . 166
ГЕОРГИ АТАНАСОВ. ТРИ ЕДИНИЧНИ ПЕЧАТА-АМУЛЕТИ ОТ ОКОЛНОСТИТЕ НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ СТОЛИЦИ . . . 174
ТОНКА МИХАЙЛОВА. ОБЕЦИ И НАУШНИЦИ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ (КРАЯ НА Х – XIV В.) . . . 180
ПЕЙО ДИМИТРОВ. КУЛТУРЕН ХОРИЗОНТ НА ЦАР СИМЕОНОВИТЕ ИЗБОРНИЦИ . . . 207
ХРИСТО ТРЕНДАФИЛОВ. К ВОПРОСУ О ПЕРВОЙ СЛАВЯНСКОЙ ГРАММАТИКЕ И ЕЕ АВТОРЕ . . . 217
ПЛАМЕН ПАВЛОВ. ДВЕ БЕЛЕЖКИ КЪМ „БЕСЕДА НА НЕДОСТОЙНИЯ ПРЕЗВИТЕР КОЗМА СРЕЩУ НОВОПОЯВИЛАТА СЕ ЕРЕС НА БОГОМИЛ“ . . . 225
ХРИСТО ДИМИТРОВ. ИСТОРИЧЕСКАТА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ В „ИМЕННИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ“ . . . 241
ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА. ГЛИНЕНИ СЪДОВЕ ОТ XI В. ОТ ПЛИСКА . . . 250
ЯНКО ДИМИТРОВ. ИНТЕРЕСЕН КОСТЕН ИНСТРУМЕНТ ОТ ПЛИСКА . . . 263
КОНСТАНТИН ТОТЕВ. ЗА НЯКОИ ТВОРБИ НА КОСТОРЕЗНОТО ИЗКУСТВО ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ . . . 272
ДИМЧО АЛАДЖОВ. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД КОНСТАНЦИЯ . . . 287

PATRICK LECAQUE. A PROPOS D'UN FRAGMENT DE CHAPITEAU DECOUVERT AU COURS DES FOUILLES DE LA GRANDE LAURE DE VELIKO TĂRNOVO . . . 307
ИВАН ЙОРДАНОВ. ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА МОЛИВДОВУЛИТЕ НА ГЕОРГИ АРХИЕПИСКОП НА БЪЛГАРИЯ . . . 315
ГЕОРГИ ГЕРОВ. ДВЕ РЕДКИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ВЪРХУ ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ . . . 324
ВАЛЕНТИНА ШАНДРОВСКАЯ. О РЕДКИХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ НА ВИЗАНТИЙСКИХ ПЕЧАТЯХ . . . 342
КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ, ВЕРА АНТОНОВА. ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ XII-XIV ВЕК ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ ШУМЕН . . . 353
В. Н. ЗАЛЕССКАЯ. БАЛКАНСКАЯ ПОЛИВНАЯ КЕРАМИКА В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В ПОЗДНЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ . . . 368
ДИАНА КОСЕВА. СТЕНОПИСЕН ФРАГМЕНТ ОТ ЦЪРКВА № 11 В ЧЕРВЕН . 378
ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ. НЯКОИ АСПЕКТИ НА ВИЗАНТИЙСКОТО ПРИСЪСТВИЕ В БЪЛГАРСКОТО ЧЕРНОМОРИЕ ОТ КРАЯ НА XII ДО СРЕДАТА НА XV ВЕК 386
СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА . . . 399

INHALTSVERZEICHNIS

IVAN BOŽILOV. VORWORT . . . 5
PAVEL GEORGIEV. DR. TOTJU TOTEV – VERDIENTER FORSCHER VON PRESLAV . . . 7
VESSELIN VĂLTSCHEV. BIBLIOGRAFIE DER WERKE VON DR. TOTJU TOTEV . . . 11
IVAN BOŽILOV. DIE PRESLAVER ZIVILISATION . . . 33
RASCHO RASCHEV. ZU DER TOPOGRAPHIE VON PRESLAV IN X JH. . . . 49
STOJTSCHO BONEV. ARCHITEKTURKOMPLEX IN PRESLAV . . . 56
PAVEL GEORGIEV. KLASSIFIZIERUNG UND CHARAKTER DER GRABBAUTEN UND - ANLAGEN IN PRESLAV . . . 79
IVANKA AKRABOVA-ŽANDOVA. AUF DEN SPUREN DER BEMALTEN KERAMIK PRESLAVER TYPS IM MUSEUM METROPOLITEN IN NEW JORK. VORINFORMATION . . . 108
TOTJU TOTEV. DIE KERAMISCHE RELIEFIKONE IN MITTELALTERLICHEN BULGARIEN . . . 123
VASSILI PUTZKO. PRESLAVER KERAMIKEPISTYLIUM . . . 138
JULIA SCHAPOVA. ÜBER DIE GLASPRODUKTION IN DER ZEIT DES ERSTEN BULGARISCHEN REICHES . . . 151
STOJAN VITLJANOV. BRONZEMODELLE-MATRIZEN ZUR GÜRTELVERZIERUNGEN AUS PRESLAV . . . 166
GEORGI ATANASSOV. DREI EINZELFUNDE VON SIEGELAMULETTEN AUS DEN UMGEBUNGEN DER ALTBULGARISCHEN HAUPTSTÄDTEN . . . 174
TONKA MICHAILOVA. OHRRINGE UND OHRSCHMUCK AUS PRESLAV (ENDE DES X–XIV JH.) . . . 180
PEJO DIMITROV. KULTURHORIZONT VON ZAR SYMEONS ISBORNITZI . 207
CHRISTO TRENDAFILOV. ZUR PROBLEMATIK DER ERSTEN SLAWISCHEN GRAMMATIK UND IHR VERFASSER . . . 217
PLAMEN PAVLOV. ZWEI BEMEKRUNGEN ZU "VORTRAG DES UNWÜRDIGEN PRESBYTER KOSMA GEGEN DIE NEUAUFGEKOMMENE KETZEREI VON BOGOMIL" . . . 225
CHRISTO DIMITROV. DIE HISTORISCHE WIRKLICHKEIT IM "NAMENVERZEICHNIS DER BULGARISCHEN CHANS" . . . 241
LJUDMILA DONTSCHEVA-PETKOVA. TONGEFÄSSE AUS DEM XI JH. AUS PLISKA . . . 250
JANKO DIMITROV. INTERESSANTES BEININSTRUMENT AUS PLISKA . . . 263
KONSTANTIN TOTEV. ÜBER EINIGE BEINSCHNITZEREIWERKE AUS MITTELALTERLICHEM BULGARIEN . . . 272
DIMTSCHO ALADSHOV. ARCHÄOLOGISCHE INFORMATION ÜBER DIE MITTELALTERLICHE STADT KONSTANZIA . . . 287

PATRICK LECAQUE. A PROPOS D'UN FRAGMENT DE CHAPITEAU DECOUVERT AU COURS DES FOUILLES DE LA GRANDE LAURE DE VELIKO TĂRNOVO 307

IVAN JORDANOV. NOCH EINIGES ÜBER DIE MOLYBDOBULES VON GEORGIUS ERZBISCHOF VON BULGARIEN 315

GEORGI GEROV. ZWEI SELTENE ABBILDUNGEN AUF BYZANTINISCHEN SIEGELN 324

VALENTINA SCHANDROVSKAJA. ÜBER EINIGE SELTENE ABBILDUNGEN AUF DEN BYZANTINISCHEN SIEGELN 342

K. POPKONSTANTINOV, V. ANTONOVA. EPIGRAPHISCHE DENKMÄLER AUS XII-XIV JH. IN SCHUMEN 353

VERA SALESKAJA. GLASIERTE BALKANKERAMIK AUS DER NORDSCHWARZMEERKÜSTE IM SPÄTEN MITTELALTER 368

DIANA KOSSEVA. WANDMALEREIFRAGMENT VON KIRCHE Nr. 11 IN TSCHERVEN 378

VASSIL GJUSELEV. EINIGE ASPEKTE DER BYZANTINISCHEN ANWESENHEIT AN DER BULGARISCHEN SCHWARMEERKÜSTE VOM ENDE DES XII BIS ZUR MITTE DES XV JH. . . . 386

ABKÜRZUNGEN 399

ПРЕСЛАВ
СБОРНИК

Редактор Димитър Стоименов.
Художествен редактор Евгений Цанов.
Техн. редактор Цветанка Михайлова.
Коректор Димитър Илиев.
Формат 70x100/16. Тираж 1200.
Печатни коли 25,25. Издателски коли 32,724

Предпечатна подготовка РС – ТМ ООД
Печат Военноиздателски комплекс „Св.Георги Победоносец“

ISBN 954 – 509 – 130 – 4